

214 924

УСМОН ҚАРИМОВ

**АДАБИЁТИ
ТОҶИК ДАР
АСРИ XVI**

ДУШАНБЕ — 1985

АКАДЕМИЯИ ФАНҲОИ РСС ТОҶИКИСТОН
ИНСТИТУТИ ЗАБОН ВА АДАБИЯТИ БА НОМИ РӯДАҚИ

УСМОН КАРИМОВ

АДАБИЁТИ ТОҶИК ДАР АСРИ XVI

(Сарчашмаҳои адабию таърихӣ
ва инкишофи равияҳои асосӣ)

Очеркҳо аз таърихи адабиёти тоҷик

V

Дар зерн таҳрири РАСУЛ ҲОДИЗОДА

НАШРИЯТИ «ДОНИШ»
ДУШАНБЕ — 1985

Дар ин асар бори нахуст сарчашмаҳои адабии таърихӣ асри XVI аз ҷидғҳои адабиётшиносони имрӯза ба таври махсус таҳлил гардиданд.

Ин тартиби тадқиқро маҳз дар ин давра назар ба асрҳои дигари таърихи адабиёт ҳеле энёд таълиф ёфтани сарчашмаҳои адабии таърихӣ тақозо намуд. Бинобар ин муаллиф аввал арзиши илмӣю адабии сарчашмаҳоро дар муқоисаи муоина бисёр дақиқ санҷида, сипас ба эътибори ин маълумоти пурқимат ҳаёти маданий ва умумини тафоти доираҳои адабии Хуросону Мовароуннахрро аз назари тадқиқ гузаронд. Дар зими ин тадқиқ мазмуну ғоя ва шеваи баён мероси гурӯҳи адибони доираҳои шахрии хунармадаи ин дар маркази диққат буд.

Муаллиф дар асар баробари эҳтиёҷи мубрами муҳаққиқони шарқшинос, адабиётшиносон ва муаллимоно студентони мактабҳои миёнаи олӣ, майлу рағбати дӯстдорони таърихи адабиёти форсу тоҷикро низ дар назар дошт.

Тахрирчиёнисон: номзадҳои илми филология
А. Алимардонов, А. Бобоев.

ПЕШГУФТОР

Соли 1983 таълифи даҳ китоби силсилаи «Очеркҳо» аз таърихи адабиёти тоҷик, ки даҳ сол пеш шурӯъ шуда буд, ба охир расид. Ин силсилаи очеркҳо таърихи адабиёти тоҷикро аз асри XI то аввали асри XX дар бар мегирад. Китобҳои ҷудогонаи ин силсила бо нишони тартиби шумораи силсила дар болои ҳар китоб ба ҷуз китоби Р. Ходизода «Адабиёти тоҷик дар нимаи дуюми асри XIX», ки дар он ҷо шумораи китоб нишон дода нашудааст, аз ҷоп баромадааст.

То имрӯз аз ин силсила китобҳои зерин аз ҷоп баромадаанд: «Адабиёти тоҷик дар нимаи дуюми асри XIX», соли 1967; «Адабиёти тоҷик дар нимаи дуюми асри XVIII ва аввали асри XIX», № 1, соли 1974; «Адабиёти тоҷик дар нимаи аввали асри XI», № 2, соли 1979 ва «Адабиёти форсу тоҷик дар асрҳои XII—XIV», № № 2 ва 4-солҳои 1976, 1983.

Китобҳои дигари ин силсила низ аз таҳрир баромадаанд ва ба ҷоп ҳозир ва қисме аз онҳо таҳти ҷоп мебошанд.

Дар таълифи ин китобҳо олимони номии шарқшиноси Москваю Ленинград А. Н. Болдырев, И. С. Брагинский, М. Н. Османов, А. Е. Бертельс, Р. Алиев ва кормандони Шӯъбаи таърихи адабиёти тоҷики Институти забон ва адабиёти ба номи Рӯдакии Академияи фанҳои РСС Тоҷикистон Ҷ. Қаримов, С. Саъдиев, А. Абдуллоев иштирок доштанд. Роҳбари ташкили кор ва таҳрири умумии «Очеркҳо» дар ўҳдаи нависандаи ин сатрҳо буд.

Азбаски таълифи китобҳои ин силсила ба қалами муаллифони ҷудогона тааллуқ дошт, дар сабку услуб ва салиқан нигоҳи ҷар ҳар китоб тафовуте боздид мешавад. Аммо дар тартиб ва принциби таълиф ва таҳрири китобҳо як умумият ва ҳамохангӣ роя шудааст. Ин тартиб ва принцип иборат аз он аст, ки дар аввали ҳар китоб нахуст тавсифи умумии ҳаёти сиёсӣ-иқтисодӣ ва маданияи ҳар давр ва ҳар доираи адабӣ оварда шудааст. Дар зими ин тавсиф дар бораи манбаъҳои муҳимтарини адабӣ ва таърихӣ, ки барои тадқиқ ва равшан намудани ҳаёти адабӣ ва ҷодии шоири нависандагон мақом ва арзиши қалоне доранд, маълумоти зарурӣ оварда шудааст. Дар он мақом, ки маъхаз ва манбаъҳои адабӣ таърихӣ пеш аз таълифи китобҳои «Очеркҳо» то дараҷае маълум ва машҳур будаанд ва дар тадқиқи онҳо монография ё рисолаҳои илмӣ тадвин шудааст, дар «Очеркҳо» маъ-

лумот ба тарзи мухтасар оварда шудааст. Чунончи, роҷеъ ба сарчашмаҳои адабии асри XIX китоби махсусе аз тарафи нигоҳранда дар соли 1956 ба ҷоп расида буд ва аз ин ҷо дар китоби «Адабиёти тоҷик дар нимаи дуюми асри XIX» дар бораи маъхазҳои адабии ин давр танҳо маълумоти мухтасаре оварда шудааст. Чунин тарзи тадқиқ ва таълиф дар китобҳои дигар низ пайравӣ шудааст.

Пас аз тавсифи ҳаёти иқтисодиву сиёсӣ ва вазъи мадания аз ҳар давр ва ҳар доираи адабӣ муаллифон дар қисмати дуюми китоб роҷеъ ба ҳаёт ва эҷодиёти намоёндагони барҷастаи адабиёт «портретҳои эҷодӣ» навишта шудааст, ки ба ин восита таърих ва ҷараёни адабии ҳар давра муаррифони адабиёт мукаммал ва амиқтар тасвир шудааст. Ғайр аз «портретҳои эҷодӣ» дар зими тавсифи ҳаёти адабӣ роҷеъ ба ҳаёт ва эҷодиёти шоиру нависандагони дигар, ки дар адабиёт мавқеи барҷастае надоштанд, низ маълумоти мухтасаре оварда шудааст.

Аммо дар китоби ҳозир, ки дар дастраси хонандагон ҷой мегирад, аз тартиби умумии «Очеркҳо» роҳи дигаре пеш гирифта шудааст. Муаллифи ин китоб номзоди илми филология Усмон Каримов дар вақти тадқиқ ва таълифи адабиёти асри XVI-и тоҷик бо душворӣ ва мушкилие рӯ ба рӯ омад, ки дар таълифи китобҳои дигари «Очеркҳо» пеш наомада буд. Ин мушкилӣ дар он буд, ки шумораи маъхаз ва сарчашмаҳои адабии таърихӣ, ки бевоқифа ба адабиёти ин давр дахл доштанд, нисбат ба давраҳои дигар бисёр буданд. Бе тадқиқи ин сарчашмаҳо тавсифи мукаммал ва ҷарғои адабиёти ин давро ба вучуд овардан муҳол буд.

Як қисми сарчашмаҳои адабии ин давр, ки мебоист аз назари тадқиқ гузарад, ба ҷоп расида буданд. Аммо ин сарчашмаҳо аз назари арзиш ва мақоми онҳо дар тадқиқи адабиёти асри XVI-и тоҷик тадқиқ ва баррасӣ нашуда буданд.

Қисми дигари ин сарчашмаҳо, мисли тазкирани Мутрибӣ ва Нисорӣ ҳанӯз ба ҷоп нарасидаанд ва ба таври алоҳида низ тадқиқ нашудаанд. Баъзе сарчашмаҳои таърихӣ адабӣ мисли «Ҳабиб-ус-сияр ва «Тӯҳфат-ус-сурур» бошад, ҳарчанд аз ҷиҳати арзиши таърихӣ ва мусиқнашон тадқиқ шудаанд, аз ҷиҳати аҳамияти онҳо дар тадқиқи таърихи адабиёт омӯхта нашудаанд.

Ин буд, ки муаллифи китоб тадқиқи сарчашмаҳои адабии таърихӣ ин давро дар мадди аввал гузошт, то вазъи адабии доираҳои гуногуни адабиёти тоҷик дар ин аср дуруст ва пурра муайян гардад. Муаллиф пас аз тадқиқ ва таҳлили сарчашмаҳо ба тавсифи ҳаёти маданияи адабӣ гузаштааст. Тавсифи ҳаёти адабӣ ва таъйини хусусиятҳои доираҳои адабӣ дар асоси таҳлили сарчашмаҳои ин давр сурат гирифтааст. Чунин таҳлил ва тавсифи мукаммали илмӣ сарчашмаҳо дар як тадқиқоти кулӣ роҷеъ ба адабиёти ин давр дар адабиётшиносии тоҷик бори нахуст сурат мегирад.

Азбаски ҳаҷми китоб бо ҳуди тадқиқи сарчашмаҳо ба меъёри умумии «Очеркҳо» наздик шуд, дар ин китоб «портретҳои эҷодӣ» шоиру нависандагони умдаи давр таълиф нашуд. Аммо ин

ҳолат ба тасвири умумии ҳаёти адабӣ ва таҳлили хусусиятҳои ҷараёни адабиёти ин давр ҳалале ворид накардааст. Муаллиф ва Шӯъбаи таърихи адабиёти тоҷик дар ин маврид онро ба назар гирифтаанд, ки дар бораи нависанда ва шоирони намоёни аср, мисли Ҳилолӣ, Мушфиқӣ ва Восифӣ тадқиқоти мукаммале анҷом гирифта ва ин тадқиқот дар шакли китобҳои алоҳида пеш аз ин ба ҷо расидааст.

Бо ин сабабҳои ҷиддӣ, тартиб ва принципи умумии таълиф ва тадвини «Очеркҳо» дар ин китоб тағйир ёфт. Муаллифи ин кор ва Шӯъбаи таърихи адабиёти тоҷик вазъиятро ба назар гирифта чунин салоҳият ёфтанд, ки дар номи китоб, ки «Адабиёти тоҷик дар асри XVI» аст, дар қавсайи унвони «Сарчашмаҳои адабию таърихӣ ва инкишофи равишҳои асосӣ»-ро низ илова намоянд. Бояд таъкид кунем, ки тартиб ва принципи таълиф ва тадқиқ дар ин китоб ҳарчанд тағйир ёфтааст, аммо арзиш ва мақоми илмӣ он дар баробари китобҳои дигари силсилаи «Очеркҳо» мебошад.

РАСУЛ ХОДИЗОДА

МУҚАДДИМА

Ба таври марксистию ленинӣ омӯхтани адабиёти асри XVI ба мисли дигар давраҳои таърихи адабиёти форсу тоҷик пас аз Инкилоби Октябр шурӯъ шуд. Дар бораи адабиёти ин аср ва чанд намоёнани он маълумоти нахустини ибтидоӣ дар «Намунаи адабиёти тоҷик»-и С. Айний оварда шудааст.

Устод Айний дар қисми аввали ин асар аз адибони асри XVI доир ба аҳвол ва намунаи осори Зайниддин Маҳмуди Восифӣ, Қосими Қоҳӣ, Мулло Мушфиқӣ, Хоҷа Ҳасани Нисорӣ, Маҳрумин Бухорӣ, Мутрибии Самарқандӣ ва Мӯъминӣ Самарқандӣ маълумоти мухтасаре дарҷ кардааст¹. Устод Айний дар муддати бисе кӯтоҳи таълифи асараш имкон надошт, ки аз умдатарини маибаҳои адабиёти ин аср ба мисли тазкираҳои Хоҷа Ҳасани Нисорӣ ва Мутрибии Самарқандӣ истифода барад. Вай дар зикри Мутрибӣ менависад, ки ин адиб «соҳиби тазкира аст. Аммо тазкирааш мутлоқи нашуд». Бо вучуди ин устод Айний дар асоси маълумоти «Бадоеъ-ул-вақоъ» доир ба зодгоҳ, давраи ҷавонӣ, аз Хуросон ба Мовароуннаҳр омада, то солҳои сиёми асри XVI умр ба сар бурдани Восифиро хабар дода, аз мероси ӯ ду ғазал ва аз қасидаҳои бо радифи «лола», «наргис», «бунафша», «гунча» ва «гул» гуфтааш намунаҳо овардааст. Устод дар бораи аҳвали Мушфиқӣ низ ба таври мухтасар маълумот оварда, аз қасида, марсия, соқинома, мусаллас, ғазал, рубоӣ, таърих ва аз маснавии «Гулзори Ирам»-и шоир намунаҳо дарҷ кардааст. Дар ин зими ӯ сарехан қайд мекунад, ки эҷоди нави мусалласот ихтирооти Мушфиқӣ аст². Бо ҳамин устод Айний ҳанӯз дар соли 1926 зарурияти миғбаъд тадқиқ, гардидани ҳаёту эҷодиёти ин адибонро воқеан ба миён гузошта, ба муҳаққиқони ояндаи ҷавон хитоб намуда буд, ки «агар димоғе доред, кор кунед! Инак гӯй, инак майдон!»³.

Маълумоти ибтидоии мухтасареро онд ба Хилолӣ ва Мушфиқӣ аз «Намунаҳои адабиёти тоҷик» пайдо мекунем. Ин асар дар соли 1940 ба таъби расида, фасли Хилолиро Ҷалол Иқромӣ ва Мушфиқиро Мирзо Турсунзода навиштаанд⁴.

Ҷ. Иқромӣ дар Астаробод таваллуд ва дар Хирот нашоунамо ёфта, ба ҷуз девони ғазалиёт, боз соҳиби маснавҳои «Шоҳу дарвеш», «Сифот-ул-ошиқин» ва «Лайлию Мачнун» будани Хилолиро дар асоси маълумоти «Қомус-ул-аълom»-и Шамсиддини Сомӣ

хабар додааст. Ҷ. Икромӣ дар ин мақола ба услуби бадени шоир мувоҳида намуда, менависад, ки ғазалиёти Ҳилолӣ бинобар равоии ширинӣ ва бадениёти баландаш дар байни халқи тоҷик шӯҳрат ёфтааст. Баъди ин ӯ аз девони Ҳилолӣ ба таври интихоб шаш ғазал намуна овардааст.

Дар мақолаи М. Турсунзода ҷои таваллуди Мушфиқӣ (Бухоро), шаҳрҳои нашоунамо, мамдӯхони асосӣ, соли вафот (1588), айвон шеър ва мазмунӣ эҷодиёти шоир арзёбӣ гардидаанд. Махсусан, ҷанбаи халқии лирикаи шоир, ҳадафи муҳочоти саҳти ӯ қарор гирифтани кирдори ҳукуматдорони замона ва ниҳоят зарурияти тадқиқи эҷодиёти адиб таъкид шудааст⁵. М. Турсунзода дар ин асар аз навъҳои ашъори дар «Намуна...»⁶ овардан устод Айний мувофиқи мазмуну ғояи онҳо ба таври ихтисор ва интихоб гирифтааст. Аҳамияти калони ин мақола дар он аст, ки муаллиф мувоҳизаҳои дар «Намуна...» аз хусуси Мушфиқӣ ба миён гузоштаи устод Айниро тақмил намуда, дар омӯхтани эҷодиёти ин шоир қаламе ба пеш гузоштааст.

Дар соли 1948 «Адабиёт» ном китоби А. Мирзоев нашр шуд. Дар ин асар муаллиф бори нахуст дар асоси маълумоти сарчашмаҳои адабии мӯтамад дар бораи ҳаёти иҷтимоӣ сиёсӣ, маданият адабии асри XVI, лаҳзаҳои ҷудогонаи зиндагӣ ва фаъолияти эҷодии Ҳилолӣ, Восифӣ, Ҳасанхоҷаи Нисорӣ ва Абдурахмони Мушфиқӣ маълумоти мухтасари пурқимат додааст⁷. Дар асар ба ҷуз таҳлили мухтасари эҷодиёти ин адибон, аз мероси онҳо мувофиқи доираи завқи хонандагони синфи IX порчаҳои ибратбахши тарбиявӣ дуруст интихоб шудаанд. Аммо А. Мирзоев дар бораи Ҳилолӣ сухан ронда, номи ӯро, ки Бадриддин аст, мувофиқи маълумоти «Ҳабиб-ус-сияр»-и Ҳондамир «Нуриддин» қайд намудааст⁸. Дар фасли тарҷуман ҳоли Мушфиқӣ, зиндагии ин шоирӣ Мовароуннаҳрро бо ҳаёти Мушфиқии Бағдодӣ омехта кардааст⁹. Бо вучуди ин, маълумоти дар бораи назми адабии асри XVI ба ҳаёту эҷодиёти намоёндогони адабиёти ин аср овардан А. Мирзоев қимати калони илмӣ маърифатӣ дорад.

Дар соли 1950 «Материалҳо аз таърихи адабиёти тоҷик» ном китоби Х. Мирзозода нашр гардид, ки дар он доир ба ҳаёти сиёсӣ, маданият адабӣ ва ҷанд намоёндои барҷастаи адабиёти асри XVI—Ҳилолӣ, Восифӣ ва Мушфиқӣ маълумот ҳаст¹⁰. Ин маълумоти Х. Мирзозода аз маълумоти доир ба ин аср овардан А. Мирзоев васеътар аст. Х. Мирзозода мувоҳизаҳои А. Мирзоевро дар фаслҳои ҳаёти маданият адабӣ, тарҷуман ҳоли фаъолияти эҷодии Ҳилолӣ, Восифӣ ва Мушфиқӣ тақмил додааст. Ҷунончи, ӯ дар замони Абдуллоҳони шайбонӣ аз нав равиш ёфтани санъатҳои мусиқӣ наққошӣ, анъанави таърихшиносии ва жанри ҳаҷвро ба таври умумӣ хотирнишон кардааст. Аммо ин муаллиф дар фасли Ҳилолӣ тарҷуман ҳоли ӯро дар асоси маълумоти «Ҳизонани омира»-и Ҷулomalini Озод (асри XVIII) баён намуда, маълумоти дар «Тӯҳфани Сомӣ» овардан Соммирозо, ки ӯ бо Ҳилолӣ шахсан борҳо ҳамсӯҳбат буд, ҳамчун далели фаръӣ ғушрас кардааст¹¹. Дар фасли Восифӣ тарҷуман ҳоли ин адиб мувофиқи маълумоти

«Бадоеъ-ул-вақоеъ» комилатар танзим гардида, дар қисмати мероси ӯ «Саргузашти Мирзо Байрам», ки дар асари А. Мирзоев буд, бидуни таъбир омадааст¹². Х. Мирзозода дар қисмати ҷараёни зиндагӣ, мерос ва таҳлили эҷодиёти Мушфиқӣ низ мулоҳизаҳои тоза дорад. Аммо ин муаллиф низ мисли А. Мирзоев тарҷуманҳои Мушфиқии Бухороиро бо Мушфиқии Бағдодӣ маҳлут кардааст. Тафовути маълумоти ин ду муаллиф он аст, ки агар А. Мирзоев дар шароити тағи асри XVI аз Бухоро ба Бағдод рафта умр ба сар бурдани Мушфиқиро ба зерӣ шубҳа гирад, Х. Мирзозода дар ин ҳусус бидуни шак сухан роидааст¹³. Сарфи назар аз ин камбудҳои ҷузъӣ, «Материалҳо аз таърихи адабиёти тоҷик»-и Х. Мирзозода то кунун қимати илмӣ маърифатиро дорост.

Дар соли 1954 таҳти унвони «Адабиёти тоҷик» китоби дарсии синфи IX нашр шуд, ки дар он ба адабиёти асри XVI низ бобе ҷудо шудааст¹⁴. Ин бобро А. Болдырев ва К. Айний таълиф кардаанд. Дар ин асар низ доир ба вазъи ҳаёти сиёсӣ, маданияи адабӣ ва ҳаёти эҷодиёти Ҳилолию Восифӣ ва Мушфиқӣ маълумоти бисёр муфид мавҷуд аст. Дар ин маълумот, пеш аз ҳама, нуктаи муҳим он аст, ки муаллифон дар солҳои бистуму сиюми асри XVI ҷои ҷамъномаи шоирону олимони гардидаи Бухоро ва дар Самарқанд ривҷ гирифтани адабиёти шаҳрӣ хотириҳои кардаанд. Аммо дар ин китоб аз вазъи доираи адабии Хуросони солҳои бистуму сиюм ва аҳволи зиндагии адибони ин ҳавза ҷизе гуфта нашудааст.

Баъди нимаи дуюми солҳои панҷоҳум дар тадқиқи адабиёти асри XVI марҳилаи нав шурӯш шуд. Дар ин солҳо доир ба масъалаҳои гуногуни адабиёти ин аср мақолаҳо, фаслу бобҳои китобҳо таҳсис ёфтанд, дар бораи намояндагони барҷастаи ин адабиёт монографияҳои алоҳида таълиф шуданд, ки яке аз онҳо асари бисёр ҷолиби А. Н. Болдырев «Зайниддин Восифӣ» буд¹⁵. А. Н. Болдырев ин асарро дар асоси ҳарчониба омӯхтани «Бадоеъ-ул-вақоеъ» ва дигар маъхазҳои муҳимми адабию таърихӣ ин давра, ба монанди «Музаққир-ул-аҳбоб»-и Нисорӣ ва «Ҳабиб-ус-сияр»-и Хондамир таълиф кардааст. Дар асар тарҷуман ҳол ва мазмуну мундариҷаи ғоявии эҷодиёти нависанда таҳлил шудааст ва биографияи нависандаи забардасти нимаи аввали асри XVI тоҷик Зайниддин Восифӣ ба дараҷаи баланди илмӣ барқарор гардидааст. Ин монография ҳоло яке аз беҳтарин асарҳои илмӣ аст. Ҳарчанд дар ин асар мазмун ва мундариҷаи ғоявии эҷодиёти Восифӣ ҳамчун намояндаи адабиёти шаҳрӣ ҳарчониба амиқ таҳлил нашудааст, вале дар он доир ба адабиёти доираҳои шаҳрӣ хунармандӣ нуктаҳои ҷолибе ҳаст, ки минбаъд ин нуктаи мулоҳизаҳо дар қисми мо тақмили тавсия хоҳанд ёфт.

Асари дигаре, ки дар охири соли 1957 нашр шуд, монографияи К. С. Айний «Бадриддин Ҳилолӣ» аст¹⁶. Дар ин асар ҳаёти эҷодиёти Ҳилолӣ дар бобҳои «Таҳқиқи маъхазҳо», «Замони зиндагии Ҳилолӣ», «Ҷараёни зиндагонии Ҳилолӣ» ва «Эҷодиёти Ҳилолӣ» тадқиқ шудааст. Муҳаққиқ дар боби маъхазҳо маълумоти

манбаъҳои адабию таърихро, ки доир ба Ҳилолӣ хабар додаанд, бо диққати тамом санҷида, кимати илмӣ онҳоро дар барқарор сохтани лаҳзаҳои тарҷуман ҳол ва муҳимтарин нуктаҳои эҷодиёти шоир таъин кардааст¹⁷.

Соли 1972 дар бораи як маъхази муҳими адабиёти ҷаҳон дуҷуми асри XV ва аввали асри XVI таҳти унвони «Тӯҳфаи Сомӣ ва хусусиятҳои он» рисолаи А. Сагаторов нашр шуд¹⁸. Муаллифи рисола ин тазкиро ба сифати як маъхази адабиёти давраи номбурдаи ғору тоҷик омӯхта аҳамияти онро то як ҳадди муайян ошкор кардааст. Дар асари мо ин тазкира дар комплекс ва силси муҳимтарин маъхазҳои адабиёти ҷаҳон аввали асри XVI тоҷик таҳқиқ шуд. Асари А. Сагаторов ба мо дар чараёни ба яқингар узван дар муқоиса омӯхтани муҳимтарин маъхазҳои адабиёти асри XVI бевосита маладғор буд.

Дар бораи ҳаёти маданият адабии асри XVI дар асари «Тоҷикон»-и Б. Ғ. Ғафуров маълумоти ҷолибе мавҷуд аст¹⁹. Дар ин асар доир ба санъатҳои меъморӣ ва наққошӣ ва ҷор намоёнҳои барҷастаи адабиёти асри XVI — Биноӣ, Восифӣ, Ҳилолӣ ва Мушфиқӣ маълумот дода шудааст.

Дар соли 1978 таҳти унвони «Мушфиқӣ» монографияи Зоҳир Аҳрорӣ ба таърифи расид²⁰. Дар ин асар ҳаёти эҷодиёти Абдурахмони Мушфиқӣ таҳқиқ маълумоти сарчашмаҳои адабию таърихӣ ва мероси ҳуҷҷатҳои шоир бори нахуст ба таври илмӣ таҳқиқ гардидааст. Монографияи «Мушфиқӣ»-и З. Аҳрорӣ ба монанди «Зайниддин Восифӣ»-и А. Н. Болдырев ва «Бадриддин Ҳилолӣ»-и Қ. С. Айний дар таъин ба таври илмӣ амиқтар омӯхтани намоёнҳои барҷастаи адабиёти асри XVI тоҷик хизмати арзандае аст.

Ба ҷуз ин асарҳои калони таҳқиқотӣ онд ба ду маъхази муҳими адабиёти ин аср чанд мақолаи ҷудогона ҷоп шуданд, ки яке аз онҳо мақолаи Р. Муқимов ва Б. Валихўҷаев «Чанд суҳан онд ба як тазкира буд²¹. Муаллифони дар ин мақола онд ба аҳамияти илмӣ адабии «Тазкират-уш-шуаро»-и Мутрибӣ мулоҳиза рондаанд. Ба ин мақола баъд аз панҷ соли нашриш ҷавоби Абдулғанӣ Мирзоев «Баъзе қайдҳои онд ба як мақола» ҷоп шуд²², ки дар он нуқсу камбудҳои мақолаи муаллифони номбурда бо маслиҳатҳои бисёр муфид тасҳеҳ гардидааст. Дар бораи тазкираи Нисорӣ мақолаи А. Н. Болдырев «Тазкираи Ҳасани Нисорӣ ҳамчун маъхази тоза дар омӯхтани ҳаёти маданият Осӣи Миёнаи асри XVI»²³, мақолаи Қ. Айний «Тазкираи Ҳасани Нисорӣ ва нусхаҳои он»²⁴ ва мақолаҳои У. Назиров «Нисорӣ ва тазкираи ӯ «Музаққир-ул-аҳбоб», «Аҳамияти тазкираи Нисорӣ дар омӯхтани адабиёти асри XVI тоҷик», «Тазкираи Нисорӣ» ва «Мутрибии Самарқандӣ»²⁵ нашр шуданд, ки аҳамияти илмӣ ин мақолаҳо дар таҳқиқи муҳимтарин маъхазҳои адабиёти асри XVI хурд нест. Доир ба аҳамияти илмӣ ин мақолаҳо ва боз чанд мақолаи дигар дар мавридҳои муносиб муфасссалтар суҳан хоҳем ронд.

Адабиётшиносони тоҷик ва шарқшиносони советии рус дар бораи наشري осори адабии барҷастаи асри XVI низ корҳои пурарзише анҷом доданд. Дар ин ҷода ҳам қадами нахустинро ус-

тод Айни гузошт. У дар соли 1946 тахти унвони «Восифӣ ва хулосаи «Бадоеъ-ул-вақоеъ» матни мухтасари ёддоштон Восифиро бо таҳрири тоза ба нашр хозир кард, ки он соли 1956 ба таъри расид²⁶. Устод Айни дар бахши аввали ин асар дар бораи замони зиндагӣ, тарҷуман ҳол, мерос ва мазмуни халқии осори манзуму мансури Восифӣ мулоҳизаҳои пурқимат баён кардааст²⁷. Вай матни «Бадоеъ-ул-вақоеъ»-ро бо таҳрири тозан худ мухтасар, ба зехни хонандан имрӯз хеле наздик ва мувофиқи таъриху ҷои воқеаҳо ба тартиби нав табақабандӣ кардааст. Ба ин тартиби кор устод Айни хонандан тоҷикро бори нахуст бо матни мухтасари «Бадоеъ-ул-вақоеъ» ошно мегардонад, ки ин аҳамияти калони илмӣю маърифатӣ дошт.

Дартар матни илмӣю интиқодии ин шоҳасари асри XVI-ро А. Н. Болдырев дар асоси 31 нусхаи хаттӣ тартиб медиҳад, ки он дар ду мучаллад аввал дар силсилаи серияи бузурги «Едгорихон адабии халқҳои Шарқ» дар Москва²⁸ ва соён, бо баъзе таъгиру таҳрир солҳои 1970—1972 тавассути нашриёти «Бунёди Фарҳанги Эрон» дар Техрон интишор ёфт²⁹. Мураттиб дар аснои танзими матни «Бадоеъ-ул-вақоеъ» аз сабаби вучуд надоштани ягон нусхаи комили ба давраи таълиф наздик усули танкиди фаёолро ба раҳбарӣ гирифтааст. Бо чунин усули интиқод мураттаб гардидаи матни «Бадоеъ-ул-вақоеъ» дар илми шарқшиносӣ советию хориҷа комёбии калоне буд.

Дар соли 1958 Камол Айни «Осори мунтахаб»-и Бадриддини Хилолиро бо муқаддима ва тавзеҳоти лугат дар Сталинобод нашр кунонид³⁰, ки дар он аз осори лирики 142 ғазал 867 байт, 6 ҷиғъа 20 байт, 1 ҷистон 8 байт, 32 рубой ва аз маснавии «Лайлию Мачнун» 1575 байт, «Шоҳу Дарवेश» 66 байт ва аз маснавии «Сифот-ул-ошиқин»-и шоир 407 байт, ҳамагӣ 3007 байт интихоб шудааст. Дар пешгуфтори ин маҷмӯа асосан нусхаҳои хаттии девон ва маснавҳои Хилолӣ тавсиф ёфта, арзҳои илмӣю онҳо ҳангоми тартиб додани матни саҳеҳи осори шоир хотирнишон гардидааст³¹.

Дар ҳамаи соли 1958 бо кӯшиши Зоҳир Аҳроров «Мунтахабот»-и Мушфиқӣ бо муқаддима ва шарҳи лугатӣ душворфаҳм интишор ёфт, ки дар он 189 ғазал 1262 байт, 38 рубой, 14 мусаллас 42 байт, 13 порои қасоид 138 байт, 21 порои луғзу ҷиғъа 60 байт, 17 пора ҳаҷиёт 48 байт ва намунаҳо аз маснавии «Гулзори Ирам» 305 байти шоир мундариҷанд. Дар муқаддимаи ин маҷмӯа З. Аҳроров дар бораи лаҳзаҳои муҳими ҷараёни зиндагӣ, осор ва мазмуни ғоявии ашъори Мушфиқӣ мулоҳиза ронда, ба ин назира хонандаро ба мутолиаи мунтахаботи шоир тайёр кардааст³².

Баъд аз як сол ин мунтахабот бо пешгуфтору тавзеҳоти мураттибӣ номбурда ва андаке ихтисори матн ба алифбои арабӣ ҷоп шуд³³, ки ин инқом дар шиносонидани осори Мушфиқӣ берун аз сарҳади Иттифоқи Советӣ аҳамияти калон дошт.

Соли 1337 х. қ. дар Техрон ба тасҳеҳ, муқаддима, муқаддима ва феҳристи Саид Нафисӣ «Девони Хилоли Чигатой» яқҷоя бо маснавҳои «Шоҳу Дарवेश» ва «Сифот-ул-ошиқин» нашр гар-

дид³⁴. Саид Нафисӣ дар пешгуфтори ин девон аз хусуси мақоми арҷманди Ҳилолӣ дар илму адаб ва олами ғазал сухан роида, сипас доир ба аҳволи шоир маълумоти маъхазҳои адабию таърихро бо муқобилаю тавзеҳоти зарурӣ дарҷ кардааст. Ба ин восита Саид Нафисӣ лаҳзаҳои ҷудогонан ҷараёни зиндагӣ, соли қатла (936/1529) ва мероси адабии Ҳилолиро саҳеҳ муайян кардааст, ки аз ин натиҷа то ин ҷо мо аз таҳқиқоти Қ. Айний ошно будем. Аммо як ҷиҳати бартарини наشري Саид Нафисӣ, то андозае муқаммал гирд омадани осори лирикии Ҳилолӣ мебошад. Дар ин девон 421 ғазал 2763 байт, 4 китъа 78 байт, як ҷистони онна 8 байт, як соқинома 15 байт, 35 рубой, маснавии «Шоҳу Дарвеш» 1345 байт ва маснавии «Сифот-ул-ошиқин» 2386 байти шоир дарҷ ёфтааст.

Саид Нафисӣ дар пешгуфтори ин асар менависад, ки дар бораи лаҳзаҳои ҷудогонан ҳаёту эҷодиёти Ҳилолӣ ховаршиносии англисӣ-муқими Ҳинд Томас Вильям Бил дар китоби «Мифтоҳ-ут-таворих» (с. таълиф 1284 х. қ.) маълумот додааст³⁵. Чуниин маълумотро доир ба Ҳилолӣ аз асарӣ Саид Муҳаммад Сиддиқии Ҳасанҳои «Шамъи анҷуман» (с. таълиф 1292 х. қ.) ва муқаддимаи «Сифот-ул-ошиқин»-и шоир, ки бо эҳтимоми Аббос Иқболи Оштиёнӣ соли 1324 дар Техрон ба таъъ расидааст, пайдо мекунем³⁶.

Ин аст, он асарҳои муҳимми тадқиқотӣ, фаслу бобҳои алоҳидаи китобҳо ва мақолаҳои ҷудогонан илмие, ки ба омӯзиши масъалаҳои гуногуни адабиёти асри XVI ва ҳаёту эҷодиёти намояндагони барҷастаи он бахшида шудаанд.

Чунон ки мебинем, бо вучуди ин ҳама тадқиқ ва кӯшишҳои илмӣ бисёр лаҳзаҳои ҳаёти маданият адабӣ, ҷиҳатҳои муштараку аломатҳои ҷудогонан доираҳои адабии Хуросону Мовароуннаҳр ва умуман роҳҳои инкишофи ҷараёни адабии асри XVI дар асоси маълумоти маъхазҳои адабию таърихӣ омӯхта нашудаанд. Маълум аст, ки ҳамаи давраҳои таърихи адабиёти форсу тоҷик аз рӯи маълумоти маъхазҳои адабию таърихӣ омӯхта мешаванд. Масалан, тазкирани «Ятим-ул-даҳр»-и Саоллабӣ дар бораи адибони арабзабони Хуросону Мовароуннаҳри асрҳои IX—X, «Лубоб-ул-албоб»-и Муҳаммад Авфӣ доир ба аҳволи адибони форсу тоҷики асрҳои IX—X ва то ибтидои асри XIII ва «Тазкират-уш-шуаро»-и Давлатшоҳ аз хусуси аҳволи адибони асрҳои IX—XV маълумот медиҳанд. Доир ба адабиёти ин марҳила баъзе маълумоти лаҳзавиро дар асарҳои таърихӣ чунончи, дар «Таърихи Байҳақӣ»-и Абулфазли Байҳақӣ ва рисолаҳо ҳамчун «Чор мақола»-и Низомии Арӯзӣ пайдо мекунем. Аз ин маълумот ошкор аст, ки дар бораи адабиёти асрҳои IX—XV маъхазҳои адабию таърихӣ, аз ҷумла тазкираҳо кам таълиф шудаанд.

Дар бораи адабиёти асри XVII танҳо аз «Музокир-ул-асҳоб»-и Малехон Самарқандӣ маълумот ба даст меорем. Дар асри XVIII таълиф ёфтани умуман ягон тазкира маълум нест. Танҳо дар соҳаҳои ҳафтодуми асри XIX «Тухфат-ул-аҳбоб...»-и Қорӣ Возех

таълиф шуд, ки он онди адибони охирҳои асри XVIII ва то миёнаҳои асри XIX (то соли 1870) маълумот медиҳад.

Аммо дар асри XVI, равшантараш аз охирҳои асри XV саркарда, бисёр тазкираҳо таълиф шуданд, ки «Маҷолис-ун-нафос»-и Навоӣ ва тарҷумаҳои он, «Тӯҳфаи Сомӣ»-и Соммарзо, «Музаққир-ул-аҳбоб»-и Ҳоҷа Ҳасани Нисорӣ, «Тазкират-ут-таворих»-и Абдуллои Кобули, «Тӯҳфат-ус-сурур»-и Дарवेशалӣ, «Тазкират-уш-шуаро»-и Муҳаммади Мутрибӣ ва «Риёз-уш-шуаро»-и Содикӣ Самарқандӣ аз ҷумлаи ин асарҳо ҳастанд. Гайр аз ин дар бораи адабиёти ин аср ва намоёндагони алоҳидаи он дар асарҳои таърихӣ ба монанди «Ҳабиб-ус-сияр»-и Хондамир, «Аҳсан-ут-таворих»-и Ҳасанбеки Румлу ва асарҳои ёддошт ҳамчун «Бадоеъ-ул-вақоъ»-и Восифӣ ва «Бобурнома»-и Бобур низ маълумотҳои пурқимат оварда шудаанд.

Маҷмӯи ҳамаи ин маъхазҳо аз он шаҳодат медиҳад, ки адабиёти асри XVI-и тоҷик дар маъънаи маъхазҳои адабии таърихӣ нисбат ба тамоми давраҳои дигари таърихӣ адабиёт хеле доро ва мустағни аст. Ин ҳолат қомилан тақозои он дорад, ки аввал маъхазҳои адабии таърихиро ҳарчониба тадқиқ намоем. Вагарна нуктаҳои муҳими ҳаёти адабӣ, махсусиятҳои ҳавзаҳои адабӣ ва умуман адабиёти асри XVI-и тоҷикро дуруст тасаввур кардан басо мушкил мегардад.

Бинобар ин мо ба назди худ вазифа гузоштем, ки нахуст маълумоти умдатарини маъхазҳои адабии таърихӣ асри XVI-ро бо диққати тамоми санҷида, сипас дар асоси маълумот ва санадҳои ҳамин сарчашмаҳо ҳаёти маданияти адабӣ, хусусиятҳои ҷудогонаи ҳавзаҳои адабӣ ва қонунияти процесси адабии асри XVI-и тоҷикро то ҳадди муайяне равшан созем.

Маълум аст, ки дар асри XV умдатарин хусусиятҳои адабиёти асрҳои IX—XV дар мактаби адабии Ҳирот ҳоса, дар эҷодиёти Ҷомӣ Навоӣ ва дигар намоёндагони барҷастаи он то андозае ҷамъбаст ғардидаанд.

Дар адабиёт таъсири ин мактаби адабӣ то миёнаҳои асри XVI давом кард. Аз ин рӯ мо дар вақти даврабандии маъхазҳо ба материалҳои ҳаёти адабӣ ҳамин нақшу таъсирро ба назар гирифтаем. Бинобар ин маъхазҳое, ки дар худ аломатҳои мактаби адабии Ҳиротро дошта, дар нбтидо аввал ва то миёнаҳои ин аср таълиф шудаанд ба ғуруҳи аввали асри XVI ва маъхазҳое, ки аз нақши номбурда асосан ғориғи ғашта, яъне равиши тозаасри ифода мекунанд, ба даъсти маъхазҳои нимаи дуюми асри XVI тақсим кардем. Дар процесс ва мушаххасоти ҳавзаҳои адабӣ низ айни ҳамин принцип риоя шуд.

Бо вучуди ин, даврабандиҳои мо характери яъне равиши нисбӣ низ доранд.

Таълифи ин асар бе мададу ёри ва ҳамкориҳои дӯстон душвор буд. Аз ин рӯ дар таълифи баъзе фаслҳои боби «Маъхазҳои адабии таърихӣ» бо муаллифи ин сатрҳо рафиқони зерин лутфан ҳамкорӣ карданд:

Доктори илми филология Н. Сайфиев фасли «Шарафномаи шоҳи»-и Ҳофизӣ Таниш, номзади илми филология Т. Самадов фасли «Тӯҳфат-ус-сурур»-и Дарвешалӣ, ходими хурди илми шӯъбаи Таърихи адабиёт М. Чалилова фаслҳои «Бобурнома»-и Бобур, «Майхона»-и Абдуinnaби Фахруззамонӣ ва мудири редакцияи энциклопедияи тоҷик У. Назиров фасли «Музаккир-ул-аҳ-боб»-и Нисориро таълиф намуданд. Материалҳои Т. Самадов, У. Назиров ва М. Чалилова ҳеле такмилу тасҳеҳ ва таҳрир ёфтанд. Барои ҳамкории самимона аз ин дӯстон бисёр сипосгузorem.

Вазъи мухтасари ҳаёти сиёсӣ. Дар охириҳои асри XV Муҳаммад Шайбонихон б. Абулхайр, ки авлоди чингизӣ дошт, қабилаҳои саҳронии турку мугулро ба атрофи худ гирд оварда, шаҳрҳои Утрор, Сайрам ва Ясиро ишғол кард³⁷. Вай ба шаҳрҳои марказии Мовароуннаҳр ҳучум намуда, аҳолиро тороч мегардонд. Ин саркардаи саҳронии дар соли 1499 бо мугулҳои Тошканд иттифоқ баёта, сипас пойтахти давлати Темуриён шаҳри Самарқандро муҳосира мекунад. У қариб дар як вақт ба ҳукмронии Бухоро зарбаҳои сахт оварда, дар натиҷаи Ҳиёати амалдорони баландмартабаи рӯхониёни давлати темурийӣ ин шаҳри марказиро ба тасарруфи худ мегирад. Дар чунин як вазъи душвор шоҳзодагони темурийӣ ва як гурӯҳ аъёнӣ Самарқанд байни худ ихтилоф варзида, қисме ба Султоналӣ Мирзо ва гурӯҳе ба Бобур Мирзо тарафдор мешаванд. Аз ин зиддияти дохилии темуриён Шайбонихон истифода бурда, Самарқандро қариб бе мамониати ҷиддӣ ишғол мекунад. Аммо қисме аз аъёнӣ Бухорову Самарқанд ва аҳоли ба муқобили Шайбонӣён баромада, ҳукмронии Темуриёро аз нав барпо карда, Шайбонихонро аз шаҳр берун меронанд ва Бобур Мирзоро дастгирӣ менамоянд. Дар ин муҳориба аҳоли ва ҳунармандони шаҳр талафоти зиёд мебинанд. Бо вуҷуди ин Бобур соли 1501 дар муҳорибаи лаби дарёи Зарафшон мағлуб гардида, ба шаҳри Самарқанд ақиб менишинад. Шайбонихон Самарқандро бисёр мустаҳкам муҳосира намуда, борҳо ҳамлаҳои сахте меорад. Лашкари Бобур, аҳоли шаҳр ва ҳунармандони бисёр шаҳро мардона Ҳимоя мекунанд.

Вале ба лашкариён ва аҳоли Ҳимояи шаҳр то охир муяссар намешавад. Зеро дар шаҳр яроку аслиҳа кам буд, озука намерасид ва қаҳтию гурӯснагӣ меафзуд. Дар чунин шароити вазнин, саркардагони темурийӣ, чунончи Султон Ҳусайн Бойқаро, на танҳо ба якдигар мадад надоданд, балки бо Шайбонихон забон як карда, мағлубияти Бобуро наздик меоварданд³⁸. Дар охир лашкариён ва ҳатто муқаррабони Бобур шаҳро ба аҳоли бейроқ вомегузоранд ва худ Бобур мачбур мешавад, ки шаҳро партофта ақиб нишинад. Ниҳоят, пойтахти темуриён шаҳри Самарқанд ба ихтиёри Шайбонихон мегузарад ва аҳоли дар зери шиканҷаи шайбонӣёни бодиянишин мемонад. Муқобилияти сахти шаҳриён ва умуман аҳоли ба муқобили Шайбонихон махсусан дар Қароқўли Бухоро шиддат ёфта, халқ саросар ба по меҳезад. Шайбонихон бо лашкари зиёде ин шӯришро бераҳмона паҳш кар-

да, ҳатто фармон медиҳад, ки дар Бухоро аз сари кушташудагон калламанора созанд³⁹.

Шайбониҳон то соли 1505 шаҳрҳои Мовароуннаҳрро асосан забт мекунад ва барои ба даст овардани Хуросон ва пойтахти дигари давлати темуриён шаҳри Хирот мекушад.

Султон Ҳусайнбойқарон кӯҳансол ба муқобили душмани пурзӯр ҳамаи қувваи мусаллаҳи худро сафарбар намуда, ба ҷанг тайёри медиҳд, вале ӯ ҳангоми қорзор моҳи май соли 1506 вафот мекунад. Аммо ду писари бадахлоқ ва ноӯҳдабарон Султон Ҳусайн, ки байни худ рақобат доштанд, аз ӯҳдаи ба муқобили Шайбониҳон сафарбар кардани лашкар набаромаданд. Аҳоли ва ҳунармандони Хирот бар муқобили душман бархеста бошанд ҳам, вале рӯхониён ва амалдорони олимақоми темури ба Шайбониҳон пинҳонӣ нома фиристода, иттифоқи ўзбекиро қабул медоранд. Шайбониҳон дар муддати кӯтоҳ вилояти Хуросонро ҳам ба иттифоқи худ овард. Шайбониҳон ҳамаи дорой ва мулкҳои мамлакатро байни хешу пайванд, аъёнҳои ақобири сулола ва амирони худ тақсим намуд ва ба ҳамаи истисмори бераҳмонаи аҳолиро ба ихтиёри шайбониён бодиянишини супорид. Аммо онҳо на таҷрибаи идора кардани давлат ва на аз илму фазилат огоҳӣ доштанд.

Ин буд, ки дар аввалҳои ҳукумати Шайбониён дар Мовароуннаҳр вазъи иқтисодӣ сиёсӣ ва ҳаёти маданият адабӣ ҳеле паст рафт, аҳоли аҳли фазлу қамол ба ҳориву табоҳӣ анҷомид.

Ҳанӯз Шайбониҳон дар Хуросон маҷмаи худро ҷандон мустақкам накарда буд, ки бар зидди ӯ душмани пурхатар шоҳ Исмоили Сафавӣ (1487—1523) лашкар мекашад. Исмоил ибни Султон Ҳайдар набераи Шайх Сафехуддин Исоҳок буда, дар Ардабил таъаллуқ ёфтааст. Ин шайх дар Озарбойҷонӣ Эрон шўҳрати азим дошт. Ҳамаи муридони ӯ қулоҳе, ки аз суқурлот як порои қирмизӣ дошт, ба сар мепошиданд. Исмоил аз охири асри XV сар карда, дар муддати кӯтоҳ қабिलाҳои турки Озарбойҷонро ба атрофи худ ҷамъ намуд ва ба ивази ҷангу лашкаркашиҳо як давлати муттақид ташкил кард. Аскарони шоҳ Исмоил ба сар қулоҳи сурхи тоҷдори дувоздаҳтарка мепошиданд, ки он як аломати ҳарбии мазҳабӣ буда, аз ин сабаб онҳоро ба озарбойҷонӣ «қизилбош» меномиданд.

Қизилбошиён то ибтидои асри XVI тамоми Эронро Фарбиро забт намуда, ба давлати Шайбониён бевосита ҳамсарҳад шуданд. Мазҳаби ҳукуматдорони сафавӣ шиа ва шайбонӣ суний буд. Ин ду мазҳаб ҳанӯз аз ибтидои ислом ба якдигар рақобати сахт доштанд. Баъди он ки сафавиён мазҳаби шиаро дини расмӣи давлатӣ эълон карданд, рақобати сиёсӣ ин ду давлат ҷанбаи бештар мазҳабӣ гирифта, душмани онҳо боз ҳам шиддат ёфт. Шоҳ Исмоил ба Хуросон лашкар кашида, маркази он шаҳри Хиротро ишғол мекунад. Шайбониҳон ба лашкари худ ба Марв ақиб мешиканад. Дар наздикии ин шаҳр соли 1510 байни ду қувваи мутақобил муқорибаи сахте рӯй медиҳад, ки дар натиҷа лашкари ўзбеки шикаст хӯрда, ҳуди Шайбониҳон кушта мешавад. Исмоил қосаи сари ўро тиллоқорӣ қунонида қадаҳи май месозад⁴⁰.

Шоҳ Исмоил ба муқобили шайбонӣ ба ҷуз қувваи шамшер воситаҳои дигарро низ истифода мебарад. Чунончи, ӯ авлоди темуриёро ҳарчониба дастгирӣ намуда, барои ба даст овардани мулкҳои собиқи падару бобоёнашон даъват мекунад. То ин ки мансабдорони шайбонӣ мулкҳои ба даст овардани худро дар байни аъзои қабила тақсим намуда, ба салоҳе биёянд, темуриён водии Фарғонаро аз нав фатҳ мекунад. Бобур бо пуштбонии шоҳ Исмоил баъди муҳорибаи Пули Сангин водии Ҳисорро тобеи худ мегардонад. Ин ғалабаи осон Бобуро сарғарм мекунад. Ӯ яқоя бо аскарони сершумор ба ишратҳои бемаҳал гирифта мегардад. Аз ин шаронӣ мувофиқ Убайдуллоҳони Шайбонӣ (1533—1539) истифода бурда, бо лашкари на чандон зиёд тобистони соли 1512 дар лаби кули Моғиён бар лашкари Бобур ғолиб меояд⁴¹. Бобур ба Ҳисор мегузарад. Шоҳ Исмоил ба Бобур бо сардори Начми Сонӣ лашкари зиёд мефиристад. Начми Сонӣ дар Қарши қатли ом барпо намуда, халқи Мовароуннахрро ба даҳшат меорад. Ин ваҳшоният дар дили мардуми маҳалли нисбат ба саркардагони қизилбош нафрати бепоён ба вучуд меорад⁴².

Ҳатто Начми Сонӣ ният дошт, ки маркази Мовароуннахр-Самаркандро фатҳ намуда, аҳолии онро саросар қатл намояд ва шаҳрро ба замини шудгор табдил диҳад. Аммо таваҷҷӯҳи ҳосу ом дар тарафи Шайбонӣ буд ва онҳо яқоя бо лашкари Убайдуллоҳон дар назди Ғиждувон бар лашкари сершумори қизилбошия ғолиб меоянд ва худ Начми Сонӣ шармсӯрона кушта мешавад. Ниҳоят, Бобур дар Мовароуннахр ба сабаби чанд саҳни афсинопазири худ аз таваҷҷӯҳи халқу мамлакат дур монда, дар ҷангҳо мағлуб шуда, ночор ба Қобул ақибнишинӣ мекунад ва дартар ба Ҳиндустон лашкар кашида, дар он сарзамин пойи давлати Темуриёро мегузорад.

Шайбонӣ баъди ин шикасти Сафавӣ ба Хуросон бо сардори Убайдуллоҳон шаш бор лашкар мекашанд ва ҳар дафъа ин диёрро тороҷ ва мардуми онро қатлу ғорат намуда, бо ғаниматҳои зиёд бармегаштанд⁴³. Убайдуллоҳон аҳли суинатро бо қамолӣ таассуб тарафдорӣ мекард ва муриди шайх Аҳмади Чӯйборӣ буд⁴⁴. Ӯ шайёро бераҳмона қатл мекард ва бо айби шиа кушта шудани Бадриддини Хилолӣ натиҷаи ҳамили таассуби динӣ буд. Шоҳ Исмоил низ на танҳо сардори давлати Эрон, балки пешвои мазҳаби шиа буда, пайваста онҳоро пуштбонӣ ва аҳли суинатро саҳт таъқиб мекард. Аз ин рӯ ҳар бор ки ӯ Хуросонро аз Шайбонӣ озод мекард, бо нияти ба мазҳаби шиа даъват кардани аҳоли бештар аҳли суинатро қир мекард⁴⁵.

Аз ин кушокушӣ тарафайн аҳволи бе он ҳам вазиния мардум бо ҳам фоҷиангезтар мегардид. Дар ин қатлу ғоратҳо бегуноҳ кушта шудани аҳли хираду адаб фоҷиан басо бузурге буд. Соммиро дар таъкиран худ номи қариб 20 адибро овардааст, ки бо айби шиа ва ё сунӣ буданашон қатл шудаанд⁴⁶. Шоҳ Исмоил бо чунин қатлу ғорат сарҳади давлати Сафавӣро аз қанори дарён Омӯ то лаби баҳри Сиеҳ ва доманаҳои кӯҳи Ҳиндикуш васеъ мекунад. Вай зӯран дар Эрон Хуросон мазҳаби шиа ро ҷо-

рӣ карда, таълимоти онро ҳамчун идеологияи давлатӣ мустаҳкам месозад.⁴⁷

Шоҳ Исмоил соли 930/1523 дар сини 38 вафот меёбад. Ба ҷои ӯ писараш шоҳ Таҳмосп (1524 — 1576) ба маснад мебарояд. Шоҳ Таҳмосп дар сиёсати дохилию хориҷи асосан аз пай падар меравад.

Ба ин тарик, дар сарзамини Мовароуннаҳр Хуросон ва дигар қисматҳои Эрон дар натиҷаи муҳорибаҳои зиёд ду давлати бузургӣ феодали-давлати Шайбонӣ ва Сафавӣ ба вуҷуд омаданд. Ин ду давлат аз ҷиҳати мақсадҳои сиёсӣ эътиқоди мазҳабӣ қомилан муқобили якдигар воқеъ гардиданд. Шайбонӣ Мовароуннаҳр мазҳаби суний ва Сафавӣ Эрон мазҳаби шиъа исломро парастид, ҳар кадом эътиқоди ин мазҳабҳоро асоси идеологияи давлати худ қарор доданд. Ин ду давлат ба мақсадҳои сиёсии истилогаронаи худ ҷанбаи диниро ниқоб гирифта, аз ибтидои асри XVI то солҳои 40-уми он махсусан, барои ба даст овардани сарзамини ҳосилхези Хуросон ҷанбаи бор муҳорибаҳои шадид ба амал оварданд. Саркардагони ин ду давлат дар муборизаҳои худ мардумро ба аскарӣ ҷалб мекарданд, барои харҷи ҷангҳо аз аҳолии андозҳои бошумор меситониданд ва сарзаминҳои ободро ба майдони муҳорибаҳо табдил месохтанд. Дар ин ҳолат аз ҳама зиёдтар мардуми шаҳру деҳот — ҳунармандону деҳқонон ва аҳли илму фазли мамлакат талафоти зиёде дид, тӯъмаи шамшерҳои истилогарони шайбонӣ ва сафавӣ мегаштанд. Ниҳоят, ба қасофати ин ҷангҳо диёри Хуросон, ки аксари аҳолияш тоҷик буда, дар урфу одат ва тарзи зиндагӣ аз тоҷикони Осиёи Миёна тафовутӣ намоён нашоистанд, ба ҳайати давлати Сафавӣ Эрон мулҳақ гардид.

Вобаста ба ҷуний табaddулотӣ сиёсӣ адабиёти форсӣ тоҷик асосан ба се ҳиссаи ҷудогона тақсим шудан гирифт ва тадриҷан дар илм адабии сарзамини Эрон бо номи **адабиёти форс** ва адабии сарзамини Мовароуннаҳр ба унвони **адабиёти тоҷик** шӯҳрат ёфтанд.

Дар ин ҳангом дар сарзамини Ҳиндустон низ, махсусан пас аз таъсиси давлати **Темуриёни Ҳинд** ба забони форсӣ адабиёти ҳосае нашъунамо кард, ки он дар илми адабиётшиносӣ ба унвони адабиёти форсизабони Ҳиндустон шинохта шуд.

Мо адабиёти Хуросонро то солҳои 50-уми ин аср аз адабиёти Мовароуннаҳр ҷудо тасаввур карда наметавонем. Чунки, ин адабиётҳо давоми таърихӣ адабиёти форсӣ тоҷик ва махсусан давоми мактаби адабии Хирот буданд. Муаллифони сарчашмаҳои адабии таърихӣ—Восифӣ, Фаҳрии Хиротӣ, Ҳакимшоҳи Қазвинӣ, Соммирзон Сафавӣ ва Ҳоҷа Ҳасани Нисорӣ низ дар байни адабиёти аввали асри XVI-и Хуросону Мовароуннаҳр тафовутро мушоҳида накардаанд.

Ин асар ба тадқиқи адабиёти асри XVI тоҷик бахшида шуд. Аз ин рӯ ҳоло ин ҷо мо аз хусуси адабиёти нимаи дуюми асри XVI Эрон ва умуман адабиёти форсизабони Ҳиндустон бевосита сухан намеронем.

Чунон ки болотар гуфтем, омӯхтани адабиёти асри XVI тоҷик, пеш аз ҳама, ба мо ба воситаи маълумоти маъхаазҳои адабию таърихӣ муяссар мегардад. Бинобар ин аввал мо ба тадқиқи таҳқиқ ва тавсифи муҳимтарин маъхаазҳои адабию таърихӣ ин аср машғул мешавем. Дар чунин тартиби тадқиқ арзиши илмӣю аҳамияти адабии маъхаазҳо дар омӯхтани адабиёти асри XVI-и тоҷик равшантар ошкор мегардад.

277927

МУҲИМТАРИН МАЪХАЗҲОИ АДАБИЮ ТАЪРИХИИ
АСРИ XVI ВА ТАСНИФИ ОНҲО

Гуфтем, ки дар тадқиқи адабиёти маҳз асри XVI-и тоҷик аҳамияти илмӣю адабии сарчашмаҳои адабию таърихӣ ғавқулдорда бузург аст. Ин сарчашмаҳо бо ҳадафи таълиф, тарзи баёни материал ва хусусиятҳои худ ҷанбаҳои гуногун доранд. Бинобар ин мувофиқи мақсад шуморидем, ки онҳоро аз рӯи ҳадафи таълифу тарзи баёни материалҳо дар доираи гурӯҳҳои зерин тадқиқ намоем:

Сарчашмаҳои ҳастанд, ки дар онҳо муаллифони дар бораи шарҳи аҳволу ашъори адибон маълумоти бевосита доранд. Ин қабил сарчашмаҳоро **тазкираҳои адабӣ** ташкил мекунад. Ба ҷумлаи онҳо «Маҷолис-у-нафос»-и Навоӣ ва тарҷумаҳои он, «Тӯҳфай Со-мӣ»-и Соммирозо, «Музаққир-ул-ахбоб»-и Нисори, «Тӯҳфат-ус-су-рур»-и Дарвешалӣ, «Тазкират-ул-таворих»-и Абдуллои Қобулӣ, «Тазкират-уш-шуаро»-и Мутрибӣ, «Хафт иқлим»-и Амин Аҳмад ва «Майхона»-и Абдунаби Фаҳруззамонӣ дохил мешаванд. Арзиши илмӣю адабии ин тазкираҳо дар тадқиқи вазъи адабию маданӣ, доираву ҳавза, жанрҳо ва шарҳи аҳволу осори намояндагони алоҳидан адабиёт аз тамоми маъхазҳои навъи дигар пурқимат аст. Мо ба навъи тазкираҳои адабӣ бо баъзе қайду шарҳ тазкираи адибони мусиқанавози Дарвешалӣро низ мансуб донистем. Чунки ин асар ҳарчанд ба ҳукми як рисолаи мусиқист, вале дар бораи тарҷуман ҳол ва мероси адабии шоирони мусиқанавози асри XVI низ маълумоти муфиде медиҳад. Чунин маълумотро мо аз ҳеч як тазкира, асарҳои ёлдошт, рисола ва таърих ба даст оварда наметавонем.

Гурӯҳи дигари сарчашмаҳои адабӣ асарҳоианд, ки ба **таври ёлдоштҳо** таълиф шудаанд. Ин навъи сарчашмаҳои асри XVI «Бадоеъ-ул-вақоеъ»-и Восифӣ ва «Бобурнома»-и Бобур ҳастанд. Дар ин маъхазҳо дар бораи ҳаёти адабию маданӣ ва намояндагони адабиёт маълумоти бевосита нест. Аммо дар зимни нақлҳои ривояти воқеаю ҳодисаҳои замон аз хусуси вазъи адабию намояндагони ҷаҳонгони адабиёт маълумот мундариҷ аст. Ин маълумот бисёр маврид навиштаҳои муаллифони тазкираҳоро тақмилу тавсия медиҳанд. Аз ин рӯ онҳо қимати алоҳидан илмӣю адабӣ доранд.

Яке аз навъҳои сарчашмаҳоро **асарҳои таърих** ташкил медиҳанд. «Ҳабиб-ус-сияр»-и Ҳонидамир, «Аҳсан-ут-таворих»-и Ҳасан-

беки Румлу ва «Шарафномаи шоҳӣ»-и Хофизӣ Таниш аз ҷумлаи чунин асарҳоанд. Ин сарчашмаҳои таърихӣ доир ба ҳаёти иҷтимоӣ сиёсӣ, маълумот медиҳанд. Лекин дар фаслу боб ва ҷузъҳои алоҳидаи онҳо дар бораи аҳвали уламову фузало ва удабон замонҳои маълумоти мухтасаре дарҷ шудаанд.

Ин маълумот аксар ҷанбаи пурқуввати таърихӣ дорад ва ба ҳаёти маданияд адабӣ материалҳои дақиқӣ боварибахш медиҳад. Бинобар ин арзиши илмӣ аҳамияти адабии чунин маъхазҳои таърихӣ низ бисёр калон аст.

Дар ин асар ба сабаби дар сари вақт ба даст нарасидани материалҳои зарур тадқиқи пурраи ҳамаи маъхазҳо душвор гардид. Бо вуҷуди ин, таҳқиқи умдатарини маъхазҳои адабии таърихӣ мувофиқи тартиби таърихи таълиф дар доираи ду боби алоҳида ба қарори поён сурат гирифт.

БОБИ ЯКУМ

МАЪХАЗҲОИ АДАБИЮ ТАЪРИХИИ АВВАЛИ АСРИ XVI

«МАҶОЛИС-УН-НАФОИС» ВА ТАРҶУМАҲОИ ОН

Дар омӯхтани адабиёти аввалҳои асри XVI-и тоҷик аҳамияти маълумоти таърихи «Маҷолис-ун-нафоис»-и Низомиддин Мир Алишер Навоӣ ва тарҷумаҳои форсии он ҷандон хурд нест. Алишер Навоӣ таълифи ин таъкиро дар соли 896/1490—91 ба поён расонидааст. Баъдтар, дар соли 903/1497—98 ба он дубора баъзе иловаҳо дохил мекунанд.

Аз маълумоти «Маҷолис-ун-нафоис» донишмандони бисёре ҳамчун сарчашмаи пурқимати адабӣ истифода бурдаанд. Чунончи, В. В. Бартольд дар таълифи рисолаи «Мир Али Шер ва ҳаёти сиёсӣ»¹, Е. Э. Бертельс дар «Навоӣ»², А. Н. Болдырев дар «Зайниддини Восифӣ»³, А. Мирзоев дар «Биной»⁴ ва А. Хайитметов дар «Ақидаҳои адабии танқидӣ»-и Навоӣ⁵ борҳо ба ин сарчашма муроҷиат кардаанд. Ин санадҳо аз аҳамияти бузургӣ илмӣ адабии маълумоти таърихи шохиди барҷастае аст.

Дар соли 1323/1945 тарҷумаҳои «Маҷолис-ун-нафоис» (тарҷумаи Фаҳрии Хиротӣ ва Ҳакимшоҳи Қазвинӣ) бо кӯшиши устоди донишгоҳи Техрон Алиасғари Хикмат интишор ёфт⁶. Ношир дар муқаддимаи худ қайд мекунанд, ки ӯ хангоми таҳияи таъкира дар ихтиёраш ба ҷуз ҷанд нусхаи боварибахши тарҷумаҳои форсӣ се нусхаи асли туркиро низ дошт ва онҳоро бо ҳам муқоиса намуда, тафовутро дар пойварақ шарҳ додааст⁷. Аз ин рӯ мо ин матни форсӣ «Маҷолис-ун-нафоис»-ро эътиמודбахш ҳисоб менамоем.

Ин нашр дар қорӣ ба аҳли тадқиқ ва хонандаи форсизабон ошно гардонидани таъкираи «Маҷолис-ун-нафоис» марҳилаи навакушод. Чунки то ин вақт матни саҳеҳи чунин асари пурқимат бевосита ба аҳли тадқиқ ва хонандаи васеи форсизабон дастрас набуд. Бинобар ин А. Қ. Боровков дар тақризе, ки ба нашри А. Хик-

мат навиштааст, «Мачолис-ун-нафоис»-и Навой ва тарҷумаҳои форсии онро дар омӯхтани ҳаёти адабии асри XV маъхазӣ бисёр муҳим медонад⁸. Дар айни замон фаромӯш кардан лозим нест, ки «Мачолис-ун-нафоис» ва тарҷумаҳои он дар тадқиқи ҳаёти адабии аввалҳои асри XVI ҳам аз пурқиматтарин сарчашмаҳои адаби аст. Ин матлаб дар мақолаи А. Н. Болдырев «Тарҷумаҳои форсии «Мачолис-ун-нафоис»⁹ низ таъкид гардидааст. Az ин хусус мо поёнтар, мавриди худ, сухан меронем.

Дар соли 1961 адабиётшиносии ўзбек Сўйма Ғаниева матни илмӣю интиқодии «Мачолис-ун-нафоис»-ро дар асоси шаш нусхаи боварибахш ба асли туркии худ таҳия намуд¹⁰, ки он махсусан барои адабиётшиносии ўзбек ва туркишиносон тўхфан арзанда шуд. Сўйма Ғаниева дар пешгуфтори ин нашр менависад, ки ӯ ба асоси матни илмӣ асар нусхаи қадимтарин ва пурэътимоди китобхонаи Венаро, ки дар соли 903/1497—98 истифода шудааст, гузошта, ғалату норавшанӣ ва қостаҳои онро бо ёрии панҷ нусхаи дигар тасҳеҳу равшан ва такмил намудааст¹¹.

Бо вучуди ин қомеъҳои С. Ғаниева дар таҳияи матни илмӣ, дар ин тадқиқот мо асосан ба наشري А. Ҳикмат таъъия менамоем. Зеро ба ҳадафи қори мо наشري А. Ҳикмат бештар мутобиқ буда, дар он онд ба адабии аввалҳои асри XVI бисёртар маълумот ҳаст.

Дар бораи ин таъкира дар таърихҳои адабиёти тоҷик ва ўзбек ҳам маълумот мавҷуд аст. Х. Мирзозода дар фасли «Ҳаёти адабии асри XV»¹² аз аъъанаи таъкираниғории адабиёти форсу тоҷик сухан ронда, сипас соли таълиф, иловаҳо ва ҳашт маҷлиси ин асарро хотирнишон кардааст. ӯ мегӯяд, ки Навой дар «Мачолис-ун-нафоис» ба адабии муосири худ маълумот медиҳад ва тафовути ин асар аз таъкираҳои Авфию Давлатшоҳ дар ҳамаи аст¹³. Аммо ин тафовуте, ки Х. Мирзозода мегӯяд, танҳо як имтиёзи таъкира буда, тафовути дигари вай аз рӯи мақоми иҷтимоии адибон табақабанд гардидани шарҳи аҳвол ва осори онҳо аст.

Дар ҷилди дуюми «Таърихи адабиёти ўзбек» ба таҳлили «Мачолис-ун-нафоис» фасла ҷудо шудааст, ки он ба қалами Сўйма Ғаниева мансуб аст¹⁴. Вай мазмуну мундариҷа ва аҳамияти илмӣ таъкираро дар омӯхтани ҳаёти маданияи адабии асри XV-и ўзбек баён кардааст. Дар ин зими ӯ муаллифу соли тарҷумаҳои «Мачолис-ун-нафоис» ва наشري А. Ҳикматро хабар дода, сипас аз хусуси таъсири минбаъд ба таъкираниғорӣ гузоштан ин асар мулоҳиза меронад. Ин қори С. Ғаниева дар тадқиқи мақоми илмӣю адабии «Мачолис-ун-нафоис» ба хусус дар эҷодиёти Навой ва умуман дар адабиёти асри XV-и ўзбек саҳми арзандае аст.

Аммо дар ҳеҷ ҷои тадқиқоти С. Ғаниева аз хусуси дар омӯхтани адабиёти аввалҳои асри XVI-и тоҷик сарчашмаи муҳим будани «Мачолис-ун-нафоис» ҳатто ишорае нест.

Ба ин тариқ, аз таърихи омӯзиши «Мачолис-ун-нафоис» ва тарҷумаҳои он ошқор мегардад, ки то кунун ҳеҷ як муҳаққиқ ин асарро ҳамчун сарчашмаи муҳими адабиёти аввалҳои асри

XVI-и тоҷик ба таври алоҳида наомӯхтааст. Ҳол он ки тадқиқи ин масъала чандин нуктаи торики адабиёти аввалҳои асри XVI-и моро равшан мегардонад.

Бинобар ин мо ба назди худ вазифа гузоштем, ки ин асар ва тарҷумаҳои онро ҳамчун сарчашмаи муҳими адабиёти аввалҳои асри XVI-и тоҷик ба таври махсус дар комплекси маълумоти маъхазҳои ин давра тадқиқ намоем.

Таркибу
мундариҷаи
тазкира

«Маҷолис-ун-нафои» бо таркиби худ аз муқадди-маву ҳашт маҷлис иборат аст ва маҷлисиҳои яку-му дуюми он доир ба шоирони нимаи аввал ва миёнаҳои асри XV маълумот медиҳад ва бевосита

ба асри XVI дахл надорад¹⁵.

Дар маҷлиси сеюми тазкира зикри аҳволу ашъори шоироне ҳаст, ки вақти таълифи асар дар қайди ҳаёт буда, фаъолияти адабии як қисми онҳо то аввалҳои асри XVI давом кардааст. Дар ин маҷлис аз аҳвол ва ашъори 174 тан аҳли адаб чунончи, Шайхӣ Сухайлӣ (в. 1513), Ҳоҷа Осафӣ (в. 1515), Қамолиддини Биноӣ (в. 1512), Абдуллои Ҳотифӣ (в. 1521), Бадриддини Ҳилолӣ (в. 1529), Начмиддини Кавкабӣ (в. 1533), Асилӣ Машҳадӣ (в. 1530), Мавлоно Қомӣ (в. 1524), Аёнӣ Машҳадӣ ва чанд нафари дигар низ суҳан меравад (56—88). Аз ин рӯ ин маҷлис дар омӯхтани чараёни зиндагии махсусан Биноӣ, Ҳотифӣ, Ҳилолӣ, Осафӣ, Кавкабӣ, Асилӣ, Қомӣ, Аёнӣ ва чанд нафари дигар аҳамияти калон дорад.

Дар маҷлиси чорум зикри аҳвали уламову фузалое омадааст, ки гоҳо шеър мегуфтанд. Ба ин маҷлис шарҳи аҳвол ва ашъори 49 тан ба монанди Атоуллоҳи Ҳусайнӣ (в. 1513), Ҳусайн Воизи Қошифӣ (в. 1505), Алисафӣ Сабзаворӣ (в. 1532), Султоналии Қотиб (в. 1512), Ҳумомиддини Хондамир ва чанд нафари дигар дохил шудаанд (88—107).

Аз байни ин адибон, он чи ки ба мо маълум шуд, Ҳусайн Воиз, Алисафӣ, Атоуллоҳи Ҳусайнӣ, Султоналии Қотиб ва Хондамир то ибтидои асри XVI умр ба сар бурдаанд, ки осори онҳо ба аҳли тадқиқ ба хубӣ маълум аст.

Навоӣ дар маҷлиси панҷум доир ба аҳволу дараҷаи фазилати салотин ва амирзодагоне маълумот медиҳад, ки касби асосии онҳо шоирӣ набошад ҳам, гоҳо шеър мегуфтаанд. Дар ин маҷлис доир ба аҳвали зиндагонии 17 нафар чунончи, Ҳусайналин Чалоир (1531), Хайдари Сабухӣ, Мириброҳим, Муҳаммадҷаъфар ва Мирҳабибуллоҳ маълумот мундариҷа аст (108—113). Аз байни ин гурӯҳи адибон то ибтидои асри XVI зистани танҳо Ҳусайналин Чалоир ба мо маълум аст.

Дар маҷлиси шашум доир ба аҳволу ашъори ҳамон адибони соҳибдевор маълумот аст, ки аслан берун аз сарзамини Хуросон зиста бошанд ҳам, вале дар Хуросон шӯҳрат доштаанд. Дар ин маҷлис номи 31 тан аҳли адаб ба монанди, Хайрини Хоразмӣ, Дарवेशи Деҳакӣ (в. 1532), Ҳолиди Ҳисорӣ, Махмуд Барлоси Ҳисорӣ, Шамими Бадахшӣ, Ёрини Накқош, Ҳоҷа хурди Самарқандӣ, Орифи Самарқандӣ, Аҳли Шерозӣ (в. 1535), Фазлуллоҳи Шеро-

зй зикр ёфтаанд (114—122). Аз шуарои ин маҷлис то солҳои сиюми асри XVI давом кардани зиндагонии танҳо Дарвеш, Ориф ва Аҳли ба мо маълум аст.

Дар маҷлиси ҳафтуми асар аз шарҳи аҳволу ашъор ва тарзи зиндагии салотину амирзодагонӣ темурӣ ҳама 22 нафар, ба мисли Бойсангурмирзо, Бобурмирзо (в. 1530), Султоналимӣрзо дарҷ ёфтаанд, ки аз байни онҳо то солҳои сиюми асри XVI зистани танҳо Бобурмирзо ба мо маълум аст (123—128).

Маҷлиси ҳаштуми асар ба шарҳи ашъор ва дараҷаи ғазилати Султон Хусайн (в. 1507) бахшида шуда, ин ҷо Навоӣ аксар ашъори Султон Хусайнро аз ҷиҳати назираю татаббуот ва навқориҳои ӯ таҳлил намудааст (128—132).

Аз тавсифи мухтасари таркиб ва мундариҷаи маҷлисиҳои асар равшан аст, ки «Маҷолис-ун-нафос»-и Навоӣ дар омӯхтани рӯзгори ҷавононӣ миёнасолии Биноӣ, Хотифӣ, Хилолӣ, Начмиддини Кавқабӣ, Алисафӣ, Атоуллоӣ Хусайнӣ, Хондамир, Дарвешӣ Деҳакӣ, Аҳли Шерозӣ ва Бобурмирзо, ба ин восита дар тадқиқи адабиёти аввалҳои асри XVI-и Хуросону Мовароуннаҳр ва Ироқ маъхази муҳими адабӣ будааст.

Дар «Маҷолис-ун-нафос» шарҳи аҳволу ашъори адибон мувофиқи тартиби замон, макон ва мақоми табақоти иҷтимоӣ ҷой гирифтаанд. Масалан, ба маҷлисиҳои якум дуум аҳвали шойронӣ дохил шудаанд, ки дар вақти таълифи тазкира аз ҳаёт ҷашм пӯшида буданд. Маҷлиси сеюм дар зикри аҳвали он адибони муосирест, ки дар вақти таълифи тазкира дар қайди зиндагӣ буданд. Дар маҷлиси панҷум зикри аҳвали адибони Хуросон, дар маҷлиси шашум адибони ғайри Хуросон, яъне Мовароуннаҳру Бадахшон, Ироқ, Туркистони Ҷанубӣ ва ғайраҳо дохиланд. Дар маҷлисиҳои ҳафтуму ҳаштум шарҳи аҳволу ашъори шоҳу амирзодагонӣ сулолаи темурӣ омадаанд.

Чунон ки мебинем, тазкирани Навоӣ аз ҳайси ба сулола, табақаи султону умаро ва ҳудуди ҷуғрофӣ тақсим гардидаи худ як навъ ба «Лубоб-ул-албоб»-и Авфӣ монанд шудааст. Аммо ин шабоҳат ҷанбаи танҳо объективӣ дорад. Чунки Навоӣ аз тазкирани Авфӣ ва тартиби табақабандии он беҳабар буд. «Маҷолис-ун-нафос» аз ҷиҳати фаро гирифтани шарҳи аҳвали адибони муосирӣ муаллиф ва мутабиқи мақоми табақоти иҷтимоӣ мушаххасу конкрет таркиб ёфтани худ аз ҳамаи тазкираҳои пешинани худ ба қуллӣ тафовут дорад. Дар ин масъала Навоӣ бозёфт дорад ва дар таърихи тазкиранигорӣ муаллифи навовар аст.

Дигар ҷиҳати муҳими «Маҷолис-ун-нафос» он аст, ки муаллиф дар вақти ба аҳли адаб ва мероси адабии онҳо баҳо додани худ бисёрӣ маврид табақаи иҷтимоӣ, дараҷаи донишу ғазилат, шугли зиндагӣ, мартабаи инсонӣ ва хусусиятҳои шахсии онҳоро махсус таъкид мекунад. Чунончи, Навоӣ аз хусуси аҳволу ашъори Мавлоно Биноӣ сухан кушода, ӯро «аз авсатуннос аст ва қобил аст» (60) ва аз одоби зиндагиву шеърӣ Шайхӣ Суҳайлӣ мулоҳиза ронда «ахлоқи ҳамида ва маоши писандида аз

Баъзе
хусусиятҳои
«Маҷолис-
ун-нафос»

шеъри ӯ боҳир аст» (60) меғӯяд. Ӯ ба таъбу мазиати шеъри Хакири баҳо дода, вай «ҷавони хуштабъ асту бисъёр суханони ҷош-ни дорад» ва дар бораи Мавлоно Баҳой «...хуштабъу хушахлоқ аст» (85) гуфтааст. Аммо муаллиф одоби зиндагӣ ва афъоли нописанди иддае аз адибони замонаро бо суханони нишонраси мӯҷаз ва хисси ғамхорӣ маҳкум карда аст. Ӯ Хоча Осафиро «авқо-ти шарифи худро ба раъноӣ ва ҳештанорӣ мефарсояд» (58) гу-яд, дар аҳволи Мавлоно Хурраӣ ӯро «аз одамигарӣ асаре нест» (63) навиштааст. Дар ин тазкира ҷунин мисолҳо хеле зиёд аст. Аз ин мисолҳо ва ҷандин навиштаҳои дигари Навоӣ ба хубӣ ош-кор аст, ки ин адиби бузург мувофиқи таҷрибаи эҷодии худ ҷа-раёну майлҳои ҳаёти адабии замонаро ҳамчун як санъаткори пешқада аз назари мушоҳидаву интиқод мегузаронд ва комё-бихоро тақдирӣ тахсин, норасоҳои шеърӣю камбудии шахсии адибонро бо хисси ғамхорӣ таҳзир менамуд. Ҷунин таҳзиби На-воӣ ба соири адибон як навъ метавонист намунаи ибрат ва са-баки эҷодӣ гардад. Навоӣ ба ин воситаи таҳзиб ҷараёни адабиро ба равиши дуруст ва роҳи савоби худ раҳнамун месохт. Ин паҳ-лу ва нуктаи муҳимми «Маҷолис-ун-нафос» дар тазкираҳои то ин асар таълиф ёфта хеле кам ва банудрат мушоҳида мегардад. Бинобар ин дар омӯхтани лаҳзаҳои зиндагонӣ, нуктаҳои муҳим-ми эҷодиёти адибони аввалҳои асри XVI ва умуман ҳаёти адабии ин давра ҷунин ҷиҳатҳои маълумоти Навоӣ аҳамияти ғавқулӯда махсусе пайдо мекунад.

Навоӣ ба вазъи аҳвол ва ашъори адибони ҷавоне, ки тоза ба арсаи адабиёт ворид буданд, аҳамияти махсус меод. Вай аз хо-нишу дониш, қобилият ва эҷодиёти аз ҷумла, Хоча Осафӣ, Мав-лоно Қомӣ, Монини Маҷҳадӣ, Бадриддини Хилолӣ ва ҷанд тани дигар пайваста хабардор буд ва мудом парасториҳо зоҳир ме-намуд. Ҷунончи, ӯ аз хислати нописанд ва бади таноронӣю фориғ-болҳои Хоча Осафӣ сухан ронда, дар охир таъкид мекунад, ки «инишоллоҳ ба роҳи рост ояд» (59). Ин муаллиф аз хусуси Мав-лоно Қомӣ менависад, ки «ҷун саодатманд буд, дар таҳсил саъйи бисъёр кард ва ҳоло толибилми нек аст (60). Вай ба рушди фар-ди ва равнақи ояндаи эҷодиёти ин қабил адибон умедҳои қалон бастааст.

Ӯ аз боби таҳсин, таъби баланд ва рушди ояндаи Мирҳочӣ Унсӣ ба ин қарор меғӯяд: «Толиби илм аст ва таъъаш бағоят ба-ланд аст ва умед аст, ки рушд ёбад» (67). Навоӣ пас аз мулоқо-ти самимона бо Хилолӣ, дар бораи ин шоир менависад, ки вай «хавёли сабақ дорад ва умед аст, ки тавфиқ ёбад» (68). Воқеан қисме аз ин умедҳои Навоӣ минбаъд ҷоман амал пӯшиданд. Зе-ро аз байни ин адибон дертар Хилолӣ, Осафӣ, Қомӣ ва Монӣ бо эҷодиёти баландмазмуни худ дар равнақи шеъри аввалҳои асри XVI саҳми арзанда гузоштанд.

Навоӣ ба адибони табақаи поёни иҷтимоӣ ва хунарамандони шаҳру деҳот бо меҳри самимӣ ва хисси ғамхорӣ мулоҳиза ме-ронад. Хангоми тадқиқ маълум шуд, ки аз 459 тан шоир, аҳли адаб, уламою фузало ва шоҳу амалдороне, ки зикри аҳволҳои

дар тазкира омадааст, ба 84 нафар (ба монанди, Қамолиддини Биноӣ, Ҳалвонӣ Самарқандӣ, Ҳоварии собуипаз, Монини косагар, Бақонӣ камонгар, Офатини Ҳалвогар, Зулолӣ газлуфурӯш, Ҳошминӣ кӯфтагар, Тохири кафшдӯз, Начминӣ чомабоф, Фазлинӣ наққош, Дарвешалинӣ табиб, Убаҳини косагар, Ҳоҷақалонӣ баззоз, Дарвешини Деҳакӣ чулоҳ, Ёрини наққош, Аргунунӣ хаймадӯз, Ҳавонини наққош, Қабулинӣ газлуфурӯш, Фазлуллоҳини савдогар) намоишдан табақаи поёни иҷтимоӣ бо муҳаббати тамом ва ҳисси ғамхорӣ сухан рондааст.

Навой ҳамчун арбоби барҷастан давлат ва намоишдан бузургии аҳли адаб мақоми баланди табақаи ҳунармандонро дар ҳаёти иҷтимоӣ мамлакат хуб медонист ва аз ин рӯ ба ин табақа таваҷҷӯҳи алоҳида ва самимияти ҳосе дошт.

Аз ҳуди ҳамин далел аён мегардад, ки нуфуз ва роли ҳунармандонӣ шаҳру деҳот дар ҳаёти иҷтимоӣ мадания охириҳои асри XV ва ибтидои асри XVI-и Ҳуросон хеле қалон будааст.

Таъкид кардан зарур аст, ки дар бисёрӣ мисолҳои аз эҷодиёти аҳли ҳунар овардаи Навоӣ равшан намегардад, ки ин ё он шоир воқеан намоишдан қалон аҳли санъату ҳунар аст. Вале ӯ аз шарҳи ҳол ва ашъори Дарвешини Деҳакӣ сухан ронда қайд мекунад, ки вай «ба санъати ҳиштомӯӣ мәнсуб» аст. Пас муаллиф аз қазали Дарвеш матлаи поёниро меорад:

Пушт бар девору бар рӯи ту хайрон мондаам,
Бар мисоли сурати девор бечон мондаам (118)

Воқеан аз образи «пушт бар девор» ва «сурати девор»-и ин байт ба ҷӣ санъату ҳунар шугл варзидани шоир тақрибан пай бурда мешавад.

Ин ҳолатро дар зикри Сайфӣ Бухорӣ низ хуб мушоҳида мекунем. Навоӣ аз мероси Сайфӣ ба ҷуз як байти муаммо ду матлаи қазал меорад, ки дар яке аз онҳо бо доираҳои ҳунармандӣ бевосита алоқаманд будани шоир тасдиқ ёфтааст:

Бутӣ пардозгарам, к-ӯ ба қасос месозад,
Ҳеч бо ҳоли минӣ хаста наменардозад (58).

Аммо дар дигар мавридҳо аз мисолҳои овардаи Навоӣ ба санъати ҳунармандӣ бевосита алоқаманд будани ин ё он шоири ҳунармандро пай бурдан душвор аст. Албатта, бо ин имрӯз мо Навоӣро айбдор намегузем. Ин нукта барои ӯ ва муосиронаш хеле равшан буд, ки ҳолати исбот надошт.

Навоӣ аз эҷодиёти шоирон ба исботи фазилат ва пояи шеърӣ онҳо аксар матлаи қазалҳоро намуна овардааст. Ӯ ба исботи фикраш аҳёнӣ рубоӣ, қитъа, матлаи қасида ва абъёти маснавӣҳоро ҳам дарҷ кардааст. Ин таносуби аз қазал бисёр, вале аз навъҳои дигари шеърӣ кам мисол овардани Навоӣ, ба ҳусусияти тазкира ва жанри қазал саҳт вобаста аст. Чунки дар қазал тавассути таҷдиди як матлаи он метавон, ки дараҷаи иқтидори шоир ва қамолӣ санъати ӯро дарк намуд. Вале дар маснавӣю

жанрҳои дигар бо як байт санҷидани фазилати санъаткор душвор аст. Аз материали тазкира пай бурда мешавад, ки дар ин **давра жанри газал бисёӣ** ва навҳои қасидаю рубой, қитъа ва маснавий назар ба газал камтар маъмул будаанд. Алишер Навоӣ дар вақти ба бисёӣ аҳли адаб баҳо додани худ ба эҷоди муаммо чӣ дараҷа қобилият доштани онҳоро таъкид кардааст. Аз ин далел ошкор мешавад, ки дар замони Навоӣ эҷоди муаммо ва кушодани навҳои гуногуни он барои аҳли адаб аломати фазилат ҳисоб меёфтанд. Аз ин ҷост, ки аксари аҳли адаб ба иншои муаммо ва кашфи асри маъниҳои он диққати махсус додаанд ва онд ба илми муаммо рисолаҳо таълиф кардаанд. Ин матлаб дар шарҳи аҳвол ва ашъори Муҳаммади Муаммой, Муҳаммади Неъматободӣ, Юсуфи Бадеӣ ва Сайфии Бухорой хеле хуб баён шудааст (27, 45, 46, 48, 57).

Ба ин тарик, «Мачолис-ун-нафос»-и Навоӣ, чунон ки аз далаҳои зиёди боло маълум шуд, дар омӯхтани адабиёти аввалҳои асри XVI-и Хуросону Мовароуннаҳр ва Ироқ сарчашмаи муҳими адабӣ аст ва бисёӣ ҷиҳатҳои ба худ хосеро дорад.

Дар омӯхтани адабиёти аввалҳои асри XVI-и махсусан, Мовароуннаҳру Хуросон арзиши илмию аҳамияти адабии тарҷумаҳои «Мачолис-ун-нафос» боз ҳам бештар аст. Доир ба сабабҳо ва зарурияти пайдоиши тарҷумаҳои «Мачолис-ун-нафос» А. Н. Болдырев дар мақолаи «Тарҷумаҳои «Мачолис-ун-нафос», ки ба эътибори нашри Алиасгари Хикмат¹⁶ сурат гирифтааст, ба таври мухтасар изҳори ақида дорад.

А. Н. Болдырев қайд мекунад, ки Навоӣ тазкирани худро дар охириҳои ҳаёташ таълиф намуд. Дар ин асар таҷрибаи зиёда аз 50 соли мактаби адабии Хирот ҷамъбаст гардидааст. Аксари адибоне, ки зикрашон дар ин тазкира омадааст, намоёнди адабиёти форсу тоҷик ва намунаи ашъорашон ба форсӣ буданд. Аммо матни шарҳи аҳволу ашъори адибон ба туркии ҷиғатой буд. Ба ин маъмонат чунон асари пурқимат ба форсизабонон хуб дастрас набуд. Аз ин ҷост, ки ин асар дар як муддати кӯтоҳ, ба забони форсӣ ду бор тарҷума гардид. Аммо А. Н. Болдырев аз хусуси таркибу мундариҷа, хусусиятҳои тарҷумаю иловаҳои мутарҷимон таҷрибаи ҷиғатой намегӯяд.

Бори нахуст «Мачолис-ун-нафос»-ро соли 928/1521—22 шонри давраи Таҳмосп Фаҳрӣ бинии Султон Муҳаммади Амирӣ, ки машҳур ба Фаҳрии Хиротӣ буд, ба форсӣ тарҷума намуд. Бори дуюм онро Ҳаким Шохмуҳаммади Қазвинӣ, ки табиби султони туркия Султон Салимхон (1512—1520) буд, соли 929/1522—23 дар Истамбул ба форсӣ тарҷума кард. (370). Ин асар дертар, дар соли 1006/1598—99 бо кушиши Шохвалӣ бинии Абдулалӣ ном шахс низ тарҷума шудааст. Дар ин асар аз хусуси тарҷуман сеюм суҳан намеронем. Чунки дар он вақт тазкираҳои «Тӯҳфай Сомӣ» (с. т. 1560) ва «Музаққир-ул-аҳбоб» (с. т. 1566) таълиф ёфта буданд. Аз ин рӯ тарҷуман сеюми асар арзиши илмию худро ҳамчун сарчашмаи муҳим аз даст дода буд.

Фаҳрии Хиротӣ ба тарҷуман худ «Латифнома» уивон мегу-

зорад. Вай ҳафт «Мачлис»-и Навоиро ба ҳафт «латоиф» табдил дода, аз мачлиси сеюм шарҳи аҳволи 40 шоир, чорум 22, панҷум 2, шашум 3 ва аз мачлиси ҳафтум 5 адибро ихтисор кардааст. Дар мачлиси ҳаштум аз 164 байти туркии Султон Хусайн танҳо 2 байт нигоҳ медорад (128). Аммо ӯ бар ивази ин ихтисорот, дар шарҳи аҳволи чанд шоир, аз ҷумла Хилолӣ (69), Наргисӣ (81), Хайрӣ (117), Бадёуззамон (127) ва Шоҳғариб (128) тақмили таширехоти тоза дохил кардааст. Мутарҷим бар «Латоифнома» мачлиси нӯҳумро афзуда, **ин мачлисро боз ба нӯҳ қисм** ҷудо мекунад ва дар қисми нахустини он аз аҳволу ашъори Мир Алишер маълумот меорад (133—136), ки ин дар асари Навоӣ набуд. Дар қисми дуюми мачлиси нӯҳум зикри латоифи содоти узлом (ҳама 12 нафар) омадааст (137—141).

Дар қисми сеюми ин мачлис зикри латоифи уламон ислом (ҳама 17 нафар) ба мисли Чалолиддини Давронӣ, Маъсудӣ Умедӣ, Насими Фарҳорӣ, Хоча Хошими Бухорӣ ва Мавлоно Оғаҳӣ омадааст (141—146).

Дар қисми чоруми **мачлиси нӯҳум** Фаҳрӣ доир ба фузалои воҷибул эҳтиром (онҳо 8-нафар) ба мисли Ҳасаналии Хиротӣ, Зулолии Хоразмӣ, Ликонӣ Самарқандӣ, Абдулғаффори Тошкандӣ ва дар қисми панҷум роҷеъ ба арбоби ҳунар (онҳо 9 нафар) аз ҷумла дар бораи Муҳаммади хандон, Ҷамшеди мунаҷҷиб, Амонуллоҳи Хиротӣ маълумоти мухтасаре овардааст (146—150). Қисми шашуми иловаи Фаҳрӣ назар ба қисматҳои дигари равзаи нӯҳум калон буда, дар он «зикри латоифи 117 таи аҳли адаби «соири авом» омадааст (150—170). Аз байни ин адибон **67 нафар** аз шаҳру диёрҳои гуногуни Хуросон, ҷунонӣ: Хайдарӣ кулчапаз (в. 954/1550) Ҳочамуҳаммади наққош, Сайид Муҳаммади Мачлисӣ, Мулло Соқӣ, Файзин қордгар, Шихобӣ (в. 1536), Маъсудӣ тиргар, Яқинӣ, Сарвӣ, Соқӣ, Васфӣ, Бедилӣ, **Мирами Сиёҳ** ва боз чанд нафари дигар Хиротӣ; Ҳаримӣ, Махвӣ, Фуруғӣ ва Қохин ҷомабоф Нишопурӣ; Дарवेशи Муҳаммад, Мулло Юсуф, Базмӣ, Навоӣ ва Нуруллоҳ Хуросонӣ; Абусайд Маъшадӣ; Ориф Астарободӣ; Аҳмади сарроҷ Сабзаворӣ буданд. 29 нафари адибони ин қисм аз шаҳру вилоятҳои мухталифи Мовароуннаҳр, ҷунонӣ, Қалонии Муаммой, Вола, Ҳочӣ Фӯта, Хумой, Васфӣ, Бехудӣ ва Вайсӣ-Самарқандӣ; Начмиддини Кавқабӣ, Хулқӣ, Муқимӣ, Рӯҳӣ, Балой, Сомонӣ, Ҷурмӣ, Нодир ва Қосим-Бухорӣ; Ликой, Фарҳодӣ, Раҳой, Латифӣ ва Мучрим-Мовароуннаҳрӣ; Қутбиддини, Ҳачвӣ ва Файҳӣ-Андичонӣ; Майлӣ ва Тифлӣ-Ҳисорӣ ва Лутфӣ-Тошкандӣ мебошанд. Ба ҷуз ин дар ин қисмат Фаҳрӣ онд ба аҳволу ашъори Фигонии Шерозӣ (в. 925/1519), Дарवेश Қосими Исфохонӣ, Тохир Муҳаммади Баззоз, Начмин Шервонӣ ва ҳама 22 нафар, ки берун аз хоки Хуросону Мовароуннаҳр зистаанд, маълумот медиҳад.

Аз он ҷи гуфтем, ба ҳубӣ ошкор мегардад, ки ҳамин қисмати «Латоифнома» дар омӯхтани адабиёти аввалҳои асри XVI-и Хуросону Мовароуннаҳр назар ба қисматҳои дигараш аҳамияти қалонтар дорад. Бар замми ин аз 117 шоири ин қисмат 20 нафар

бевосита намояндагони аҳли санъату ҳунар ба монанди: Хусайналин равшангар, Хулқии баззоз, Тоҳири баззоз, Содикии гилкор, Ҳочимуҳаммади наққош, Файзии қордгар, Мақсуди тиргар, Аҳмади сарроҷ, Абдулқарими чомабоф, Қавқабии мунаҷҷим, Ишратии танбӯрӣ ва Ҳайдарӣ кулчапаз буданд.

Намунаҳои аз эҷодиёти адибон овардаи Фаҳрӣ аз ҷиҳати навиъи жанрҳои шеърӣ аз асли «Маҷолис-ун-нафос» тафовути намоён надорад. Фаҳрӣ низ дар «Латифнома» ба мисли Навоӣ дар «Маҷолис-ун-нафос» ба исботи фикраш аз эҷодиёти адибон асосан матлаи ғазалҳоро овардааст.

Дар қисматҳои ҳафтум ва ҳаштуми равшан нӯҳум зикри латифи вузaron олимқдор ва умарон номдор (ҳама 18 нафар) ёмадааст. Чунончи, Ҳоҷа Мирақ — вазир Зайналҳон, Мир Қосим — вазир Бадеъуззамон, Мирзо Муқим-амири Султон Хусайн, Шоҳвалибек аз амирзодагони Ироқ ва Муҳаммад Юсуф писари амир Аҳмади Мирохур буданд (170—171). Дар қисмати нӯҳуми равшан нӯҳум зикри аҳвали салотини қомғор (ҳама 7 нафар) омадааст, ки дар байни онҳо Бобур Мирзо, Ҳумоюн Мирзо ва Убайдуллоҳони шайбонӣ ҳаст (175—178).

Дар хотима суҳан аз ғазилати Султон Хусайнбойқаро мееравад (175—178).

Ба ин тарик, Фаҳрии Хиротӣ дар «Латифнома» ба ҷуз он ихтисору тақмили маҷлисҳои сеюму ҳаштум, бар асар маҷлиси нӯҳумро афзуда, дар он доир ба аҳволу ашъори 188 адиби замонаш ахбороти мухтасаре овардааст, ки ин маълумот дар тадқиқи адабиёти аввалҳои асри XVI-я тоҷик аҳамияти бисёр қалони илмӣ дорад. Чунки аксари маълумоти Фаҳриро мо аз дигар сарчашмаҳои адабии таъриҳӣ пайдо карда наметавонем.

Гуфтем, ки тарҷумаи дуҷуми «Маҷолис-ун-нафос» ба қалами Ҳаким Шоҳмуҳаммади Қазвинӣ мансуб аст. Ҳакимшоҳи Қазвинӣ номи «маҷлис»-ҳои Навоиро ба «бихишти»-ҳо гардондааст. Вай ҳафт бихишти аввалро мувофиқи завқи худ гоҳ мухтасар ва гоҳ бо иловаҳо тарҷума кардааст. Чунончи, ӯ аз бихишти сеюм шарҳи ҳоли 53 шоир (229—264), бихишти панҷум 2 шоир (283) ва аз бихишти ҳафтум 12 адиб (312—313)-ро ихтисор кардааст. Ба бихишти шашум шарҳи ҳоли 38 адиб (286—312)-ро илова намулдааст, ки Ҳоҷа Музаффарӣ Ироқӣ, Бағӣи Ироқӣ, Вафои Ироқӣ, Фарқии Ироқӣ ва Хотумии Ироқӣ аз ҷумлаи онҳонд. Муаллиф шарҳи ҳоли адибони бихишти чорумро пурра нигоҳ доштааст. Чунон ки мебинем, иловаҳои Ҳакимшоҳ бештар дар шарҳи аҳволу ашъори адибони Ироқ мушоҳида мешаванд. Аз хусуси шарҳи аҳволу ашъори шуарон Хуросону Мовароуннаҳр қайдҳои мутарҷим чандон зиёд нест. Чунончи, Навоӣ дар бораи Бадриддин Ҳилолӣ менависад: «Турк элидиндур ҳофизаси яхшиндур, таъбидағӣ ҳофисасича бор. Сабақ уқумок тақлиф қилинбдур. Умедулқим тавфиқ топқай. Бу матлаъ анингдурким:

Чунон аз по фиканд имрӯзам он рухсору қомат ҳам,
Ки фардо бар нахезам, балки фардон қиёмат ҳам»¹⁷

Ҳакимшоҳ ин маълумотро ба форсӣ гардонид, сипас илова мекунад, ки Хилолӣ «ба такалифи Мир Алишер ба таҳсили улум ва такмили онҳо машғул гашта» (242).

Навой аз шуарон Ироқ дар бораи Дарवेशи Деҳақӣ маълумоти ҷанҷило овардааст: «Қазвини вилоятидиндур хиштомлиқ санъатиға мансубдур дерларким абдолваш кишидур. Девони доим белиға боғлиқдур. Хар байти ё маънисига эҳтиёж бўлса кўргалии филҳол девонини чикориб топиб кўргузур. Филвокеъ фақирининг то шеърға шуурим бор ул тарафдин унинг абъётидини яхшироқ назм келмади. Бу матлаъ азингдурким:

Бар мисоли сурати девор бечон мондаам,
Пушт бар девору рӯ сӯи ту хайрон мондаам»¹⁸.

Навой матлаи дигареро низ меорад, ки ин ҷо ба сабти он эҳтиёҷ нест. Аз ин навиштаи Навой хуб аён аст, ки ӯ Дарवेशро надидааст ва аз рӯи маълумоти ғоибона сухан меронад. Ҳакимшоҳи Қазвини дар навиштаҳои худ суханони Навоиро ба форсӣ гардонда, баъд ин маълумоти тозаро илова мекунад: «Дарवेशи Деҳақӣ Қазвинист. Ҳамшаҳри мутарҷими дарлманд аст. Ин фақир мустаманд бисёр ба ӯ сӯхбат дошта ва шеър аз ӯ шунида. Дарवेश пире буд бе ҳеш ва ҳеч ҳештандорӣ ва таппарастӣ дар ӯ набуд. Ва аз қайди тааллуқи дувъавӣ раста ва дил ба ҷизе аз он набаста. Ва кори ӯ ҷулоҳӣ буд ва қарбоси хуб мебофт. Ва ҷун муштари меёфт, ба баҳон арзон мефурухт ва ҷашм ба баҳон гарон намедаҳт ва ба андак суде қонеъ мегашт. Ва боғе ҷанд дошт ва аз баҳон ангур, ки ҳосили боғи ӯ буд, маишати аҳли аёл менамуд ва луқман ҳаром ва таъми подшоҳон намеҳурд... Бе муболиға Дарवेश ду ҳазор матлаи хуби дилпазири беназир дорад ва аз ҷумлаи онҳо ин аст» (291—292). Дар ин ҷо мутарҷим ҳашт матлаъ аз газалиёти Дарवेश дарҷ кардааст. Ҷунон ки мебинем, дар маълумоти тозан Ҳакимшоҳ ба ҷуз ҳунари хиштомли, ба санъати ҷулоҳӣ шуга варзида, қарбосҳои хуб бофтани Дарवेश, ба баҳон гарони муштари умед набаста, ба андак суде қаноат ҳосил намудани шоир ва ниҳоят аз баҳон ангури боғи худ таъмини маишати аҳли аёл карда, аз луқман ҳаром ва таъми подшоҳон парҳезгорин ӯ равшан таъкид гардидааст.

Ҷуз ин «ду ҳазор матлаи хуби дилпазири беназир дорад» гуфтаи Ҳакимшоҳ аз истеъдоди дар шеър бисёр баланди Дарवेश гуноҳи барҷастааст. Ин маълумот мазмуни фикри «то фақир ба шеър ва шоирӣ иштиғол менамоям, аз ҷониби Ироқ бехтар аз абъёти ӯ назме наёмада»-и Навоиро низ комилан тақвият медиҳад. Воқеан ин маълумоти Ҳакимшоҳ дар омӯхтани тарҷуман ҳол, мундариҷаи ғоявии эҷодиёти Дарवेश ва махсусан, дар тадқиқи адабиёти доираҳои шаҳрию ҳунармандии аввалҳои асри XVI-и тоҷик аҳамияти бузурги илмӣю адибиро дорост.

Ба ин тарик, аз ҳамин маълумоти дар фаслҳои Хилолӣ ва Дарवेश овардаи Ҳакимшоҳ низ хуб ошкор аст, ки ӯ ҳангоми тарҷума дар бораи лаҳзаҳои аҳволу ашъори шуарон Ироқ назар ба адибони Хуросону Мовароуннаҳр бештар тақмили иловаҳо наму-

дааст. Сабаби ин ҳолат дар он аст, ки ӯ бо ахволу ашъори адибони Ироқ зиёдтар ошноӣ доштааст.

Дар тарҷумои Ҳакимшоҳ бихишти ҳаштуми асар бештар ҷолиби диққат аст. Ин бихишт ба ду равза ҷудо мешавад. Мутарҷим дар равзаи аввал доир ба 68 шоири қадим, ҷунончи: Шайх Абӯсаиди Абулхайр, Ҳаким Саной, Имом Аҳмади Ғаззоли, Низомии Ганҷавӣ, Амир Хусрав, Алишери Навоӣ маълумот медиҳад, ки ин навиштаҳо ақсар тақрири суҳанони муаллифони дигар аст. (317—358). Ҳакимшоҳ дар равзаи дуюм доир ба шарҳи ахволу ашъори 81 шоири давраи худ маълумоти тоза овардааст (359—409). Ҷ дар ин равза ба лаҳзаҳои ахволу ашъори султони Туркия Салимхон (в. 1520) махсус диққат дода, аз мероси шоҳ ба тариқи намуна 7 ғазал дарҷ кардааст.

Аз ин ғазалҳо як адаб ба тарзи Хоча Ҳофиз (То хиркаю сачҷодзам орад дираме чанд — Хоҳам тарафи майкада рафтаи қадме чанд), се адаб ба равиҳои Хусрави Деҳлавӣ (Он кас ки ҳуси дод туро, вафо надод — Андӯху дард дод марону даво надод) ва се адаб ба тарзи Қамолӣ Хучандӣ (Майхона бин, зи май чу Бадахшон макони май — Хар хум дар ӯ зи бодаи чун лаъл кони лаъл) гуфта шудаанд (361—364). Сипас вай дар бораи ахволу ашъори 80 шоири замони Султон Салим, ки дар доираҳои адабии Истамбул, Хуросону Ироқ ва Мовароуннаҳр эҷод намудаанд, маълумот медиҳад. Аз ахбороти Ҳакимшоҳ равшан мегардад, ки дар аввалҳои асри XVI дар маркази кишвари Рум-шаҳри Истамбул доираи адабие вучуд дошт ва ба ин доираи адабӣ Султон Салим ва Сулаймоншоҳи усмонӣ сарварӣ менамуданд. Аввалҳои асри XVI дар ин кишвар барои пешравии адабиёти форсӣ тоҷик як шаронти мусонд пайдо шуд. Пеш аз ҳама, ҳукмрони Рум Султон Салимхон шахси фозилу адиб буд. Ба гуфти Ҳакимшоҳ — дар айёми ӯ касе шеърӣ форсӣ бештар аз ӯ намегуфт» (359). Ин ҳукмрон ба форсӣ-ву туркӣ девоиҳо тадвин намуда, дар атрофи худ зиёдтар аз 35 шоири замонаро гирд меоварад, ки ҳама ба форсӣ шеър мегуфтанд. Баҳоваддини Адой (335), Абдуллоҳи Шабистарӣ (336), Шамсиддини Ҳамдӣ (370—377), Ҳазонии Самарқандӣ (378), Сайиди Қазвинӣ (381), Мавлоно Ҳабиб (382), Мавлоно Имодин Қотиб (394) ва чанд нафари дигар намоёнҳои ҳамина доираи адабӣ буданд. Аз ҷумла, Ҳакимшоҳ дар бораи Мавлоно Баҳоваддини Адой менависад, ки вай «Шерозӣ аст. Ғазалу қасидаро хуб мегуфт ва дурри назмо неку мегуфт. «Таърихи Султон Салим»-ро, ба баҳри «Шоҳнома» неку гуфта ва ин байт аз он китоб аст:

Аҷал сокиву хуни дил бода буд,
Ба хар ғӯша масте афтода буд.

Мавлоно дар ҳамина сол 928 (1521—У. К.) дар Истамбул вафот ёфт», (365). Муаллиф аз шеърӣ Адой 15 байт намуна овардааст. Дар поин аз он як байт дарҷ мекунем;

Чун, Адой теги дилдӯзи ту дорам орзу,
То ҳалос аз меҳнати шайхон ҳичронам кунад (366).

Ҳакимшоҳ доир ба назъи аҳвол, дараҷаи фазилат ва фазолияти адабӣю шӯҳрати шеърӣ Абдуллоҳи Шабистарӣ ба ин қарор менависад: «Таъсири фазоили падар дар ӯ зоҳир аст. Чавонест фозилу комил ва дар ҳар илме, махсусан фунуну улуми риёзӣ риёзати тамоме касида».

Дар назди Султон Салим эҳтироми тамом дошт. Ба як марсияи дар санаи 926 (1520—У. К.) гуфтаи хеш хеле шӯҳрат ёфт. Ба номи Султон Салим «Шамъу Парвона» навишт, ки хеле дилпазир буд. Шайх фунуни шеърро некӯ мефармуд» (366). Ҳамин ҷо муаллиф аз эҷоди Шабистарӣ як ғазал, як қасида, як рубоӣ ва як китъаи таърихро, ки ба ғавти Султон Салим бахшидааст, намуна меорад¹⁹.

Аз мулоҳизаҳои боло ва махсусан ду далели охирии натиҷа бар меояд, ки дар чорҷаки аввали асри XVI дар кишвари Рум (Истамбул) як доираи адабии шоирони форсизабон мавҷуд будааст.

Аз материали ин равза маълум гардид, ки дар ин давра ба ин доираи адабӣ аз Хуросону Ироқ ва Мовароуннаҳр бисёр адибон омадаанд. Масалан, Салимхон аз Табреш ба Истамбул Мавлоно Фатхуллоҳро даъват намуд (393). Шамсиддини Ҳамдӣ «дар санаи 927 (1520—У. К.) аз диёри Хуросон ба Рум омад ва Сулаймоншоҳ таъзими ӯ намуд» (370). Мавлоно Ҳазонии Самарқандӣ «дар соли 928 (1522—У. К.) бо падари пири худ аз Дашти Кипчоқ ба Рум омад (378).

Ҳакимшоҳи Қазвинӣ дар ин равза ба намоёндагони доираҳои адабии Ироқ ҳамчун: Рашиди Қозарунӣ (389), Муқимии Қозарунӣ (389), Шайх Муҳаммади Табрешӣ (401); Хуросон монанди: Девонан Балхӣ (386), Носири Нишопурӣ (392), Мактабии Шерозӣ (388), Оташин Шерозӣ (389) ва Мовароуннаҳр ба мисли: Бақои Самарқандӣ (379), Ҳайратии Самарқандӣ (379), Айюби Андиҷонӣ (380) ва Ҳоча Ҳошимии Бухорӣ (378) маълумоти ҷолибе овардааст, ки ҳамаи ин материалҳо дар тадқиқи назъ ва хусусиятҳои доираҳои адабии номбурда арзиши бисёр пурқимат доранд. Масалан, Ҳакимшоҳ дар бораи фазилати Бақой менависад, ки ин адиб «ҷомеи фазоил ва камолоти илмӣ буда, мусикиро қасе мисли ӯ намедонад. Ҳоло дар ин замон дар Самарқанд ба илму амал мусаллам аст» (378). Мактабии Шерозӣ бо ашъори лирикӣ ва «Лайлию Мачнун»-аш дар ҳаёти адабии аввали асри XVI-и Хуросон саҳми арзанда дорад. «Лайливу Мачнун»-и ӯро муаллифони аксари сарчашмаҳои муосираш, аз ҷумла Ҳакимшоҳи Қазвинӣ ва Соммирзон Сафавӣ асарӣ «басе нақӯ» ва «бағоят хубу зебо» донистаанд²⁰.

Аз тадқиқи мо маълум шуд, ки аз миёни шуарои ин равза, ҷунончи: Мавлоно Ҳабиб кошинкор, Мавлоно Ҳалвоӣ ҳалвогар, Ғиёсиддини рангреш, Девонан Балхӣ мусаввир, Мир Аёнӣ пӯстиндӯз, Бақой мусиқанавоз, Имодӣ котиб, Ҳабибӣ котиб ва ҳама 12 нафар бевосита намоёндагони аҳли санъату ҳунари буданд (378—404). Ин ки мебинем, аз худӣ асл ва тарҷумаҳои «Маҷолис-

уи-нафонс» маълум мегардад, ки дар аввалҳои асри XVI-и Хуросону Мовароуннахр зиёда аз 100 шоири аҳли санъату хирфат эҷод кардаанд.

В. В. Бартольд гуфта буд, ки «дар замони Навоӣ оммаи халқ аз ҳаёти адабӣ берун наменастод»²¹. Далелҳои овардаи мо мустақамии ин ақидаро бори дигар тасдиқ мекунанд.

Дар қисмати иловаҳо ва шарҳу эзоҳоти Фаҳрию Ҳақимшоҳ он таваҷҷӯҳи мусбат ва ҳисси ғамхоронаи Навоиро, ки ба адибони табақаи поёни иҷтимоӣ ва доираҳои шаҳрию ҳунармандӣ дошт, мушоҳида карда наметавонем.

Дар иловаҳои Ҳақимшоҳ намунаи шеърҳо аз ҷиҳати мислорӯ ҳаҷми умумӣ ва гуногунии жанрҳо аз асли тазкирани Навоӣ тафовути калон дорад. Ӯ намунаи шеърҳо аз эҷодиёти адибон бисёртар дар шакли пурраиш овардааст. Аз ҷиҳати нави жанрҳо низ ин намунаҳо ҳеле гуногунанд. Ӯ аз эҷодиёти шоирон қасида, ғазал, рубой, китъа ва аъёти маснавӣҳоро ҷиҳоят бисёр намуна овардааст. Масалан, аз эҷоди Султон Салим 7 ғазали пурраеро ба тарзҳои Хоҷа Ҳофиз, Амир Хусрав ва Камоли Хуҷандӣ, аз эҷоди Абдуллоҳи Шабистарӣ ҳашт байти мустазод ва панҷоҳу як байти қасида намуна овардааст (362—369, 404—406). Чунин намунаи шеърҳо дар зикри Шамсиддини Ҳамдӣ (370—377), Мавлоно Ҳалвӣ (382), Имоди Қотиб (394), Аминии Самарқандӣ (405) ва чанд нафари дигар низ мушоҳида мекунем. Ин намунаҳо кимати адабии тазкирано ҳеле афзуда, назар ба асари илмӣ, бештар ба китобҳои бадеӣ монанд кардааст.

Мувофиқи маълумоти ду тарҷума ва иловаҳои тозаи Фаҳрию Ҳақимшоҳ тадқиқ гардид, ки муаллифу мутарҷимон дар вақти таълиф ёфтани ин асар соҳиби девон будани ёздаҳ шоири аввалҳои асри XVI-ро бевосита сабт кардаанд. Ин шоирон Мавлоно Ҳилолӣ (69), Орифи Фарқатӣ (117), Соили Қаршигӣ (118), Дарвеш Деҳакӣ (118), Фаредун Хусайн Мирзо (128), Нуруллоҳи Унсӣ (142), Паноҳии Хуросонӣ (148), Мулло Фақирӣ (166), Султон Салими Румӣ (360), Мавлоно Имоди Қотиб (394) ва Шайх Муҳаммади Табретӣ (401) ҳастанд.

Фаҳрӣ аз осори Мавлоно Соилӣ маълумот меорад, ки «дар ин вақт ба тартиби ҳуруф девон тадвин сохт» (118), доир ба Паноҳӣ мегӯяд, ки «девон тамои кард» (118) ва дар бораи Фақирӣ менависад, ки «девони ғазал тамои карда»-аст (166). Ҳақимшоҳ Имоди Қотибро «девони шеър аз ӯ машҳур аст (394) гӯяд аз хусуси истинсохи девони Муҳаммади Табретӣ фармудааст, ки «девони ӯ тамои ба хати ҳуб менавиштаанд» (401).

Аз ин осори пурбаҳо ҳоло то замони мо боқӣ мондани девони Ҳилолии Ҷиғатой (КВР АН. Тадж. ССР, Т. III, Душанбе, 1968, стр. 45, № 2386), Дарвеш Деҳакӣ (М. Аҳмадов, Дарвеш Деҳакӣ, Душанбе, 1967, сах. 117, № 420), Орифи Фарқатӣ ва Султон Салими Румӣ маълум аст. Аммо то рӯзгори мо омада расидани девонҳои Паноҳии Хуросонӣ, Нуруллоҳи Унсӣ, Фаредун Хусайн, Мулло, Фақирӣ, Имоди Қотиб ва Муҳаммади Табретӣ маълум нашуд ва ин масъала тадқиқи алоҳидаро тақозо дорад.

Бо вучуди ин, худӣ ҳамин маълумоте, ки имрӯз мо аз девонҳо сохтани ёздаҳ шоири замони оғоҳ гардидем, бори дигар нишон медиҳад, ки «Маҷолис-ун-нафос» ва тарҷумаҳои он дар тадқиқи адабиёти аввалҳои асри XVI-и Хуросону Ироқ ва Мовароуннаҳр Рум аҳамияти бузургӣ илмӣ дорад.

Ҳамчун сарчашмаи адаби аҳамияти илмӣ «Маҷолис-ун-нафос» ва махсусан тарҷумаҳои он дар омӯختани мероси адабии шонронӣ, ки то кунун девон сохтани онҳо маълум нест, низ калон аст. Чунки мо бо мероси адабии зиёдтар аз 400 шоири ин давра танҳо аз рӯи намунаҳои дар ҳамин таъкира сабт ёфта ошно мегардем. Чунончи, худӣ Фаҳрӣ дар нӯҳ қисмати маҷлиси нӯҳум аз мероси 188 адиб 168 матлаи ғазал, 21 рубой, 5 матлаи қасида, 12 байти қитъа, 8 байти муаммо, 3 байти маснавӣ ва Ҳакимшоҳ дар равзаи дуҷуми бихишти ҳаштум аз мероси 81 шоир 14 ғазали пурра 85 байт, 39 матлаи ғазал, 74 байти парешони ғазал, 175 байти қасида, 9 рубой, 13 байти маснавӣ, 8 байти қатъи таърих ва 3 байти муаммо намуна овардааст. Чунон ки мебинем, Фаҳрӣ аз мероси 188 адиб 238 байт ва Ҳакимшоҳ аз осори 81 шоир 415 байт намуна овардааст. Дар намунаҳои Фаҳрӣ бештар матлаи ғазалҳо ва дар намунаҳои Ҳакимшоҳ гуногунии навъи жанрҳо ва шеърҳои пурра имтиёз дорад.

Фаҳрӣ дар нуктаи ба сифати намуна овардани матлаи ғазалҳо анъанаи Навоиро давом додааст. Ҳакимшоҳ дар ин масъала мустақил аст ва ба тарзи нави рафтааст. Теъдоди намунаҳои аз ашъори адибон овардаи Ҳакимшоҳ низ назар ба миқдори намунаҳои Фаҳрӣ борҳо афзун аст.

Аз намунаҳои ашъори боло аён гардид, ки муаллифони аз мероси адибони аҳли санъату ҳирфат ба далели фикр бисёртар рубой мисол овардаанд. Аз ин далел бар меояд, ки адибони аҳли санъату ҳирфат ба гуфтани рубой майли бештар доштаанд.

Дар гузашта дар байни забон ва услуби баён таъкираву асарҳои бадеӣ як ҳудуди равшан набуд. Бинобар ин забони асл ва тарҷумаҳои ин таъкира низ аз ҷиҳати тарзи баён хеле рағбину бадеӣ аст. Муаллифони асар бисёр маврид бо ҷумлаҳои содаву мӯҷази бадеӣ симони ботинию зоҳирӣ ва характери адибонро ба вучуд овардаанд. Онҳо бо истифодаи тавсифу ташбеҳот ва навиҳои гуногуни сачъ мутолиаи асарро бае шавқовар намудаанд. Тадқиқи ин тарафи масъала ҳоло дар ўҳдаи мо нест. Аз ин рӯ онро ба мавриди муносибе вомеғузорем.

Ба ин тариқ, он ҳуҷҷа ва натиҷаҳои муҳимме, ки аз тадқиқи таркибу мундариҷа ва умдатарин хусусиятҳои ду тарҷумаи асли «Маҷолис-ун-нафос» ҳамчун сарчашмаи адаби ҳосил шуданд, ба таври мухтасар ҳаминанд.

«БАДОЕЪ-УЛ-ВАҚОЕЪ»

Яке аз маъхазҳои муҳимме, ки дар омӯختани ҳаёти иҷтимоӣ сийёсӣ ва маданийи адабии Хуросону Мовароуннаҳр ва қисман Эронӣ нимаи аввали асри XVI аҳамияти бузургӣ илмӣ дорад,

«Бадоеъ-ул-вақоеъ»-и Зайниддин Махмуд ибни Абдулчалили Восифӣ аст. Ин асар дар солҳои гуногуни ҳаёти Восифӣ ба тарзи ёддоштҳо таълиф шуда, таркибан аз 46 боб иборат аст, ки ҳар боби онро муаллиф «гуфтор» номидааст¹.

Дар «Бадоеъ-ул-вақоеъ» ба ҷуз он қиссаю ривоят ва ҳикоятҳои нафиси дар давраҳои гуногун нақл шуда, муҳимтарини воқеаю ҳодисаҳои таърихи байни солҳои 1497—1551-и Хуросону Мовароуннаҳр тасвир шудаанд. Ин воқеаҳои таърихӣ, ки аксар ба ҳаёти маданияи адаби дахл доранд, бидуни тартиби сол, пайдарҳамии ҳодисаҳо ва давраҳои рӯйдоди худ, дар шакли парешон омадаанд. Аз ин рӯ ба муҳаққиқон лозим аст, ки ҳамаи он ҳодисаҳоро мувофиқи тартиби сол ва давраҳои рӯйдоди худ табақабандӣ намуда, ба низомии муайяне биоварад. Ин вазифаи ниҳоят душвор, вале дар айни замон бисёр зарурро шарқшиноси советии рус А. Н. Болдырев дар вақти таҳқиқ ва барқарор сохтани тарҷуман ҳоли ялмин Зайниддин Махмуди Восифӣ бо муваффақияти калон иҷро намудааст². Аз ин далел маълум мешавад, ки «Бадоеъ-ул-вақоеъ», пеш аз ҳама, дар омӯхтани роҳи зиндагӣ, мерос, муҳит ва таҳаввули эҷодии ҳудии Восифӣ, илму фазилат ва ҳунари ҳешу пайвандони ӯ ҷунончи, шоир Амонӣ, Мавлоно Соҳибдоро, Ғиёсиддини Муҳаммад, Ҳоҷа Носири хушнавис ва амсоли инҳо маъхази адабии муътамад аст. (ҷ. 1, 372—389), ҷ. 2, 219—293).

«Бадоеъ-ул-вақоеъ» барои омӯхтани вазъи иҷтимоию сиёсии Хуросону Мовароуннаҳри нимаи аввали асри XVI аз маъхазҳои адабии пурқимат аст. Дар ин асар ҷангу ҷидол ва мочароҳои дохилии охирии намояндагони давлати темуриён (ҷ. 2, 270—292, 331—343), ҷанги Султон Ҳусайн Мирзою Шайбониҳои ўзбек, вафоти Султон Ҳусайн Мирзо (912/1506), аз тарафи шоҳ Исмоили сафавӣ соли 917/1510 ғатҳ гардидани шаҳри Хирот (ҷ. 2, 247—254) ва ба ин восита қувват гирифтани низои байни шиаю аҳли суннат, аз Хуросон дар санаи (918/1512) ба Мовароуннаҳр омадани қариб 500 нафар аҳли фазлу ҳунар (ҷ. 1, 5—30), сармон сахти Самарқанду азоби мардуми ғоқа (ҷ. 1, 62—72), ба Мовароуннаҳр лашкар кашидани Начми Сонию қатли оми ӯ дар Қарши, дар муҳорибаи Ғиждувон бар лашкари Начми Сонию ғолиб омадани қувваи Убайдуллоҳону қатл шудани сарлашқари эронӣ (ҷ. 2, 281) ва ҷандии воқеаҳои сиёсии давлати Шайбониёну Темуриён инъикос ёфтаанд. Аксари ин воқеаҳо дар маъхазҳои адабии таърихӣ, аз ҷумла осори Хондамир ва Бобур хеле кам дарҷ ёфтаанд ва асли ин ҳодисаҳо маҳз ба шарофати ёддоштҳои Восифӣ то имрӯз боқӣ мондаанд.

Восифӣ, ки аз табақаи миёнаҳои ва ҳунармандони шаҳр буд, ба ҳодисоти атроф аз дидаҳои ҳамаи табақаи иҷтимоӣ менигарист. Аз ин ҷиҳат ёддоштҳои ӯ ҷанбаи бештар халқию демократиро дорост. Ҷунончи, баъди вафоти Султон Ҳусайн Мирзо ду писари ӯ Бадоеъуззамон ва Музаффар Ҳусайн ба муқобили шайбониён истодагарӣ карда наметавонанд. Хадичабеғим, ки зани Султон Ҳусайн аст, дар боғи шаҳр ақобиру аҳолии Хиротро ҷамъ намуда, ба онҳо муроҷиат мекунад, ки шаҳр ва аёлу атфолро ба

дасти чамоан ўзбекон насупоранд ва ба муқобили ин тоифа му-
бориза баранд. Аммо аёнӣ ақибӣ ва аҳоли ба ин даъват розӣ
намешаванд ва ба Хадичабегим чуни чавоб медиханд: «Шумо
худ медонед, ки шох Бадӯззамон ва фарзанди шумо Музаффар
Хусайн Мирзо баъд аз вафоти падар чӣ гуна подшоҳи қаронд ва
халқро аз эшон ҳеҷ гуна умедворӣ нест» (ҷ. 1, 112—121). Аз ин
ҷавоб ошкор аст, ки дар назди аёнӣ ашроф ва ақибӣ аҳоли
эътибори ин ду шохзода ва Хадичабегим хеле паст шудааст ва ба
эшон дигар боварӣ нест. Вале ба ин дараҷа дар назди халқ беоб-
рӯ гардидани ин ду шохзода ва Хадичабегимро на Хондамир на ва
Бобур қайд накардаанд. Дар тасвири Восифӣ ин ду шохзода ва
махсусан Хадичабегим дар назди ақибӣ аҳоли ва ҳаман мам-
лакат беобрӯ мешаванд. Ин зани маккора пештар аз ин, ба хо-
тири ривочи қори писари худ Музаффар Хусайн, бо дасиса Мӯ-
мин Мирзоро мекушонад ва бо ҳамин сабабгори ғочнаи муҳи-
ши Низомулмулк Хавофӣ мегардад. Аз ин ва монанди ин далел-
ҳо хуб аён аст, ки ёддоштҳои Восифӣ дар омӯхтани ҳаёти иҷ-
тимоӣ сиёсӣ давраи номбурда аз ҷиҳати шакли мазмун ва мун-
дариҷаи ғоявӣ аҳамияти қалон ва таъҷибоварӣ демократӣ дорад.

«Бадӯз-ул-вақоеъ» махсусан, дар тадқиқи ҳаёти маданият
адабии Хуросону Мовароуннаҳр ва Туркистони аввалҳои асри
XVI арзиши бузург илмиро дорад. Аз ин асар маълум мегар-
дад, ки муҳимтарин хусусиятҳои мактаби адабии Хирот дар ав-
валҳои асри XVI-и Хуросону Мовароуннаҳр давом доштааст. Аҳ-
ли адаб на танҳо дар дарбор, дар хузури ҳокиму амрони алоҳи-
да, балки дар мадрасаҳо масҷид, хонаҳои аҳли илму фазл, дӯко-
ни хунармандон ва дар растану тими бозорҳо бахсу мунозира ва
мусобиқаҳои адабӣ доштаанд. Аз зумран чуни эҷодгарон ин ҷо
ном бурдани танҳо Мавлоно Хилолӣ (ҷ. 1, 97, 405, ҷ. 2, 186—187),
Мавлоно Навоӣ (ҷ. 1, 405), Хоҷа Осафӣ (ҷ. 1, 96, 155, 347) Ма-
влоно Биноӣ (ҷ. 1, 22, 41, 43, 118), Мавлоно Ҷалолиддини Оғаҳӣ
(ҷ. 2, 373—376), Мавлоно Муҳаммади Бадахшӣ (ҷ. 1, 130), Аҳ-
ли Сафӣ Сабзаворӣ (ҷ. 2, 192), Мавлоно Фазлӣ (ҷ. 2, 92, 99, 183),
Ҳофизӣ Убаҳӣ, (ҷ. 1, 405), Мавлоно Амонӣ (ҷ. 1, 255—293) ва ху-
ди Зайниддини Восифӣ қиёс аст.

Восифӣ аз адибони Хуросон доир ба Биноӣ тахти сарлаҳан
«Дар зикри фазоли Мавлоно Биноӣ...» маълумоти Навоӣ Бо-
бур ва Хондамирро оварда, сипас ҷанд нуқтаи тозаии ҳаёти ин
адиби хунармандро дарҷ кардааст, ки ин ёддоштҳо ба ҷуз «Ба-
дӯз-ул-вақоеъ» дар дигар маънаҳои адабии таърихӣ асри
XVI пайдо нест. (ҷ. 1, 451—470). Ба ҷуз ин Восифӣ тахти унво-
ни «Достони Мавлоно Оғаҳӣ ва Хоҷа Шаҳобиддини Исҳоқ» дар
бораи Ҷалолиддини Муҳаммади Оғаҳӣ Хуросонӣ маълумоти қи-
мман тозаеро меорад (ҷ. 2, 373). Шох Ғариб писари Султон
Хусайн Мирзо, Шаҳобиддини Исҳоқ сарри Шох Ғариб, Оғаҳӣ аз
шуаро ва ғазалон ба халқаш Шох Ғариб алоқаманд ва Шайх Абӯ-
санди Пуронӣ шайхи замона мебошанд. Султон Хусайн Мирзо
дар охири ҳукумат ба ҷояш борҳо Шох Ғарибро гузошта худ ба
қорҳои дигар машғул мегашт. Дар ин давра дар умури давлат

ва умуман кори мамлакат беназмӣ сахт ривоч мегирад. Огаҳӣ, ки шахси табииатан часур буда, часорати адабини пурқуввате дошт, ба ин беназмӣҳо оштинопазир менигарист ва дар шеърҳои худ бисёр иллату нуқсонӣ фардӣ ва ҷамъиятӣ мавҷударо таъну лаън мекард.

Рӯзе ӯ дар хусуси аз ҳад гузаштани фасоди дарбор ва беадолатиҳои кори Шох Ғариб аз номи Шаҳобиддини Исроқ, ки аз гунаҳкорони беназмӣ буд, ба номи шайхӣ замона Абӯсанди Пуронӣ мактуб навишта таъкид мекунад, ки «Маҳдумо!»... шохзода беъитидоли ва беандомӣ аз ҳадду андоза дар гузарониданд, ё ўро насихат фармоянд ва ё арзадоште ба ҳазрати олий нависанд» (ҷ. 2, 374).

* Вале аз ин навиштаҷот Шох Ғариб огоҳ гашта мефармояд, ки «Огаҳиро бар сари чорсӯ пора-пора созанд ва ўро бисӯзонанд ва хокистари ўро бар бод диҳанд» (ҷ. 2, 376). Аммо бо хоҳиш ва iltimosи Шаҳобиддини Исроқ ва муҳофизаи Султон Хусайн гуноҳи Огаҳӣ афш мешавад. Чунки дар навиштаҳои Огаҳӣ ҳақиқати ҳол муҳолиға нагардида буд. Чунон ки мебинем, барои ин часорат қариб буд, ки ҳаёти Огаҳӣ ба таври фоҷиявӣ қатъ гардад.

Ба ин нуқтаи ҳаёти Огаҳӣ Хондамир дар «Ҳабиб-ус-сияр»³, ва Сомирзо дар «Тӯҳфай Сомӣ»⁴ ишора кардаанд, вале ҳақиқати аҳвол танҳо дар ёддошти Восифӣ дарҷ ёфтааст. Бо вучуди ин, чунин маълумоти муҳим аз назари муҳаққиқи асосии «Бадоеъ-ул-вақоъ» А. Н. Болдырев дур мондааст.

Восифӣ дар ёддоштҳои ҳамин давраи худ аз аҳли адаби Хуросон сухан роида таъкид мекунад, ки доираи касбу дониш ва ҳунари онҳо ба дараҷот васеъ аст. Ин матлаб аз маълумоти дар бораи Огаҳӣ, Хилолӣ, Бинӣ, Ҳофизӣ Убаҳӣ ва Алӣ Сафӣ овардаи муаллиф низ хуб аён аст. Ё аз хусуси фазилати Огаҳӣ сухан роида менависад, ки «дар он замон ба синни ӯ ба қобилият ва ҳайсиёт ва фазилати ӯ дигаре набуд. Дар толибонамӣ адимулмисл ва дар аснофи шеър ва соирӣ фазонд беназир ва дар ҳафт иқлим ба ҳафт қалам бемонанд буд» (ҷ. 2, 374).

Восифӣ ба ҷиҳати фазилати Ғиёсиддини Муҳаммад мефармояд: «Ин каминаро дар Хуросон писархонае буд, ўро Ғиёсиддини Муҳаммад ном. Дар ҷаҳен улуи ва фунун ўро назир ва адил набуд ва аз ҷаҳен улуи ғариба баҳраи тамои дошт. Дар илми музикӣ камолоти ба мъртабае буд, ки дар ҳар оҳангу овози ва мақому шўъба ва савту нақш ва амалу қавл, ки гуфтандӣ, коре дар бадеҳа барбасти, ки устодони ин ғайро дар доираи ҳайрат афкандӣ» (ҷ. 2, 219).

Мислҳои чунин мисолҳоро афзудан мумкин аст. Аз ин далелҳо хуб ошкор мешавад, ки Восифӣ ҳангоми ба фазилати аҳли адаб баҳо додани худ ба муҳолиғаҳо низ роҳ медиҳад. Бо вучуди ин, дар маълумоти ӯ ҳақиқат вучуд дошта, он аз вусъати доираи фаал ва касбу ҳунари адибони Хуросон гувоҳӣ медиҳад.

Восифӣ баъди аз тарафи шох Исмоил Сафавӣ 916/1510 забт гардидаани Хирот ва ба иллати сиёсати мазаҳабӣ ӯ бисёр шиддат

гирифтани низои байни шиъо сунӣ дигар дар Хуросон илочи
зистан намебод ва иҷор дар моҳи муҳаррами сани 918/1512 ба
Мовароуннаҳр меояд. Ба ин диёр яқоя бо ӯ қариб 500 нафар
омаданд, ки дар байни онҳо аз аҳли фазлу ҳунари Хуросон ҳам-
чун Қосималии қонунӣ, Муҳибалии балабонӣ, Сайидахмади ғича-
қӣ, Ҳасани удӣ, Ҳофизӣ Басир, Мақсудӣ раққос, Ҳофизӣ Мир ва
чанд каси дигар буданд (ҷ. 2, 17, 22, 32). Ба Мовароуннаҳр ома-
дани ин ҳунармандони Хуросон ба ҷуз асари Восифӣ дар дигар
маъхазҳо зикр наёфтаанд ва аз ин рӯ ёддошти Восифӣ дар хиф-
зи ному фазилати ин аҳли санъат сарчашмаи беҳамтоест.

Восифӣ дар Мовароуннаҳр қариб як соли умрашро дар Самар-
қанд, соли 1514-ро дар Бухорою Саброн ва соли 1515-ро дар Фар-
кату Тошканд мегузаронад. Дар ин муддат ӯ бо ҳаёти мадания
адабии ин шаҳрҳо, бо аҳли фазлу адаб ошно шуда, дарси зин-
дагӣ меомӯзад ва дар бисёр бахсу мунозира ва ҷамъомадҳои
адабии дарбору ғайри дарбор иштирок мекунад. Восифӣ хабар
медиҳад, ки чун ӯ бо ҳамроҳонаш ба назди қалъаи Насаф ме-
расад, аз ҷанги дар назди кӯли Моғиён ба амал омадани Ўбай-
дуллоҳону Бобур ва шикасти дуҷумин огоҳ мешавад.

Восифӣ ба тасвири дарвозаю қалъаи устувори шаҳри Самар-
қанд бозорҳои зебою озода, аниҳи мевачот ва биноҳои беҳамтон
мадрасаҳо менардозад. Махсусан, ӯ аз хусуси аз нав тарху таъ-
мир ёфтани масҷиду мадрасаҳо ба мисли мадрасаи Шайбони-
ҳои, Улугбек ва дараҷаи фазилати мударрисони Самарқанд, аз
он ҷумла, Мавлоно Ҳоҷагӣ маълумоти муфасссале медиҳад. «Мав-
лоно Ҳоҷагӣ,— менависад Восифӣ,— дар аксари улум, хусусан дар
илми маонӣ ва баён иштиҳори тамом доштанд ва роияти фасо-
ҳат дар мизмори балоғат бар меафростанд Рӯзе каминиро ба
расми зиёфат ва меҳмондорӣ ба хона талаб фармуданд ва ҷамъе
қасир аз афзоил ва аъён ва аҳли шаҳри Самарқанд ҳозир бу-
данд (ҷ. 1, 36—40). Дар омӯхтани ҳаёти мадания адабии Са-
марқанд маълумоти ҳикоятҳои Восифӣ дар бораи маҷлисҳои ада-
бии дар хонаи вазири Кўчқуничҳои Юсуфӣ Маломатӣ (ҷ. 1, 45—
61, 73—95), дар ҳавли Ҳоҷа Амирқон шохӣ (ҷ. 1, 138—162), до-
ир ба мочарои Мавлоно Ҳоҷии Табрезӣю Мирзо Хоразмӣ ва ни-
ҳоят аз хусуси достони Мақсуд Хаммори Шахрисабзӣ (ҷ. 1, 73)
бисёр ҷолиби диққат аст. Дар маҷлиси адабии ҳавли Ҳоҷа
Амирқон шохӣ ба ҷуз ақобиру аъён авом ҳам «ба расми меҳ-
мони муттамеъ буданд ва гуфтугӯи нишову муаммо дар миён аф-
тода» (ҷ. 1, 73). Дар ин маҷлис аз Восифӣ 17 нафар намоёндаи
қасбу ҳунарон гуногун хоҳиш мекунанд, ки мувофиқи эҳтиёҷи
зиндагонии худ арздошт нишо намоёнд. Ҳамаи ин арздоштҳо аз
ҳаёти ҳунармандони шаҳру деҳоти ин давр ҳикоятҳои алоҳидае
буданд.

Сипас дар ҷамъомади адабии Ҳоҷа Амирқон шохӣ иқтидори
дар муаммошикофӣ доштаи фузало санҷида мешавад (ҷ. 1, 61, 93—
96). Аз ин нуқта аён мегардад, ки ҳаёти дар ҳаёти адабии ин-
ман аввали асри XVI Самарқанд ба мисли мактаби адабии ас-
ри XV Хирот кушодани муаммоҳои душвор яке аз фазилатҳои

баланди аҳли илму дониш ҳисоб меёфтааст. Аз ин далелу мулоҳизаҳо натиҷае мебарояд, ки дар маркази адабии Самарқанд асосан адабиёти шаҳрию хунармадӣ чараён намуда, адабиёти дарборӣ тамоман вучуд надоштааст. Чунки дар ин вақт ҳукуматдорони Самарқанд — Фўлод Султон ва Абӯсайд Султон монанди падари худ Кўчқунчиҳои аз илму фазилат дуруст хабар надоштаанд ва ба ин сабаб онҳо ба дарбори худ ҷамъ кардани аҳли фазлу адабро ёд нагирифта буданд. Ба ин нуктаи муҳим А. Н. Болдырев ҳам дар монографияи «Зайниддини Восифӣ» ишора кардааст⁵.

Аз ҳуди ҳамин ёддоштҳои Восифӣ ошкор аст, ки нуфузи адабиёти дарборӣ дар маркази сиёсии давлати Шайбонийён шаҳри Бухоро пурқувват буд. Убайдуллоҳон, ки аз илму фазилат ва асосҳои ислом хуб бохабар ва шоир низ буд, инони аҳли фазлу суҳанро дар дасти худ ва шайхулисломни Бухоро Ҳоҷа Ҳошимӣ нигоҳ дошта, аз адабиёт барои сиёсати давлатиаш ба таври дилхоҳ истифода мебард.

Дар Бухоро Восифӣ аввал бо маслиҳати Шамсиддин Муҳаммади Куртӣ ба мулозимати Ҳоҷа Ҳошимӣ меравад, ки ин роҳи ягонаи ба Убайдуллоҳон наздик шудани ағлоб буд. Дар ин вақтҳо, яъне аввалҳои соли 1513 Убайдуллоҳон ба муталииҳои девони Қотиби Ниспурӣ машғул буд. Ҳоҷа Ҳошимӣ аз кулӣи Қотиб панҷ қасидаро бо рафифҳои «лола», «наргис», «бунафша», «гунча», ва «гул» интихоб карда меҳаст, ки ба завқ ва салиқанҳои татаббуъ намоёнд. Чунин корро ӯ ба Восифӣ ҳам маслиҳат дода, таъкид менамояд, ки ҳан аз айлоқи Қарий баъди панҷ рӯз меояд. Восифӣ ин қасидаҳоро татаббуъ мекунад ва дар ҳар як қасида Убайдуллоҳонро бо қамолӣ санъаткорӣ ситонӣ мекунад. Восифӣ тақрибан як сол тахти назорати ин саркардан назми дарборӣ зиндагӣ ва эҷод мекунад, ки нақши ин аз бобҳои 7, 8, 9 ва аввали боби 10-уми ёддоштҳои ӯ намоён аст (ҷ. I, 163—265).

Дар ин вақт Восифӣ бо супориши Ҳоҷа Ҳошимӣ дар қатори шоирони дарбори Убайдуллоҳон ҳамчун Маълоно Афсарӣ, Ҳофиз Миросӣ, Маҳмуди Азизон, ба ғазалҳои Хусрави Дехлавӣ, Қотибӣ, Қомӣ ва Уйсӣ қариб 70 ғазали ҷавобия меғӯяд, бо супориши ҳуди Убайдуллоҳон зиёда аз 80 лугзу муаммо ва чанд ғазали мадеҳавӣ нишо мекунад, ки аксари ин шеърҳо дар омӯхтани назми дарбори аввалҳои асри XVI ва хусусан мадеҳасароӣ маъҳазӣ пураарзиш мебошанд. Шоирони нотаъинбини дарбори Убайдуллоҳон, махсусан Ҳофиз Миросӣ, Маҳмуди Бадахӣ ва Афсарӣ ба муқобили Восифӣ оташи кинаю адоват ва дасисаро то дараҷае афрӯхтаанд, ки ӯ ночор ба баҳонаи сафари Туркистон аз Бухоро ба сӯи Саброн сафар мекунад (ҷ. I, 267).

Аз ёддоштҳои Восифӣ ва маъҳазҳои дигари адабӣ аз он ҷумла, таъкиди Нисорӣ маълум аст, ки дар Бухоро ба ҷуз шоирони сирф маддоҳи Убайдуллоҳон, адибони зиёде умр ба сар бурда, ҳатто дар маҷлиси Ҳоҷа Ҳошимӣ иштирок мекарданд (ҷ. I, 265).

Чун Восифӣ ба Саброн меояд, дар он диёр бо лонҳои Мир Абдуллои Яманӣ, мулаққаб ба Мири Араб соҳтмони мадрасан но-дире бо ду манораи мутаҳаррик ба поён мерасад. Дар расми қу-

шоди мадраса аз Бухоро як гурӯҳо уламо меоянд, ки дар байни онҳо аз дӯстони наздики Восифӣ Шамсиддини Куртӣ низ буда, ки ӯ дар ин маҷлис мударрисӣ ҳамин мадраса таъин мегардад.

Дар боби даҳуми ёддоштҳои Восифӣ табиати Саброн, биноӣ ҳуҷра ва манораҳои мутаҳарриқи мадраса, сардобан бузургу ду қоризи дароз ва қалъаи мустаҳкам бо лонҳои Мири араб сохта хеле равшан тасвир ёфтаанд. Аз ин ғиришот бармеояд, ки чунин мадрасае бо ду манора мутаҳаррик, дар назди он сардобан бузург ва қоризи дарозе, ки зиёда аз ду сад газ бошад, дар Хуросону Мовароуннаҳр, Хинду Чин, Рум ва Сарандебу Андалус вучуд надоштааст (ҷ. I, 280).

Чунин маълумоти Восифӣ дар омӯхтани ҳаёти ҷамъи маданий ва ободонии Мовароуннаҳру Туркистон қимати калони илмӣ дошта, онҳоро мо аз ҳаҷ маъҳазии адабию таърихӣ дигар ба даст оварда наметавонем. Аз ин ҷост, ки ин маълумоти Восифӣ ҳанӯз дар соли 1870 диққати шарқшиноси рус П. И. Лерхер ба худ ҷалб карда буд⁶.

Аз боби ёздаҳуми ёддоштҳои Восифӣ равшан ошкор мегардад, ки аҳли дарбори Убайдуллоҳон барои мансабу давлат байни худ ба ду гурӯҳи мутақобил ҷудо шуда, бо якдигар муборизаи шадиде мебуданд. Яке бо сардорони вазирӣ фуқаропарвару маърифатдӯст Хоча Низом ва дигаре бо ташаббуси умарон бештар ҷохил ва ашрофи ҳарбӣ амал меканданд. Ба гурӯҳи ҷохилон мунассар мешавад, ки бо ғитнаю дасиса вазирӣ маърифатдӯсти шайбониён Хоча Низомро ҳалок намоянд, молу мулки хайрҳои ин вазирӣ фуқаропарвар Мири Арабро мусодира созанд ва толибҷамъони мадрасаи нодирӣ Сабронро пароканда гардонанд (ҷ. I, 179—193). Ин маълумот дар дигар маъҳазҳои адабию таърихӣ пайдо нест. Бинобар ин ҳақ ба ҷониби А. Н. Болдырев аст, ки дар омӯхтани ҳаёти адабию маданий ва сиёсии Мовароуннаҳру Туркистон аҳамияти ғайқуллода бузургии ин маълумоти Восифиро махсус таъкид кардааст⁷.

Восифӣ дар боби ёздаҳуми ёддоштҳои манзараҳо, обу ҳок, боду ҳаво ва асрори табиати афсунгар, ғазилати заминҳои ҳосилхез, дарахтони рӯҳфизову пурбор ва анвои мевачоти Тошкандро бо муҳаббат ва камолӣ санъаткорӣ тасвир кардааст (ҷ. I, 198—303). Тақрибан чунин тасвирҳои Восифиро дар бобҳои яқуму панҷуми асар ба ҷиҳати масҷиду мадрасаҳо, уламони доно, бозору растаҳои Самарқанд (ҷ. I, 36—37), дар боби ҳафтум дар васфи шаҳри Бухорову қалъаи устувори он (ҷ. I, 163—170, 187) ва дар боби даҳум ба ҷиҳати мадрасаи нодирӣ Сабронии Туркистон, қасбаҳои Фарқату Аҳси Фарғона (ҷ. I, 294—297) мушоҳида мекунем.

«Бадоеъ-ул-вақоеъ»-и Восифӣ ҳамчун маъҳазии адабӣ дар омӯхтани осори ҳаҷвию мутонбаъии ин давра низ аҳамияти бисёр калон дорад. Ҳаҷву мутонботи Восифӣ дар бобҳои гуногуни «Бадоеъ-ул-вақоеъ» ҷунонӣ, дар боби дуҷум дар афъоли эҷод ва ҷаҳолати вазирӣ Қўчқунчиҳои Хоча Юсуфи Маломатӣ (ҷ. I, 48—49, 156—158), боби ҳафтум дар ҳаҷви сарӣ кал ва қадҳудони Мавло-

по Сайид (ч. 1, 260—262) боби нӯҳум дар хусуси боғи бемаврид харидаи Мавлоно Ғазнафари Мӯхтасиб, (ч. 1, 315—317) боби ёздаҳум ба ҷиҳати сурати қарехи ошнои писари Каро Қозии Туркистонӣ (ч. 2, 412—413), боби понздаҳум дар ҳаҷви ҳаракати зишти Мавлоно Мираки Қаршиғӣ, (ч. 2, 141—142) боби бистум дар лаъни нишон овардани зани оҳангаронӣ ба назди Келдимуҳаммадхон (ч. 2, 183—189), боби бисту панҷум дар баёни ҳаҷви сурати аҷибӣ қозии Чодак (ч. 2, 153—195), боби бисту нӯҳум, дар ҳаҷви қасидаи Сайид Ҷалолиддини Мурғиноӣ (ч. 2, 264), боби сиюм дар ҳикояти бадахлокии зани маккора Тоҷунисаб (ч. 2, 354—356), боби сиву сеюм дар воқеаи ҳаробии деҳан Качев, (ч. 2, 391), боби сиву ҳаштум дар ҳаҷви кали қиссахон ва дар боби чилу панҷум (ч. 2, 400) дар ҳикояти марди кимйёгари каллоб ва ҳикояти ҷузъан Биби Рӯшноӣ хеле равшан таҷассум ёфтаанд.

«Бадоеъ-ул-вақоеъ» дар омӯхтани мероси манзуми ҳуди Восифӣ, ба ин восита, тадқиқи вазъи жанрҳои қасида, ғазал ва китъаи ин давра ҳам маъхазни пурқимат аст. Маҳз аз бобҳои якум (ч. 1, 8, 14, 26—30), дуҷум (ч. 1, 49, 51), чорум (ч. 7, 73—78), панҷум (ч. 1, 103—107, 109), шашум (ч. 1, 121—137), ҳафтум (ч. 1, 127—149), (165—186), ёздаҳум (ч. 1, 309), сенздаҳум (ч. 1, 383—386), сиву якум (ч. 2, 205—218), сиву нӯҳум (ч. 2, 367—369) ва чилу шашум (ч. 2, 425—426)-и ин ёддоштҳо маълум мегардад, ки аз Восифӣ то имрӯз 29 қасида 829 байт боқӣ монда, ҳиссаи муайяни онҳо дар пайравии қасидаҳои Қамолӣ Исмоил, Салмони Совачӣ, Абулвосен Ҷабалӣ, Фаҳриддини Розӣ ва Қотибии Нишопурий нишо шудаанд. Восифӣ дар ин қасидаҳо ба ҳаман талаботи татаббуот риоя намуфта, дар санъати суҳан устоди қомил будани худро нишон додааст. Аз ёддоштҳои Восифӣ доир ба ғазалиётӣ ӯ ва ба ин восита дар бораи вазъи ғазалии ин давра ҳам таъсироте ҳосил мешавад. Аз ғазалиёти Восифӣ дар бобҳои якум (ч. 1, 23—24), чорум (ч. 1, 63), панҷум (ч. 1, 98—101, 109—110), ҳафтум (ч. 1, 158—159, 167—183, 188—211, 214, 216, 218, 220, 222—223, 225, 227—228, 230, 232—233) ва боби ҳаштуми (ч. 1, 256—258) ёддоштҳо 68 ғазал 514 байт дарҷ ёфтаанд. Аз ҷумла 10 ғазали 72 байти Восифӣ бевосита дар пайравии ғазалиёти Хусрави Деҳлавӣ ва Уйсӣ, чанд ғазали дигари ӯ дар пайравии Чомӣ гуфта шудаанд. Восифӣ дар ғазалиёти ба пайравии дигарон гуфтаи худ ба талаботи ашъори татаббуот қомилан содиқ монда, дар зимни он завуқ солиқҳои худ ва рӯҳияи замонашро ба ҳубӣ ифода карда тавонидааст.

Ҳаман ин қасидаи ғазалиётӣ «Бадоеъ-ул-вақоеъ» дар муайяни кардани ҷиғунагии вазъи ин жанрҳои лирикӣ ва ҳолати назирару татаббуоти назми замон материали пурқимат буда, онҳоро ба ҷуз ёддоштҳои Восифӣ дар дигар маъхазҳои адабию таърихӣ пайдо карда наметавонем. Ғайр аз ин бисту чор китъа 90-байт, дар бобҳои якум (ч. 1, 35, 37) шашум (ч. 1, 114), ҳафтум (ч. 1, 156—157), даҳум (ч. 1, 265—266, 268), ёздаҳум (ч. 1, 313, 315—316), бисту дуҷум (ч. 2, 105—110) ва 82 луғзӯ муаммиёт 121 байт, дар бобҳои панҷум (ч. 2, 103), ҳаштум (ч. 1, 235, 240—248)

235, 240—248) ва ёздахум (ҷ. 1, 301)-и «Бадоеъ-ул-вақоеъ» омадаро аз ягон маъхазӣ дигарӣ адабӣ ба даст оварда наметавонем.

Аз тамоми ашъори дар «Бадоеъ-ул-вақоеъ» овардаи Восифӣ аён мегардад, ки дар ин давра низ ба мисли асри XV гуфтани қитъа маъмул буда, иншоӣ дугзу муаммо яке аз фазилатҳои аҳли адаб ҳисоб меёфтанд.

Ба ин тариқ, равшан мешавад, ки «Бадоеъ-ул-вақоеъ»-и Восифиро ба сифати маъхазӣ адабӣ дуруст наомӯхта, муҳимтарини хусусиятҳои адабиёти нимаи аввали асри XVI-и тоҷикро дар Хуросону Мовароуннаҳр ба хубӣ тасаввур кардан басо душвор аст.

«ҲАБИБ-УС-СИЯР»

Дар омӯхтани адабиёти чоряки аввали асри XVI маълумоти «Ҳабиб-ус-сияр»-и Ғиёсиддин бини Хумомиддин Ҳусайини Хондамир бисёр муфид аст.

Охири санан таърих, ки дар ин асар аст, соли 929/1523-ро иншоӣ медиҳад. Хондамир дар фасли аҳволи Шох Қосими Нурбахш менависад, ки вай «то санан 929 дар зулоли давлати он ҳазрат (яъне шох Исмоил — У. Қ.) авқот мегузаронд ва ҳоло набераи писари он ҷаноб — Шох Қавомиддин бини Шох Шамсиддин қоиммақоми ҷалди бузургвор гашта»⁸. Аз ин санан таърих ва «ҳоло набераи писарини он ҷаноб» гуфтани Хондамир бар меояд, ки ӯ фаслҳои охири «Ҳабиб-ус-сияр»-ро баъди санан 929, яъне дар соли 930/1524 низ давом медод.

Дар феҳристи Ч. А. Стори омадааст, ки «воқеаи ин асар то рабъалаввали санан 930/январӣ 1524 давом дорад»⁹. Аз ин далелҳо аён мегардад, ки соли хатми «Ҳабиб-ус-сияр» санан 930/1524 аст.

Ба аҳли тадқиқ маълум аст, ки «Ҳабиб-ус-сияр» яке аз асарҳои барҷастан риштаи таърих аст. Вай аз ибтидои олам то охири ҳақиқатҳои Хондамир маълумот медиҳад.

Дар поёни ҷузъи сеюм аз қисми сеюми асар «Зикри салтанати Султон Ҳусайнмирзо Бойқаро» меояд. Баъди ин Хондамир бобро кушодааст, ки «Зикри баъзе содоту нуқабо ва машоих ва уламои фузало, ки муосир буданд ба Султон Ҳусайнмирзо Бойқаро» унвон дорад (334—351). Дар охири ҷузъи чорум аз ҷалди сеюми асар, ки ба баёни салтанати умарои сулолаи Оққунониён бахшида шудааст, боби дигаре ҳаст, ки дар бораи аҳволи ашъори удабову фузалои Ироқи давран Султон Яъқуб маълумот медиҳад (110—118). Хондамир дар ин ҷо боб, ки яке воқеаи давран Султон Ҳусайн ва дигаре замони Султон Яъқубро шомил аст, доир ба аҳволи ашъори 145 адиби охири асри XV ва аввали асри XVI-и Хуросон (ҷунони, Юсуфи Авдигонӣ (337), Атоуллоҳи Розӣ (338), Фаҳриддини Алӣ (341), Мавлоно Рӯзӣ (342), Мухаммади Бадахшӣ (342), Қамолиддини Абевардӣ (344)... ва Ироқ (аз ҷумла Аҳли Шерозӣ (112), Дарवेशи Дехақӣ (115), Шаҳиди Қумӣ (115) ва ҷанд нафари дигар) маълумоти пурқимате овардааст. Аз ҷумла, Хондамир аз доираи адабии Хуросон дар бораи аҳволи 89 адиб ва аз ҳавзаи

адабии Ироқ роҷеъ ба шарҳи ҳоли 56 удабову фузало маълумоти дақиқе медиҳад, ки як қисми онҳоро аз дигар маъхазҳои адабии таърихӣ ба даст оварда наметавонем.

Ҳондамир дар ин асар кӯшиш кардааст, ки шарҳи аҳволи удабову фузалоро мувофиқи хронология ҷой бидиҳад. Аз ин ҷиҳат қадимтарин санае, ки дар ин ду боб сабт гардидааст, соли 883/1478-79 ва навтаринаш 930/1523—24-ро нишон медиҳад. Яъне ин ду боби асар рӯйдодҳои давоми 45 солро дар бар дорад.

Мувофиқи хронологӣ ҷой гирифтани шарҳи аҳволи адибон моро имкон медиҳад, ки аҳволи онҳоро аз рӯи вақти зиндагӣ дар се гурӯҳи зерин даврабандӣ намоем:

1. Шарҳи ҳоли адабоне, ки то огози асри XVI зистаанд.
2. Шарҳи ҳоли адибоне, ки дар ибтидои асри XVI зиндагӣ намуда, то соли хатми асар ғавтидаанд.
3. Шарҳи ҳоли адибоне, ки вақти итмоми асар дар қайди ҳаёт буданд.

Дар ҷараёни тадқиқ ошкор гардид, ки аз адибони ин асар 27 нафар, аз ҷумла Абдураззоқи Самарқандӣ (в. 887/1483), Юсуфи Бадеи Андиғонӣ (в. 897/1492), Низомиддин Муҳаммад (в. 900/1495) то огози асри XVI вафот кардаанд. 56 нафар адиби дигар, ба монанди Ҳусайн Вонзи Қошифӣ (в. 910/1505), Атоуллоҳи Ҳусайнӣ (в. 919/1514), Рӯзӣи Зовай (в. 921/1516), Ҳоҷа Осафӣ (в. 921/1516), Мавлоно Ҳотифӣ (в. 927/1520) ва Мавлоно Умедӣ (в. 929/1523) дар аввалҳои асри XVI низ эҷод намуда, то соли хатми «Ҳабиб-ус-сияр» (930/1524) вафот ёфтаанд.

Табодди адибоне, ки ҳангоми хатми асар дар қайди ҳаёт буданд, 58 нафар аст. Шамсиддини Бурдӣ (348), Ҳоҷа Зиёваддини Мирам (349), Қамолиддини Қомӣ (349), Ҷалолиддини Оғақӣ (349), Аҳмади Ҳақирӣ (350), Мавлоно Ҳилолӣ (350), Мавлоно Зулолӣ (350) ва ҷанд тани дигар аз ҷумлаи ҳамин адибонанд. Аз дунёе қай ҷашм пӯшидани чор нафар адиб (Мансури Бутқачӣ (342), Муҳаммади Бадахшӣ (342), Муҳаммади Исфизорӣ (342) ва Абӯ Насри Меҳнаӣ) равшан маълум нест. Номини чор нафар дар силқи адибони дар байни солҳои 1509—1520 ғавтида сабт шудааст. Аз ин рӯ шояд ин адибон низ дар байни ҳамин солҳо вафот карда бошанд.

Ақнун аҳамияти илмию адабии «Ҳабиб-ус-сияр»-ро дар омӯхтани аҳволу ашъори 118 нафар адиби гурӯҳи дуюму сеюм таҳқиқ менамоем.

Таҳқиқ шуд, ки аз ҷумлаи ин ду гурӯҳи адибон 60 нафар аз соли 1504 то соли 1524, дар давоми 20 соли аввали асри XVI ва 58 нафар аз соли 1524 сар карда, то миёнаҳои ин аср вафот намуданд.

Аз муониан тазаккуроти маъхазҳои адабии таърихӣ аввали асри XVI натиҷа ба даст омад, ки маълумоти Ҳондамир онд ба аҳволу ашъори 64 нафар уламову фузало ва удабон гурӯҳи дуюму сеюм, ба ҷуз иловаи худӣ ӯ дар «Равзат-ус-сафо», дар дигар сарчашмаҳои то кунун маълуми мо пайдо нест¹⁰. Азбаски иловаи Ҳондамир дар «Равзат-ус-сафо» таҳрири дигари ҳамин маълумоти «Ха-

биб-ус-сияр» аст, бинобар ин ҳоло ин ҷо онро сарфи назар меку-
нем.

Машғулият ва касбу кори ин 64 адибе, ки аҳволи иҷтимоиашон
танҳо дар асари Хондамир сабт шудааст, ба қарори зерин аст:

1. Мударрису уламои замон 21 нафар.
2. Қозӣони мамлақату вилоятҳо 18 нафар.
3. Уламои дину тафсир, судуру нуқабо ва шайхони замон 18 нафар.
4. Шоиру котибони замон 7 нафар.

Ҷолиб аст, ки гоҳе қозӣони вилоятҳо, ба монанди Амир Низо-
миддини Абулхайр (117), Қозӣ Нуруллоҳ (114) дар мадрасаҳо
даре меғуфтанд ва мударрисони мадрасаҳо, аз ҷумла Низомиддин
Абдулқодир (346) ва Ҳоҷа Абдурахмон (115) қозӣони мамлақату
вилоят низ буданд. Шеърӯ шоирӣ иштиғоли ҷамъии ин ҳама амал-
дорони давлат, уламо, мударрисони мадрасаҳо, судуру нуқабо ва
шайхони замон буд.

Аз маълумоти зиёди Хондамир ошкор аст, ки дар ҷорӣи ав-
вали асри XVI дар мадрасаҳои Султония, Ихлосия, Ҷамолия, Ғиё-
сия, Бадения, Исломия, Ғавҳаршодбегим ва Шохрух Мирзои Хирот
бештар аз 21 нафар уламову фузало аз илмҳои гуногуни замон
даре меғуфтанд. Чунончи, Низомиддини Зиёратгоҳӣ (в. 913/1508)
дар мадрасаи Султония (342), Иброҳими Машҳадӣ (в. 919/1515)
дар мадрасаҳои Ихлосияву Ҷамолия (345), Садриддин Муҳаммад
(в. 929/1523) дар мадрасаҳои Ғиёсияву Исломия (347), Разиқидди-
ни Убайд (в. 927/1521) дар мадрасаҳои Ғиёсияву Бадения (346),
Ҳоҷа Абдурахмон дар мадрасаи Ғавҳаршодбегим (349), Ғиёсид-
дини Мансур дар мадрасаи Исломия (111) ва Нуриддин Муҳам-
мад (в. 928/1522) дар мадрасаи Бадения (347) ба тадрису ифода
киём менамуданд.

Хондамир дар боби Исоиддини Иброҳим менависад, ки ин до-
нишманд «дар мадрасаи шарифаи Шохрух Мирзо мударрис гашта
ва авҷи ифода ба рӯи рӯзгори талаба мекушод ва дар моҳи ра-
ҷаби санаи (926/1520 — Ҷ. К.) ба воситаи ҳаводиси баъзе аз умур,
ки таҳрири он муносиби сиёки таърих нест, аз Хирот ба Бухоро
широфт. Ва ҳоло дар он вилоят мутаваддин аст ва аз вуфури инъо-
му эҳсони Убайдуллоҳон маҳфузу баҳравар» аст (340).

Аз ҷаҳди навистаҳои Хондамир бар меояд, ки қисмати умдаи
барномаи мадрасаҳои Султония, Ихлосия ва Исломиро илмҳои
тафсир, ҳадис ва умуман диния; асоси программаи мадрасаи Ғиё-
сияро илмҳои дақиқи ҳисобу риёзиёт ва иҷум фароҳам овардаанд.
Аз ҷумла, Хондамир дар фасли Ғиёсиддини Мансур мефармояд, ки
ин мударрис «писари Амир Садриддини Муҳаммад аст. Ҳоло (929/
1523 — Ҷ. К.) ба вуфури илму дониш дар атрофи ақоли олам ба-
ғоят машҳур аст. Маҳораташ дар ғуруни ҳукмиёт ва риёзиёт маш-
ҳур аст. Дар мадрасаи Ғиёсия, ки падари бузургвори ҳеш аст, ба
ифода киём менамояд». (111). Хондамир дар фасли Абдулалӣ
Барҷандӣ, ки донишманди маъруфи илмҳои иҷуму ҳукмиёт буд ва
дар мадрасаи Ғиёсия тадриси як суффоро дар ӯҳда дошт, менави-
сад: «Ҳамвора нақши ифодаву таълиф дар сафои хотир мениго-

рад... «Шамсияи Ҳисоб» ва «Зичи ҳадиди куроғонӣ» дар силки таҳрир кашида. Ба номи номин ҳазрати... шохӣ (шоҳ Исмоил — У. К.) рисолае дар боби «Ал-Ибоду Иҷром» дар уқдаи нишову танзими гардонида» (117). Аз ин далел бар меояд, ки мударрисони мадрасаҳо баробари тадрис, асарҳои илмӣ низ таълиф кардаанд, ки намунаи он фаъолияти Абдулалӣ Барҷандӣ аст.

Дар ин ҳангом фаъолияти уламои дину тафсири низ, ки аксар мударрисони мадрасаҳо буданд, ғайриҷо нест. Аз ҷумла, фаъолияти Сафеиддин Аҳмад (в. 910/1505), Садриддин Юнус (в. 9141—1509), Қамолиддин Ҳусайн (в. 920/1515), Қалолиддин Атоуллоҳ, Низомиддин Муҳаммад ва ҷанд тани дигар ҷолиб аст.

Ҳондамир менависад, ки Сафеиддин Аҳмад 30-сол шайхулисоми хиттаи Хуросон буд. Дар илми тафсиру ҳадис ва фикҳ шабеҳ надошт (349). Алоқаддини Алӣ низ аз ҷумлаи мударрисон ва уламои дин буд. «Аз таълифоти ӯ «Ҳошияи аффия» ва «Рисолаи ҷафрия» дар миёни тавоифи аном машҳур аст» (114). «Шамсиддин Муҳаммади Ҳазрӣ дар силки нозими уламо ва нуқабо интизом дорад... Дар риштаи тафсир ду китоб таълиф намуд, ки яке дар тафсири сурати қарима «Фотех-ул-китоб» ва дигаре муштамил бар «Чил ҳадиси саҳеҳ» аст (115).

Дар ин давра фаъолияти адабии судуру нуқабои вилоятҳо, аз ҷумла Қосими Начафӣ (116), Шамсиддини Сабзаворӣ (116), Муҳаммади Машҳадӣ (117) ва амсоли инҳо низ нақше дошт. Ҳондамир дар бораи лутфу марҳамат ва қорҳои ободонии Руқниддин Муҳаммади Астарободӣ менависад, ки ин садр баробари иштиғоли шеър, ба ҳамватанони худ бисёр лутфу марҳамат дорад ва дар боби маъмуриву ободонии вилояти хеш мекушад (116).

Дар ҳаёти маданияту адабӣ қозии мамлакату вилоятҳо низ иштирок доштанд. Ҳондамир аз 18 нафар қозии ин давр бевосита нишон шеър намуда ва дар мадрасаҳои Хироту Машҳад ва Тӯсу Табрез дарс гуфтани Қозӣ Шайхам (114), Қозӣ Нуруллоҳ (114), Шайх Зайниддин (115) ва Амир Низомиддини Абулхайр (117)-ро хабар додааст. Намунаи зшӯри ин амалдорон шохид аст, ки дар онҳо нуктаи ҷолиберо наменбем.

Ҷолиб аст, ки Ҳондамир аз 64 таи аҳли фазли ин гурӯҳ танҳо 5 нафар: Ҳоча Мансури Бӯткачӣ (342), Мирзо Қосими Нозим (118), Муиниддини Исфаҳорӣ (342), Сайидҷаъфарӣ Нурбахш (115) ва Абунасири Меҳанай (344)-ро адибони як навъ касбӣ медонад.

Ҷунони, ӯ дар бораи ҳусни одоб, салосат ва маонии ҳуши шеърӣ Мирзо Қосими Нозим ба ин қарор навиштааст:

«Ба вуфури макорими ахлоқ ва маҳосини одоб ҳамвора нақши хайрхоҳӣ дорад. Ашӯри дилфиребаш ба салосати алфозу ҷавдати маонӣ музайян аст... Ҳоло 929 (1522—У. К.) обрӯю эътибораш дар назди наввоби номдор (шоҳ Исмоил — У. К.) бисёр арҷманд аст. Аз манзумоти дурабори Мирзо Қосим ду байт ба хотир буд, ки ҳоман таҳрир мубодират намуд:

Шуд маро қосан сар хоки дари майхона,
Бошад аз гардиши айём шавад паймона.

Маълумоти Хондамир дар ахволу ашъори чор нафари дигар низ ба ҳамин қисс аст. Инак, аз ин далелу мулоҳизаҳо ба натиҷае меоям:

а) Он далелҳое, ки ин ҷо овардем, аз навиштаҳои зиёди Хондамир танҳо намунаҳо буданд.

б) Чунин маълумоти «Ҳабиб-ус-сияр» дар дигар маъхазҳои адабии таърихӣ нимаи аввали асри XVI пайдо нестанд, ва онҳо дар омӯхтани ҳаёти илмӣ маданий ва адабии замон бо арзиши илмӣ адабии худ назир надоранд.

Харчанд дар ахволу ашъори 54 нафар адиби бештар маъруфи замон ҳамчун Биноӣ, Хотифӣ, Осафӣ, Оғаҳӣ ва Атоуллоҳи Ҳусайнӣ дар маъхазҳои адабии таърихӣ аввали асри XVI маълумот мундариҷа аст, аммо навиштаҳои Хондамир доир ба нуктаҳои алоҳидан ахволу ашъори ин адибон аз ҳеҷ як серчашма ба даст намеояд. Аз ин рӯ чунин маълумоти «Ҳабиб-ус-сияр» дар таҳқиқи ахволу ашъори ин адибони номӣ аҳамияти бузурги илмӣ дорад.

Холо дар исботи мулоҳизаи боло доир ба ахволу осори чанд адиб маълумоти «Маҷолис-ун-нафоес-у тарҷумаҳои он ва «Ҳабиб-ус-сияр»-ро аз назари таҳқиқ мегузаронем.

Дар «Ҳабиб-ус-сияр» доир ба шарҳи ахволу ашъори 42 нафар адиб маълумот ҳаст, ки дар бораи ин адибон дар «Маҷолис-ун-нафоес» ва тарҷумаҳои он ҳам навиштаанд. Вале маълумоти Хондамир аз ду ҷиҳат ҷолиб аст: Якум, вай лаҳзаҳои тозаи ахволу осори адибонро, ки баъди таълифи «Маҷолис-ун-нафоес» ва тарҷумаҳои он сурат гирифтаанд, шомил аст. Дуюм, ин маълумот ҷанбаи бештар таърихӣ дошта, соли воқеаю ҳодисаҳои зиндагонӣ, вафот, ному насаб ва осори адибонро зиёдтар ошкор мизмудаст. Ба ин тарз маълумоти Хондамир навиштаҳои Навоӣ Фаҳрӣ ва Ҳақимшоҳро дар ҷанбаи маврид тақмили тавсия ва инкишоф додааст. Чунинчи, Навоӣ дар ахвали Алий Сафӣ навиштааст: «Мавлоно Сафӣ писари Мавлоно Ҳусайн Воиз аст. Бағоят ҷавони дарвешу дардманд ва фонишфат аст. Ва ду бор ҷиҳати шарафи суҳбати Хоҷа Убайдуллоҳ аз Хирот ба дарульфатҳи Самарқанд рафт. Гуянд, ки он ҷо ба шарафи Хоҷа сарфароз гардида. Ба Хуросон омад ва таъъин хуб аст»¹¹. Дар ин маълумот ҳислату маслак, одоби зиндагӣ, дараҷаи таъъин ва фарзанди Ҳусайн Воиз (в. 1505) буда, ҷиҳати зиёрати Хоҷа Аҳрор ду бор ба Самарқанд омадани Алий Сафӣ, яъне овози ҷавонии адиб то соли таълифи «Маҷолис-ун-нафоес» (1491) дарҷ ёфтааст. Баъди зиёдтар аз бист соли ин навиштаи Навоӣ дар шугли зиндагиву осор ва фазилати Алий Сафӣ Хондамир маълумоти ҷанбаи меорад. «Дар ин таърих, яъне шухури санаи 919 (1513 — У. К.) ин аҷзо самти тартиб меёбад, фарзанди арҷманди Мавлоно Камолиддин Ҳусайн Мавлоно Фаҳриддин Алий қонимақомии волади бузургвори ҳеш буда. Сабоҳ рӯзи ҷумъа дар масҷиди ҷомеи Хирот, ки ҷомеи аснофи фузӯлот аст, сухан мепардозанд ва алҳақ ба ҳусни одоб даъват мекунад. Аз сонии ақсоми

фазили низ баҳраи тамои доранд... Аз маъзумоти Мавлоно Фахриддин Алӣ «Маҳмуду Аёз», ки бар вазни «Лайливу Мачнун» дар силки таҳрир кашидаанд, дар миёни мардум машхур аст. Ва бисёре аз маонии дақиқа дар он мундариҷ ва маъзур» (341). Аз маъзумоти Хондамир лаҳзаҳои зерини ҳаёт ва эҷодиёти адиб ошкор мегардад:

а) Алӣ Сафӣ муҳимтарини илму фазилатҳои замонаи худро бо мувофаққият аз худ кардааст.

б) Баъди вафоти падараш Кошифӣ (в. 1505), ки воизи маъруфи замона буд, кори ӯро давом дода, дар масҷиди ҷомеи Хирот ба ваъзу насихати мардум машғул шудааст.

в) Бар вазни «Лайливу Мачнун» маснавии «Маҳмуду Аёз» гуфтааст, ки он дар байни мардум бо маонии дақиқи худ шӯҳрати азим ёфтааст. Дар ин навиштаи Хондамир ягон нуктаи маъзумоти Навоӣ тақрор наёфтааст. Ин навиштаҳо аз ҳаёту фаъолияти Алӣ Сафӣ санадҳои тоза буда, дар таълими тарҷуман ҳолу фаъолияти эҷодии ӯ аҳамияти калони адабии доранд.

Навоӣ доир ба вазъи аҳволу зинҷори Қамолитдини Биноӣ ба ин қарор навиштааст: «Мавлоно Биноӣ аз авсатуннос аст. Ва мавлудаш шаҳри Хирот аст. Ва қобил аст. Аввал ба таҳсил машғул шуд ва рушди тамои қард. Ба хат ишқ пайдо қард ва ба андак фурсат нек навишт. Ба фани мусиқӣ майл намуд, зуд омӯхт ва қорхон хуб тасниф қард. Ва дар адвор ду рисола навишт. Аммо ба воситаи уҷбу тақаббур дар дили мардум мақбул нашуд. Ва тариқи факр ихтиёр қард ва риёзатҳо ҳам кашид. Чун белир буд, қор ба сари худ қард ва фонда ба ӯ нарасид. Ва аз таъли мардум дар Хирӣ натавонист буд. Ба Ироқ рафт ва аз он дигр низ ахбораш ба ҳамин тавр омад. Чун ҷавон аст, шикастагии азимат дид. Умед аст, ки ба нафси ӯ ҳам шикаст расида бошад. Ба ҳар ҳол, ин матлаъ аз ӯст:

Ба сурма ҳар ки сина қард ҷашми ёри маро,
Чу ҷашми ёр сина қард рӯзгори маро»¹².

Хондамир аз ин навиштаи Навоӣ таъхо маъмуноҳои «Биноӣ бо мусиқӣ машғул шуд ва ба Ироқ рафт»-и ӯро тақрор намуда, пас маъзумоти комилаи тозаи пониро меорад. «Мавлоно Биноӣ валади устод Муҳаммадсабзи меъмор буд ва дар назми ашӯр маҳорати қомил зоҳир менамуд... Дар авсоти замони ҳоқони Мансур (Султон Ҳусайн — У. Қ.) аз амир Низомиддини Алишер ранҷида ба Ироқ рафт... Охирулзамин ба муқтазои ҳадиси «хубб-ул-ватан» ба Хуросон боз омада, чанд гоҳи дигар дар балдаи Хирот музаваттин буд. Ва қарратан аз он амир софӣи замири гӯбори ниқор бар хотираш ништа ба Самарқанд шитофт. Дар он вилоят партави анвори илтифоти Султоналӣ Мирзо ба аҳволаш торафт ва чун он мулк ба тасхири Муҳаммадхони Шайбонӣ даромад, мулозим гашта, дар силки ҳавоси боргоҳи салтанат мулозимат мекард. Баъд аз қатаи он подшоҳ (с. 1510 — У. Қ.) ба авлодаш пайваستا, амир Наҷми Сонӣ ба фармони воҷиби ҳазрати подшоҳи динпазои (шоҳ Исмомил — У. Қ.) лашқар ба Мовароуннаҳр кашид ва Қарширо ги-

рифта, дар он балда қатли ом ба вуқӯф анҷомид. Хаёти Мавлоно Биноӣ ба захми тег... инҳидом ёфт. Девони ашъораш ва ашъори обдораш дар байни табакоти аном мазкур. Мавлоно Биноӣ дар авохирӣ авқоти ҳаёт девони Ҳоҷа Ҳофиз Шерозиро татаббӯф менамуд ва дар он ғазалиёти балоғатоёт Ҳоҷи таҳаллус фармуд» (343). Аз ин маълумоти Хондамир ном падар, маҳорати комили шеър, сабаби аз Ҳирот ба Ироқу Мавароуннаҳр ҳиҷрат, тадвини девон намуна, дар охири ҳаёт дар татаббӯи ғазалиёти Ҳофиз бо таҳаллуси Ҳоҷи ғазалҳо гуфтани Биноӣ ва инҳоят санои 917/1512 дар қатли оми Қарий ба даст лашкари Начми Сонӣ қатл гардидани шоир ошкор аст. Аз ин маълумот дигар нуқтаи торики навиштаи Навоӣ низ равшан мегардад. Яъне маънои «ба воситаи уҷбу такаббур дар дили мардум мақбул нашуд» ва «аз таъин мардум дар Ҳирӣ натавонист буд» гуфтан Навоиро баъди мутолиаи фикраҳои «аз амир Низомиддини Алишер ранҷида» ва «қарратан аз он амир ғубори инқор ба хотираш нишаста ба Самарқанд шитофт»-и Хондамир дуруст идрок менамоем.

Аз қисси ин ду маълумот бар меояд, ки воқеан дар байни Навоӣ Биноӣ муддати муайяне ранҷиши хотиру ғубори замире вучуд доштааст. Аммо сабаби ин ранҷиш на бадбинии забону маданияти якдигар, балки таъин бағоят нозуки Навоӣ ва ҳазлу мутоибнарастии ҷуръати Биноӣ буд. Ин муносибати шахсӣ ҳаргиз ҷанбаи иҷтимоӣ нагиррифтааст ва ин ду адиб ба эҷодиёти якдигар дар ҳамаи навиштаҳои худ бо эҳтиромӣ самимӣ ва қамолӣ одоб баҳон мусбат додаанд. Ин тарафи маънавия дар асари «Биноӣ»-и А. Мирзоев ба дараҷаи зарури илмӣ таҳқиқ гардидааст¹³.

Навоӣ дар аҳвол, мазмун ва тарзи ашъори Мирами Сиёҳ навиштааст, ки ӯ «аз хуштабӯии машҳури Ҳирот аст. Аммо табъаш ба ҳазлу мутоибна монд воқеъ шуда. Хар чи мегӯяд ин дар ҳамаи ранг аст»¹⁴. Вай ба тасдиқи фикраш аз шеъри Мирам як қитъаи себайтӣ ва як рубоӣ меорад. Ин ҷо ҳарчанд Навоӣ таъин хуши Мирамро эътироф менамояд, вале «ба ҳазлу мутоибна» сухан гуфтани шоир ӯро писанд нест. Аз ин ҷост, ки вай давоми суханаширо бо пайвандаки ҳилофӣ «аммо» шурӯъ кардааст.

Ба ин маълумот Хондамир изофа мекунад, ки «падарӣ олиғуҳари Ҳоҷа Зиёваддин Мирам Ҳоҷа Аловаддин, бародари бузурги Ҳоҷа Афзалиддин Муҳаммади Қирмонӣ буд. Солҳо ба назорати баъзе аз ҳуққом ва салотини қиём менамуд. Он ҷаноб (Ҳоҷа Мирам — У. К.) ба дутӣ таъин ба ҳиддати зеҳн нозими мунозими фазилату хурдабине буд. Дар илми сиёҳ маҳорати тамои дорад. Ва ба ҳазлу мутоибна бағоят машғуф аст ва ба макорими ахлоқи маҳосини одоб маъруф. Ашъори обдори Ҳоҷа Мирам ба садосати алфоз ва диққати маонӣ машҳур аст. Ва ин байт дар наъти ҳазрати расул... гуфта:

Ҳоҷа ин тахтушшоъ мохро,
Матлаи хур қарда сахарохро» (349)

Ин маълумоти Хондамир низ ба ҷуз «Ҳабиб-ус-сияр» дар дигар сарчашмаҳо пайдо нест.

Навой аз хусуси зодгоҳ, қобилият, устод, одоби зиндагӣ ва шӯҳрати ояндаи Мавлоно Қомӣ навиштааст: «Мавлоно Қомӣ аз Ёба аст. Аз хурдӣ Мавлоно Муҳаммади Бадахшӣ тарбияти ӯ намуд. Таҳсили ӯ ба ҷое расид, ки Мавлоно аз ӯҳдаи сабақи ӯ берун натавонист омад. Тарбияти ӯ рӯчӯ ба донишмандони бузургтар фармуд. Чун саодатманд буд, дар таҳсил саъйи бисёр кард ва ҳоло толибилми нек аст. Воқеан ҷавони ба тавозӯ ва боздаб шуд. Фил ҳақиқат, Мавлоноро фарзанд ӯст. Ин матлаъ аз ӯст:

Касе ки ӯ сари дастори сарви ман чинад,
Дигар аз ӯ боғ ҷаро дасташ суман чинад.

Сипас Навой аз эҷоди Қомӣ ба исми «Нӯтмон» байте муаммо оварда, суҳанро давом медиҳад: «Умед аст, ки зуд аз мардуми мутаайини шавад»¹⁵.

Дар аҳволу ашъори ин шоир Хондамир маълумоти зеринро меорад: «Мавлоно Қамолиддин Хусайни Қомӣ дар айёми шубобу овози ҷавонӣ ба таҳсили фазоли нафсонӣ муваффақ гашт ва пояи кадрӯ манзилаташ дар назми шеърӯ муаммо аз фузалои суҳаноро даргузашт. Амир Низомиддини Алишерро нисбат ба он ҷавон илтифоти бисёр буд ва ҳамвора авбоби ниёму эҳсон бар рӯи рӯзгораш мекушуд. Ва ҳоло (929/1522 — У. К.) Мавлоно Қамолиддини Хусайн дар қасабаи Ёба таваттаи дорад ва аз мамарри зироат ҳиммат бар вачҳи маош меғуморад. Ин матлаъ аз ҷумлаи манзумоти ӯст:

Чӣ сон буд шаб, ғамӣ рӯзи ман, ҷунон бошад,
Маро, ки рӯз ҷунон аст, шаб ҷунон бошад.

Ва ин муаммо низ ба исми «Шоҳӣ» аз он ҷавон аст:

Ринду зоҳидро нишондӣ, эй саван,
Оқибат аз шеваҳо бар ҷойи нам» (349).

Ин ки мебинем, аз маълумоти Навой таҳаллуҷ, зодгоҳ, ному хизматҳои устод, истеъдоди баланди шоир ва ба таҳсили илму дониш саъйи бисёри ӯ ошкор аст. Хондамир ин маълумотро такмил додааст. Вай ному қуният, пояи дар фанни шеър арҷманд, аз Навой илтифоту парасторӣ дидани Қомӣ ва ниҳоят солҳои 929/1522 дар шаҳри Ёба бо даромади зироат касби маош намудани шоирро изофа кардааст. Аз мероси шоир ин ду муаллиф бидуни тақроре ду байтӣ намуна овардаанд. Инак, маълумоти Хондамир асосан лаҳзаҳои ҳаёти баъди навиштаҳои Навоиро низ дар бар гирифтааст. Аз маълумоти ин ду сарчашма роҷеъ ба аҳволу ашъори Қамолиддини Хусайни Қомӣ ба натиҷаи саҳеҳе омада, метавон баъзе лаҳзаҳои муҳимми зиндагонии ӯро ба таври илмӣ барқарор сохт.

Навой дар бораи Мавлоно Зулалӣ менависад, ки ин шоир «аз Хирот аст. Падараш марди дарвеш буд ва ғазлуфорушӣ мекунад. Чун гоҳо аз ҷашман зеҳнаш зулоли назм зоҳир мешуд, Зулалӣ таҳаллуҷ дода шуд. Ин матлаъ аз ӯст:

Лайлизоҳре мерасад доманкашон дар хуни май,
Дигар надонам ҷун шавад ҳоли дили маҷнунӣ ман»¹⁶.

Аз ин маълумот натиҷае мегирем, ки падари шоир марди бенавои хиротие буда, дар бозорҳои Хирот ресмонфуруши менамудааст. Азбаски писари ин ғазлуфоруш таъин софи шеърӣ дошт, ӯро Навоӣ тахаллуси Зулолӣ мениҳад ва ба исботи фикраш аз шеъри вай матлае дарҷ мекунад. Аз навиштаи боло зимнан аён аст, ки дар ин вақт Зулолӣ ҳоло шоири ҷавоне буд. Зоҳиран баъд аз 30-соле аз хусуси ин шоир Хондамир маълумоти зеринро медиҳад: «Мавлоно Зулолӣ ба фасоҳати баёну талоқати лисон ва ҳиддати ғаҳму латофати таъъ мавсуф аст. Дар миёни шуарои замона ба макорими ахлоку маҳосини одоб маъруф. Пайваста аз сарчашмаи замири софӣ зулоли ашъори латофатосор мутарашшеҳ месозад. Ва ба назми қасидаву ғазал бештар аз соири ақсоми шеър мепардозад. Ба ҳилофи соири шуаро аз шеваи тамаъ пайваста иқтиноб менамояд... Ҳаргиз лаб ба тамаъ намекушояд. Қасидан «Боли мурассаъ»-ро татаббуъ намуда ва алҳақ дар он қасида маонии дақиқа дарҷ фармуда». Ва се байти аввали қасида ин аст:

«Хӯрд бисе печубо дилӣ муламмаърасон,
То ба дар омад зи ҷоҳ Юсуфи гулпираҳан,
Қард Зулайҳои субҳ пирахони сабр ҷоҳ,
Розӣ дилаш ғош гашт бар саҳари анҷуман.
Дод ба золи сипеҳр турфа турунҷе зи неҳр,
Турфа ки шуд ҳам турунҷ бар қафи ӯ тезлан.

Ва ин матлаъ низ аз маъзумоти ӯст:

Нахоҳӣ қард бовар хор-хори синан ҷокам,
Магар рӯзе, ки гирад доманат хори сари ҳокам» (350)

Аз ин навиштаи Хондамир хувайдост, ки шӯҳрати фасоҳати шеър, латофати гуфтор ва ҳусни одоби писандидан Зулолӣ дар байни шуарои замон, махсусан дар солҳои таълиф ёфтани «Ҳабиб-ус-сияр» бештар паҳн гардида, эҷодиёти ӯ дар ниҳоятӣ равиш ба даст ва ба сарондани ғазалу қасида назар ба дигарон зиёдтар рағбат доштааст. Дигар нуктаи ҷолиби ин маълумот он аст, ки Зулолӣ ҳаргиз лаб ба тамаъ накушодааст ва пайваста аз шеваи тамаъ парҳез доштааст. Дар маълумоти Хондамир Зулолӣ ба сифати як шоири покизасухан ва барҷастаи замон тасаввур мегардад. Шояд ин мулоҳиза ба қасидан «Боли мурассаъ»-и Фаҳриддини Розӣ ҷавоб гуфтани Зулолӣ аст. Матлаи қасидан Фаҳриддини Розӣ ин аст:

Боли мурассаъ бисӯхт мурғи муламмаъбадан,
Ашқи Зулайҳо бирехт Юсуфи гулпираҳан¹⁷.

Зулолӣ ба ин қасидан Фаҳриддини Розӣ, ки ҷандин шоири замон, аз ҷумла Восифӣ ҷавоб гуфтааст, татаббуъ намуда, дар он воқеан «маонии дақиқа»-ро ҷой додааст. Яъне ӯ дар доираи вазну қофӣ ва мавзӯи қасидан боло паҳлуҳои тозаӣ сухани Розиро бо камолӣ нодиракорӣ бисе шоирона мазмун бастааст, ки аз ҷошнии он хонандаи хушзеҳи ҳаловати хуши эстетикӣ мегирад ва мучаддадан нуктаҳои дилевези қиссан «Юсуфу Зулайҳо»-ро ба ёд меорад.

Аз адои мазмун ва шеваи ду газали Зулолӣ кас фикр мекунад, ки газали ӯ ба газалиёти Хилолӣ шабоҳате дорад. Ин маълумоти Хондамир дар бораи Зулолӣ ба ҷуз матлаи сонии газали шоир дар дигар сарчашмаҳои зивали асри XVI пайдо нест.

Соммирзо дар «Тӯҳфан Сомӣ» ҳамин матлаи дуюмро дарҷ карда, баъд маълумоти тозае медиҳад, ки Зулолӣ «дар таърихи 931 (1525 — У. К.) дар Хирот фавт шуд»¹⁸.

Навон аз хусуси аҳволу ашъори Мавлоно Ҳақирӣ маълумоти зеринро медиҳад: «Аз шуароест, ки ҳоло ба гӯшан майхонаи инк расида ва аз ҷони суҳанвари ҷуръае кашида. Ҷавони хуштабъ аст ва бисёр суҳанони ҷошӣ дорад. Ва мавлудаш Хирот аст. Ин матлаъ аз ӯст:

Меравам дар гӯшан майхона ҷо хваш мекунам,
Ҷони май меёбаму он ҷо фурунаш мекунам»¹⁹.

Ин маълумотро Навон дар байни солҳои 1491—1498 сабт намуда буд. Тақрибан баъд аз 30-соли ин маълумот Хондамир дар аҳволу ашъори Ҳақирӣ, ки дар ин вақт ӯ на «ҷуръае аз ҷони суҳанварӣ танҳо кашида» балки шоири маъруфи замона буд, суҳанони ӯро навиштааст:

«Мавлоно Шаҳобиддин Аҳмади Ҳақирӣ ба лутфи табъу сафои зеҳи мавсуф аст. Дар фани шеър муаммо ба маҳорат маъруф аст. Аксари мутадовилотро ба истехоққ мутолиа намуда. Дар тавзеҳи қавоиди муаммо рисола дар ғоят балогат назм фармуда. Дар назми қасидаву газал низ маҳорати комил ҳосил дорад.

Дар ин авҷот (928/1522 — У. К.) ҳамвора ашъори ғарро бар лаҳҷи баён менигорад» (350).

Муаллиф ба тасдиқи фикраш аз эҷоди Ҳақирӣ як газали тамоми он як рубоии муаммо шоҳид овардааст, ки он газал ин аст:

Моро ғам ту ҳамдаи ҷони ҳазин бас аст,
Дарди ту мӯнис дили андӯхгин бас аст.
Ғар бо туам намонд ғумову вафо ҷӣ бон,
Шуд катли ман ба теги ҷафонт ҳамин бас аст.
Ғар бар фалак исуд сар аз ҷоҳу ҳашматам,
Рӯи инъеш неши туам бар замин бас аст.
Моро ҷӣ ҳадди он ки нишнем бо ҳабиб,
Ҳастей ба сағони дарах ҳаминиши бас аст.
Эи ошуби рӯзгор, Ҳақирӣ, паиҳи ту
Зилли заилин хочан дӯшӯву дин бас аст (350).

Аз ин маълумот равшан мегардад, ки Ҳақирӣ ҳангоми тартиб ёфтани «Маҷолис-ул-нафоес» «ҷавони хуштабъу соҳиби суҳанони ҷошӣ» ва дар вақти танзими «Ҳабиб-ус-сияр» шоири бо маҳорати маъруфе буда, дар тавзеҳи қондаҳои муаммо рисолаи балогат таълиф намудааст.

Маълумоти Хондамир қиссан ба навиштаҳои Навон дақиқу мукамалтар аст. Аз маълумоти Навон таҳаллус, зодгоҳ ва ҷои суҳани Ҳақирӣ равшан мегардад. Дар навиштаҳои Хондамир аз деталҳои аҳволу ашъори Ҳақирӣ ном, таҳаллус, дараҷаи таҳсил, табъи баланди шеър, маҳорати дар газалу қасида комил ва ниҳоят

дар соли 928/1522 шеър гуфтани ӯ низ ошкор аст. Илова ба ин Хондамир ғазали пурраи Ҳакириро шоҳид овардааст, ки аз мазмуни он нокомӣ ва аз рӯзгори пурошӯби худ норизони шоир маълум мегардад. Инак, ҳамаи ин маълумоти тозае, ки Хондамир дар ахволу ашъори Мавлоно Шаҳобиддин Аҳмади Ҳакирии Ҳиротӣ овардааст, аз дигар сарчашмаҳои аввали асри XVI ба даст оварда наметавонем. Чунин маълумоти тозаро Хондамир дар шарҳи ахволу ашъори Ҳочӣ Муҳаммади Наққош (343), Амир Муртаз (343), Фасеҳиддини Соҳибдоро (343), Атоуллоҳи Ҳусайнӣ (345), Абдуллоҳи Хотифӣ (346), Ҳоча Осафӣ (346), Чалолиддини Оғаҳӣ (349), Мавлоно Ҳофизалӣ (349), Маҷнуи Машҳадӣ (350), Султон Муҳаммади Хандон (350), Ҳоча Мавлонои Исфаҳонӣ (113) ва Умеддин Розӣ (118) низ медиҳад, ки онҳо дар тадқиқи лаҳзаҳои ҷудогонаи ҳаёту эҷодиёт ва маҳорати бадеии адибони номбурда, инчунин ҳаёти адабии чоряки аввали асри XVI аҳамияти муҳимми илмӣю адабӣ доранд.

Муаллифи «Ҳабиб-ус-сияр» низ монанди Навоӣ, Фаҳрӣ ва Ҳақимшоҳ дар ахволу ашъори адибон сухан ронда, аз хусуси девон тартиб додани шаш нафар шоири замон: Масъуди Кумӣ (336), Мирҳочӣ Унсӣ (341), Қамолиддини Биноӣ (343), Ҳоча Осафӣ (346), Мавлоно Ҳилолӣ (350) ва Дарवेशи Деҳакӣ (115) маълумот медиҳад.

Дар бораи девонҳои Ҳилоливу Дарवेश то Хондамир дар тарҷумаҳои «Маҷолис-ун-нафос» навишта буданд. Аммо маълумоти Хондамир доир ба девонҳои чор шоири дигар тамоман хабари нахустини нав аст. Чунинчи, Хондамир аз шоири соҳибдеван будани Масъуди Кумӣ маълумоти зеринро медиҳад: «Ин матлаъ дар девони ғазалиёташ интизом дорад:

Бе ту чун дар тирӣ хобам мебарад,
Хоб мебинам, ки обам мебарад» (336).

Хондамир аз таҳаллус ва мероси Мирҳочӣ Унсӣ хабар медиҳад, ки ӯ «таҳаллус дар девони қасоид Мирҳоч ва дар ғазалиёташ Унсӣ менамуд» (341). Аз ин маълумот натиҷа мебарояд, ки Мирҳочӣ Унсӣ соҳиби ду девон-девони қасоид ва девони ғазалиёт будааст. Ин муаллиф дар бораи шӯҳрати девони Мавлоно Биноӣ менигорад, ки «девони ашъораш ва ашъори обдорааш дар байни табакоти аном мазкур» аст (343). Аз ин девонҳо то замони мо, чунон ки гуфтем, девони Ҳилолӣ (ҚВР АН Тадж. ССР, т. III, Душанбе, 1968, с. 46; № 2386), Дарवेश (М. Аҳмадов. Дарवेशи Деҳакӣ, Душанбе, 1967, с. 117; № 420), Биноӣ (А. Мирзоев. Биноӣ, с. 161—166) ва Осафӣ (ҚВР АН Тадж. ССР, т. III, Душанбе, 1968, с. 52; № 1035) боқӣ мондаанд. Лекин сарнавишти девони Масъуди Кумӣю Мирҳочӣ Унсӣ то кунун ба мо маълум нест.

Дар байни муаллифони сарчашмаҳо Хондамир шахси нахустест, ки дар бораи маснавиҳои «Юсуфу Зулайҳо», «Мунозираи Шамсу Қамар», «Теғу қалам»-и Масъуди Кумӣ (336), «Лайлию Маҷнун»-и Мирҳочӣ Унсӣ (341), «Маҳмуду Аёз»-и Алӣ Сафӣ (341) ва «Зафарнома»-и Хотифӣ маълумот дарҷ кардааст. Бори нахуст ӯ аз «Таъ-

рихи балдаи Хирот»-и Муиниддини Исфизорӣ (342) ва рисолаҳои «Кофия»-ву «Санои бадеи шеърӣ»-и Атоуллоҳи Ҳусайнӣ (345) низ хабар додааст. Аз ин асарҳо то рӯзгори мо «Зафарнома»-и но-тамоми Хотифӣ ва рисолаи онд ба қофияву санои бадеи Атоулло-ҳи Ҳусайнӣ боқӣ мондаанд²⁰. Аммо сарнавишти осори дигар ҳоло маълум нест.

«Ҳабиб-ус-сияр» дар тадқиқи робитаи илмию адабии фуззатон Хуросону Ироқ ва Мовароуннаҳр ҳам сарчашмаи муҳим аст. Дар ибтидои асри XVI низ шаҳри Хирот ҳамчун маркази сиёсӣ ва ил-мию адабӣ мавқеи калон дошт. Дар Хирот ба ҷуз удабон худ, аз шаҳрҳои Ироқу Форс ва Мовароуннаҳр ба нияти таҳсилу тақмили дониш аҳли илму адаб гирд омада буданд. Иддае аз онҳо пас аз таҳсилу касбу камол ба шаҳрҳои худ баргаштанд, зумран дигаре фаъолияти илмию адабии худро дар Хирот давом медоданд. Дар ин давр дар Ироқ шаҳри Табрез нуфузи калон пайдо кард. Ин шаҳр пойтахти сулолаи оққуяниён ва сипас сафавиён Эрон қарор гирифт. Дар байни Хироту Табрез робитаи илмию адабӣ хеле равшан ёфт. Дар Хирот аз шаҳрҳои Мовароуннаҳр ва дар Мовароун-наҳр аз Хуросону Ироқ адибони бисёр эҷод менамуданд. Дар бо-раи шарҳи аҳволу осори чунин адибон дар «Ҳабиб-ус-сияр» маъ-лумоти пурқимате мундариҷа аст. Чунончи, Маъсудӣ Кумӣ аз ҷум-лаи удабон Ироқ буд. Ба Хирот омада, мулозимати Навоиро их-тиёр кард ва минбаъд тамоми умр дар Хирот эҷод намуд (336). Қамолиддин Ҳусайни Абевардӣ (в. 920/1515) эҷоди худро аввал дар Ироқ, сони дар Хирот ва сипас дар Мовароуннаҳр давом ме-дихад (344). Шамсиддини Бурдӣ ҷиҳати таҳсил аз Озарбойҷон ба Хирот меояд ва пас аз таҳсили илму дониш дар санаи 926/1520 аз Хуросон ба Шервон меравад ва дар мадрасаи Шервон мударрис мегардад (348). Ҳоҷӣ Муҳаммади Табрезӣ дар Хирот таҳсили илм мекунад. Дар санаи 928/1522 ба Мовароуннаҳр меояд ва фаъолият-и илмию адабии худро дар Бухоро давом медиҳад (348). Исоид-дини Иброҳими Табрезӣ дар балдаи Хирот таҳсили илм менамояд. То соли 926/1520 дар ҳамин шаҳр мезист ва ба сабаби номӯломе аз Хирот ба Бухоро мешитобад (348). Мушаддиддини Убайдуллоҳ аз Ироқ ба Хирот ҷиҳати таҳсил омада буд. Дар мадрасаи Ихло-сия таҳсили илм менамояд ва дар ҳамин мадраса ба мансаби му-даррисӣ мушарраф мегардад (112). Ҳоҷӣ Мавлонои Исфаконӣ (в. 927/1521) аввал дар Ироқ мезист. Воқеан замони Султон Яъқуб (в. 1490)-ро менависад. Дар замони шоҳ Исмонӣ (в. 1523) ба бал-даи Хирот меояд. Пас аз муддате ба Мовароуннаҳр омада, дар са-наи 927/1521 дар Бухорои шариф ҷаҳонро падруд меғояд (113). Асли Мавлоно Зиё аз Ироқ аст. Таҳсили илму ӯ дар Хирот меғу-заронад. Тарбияти Навоиро мегирад. Охири умр ба Табрез рӯй меоварад. Ашъори дилпазири зебо дошт (114).

Зиёваддини Нуруллоҳ (в. 927/1521), ки бародарзодани Ҳоҷа Исо буд, муддате дар Хирот касбу камол намуда ва ашъори дилпазире меғуфт (114). Микдори чунин мисолҳоро хеле афзудан мумкин аст. Аммо ҳуди ҳамин далелҳо ба исботи мулоҳиза кифоя аст.

Ҳамаи ин далелҳо аз он шаҳодат медиҳанд, ки дар аввалҳои

асри XVI ҳам робитаи илмию адабии фузалои Хуросону Ироқ ва Мовароуннаҳр воқеан давом доштааст ва махсусан ҳамин адибон дар мустақам сохтани робитаи илмию адабии кишварҳои номбурда саҳми арзандае гузоштаанд.

М. Аҳмадов дар монографияи «Дарवेशи Дехакӣ» аз хусуси робитаи маданияи Хироту Табрез мулоҳизаҳои пурқимате ронда, зимни сухани худ дар ибтидои асри XVI дар Хирот шўҳрат доштани девони Дарवेशро низ таъкид мекунад²¹. Аммо ин муаллиф аз он далолатҳое, ки мо дар боло овардем, ҷикое намегӯяд. Маълум мегардад, ки М. Аҳмадов ҳанӯз он вақт бо ин асари Хондамир бевосита ошно набудааст.

«**Ҳабиб-ус-сияр**» дар омўхтани аҳволи адибони аҳли санъату ҳирфат ҳам аҳамият дорад. Аз ҳамин сарчашма равшан мегардад, ки дар ин рўзгор як зумра адибон ҷуз иншон шеър ҳунари шоирӣ ба санъатҳои нақшу ниғор, заркӯбӣ ва ҷиннисозӣ низ шугл меварзиданд. Ҳочӣ Муҳаммади нақшош (в. 911/1506), Ҳоча Мираки нақшош (в. 914/1509), Мавлоно Қосималӣ (в. 928/1522), Султоналӣ Машҳадӣ (в. 919/1514), Қамолиддини Биноӣ (в. 1512) ва Қамолиддини Бехзод (в. 1536) аз ҷумлаи онҳоянд. Дар бораи Биноӣ Бехзод дар адабиёти илмӣ маълумот бисёр аст²². Аммо аз аҳволи аҳли санъати дигар дар адабиёти илмӣ маълумот пайдо нест. Хондамир аз ҳунари Ҳоча Мирак менависад, ки «дар илми тасвиру тазҳиб назир надорад» (343). Вай аз касби Мавлоно Қосималӣ мегӯяд, ки «аз санъати заркӯбӣ ва заркашӣ низ бағоят соҳибвуқуф аст» (348). Хондамир дар бораи маҳорати Ҳочӣ Муҳаммад маълумоти ҷамъовари овардааст: «...зуфунун замони худ буд. Пайваста ба қалами андеша умуми ғариба ва суварӣ аҷибӣ бар сафҳаи рўзгор таҳрир менамуд. Дар фанни тасвиру тазҳиб маҳорати тамоми дошт. Чанд гоҳ ҳиммат бар пухтани ҷинии ғафғурӣ мегумошт. Баъд аз таҷрибаи бисёр ва иқтисоби машаққати бешумор ҷисми зуруф месохт, бо ҷинии бағоят шабеҳ гашт... Муқддате китобдори амир Алишер буд... Дар аввали замони истилои Муҳаммад Шайбонихон даргузашт» (342). Чунон ки мебинем, ин қабил адибон ба санъати шеър яққон бо санъатҳои нақшошӣ, заркӯбӣ, хаттотӣ ва ҳушнавӣ ва амсоли ин ҳирфат машғул мешуданд.

Аз маълумоти парешони Хондамир доир ба навъҳои шеърӣ бар меояд, ки дар ин давра жанрҳои ғазалу рубоӣ ва маснавӣҳои ахлоқӣ аз ҳама маъмул будаанд. Доир ба маъмудияти муаммо маълумоти Хондамир бо навиштаҳои Навоӣ, Фаҳрии Хиротӣ ва Ҳакимшоҳи Қазвинӣ қомилан мувофиқат дорад. Дар ин давра кам эдибери мебинем, ки ба гуфтани муаммо машғул нашуда бошад. Дар ин рўзгор аз навъҳои қасида бештар қасидаҳои ахлоқию фалсафӣ шўҳрат доштанд. Дар қитъасароӣ низ шоирони ин давра қавва озмудаанд. Аммо қитъаи ин давра ба дараҷаи ғазалу рубоӣ, муаммо ва маснавӣ нуфуз надорад.

Ба ин тарик, аз ҳамаи он маълумоти Хондамир доир ба шарҳи аҳволи умуман 118 тан адиби аввалҳои асри XVI ва хусусан муқосисаи лаҳзаҳои аҳволу ашъори 54 нафар адиби бештар маъруфи замони маълумоти «Маҷолис...» ва тарҷумаҳои он ба хубӣ равшан

шан мегардад, ки «Ҳабиб-ус-сияр» дар омӯхтани ҳаёти маданияи адабии қоръаки аввали асри XVI-и Хуросону Мовароуннаҳр сарчашмаи пурқиммате аст. Бидуни тадқиқи маълумоти ин асари таърих ҳаёти маданияи адабии давраи номбурдан махсусан Хуросон хираву нопурра мемонд.

«БОБУРНОМА»

Яке аз маъхазҳои муҳими адабиёти ин давр «Бобурнома»-и Заҳириддин Муҳаммад Бобур (1483—1530) аст. Бобур 18 февралӣ 1483 дар Андисон аз оилаи ҳукмрони Фарғона Ҷамал Шайх ба дунё омадааст. Бобур дар 12 солагии ҳукмрони Фарғона мегардад. Ҷамал мағлубият аз Муҳаммад Шайбонӣ, соли 1504 маҷбур мешавад, ки Мовароуннаҳрро тарк намуда, ба Қобул Бадахшон равад. Баъди ин воқеа вай ҳарчанд дар Мовароуннаҳр барои барқарор кардани салтанати темуриён борҳо кӯшад ҳам, вале ба мақсади худ муваффақ шуда наметавонад. Сипас Бобур роҳи Ҳиндро пеш мегирад ва дар соли 1525 бар лашкари султони Деҳлӣ Иброҳими Лудӣ ғирӯзӣ ба даст меорад. Ниҳоят, Бобур асосгузори давлати Темуриёни Ҳинд мегардад.

Бобур ҳоким, шахси ҳарбӣ, нависанда ва шоири маъруфи замонаш буд. Вай соҳиби ду девони ашъор ва чанд асари мансур аст. Бобур забони тоҷикиро хуб медонист. Он асаре, ки номи Бобурро дар байни аҳли адаб бештар машҳур гардонд, «Бобурнома»-и уст. Соли таълифи ин асар сарҳад маълум нест. Аммо соли итмомаш ба солҳои охири ҳаёти Бобур, ба санаи 1529/30 рост меояд. Аз «Бобурнома» нусхаҳои зиёд боқӣ мондааст. Ин асар ба забонҳои ҳоландӣ, англисӣ, олмонӣ ва франсаӣ тарҷума гардидааст. Бори аввал ин асар ба забони форсӣ тоҷикӣ дар соли 1586, ба русӣ соли 1958 гардонида шудааст.

«Бобурнома» ҳарчанд асари таърихӣ, вале аз он доир ба илмҳои ҷуғрофия, этнография, табиатшиносӣ, тибб ва махсусан адабиёт маълумоти муҳим ва ҷолибе ба даст оварда метавонем. Дар ин асар маълумоти доир ба илму адаби замон овардан муаллиф дар як фасл ё бобе гирд намода, балки ба таври парешон омадааст.

Вай аз хусуси аҳли адаб бештар дар зимни баёни воқеаҳои сиёсӣ таърихӣ маълумоти мӯҷаз медиҳад. Аммо ӯ дар як маврид ҳангоми баёни воқеаи соли 1505 доир ба вазъи адабии замони Султон Ҳусайн Мирзо суҳан ронда, дар чанд саҳифа аз хусуси аҳли адаби замон маълумоти муҳим додааст. Аз ҷумла, Бобур таъкид мекунад, ки дар ин давра дар Хуросону Мовароуннаҳр басо аҳли илму адаби маъруф умр ба сар бурдаанд¹. Дар ин асар дар бораи аҳволу ашъори зиёда аз 40 аҳли адаби замон, ки аз табақоти ғуноғуни иҷтимоӣ буданд, маълумоти муфиде пайдо мекунем. Аз он ҷумла, 22 нафари ин адибон дар охири асри XV ва аввали асри XVI зиндагӣ кардаанд, ки Биноӣ, Ҳилолӣ, Ҳотифӣ, Атоллоҳи Машҳадӣ, Аҳлӣ, Оҳӣ, Осафӣ, Шайхӣ Суҳайлӣ, Ҳусайни Муаммой ва

чанд тани дигар аз қабилӣ онҳоанд. Бобур тарҷуман ҳол ва ғайри
лияти адабии онҳоро ҳеҷ гоҳ пурра намеорад, лекин доир ба баъзе
лаҳзаҳои ҷудогона ва хусусияти эҷодиёти онҳо ақидаи ҳудро
изҳор намуда, гоҳо аз осораҳои намунаҳо дарҷ мекунад.

Аз намоёндагонӣ асри XVI пеш аз ҳама, дар бораи Биноӣ маълумот
дорад. Номӣ Биноӣ дар ҳафт маврид вобаста ба воқеаҳои
гуноғуи зикр гардидааст. Муаллиф ном ва машғулияти падари
шӯр, соҳиби девону маснави будани Биноӣ ва истеъдоди дар соҳаи
мусиқии амалӣ ва назарӣ дошташ, дар хусуси мӯтобиқоти Биноӣ
ва Навоӣ, хизматҳои ӯ дар дарбори ҳукмронии давр (Шайбонихон,
Яқуббек, Ҳоҷа Яҳё) ба тарзи пароканда суҳан меорад. Аз ин маълумот
зоҳир мегардад, ки муносибати Бобур ба Биноӣ дӯстона, бегараз ва
мувофиқи дараҷаи илму ғазилати шӯр будааст. Далели фикри мо воқеаи
зерин шуда метавонад.

Яке аз сарлашкарони Бобур, ки Қосимбек ном доштааст, Биноиро
ба ҷурме шубҳа намуда, ба Шаҳрисабз мефиристад. Аммо Бобур
дар қирдори ӯ гуноҳе надида, ҳамчун шахси болаёқат ва бегуноҳ
ба Самарқанд боз мегардонад. Биноӣ тақрибан дар солҳои 1495-6
чанд муддат дар хизмати Бобур истода, аз ҷиҳати маънавияи иқтисодӣ аз ӯ
дастгирии ғамандӣ дидааст². Зиндагонии Биноӣ дар дарбори ҳукуматдорони
давр Шайбонихон, Яқуббек ва Ҳоҷа Яҳё бад набудааст. Вақте ки
Шайбонихон дар соли 1507-8 Хиротро тасхир мекунад, Биноиро сардори
шӯронӣ ин доираи адаби таъин мекунад. Ин маълумотро академик А. Мирзоев
ҳангоми барқарор намудани баъзе тарафҳои ҳаёти Биноӣ истифода
намудааст³.

Бобур доир ба хусусиятҳои ҷудогонаи эҷодиёти адибон ба ғайр
аз баҳои мусбат, баъзе назарҳои интиқодии ҳудро низ изҳор кардааст.
Мулоҳизаҳои доир ба Ҳилолӣ, Атоуллоҳи Машҳадӣ, Муҳаммад
Солеҳ ва чанд нафарӣ дигар баён кардаи Бобур аз ҷумлаи онҳо аст.
Масалан, камбудии «Рисолаи қофия»-и Атоуллоҳи Машҳадиро
Бобур дар он мебинад, ки муаллиф танҳо аз ашъори худ ба сифати
намуна мисол овардааст. Ё ки ноқисии рисолаи дар санъати шеърӣ
таълиф намудаи Сайфии Бухороиро ӯ дар қамии ташреҳи ҷизҳои асосӣ
ва зиёдин шарҳи қалимаҳои маъмул мебинад.

Баробари ин ӯ, баъзе ҳислатҳои шахсии мусбатӣ манфии адибонро
ба монанди ҳамсӯхтӣ хуб будани Муҳаммади Бадахшӣ, бекинаву
шикастнафсии Ҳусайнӣ Муаммой, бадҷаҳливу золимии Муҳаммад
Солеҳ, ҳофизии хуб доштани Ҳилолӣ ва монанди онҳоро ҳабаб медиҳад.

Нуқтаи назари Бобур ҳангоми ба шӯрон ва эҷодиёти онҳо баҳои
додани ӯ ҳамеша як хел нест. Ҳангоме ки ӯ дар хусуси шеъри ин
ё он шӯр изҳори ақида мекунад, табақаи иҷтимоии онро ба назар
намегирад. Чунончи, ӯ ашъори Султон Маҳмудро, ки соҳибдевори
аст, паст ва бемаъний гуфта, нонавиштани ҷунии шеърҳоро хубтар
медонад, девони султон Ҳусайн Мирзоро ҳамагӣ дар як вази гуфтааст.
Аммо ашъори шӯр Аҳлиро, ки аз одамони оддӣ буд, бад нест
мегӯяд.

Вақте ки вобаста ба мазмуни ғоявии асаре суҳан мекунад, нуқтаи

таи назари синфии Бобур равшан зоҳир мегардад. Ҷ Хилолиро дар ғазалсарой, эҷоди шеър, илми кофия хунарманд номид, асоси мазмуни устухонбандии маснавии «Шоҳу гадо»-и ӯро сусту хароб медонад. Чунки ғояи ин маснавий аз наздикшавии шоҳу камбағал, ҳукмрони одил иборат аст, ки хилофи ақидаи ҳукмрони давр, аз ҷумла Бобур буд.

Бобур маснавии «Шайбоннома»-и шоири зуллисонайн Муҳаммад Солеҳро низ суст ҳисобидааст⁴. Хол он ки ин маснавий қатъи назар аз баъзе зиддиятҳои ғоявию бадеиаш баҳои хуби сазовор гирифтааст.

Бобур адибони амалдорро, ки баъзе соҳибдевананду баъзе таъини шеърҳои доштанд, низ зикр мекунад. Аз ҷумлаи ин адибон Султон Ҳусайн Мирзо, писарони ӯ Ғарибӣ, Муҳаммад Мӯҳсин, Шайхӣ Суҳайлӣ ва ҷанд нафари дигар буданд.

Муаллиф ба қадом ҷинсу ақсоми шеър майлу рағбати зиёд доштани ин ё он адибро низ таъкид мекунад. Масалан, Хилолӣ, Биноӣ, Хотифиро дар эҷоди маснавий, Шоҳ Ҳусайни Қомиро дар ғазалсарой, Муҳаммад Бадахшӣ, Ҳусайни Муаммой, Толиби Муаммоиро дар офаридани муаммо ва Ҳасан Ҷалоири Туфайлиро дар гуфтани қасида машҳур донистааст. Ин нуқоти муҳим дар муайян намудани майли ба жанрҳои мухталиф доштан адибон аз аҳамият ҳоли нест. Муаллиф бештар ба осори ҳамаи намояндагони адабиёт баҳо додааст, ки онҳо соҳибдевананд ё дар жанрҳои гуногуни адабӣ иқтидори худро нишон дода буданд.

Ба ҷуз ин Бобур дар ин асар ҷанд тан аз намояндагони аҳли санъат, мусиқӣ, аз ҷумла, Шайх Ной, Шоҳқули Ғичакӣ, Ғуломи Шодӣ, Ҳусайни Удӣ, Мири Орзу; наққошон ба мисли Бехзод, Шоҳ Музаффарро низ зикр кардааст. Ин аҳли санъат на танҳо навозанда, балки эҷодкорони савту нақшо низ буданд. Чунинчи, Биноӣ савту нақшо эҷод намуда, ҳадаш иҷро мекард. Ӯ баробари нишон додани комёбиҳои санъаткорон, баъзе камбудии онҳоро низ зикр намудааст. Чунинчи, ӯ менигорад, ки Бехзод мусаввири барҷастан замон аст, тасвирҳои ғариба офаридааст, аммо рӯи беоришро нохуш тасвир мекунад⁵.

Аз навиштаҳои Бобур хуб ошкор аст, ки мисли асрҳои гузашта дар ин давра низ ба ду забон шеър маъмул будааст. Чунинчи, ҳади Бобур аз забони туркӣ ба форсӣ тарҷумаҳо дошта, аввалини ашъорашро ба забони форсӣ гуфта буд. Биноӣ ва Навоӣ ҳар ду ба яқдигар ба забони туркӣ рубоиҳо бахшидаанд; Муҳаммад Солеҳ ба забонҳои туркию тоҷикӣ маснавию шеърҳои лирикӣ таълиф кардааст.

Ба ин тарик, «Бобурнома»-и Бобур Мирзо на танҳо маъҳази таърихӣ, инчунин сарчашмаи адабӣ ҳам буда, дар боран лаҳзаҳои ҷудогонаи ҳаёти эҷодиёти як зумра адибони охириҳои XV ва аввали асри XVI Хуросону Мовароуннаҳр маълумоти пурқимате медиҳад. Ин маълумоти «Бобурнома» дар омӯхтани адабиёти аввалҳои асри XVI тоҷик аҳамияти қалон дорад.

Сарчашман дигари адабӣ, ки мантиқан давоми бепоситан «Маҷолис-ус-нафос» буда, маълумоти он дар омӯхтани адабиёти имам аввали асри XVI-и тоҷик арзиши пурқимат дорад, «Тӯҳфайи Сомӣ»-и Соммирози Сафавист. Соммирозо тазкирани худро мувофиқи маълумоти саҳифаи якуми он дар соли 957/1550 шурӯъ намуда, ба андаке танаффус соли 968/1560 ба итмом мерасонад¹. Дар матни тазкира ягон санаи таърих ё вафоти шоиреро, ки баъди соли номбурда рӯй дода бошад, намебинем. То солҳои охир ин асар ба аҳли илм маълум набуд. Аҳли илмро бо ин асар бори нахуст Эдвард Браун ошно гардонд (19). Баъд аз ин таваҷҷӯхи донишмандон ба ин асар ҷалб гардид. То кунун «Тӯҳфайи Сомӣ» се бор нашр шуд. Бори нахуст саҳифаи панҷуми онро Маълавӣ Иқбол Хусайн соли 1312 ш. 1934 ба эътибори ду нусхаи ҳаттӣ дар Патнаи Хиндустон нашр кунонид (20). Дар соли 1314 ш. 1936 матни пурраи «Тӯҳфайи Сомӣ»-ро дар асоси як нусха дар Техрон Ваҳиди Дастгардӣ нитишор дод (25). Азбаски ин ду нашр ба иллати қастагӣ нусхаҳои ҳаттӣ нуксонӣ зиёде дошта, (чунинчи, дар ҷадин маврид ба ҷои шарҳи ҳоли як адиб шоири дигаре омадааст) истифодаи он муҳаққиқонро ба ғумроҳиҳо мебард, бинобар ин зарурияти наشري тозаи тазкира ба мӯи омада буд. Ба ин тақозо Руқниддин Ҳумоюн Фаррух матни нитиқодии «Тӯҳфайи Сомӣ»-ро ба эътибори панҷ нусхаи ҳаттӣ қадим соли 1347/1969 дар Техрон ҷоп кунонид. Ин ҷоп аз муқаддимаи ношир, матни тазкира ва феҳристи ному таҳаллуси 713 адиби муосири Соммирозо иборат аст. Ношир дар муқаддимаи худ зарурати наشري тозаро марбут ба нуксу камбудии ду наشري гузашта ба хубӣ асоснок намудааст (26—29).

Асоси матни нитиқодии наشري тозаро яке аз нусхаҳои ҳаттӣ замони Соммирозо, ки дар китобхонаи Остони қудси Разаӣ махфуз аст, ташкил мекунад. Ношири матн нусхаи асосиро ба эътибори ҷор нусхаи дигари қадим тасҳеҳ намуда, дар натиҷа як матни боварибахши тазкираро фароҳам овардааст, ки мо дар тадқиқоти худ ба ҳамин нашр таъя кардем.

Ба ҷуз ин дар боран ин асар рисолаи номзадни А. Сатторов ба таъсис расид². Муаллиф дар ин рисола «Тӯҳфайи Сомӣ»-ро ҳамчун маъхазии адабии охириҳои асри XV ва аввали асри XVI омӯхта, баъзе ҷиҳатҳои онро муайян кардааст. Ин асар дар роҳи минбаъд амиқтар омӯхтани «Тӯҳфайи Сомӣ» қадами ҷиддист ва аҳамияти қалони илмӣ дорад.

Рисолаи А. Сатторов бо вучуди қомеъбихояш аз ҷадин нораҷоӣ низ ҳолӣ нест. Чунинчи, ин муаллиф «Тӯҳфайи Сомӣ»-ро ҳамчун давоми «Маҷолис-ун-нафос» тадқиқ намуда қайд мекунад, ки дар ин асар шарҳи аҳволу ашъори 30 шоири дар «Маҷолис-ун-нафос» дарҷ ёфта тақмил ёфтааст³. Аммо дар амал шарҳи аҳволу ашъори зиёда аз 50 шоири замон тақмилу тавсия гардидааст. Ғайр аз ин муҳаққиқ дар «Тӯҳфайи Сомӣ» зикр ёфтани ҷадин шоири соҳибдевор ва аз онҳо то замони мо боқӣ мондани ҷадин ададро муай-

ян накардааст. Хол он ки ин масъала мебоист яке аз ҳадафҳои асосии муҳаккиқ бошад.

Муаллифи рисола ба ақидаҳои адабию танқидӣ ва эстетикӣ Соммирозо ҳам аҳамият надодааст. Аз ин рӯ мо дар тадқиқоти худ баробари таркибу мундариҷаи тазкира, ба масъалаҳои аҳамият додм, ки аз доираи диққати А. Сатторов беруи мондаанд. Мо ин тазкираро ҳамчун сарчашмаи муҳими адабиёти аввали асри XVI-и тоҷик дар муқоисаи маълумоти дигар маъхазҳои адабию таърихӣ ни дигар тадқиқ хоҳем кард.

Соммирозо писари шоҳ Исмоили Сафавӣ (1487—1523) аст. Дар боран ин шоҳзода маълумоти маъхазҳои адабию таърихӣ пурхитилоф аст. Хулосаи мухтасари онҳо ба қарори зерин аст: Соммирозо 21-уми шабони соли 923/6. VIII. 1517 дар Табрез ба дунё меояд. Ёро падараш дар панҷсолагии ҳукмронии Хирот таъин намуда, сарпарастии кӯдак ва идораи давлатро ба яке аз соҳибмансабони бошарифи худ — Дуринишони месупорад. Соммирозо дар Хирот аз уламои ғузалои беҳтарини замона ҳамчун Хоҷа Муҳаммади Мӯмин, Хоҷа Муҳаммади Ғаффорӣ ва Маълони Нуруллоҳ тарбия мегирад (10—12, 107).

Ин муҳити тарбия дар роҳи соҳиби ғазл гардидани Соммирозо роли калон мебозад. Соли 929/1523 шоҳ Исмоил вафот намуда, ба тахт писари калони ӯ шоҳ Таҳмосп менишинад. Соммирозо аз бародараш меҳрубониҳо мебинад ва худ ҳукумати Хиротро нигоҳ медорад. Аммо ӯ бо ғитнаи атрофиёнаш пинҳонӣ аз бародар ба Қандаҳор лашкар кашада, дар ин муҳориба мағлуб мешавад. Баъди ин вай дар назди бародараш ҳарчанд аз ғуноҳи худ уэр хост, вале натиҷае набахшид. Таҳмосп ӯро аз вазифаи пешини маъзул намуда, ба ҳукумати Форс таъин мекунад. Соммирозо дар соли 956/1549 чанд муддат дар Озарбойҷон низ фармонфармой доштааст (218). Дар ин солҳо ӯ ба муқобили бародараш ҳеҷ гуна муқобилият намеркард. Аммо бар эҷоди вай ғитнаи бадҳоҳон зиёд мешавад, дар соли 969/1561 ӯро ҳамчун душмани ҳукумати марказӣ ба қабзе мегиранд ва то охири умр дар қалъаи Қахқаҳа нигоҳ медоранд. Соммирозо, мувофиқи маълумоти дар сарсухани «Тӯҳфан Сомӣ» овардаи Хумоюн Фаррух, соли 975/1567 дар қалъаи Қахқаҳа ҳангоми эҷоди «бо айлод ва аҳфод ва бастагонаш» ҳалок мегардад (17), ки қитъаи поёни шохиди он аст:

Ба таърихи ҷаҳон зад қахқаҳа қабри хироманда,
Ки навад доштан ҷоме бикӯ андар қабри соқӣ.
Чу гуфтам, ҷаст ҳолӣ Сому таъриқиаш чӣ мегӯй?
Бигуфто дар ҷавобам: «давлати Таҳмоспнаҳ боқӣ».

Ин ҷо иборан «давлати Таҳмоспшоҳ боқӣ» ба санан 975/1567 баробар аст.

Таркиб
ва мундариҷаи
тазкира

Бо вучуди фоҷиаҳои зиндагии Соммирозо аз худ мероси гаронбаҳое боқӣ гузошт, ки он дар тадқиқи адабиёти охири асри XV ва нимаи аввали асри XVI-и маҳсусан Хуросону Мовароуннаҳр сарчашмаи муҳим мебошад. Соммирозо тазкирани Навоиро хеле хуб медонист. Навоӣ тазкирани худро ба 8 маҷлис ҷудо карда, дар маҷлиси

хаштум танҳо дар бораи Султон Хусайн маълумот овардааст. Соммирзо дар пайравии Навоӣ тазкираашро ба муқаддима ва 7 606 тақсими намуна, ҳар боби онро «саҳифа» меномад. Навоӣ дар «Маҷолис-и-нафис» дар бораи шарҳи аҳвол ва ашъори 459 нафар ва Соммирзо дар «Тӯҳфаи Сомӣ» доир ба шарҳи аҳволу ашъори 713 нафар аҳли адаби замони худ маълумот додаанд.

Дар «Тӯҳфаи Сомӣ» шарҳи ҳоли аҳли адаб мувофиқи тартиби табақоти иҷтимоии худ ҷой гирифтааст.

Дар саҳифаи якум Соммирзо аз шарҳи аҳвол ва ашъори подшоҳу шоҳзодагонӣ мухтасифи замонааш суҳан меронад, ки ҳама 18 нафар буда, дар байни онҳо зикри шоҳ Исмоил (в. 929/1523), Султон Хусайн (в. 911/1506), Бобурирозо (в. 936/1530), Убайдуллоҳон (в. 946/1540), Султон Салим (в. 926/1520), Хумоюншоҳ (в. 962/1554) мавҷуд аст (8—30). Албатта, ин шоҳу амирзодагон бо эҷодиёти худ дар пешравии адабиёт саҳми хеле кам гузоштаанд, вале фаъолияти давлатию сиёсии онҳо дар тадқиқи назъи иҷтимоӣ сиёсӣ, маданияи адабии мамлакат аз аҳамият ҳолӣ нест.

Соммирзо дар баёни шарҳи аҳволу ашъори ин табақаи ҳукмрон бештар ба таърихи салтанат ва умумӣ давлатии онҳо диққат дода, баъд муносибати ба илму адаб доштан онҳоро ошкоро месозад. Соммирзо ба фаъолияти давлатии шоҳони муҳолифи сулолаи сафавия чандон бетараф нест. Вай дар зикри Убайдуллоҳон ва Султон Салим, ки ҳар ду ҳам шоир буданд, зулму ситам ва торочгарихон зиёди онҳоро равшан ва ба таври барҷаста фош кардааст. Чунинчи, ӯ дар бораи Убайдуллоҳони Шайбонӣ менависад:

«Ва ӯ бағоят саффоқ ва бераҳму бебок буда... ҷуз ҷавру зулм пешан он бадқунӣ набуд. Ва ғайр аз адовати оли расул назар ба андешан дигар намеғумошт ва ба воситаи он аксар булдони Хуросон вайрон шуда ва ба шаъомати ӯ бисёре аз аҷаза ва раоё ба оби теги тез ғариқи баҳри фано гаштанд. Гуянд адади қатилонаш аз чихил ҳазор афзун аст ва куштагонӣ маорикӣ ӯ аз шумор беруи» (29). Аммо Соммирзо дар зикри шоҳ Исмоил ва амирони сафавия аз бераҳмӣ ва қатлу ғоратҳои бешумори ин саркардан сафавия ҳарфе наметавонад (8—11).

Соммирзо саҳифаи дуюми тазкираро ба шарҳи аҳволу ашъори табақаи содот ва уламон олиқадрӣ замона бахшидааст, ки онҳо ҳама 141 нафар буданд (31—88). Аслан ин саҳифа аз ду қисмат иборат аст. Муаллиф дар қисмати аввал доир ба «содоти рафеъудараҷот, ки ҳама 119 нафар буда, ба шеърӯи шоирӣ низ шуғл доштанд, маълумот медиҳад. Зотан аксарияти адибони ин қисмат амалдорони намоёни давлатӣ буданд ва дар истеҳсоми давлат ба подшоҳ ёрмандӣ мерасонданд. Аммо дар байни ин сайиду амирони ашхосе низ буданд, ки бо сабабҳои гуногун мақоми иҷтимоӣ ва ҳусусиятҳои табақавии худро гум карда, бо даромади танҳо ранҷи даст ва касбу ҳунари ҳеш зиндагӣ мекарданд. Чунинчи, Соммирзо дар бораи ин қабил шоирон маълумот дода менависад, ки Амир Рамзӣи Сабзаворӣ ба рамсолӣ (5), Амир Волаҳӣи Астарободӣ ба хирфати қассобӣ (59), Мир Мурсал ба баззозӣ (59), Амир Абдусамиди Атой ба наққошиву тасвир (61), Сайид Ҳабибуллоҳ ба ти-

чорат (62) ва Сайид Яъқуб ба хайётӣ (62) машғул буданд. Ин маълумоти Соммирзо аз он шаҳодат медиҳад, ки дар ин давра табақаи поёни иҷтимоӣ, аз ҷумла аҳли касбу ҳунари мамлакат аз ҳисоби амиру сайидзодагони бечораву муфлисшуда низ афзун мешааст.

Соммирзо ба мисли Навоӣ ҳангоми ба содоти мансабдор баҳододани худ дар чандин маврид ба дараҷаи фазилат, илму дониш, ҳислатҳои инсонӣ ва муносибати ба раиат доштаи онҳо аҳамияти махсус додааст (43, 50, 51). Агар аз байни ин қавм ба раиат неки ва саховате зоҳир намуда бошанд, ӯ ҳатман онро қайд мекунад.

Баробари ин Соммирзо аз қабоҳату разолат, бадахлоқӣ ва беадолатиҳои амалдорони шоҳ Исмоилу Таҳмосп баъзан чашм напӯшидааст. Чунончи, вай аз тарафи Мирзо Мӯҳсин бинни Мир Қосими наҷафӣ бегуноҳ кушта шудани шоири ҳунарманд — Шаҳоби заргарро бо афсӯсу дилсӯзӣ таъкид мекунад (69).

Аз мазмуну мундариҷаи ғоявии шеърҳои дар ин қисмат ба шохид овардани Соммирзо аён аст, ки дар эҷодиёти як гурӯҳ шуарои хусусиятҳои табақавии худро гум карда, оҳангҳои шикоят аз даври муҳит ва замонаи беадолат кам нест. Чунончи, Соммирзо дар зикри Волаҳӣ меорад: «Амир Волаҳии Астарободӣ ба ҳирфати қассобӣ машғули менамуд ва дар саховат мисли Чавонмарди қассоб машҳур буд. Ин матлаъ аз ӯст:

Мачнун ба гӯшае зи чафои замона рафт,
Девонааш маҳон, ки аҷаб оқилона рафт» (59).

Чунин мазмунҳои шикваю шикоятро аз намунаи ашъори уламон замон, ки зикрашон дар қисмати сонии саҳифаи дуюм омадааст, бештар боздид мекунем. Дар ин қисм шарҳи ҳоли 22 нафар уламон шоир зикр ёфтааст.

Аз ҷумла, Соммирзо доир ба шарҳи аҳволу ашъори амир Файзуллоҳ суҳан ронда ба шохиди фикраш як байт ғазал ва ҳафт байт қасидаи ӯро овардааст, ки дар поён як байти он қасидаро дарҷ мекунем:

Шуд маҳв аз саҳифаи даврон хати вафо,
Ё худ бар ӯ набуд чунин хатти дилкушо? (79).

Ин гуна мазмунҳои шикоятро Султон Муҳаммади Сидқӣ низ дар рубоии худ баён кардааст, ки Соммирзо аз дараҷаи фазилат ва камолоти маънавии ӯ суҳан ронда, ин рубоии шоирро меоварад:

То даври фалак гирди замин хоҳад буд,
Бо аҳли дилаш ҳамора кин хоҳад буд.
Бо шеваи бедод қарин хоҳад буд,
То буд чунон, буду чунин хоҳад буд (80).

Аслан чунин мазмунҳои шикоят ба ҳолатҳои рӯҳии худ Соммирзо зиёдтар мувофиқ буданд. Чунки ӯ баъди шикасти ҳарбӣ ва бадгумон гардидани бародараш Таҳмосп аз қорҳои давлатӣ дуртар афтада, аз даври муҳит ва тартиботи беадолати замона дар изтироб буд. Ғайр аз ин ӯ дар ин қисм бо иғво ва дасисаи душманон ваҳ-

шиёна қатл гардидани ду донишманди замон: Мирзо Шоххусайн ва Хоҷа Чалолиддини Мухаммадро низ хабар медиҳад (89—91).

Дар саҳифаи сеюми асар «зикри вузарои мукаррам ва соғри арбоби қалам» омада, ҳаман онҳо 33 нафар мебошанд. Соммирзо аз байни ин микдор назире аҳли қалам танҳо дар боран ду нафар — Абдубеки Шерозӣ (95—96) ва Хоҷа Хидоятulloҳ (97—98) ҳамчун намоёнани назми замон баҳо додааст.

Муаллифи таъкира дар боран Абдубеки Шерозин мутахаллис ба Навидӣ сухан ронда қайд мекунад, ки ин шоир ба чуз маснавин «Чому Чамшед» дар замони худ анъанани ҳамсанависиро давом додааст. У аз маснавини шоир танҳо «Хафт ахтар»-ро ном бурда, аз он се байт мисол меорад. Аз мутолиаи ин саҳифа равшан мегардад, ки аксари мутлақи ин аҳли қалам ба шеър шоирӣ муносибати туфайлӣ доштаанд. Дар байни ин 33 нафар аҳли қалам касе аз Хуросону Мовароуннаҳр набудааст.

Дар саҳифаи чаҳоруми асар зикри аҳволу ашъор ва усули кори қозно мушӣ, ҳаттотони хушнавис ва дигар мансабдороне омадаанд, ки асари шоир набошанд ҳам, гоҳо шеър мегуфтанд. Микдори ин зумра адибон ҳам 68 нафар буда, ному куния ва инсбани он аксар бо унвонҳои «мир», «халифа», «малик», «хоҷа», «мирзо» ва «хофиз» сабт гардидаанд. Аз 68 адиби ин саҳифа 25 нафар ҷунончи, Хондамир, Алӣ Сафӣ, Султон Алӣ, Қозӣ Нуруллоҳ, Дӯстмуҳаммади Ҷӯй, Аюби Абулбарақа аз шаҳри аилоятҳои Хуросону Мовароуннаҳр мебошанд (102—142). Соммирзо дар боран одоби эҷодӣ ва қазовати ин амалдорон сухан ронда, гоҳо аз афъоли эҷод ва бедодихон онҳо низ ҳомӯш намондааст. Аз ҷумла, ӯ доир ба феълӣ яке аз қозин, ки номи маликзодаи Хушӣ дошт, маълумот оварда менависад, ки вай «ҷавони бағоят бебок ва саффо» аст (131). Соммирзо аз байни адибони ин саҳифа танҳо ҷанд нафарро соҳиби таърифоти хуб доништааст. Ҷунончи, ӯ дар боран Абдуллоҳи Марворид сухан ронда менависад, ки вай маснавини «Шоҳнома» ва «Хусраву Ширин»-ро хуб навиштааст (106) «Хоҷа Лухраси, — менависад Соммирзо, — ашъори ҷид ва ҳазли бисёр гуфта. Аз ҷумла мунозираи «Турк ва Гелак» ва «Чағандарнома» (126).

Аз ҷиҳати мазмуну мундариҷаи тоҷибӣ аксари ашъори дар ин саҳифа мисол овардаи Соммирзо шиқист. Вале гоҳо ашъоре низ ба назар мерасад, ки мазмуниҳои шиқвой дошта, дар худ эҷодтар ҳақиқати воқеа, аз ҷумла, фиску фасод, ҳаёсат ва инсонияти фармонфармоии замонро таҷассум кардаанд (111).

Масалан, Соммирзо дар зикри малик Қосим нақшои рӯби зеринро аз эҷоди ӯ мисол меорад:

Рӯзи аҷаб асту рӯзгор мушӣда,
Қ-аз заҳр сафо гашта ба кулӣ зод.
Холӣ ин ғубори ҷадидтар не соат,
Чун ширин соат патавон ёфт ду дил. (135).

Ин қабил мазмуниҳои аз муҳиту воқеият бештар дорон шиқоят ва полҳои эҷодтар унсурҳои реалистӣ касб кардари бисёр маврид дар ашъори адибони аҳли санъату ҳунари мамлакат пайдо меку-

нем. Чунончи, Соммирзо аз дараҷан фазилати Хоҷа Хофиз Бобо-
ҷон ном адиби хушнависи наққош ва кандакори замона сухан рон-
да менависад, ки ӯ «дар наққорӣ ва зарфишонӣ дар устухон устод
буд ва уд ва шатрагуро ба навъе менавохт, ки ба эътиқоди ман
беҳ аз ӯ касе наनावохта» (135). Сипас муаллиф аз ашъори ин адиб
ду байт мисол меорад, ки дар яке мазмунӣ шиқоят аз муҳити но-
ҳинҷор (136) ва дар дигаре воқеияти ҳамаҷуза шаҳси бо санъати
наққошӣ машғуле тавассути образи ба дараҷан завқ, доираи амал
ва тафаккури бадеии худӣ вай бештар мувофиқ инъикос ёфтааст:

Ба ҷон аз ситамҳои даврон расидам,
Расидам ба ҷон то ба ҷонон расидам.

Байти дигар:

Дар руҳат онҳо, ки ҳайрон нестанд,
Нақши девораи, нисон нестанд (III).

Чунон ки мебинем, байти дуюмро он шоире гуфтааст, ки ба рӯи
сағу ҷӯб, устухон ва девор нақшҳои гуногун мекашад.

Аз маълумоти ин саҳифа хуб аён аст, ки дар ин давра дар шаҳ-
ру вилоятҳои Хуросону Мовароуннаҳр қиссаҳои ва ба ин воси-
та адабиёти омиена хеле мустақим будааст. Намояндагони гуно-
гуни ин адабиёт Зайнулобиддин, Камолиддини Ҳусайн, Қутбиддин
Аҳмад ва Қосималии қиссаҳои буданд (143—149). Чунончи, қис-
саи балоғатосори Зайнулобиддин «зангаудон ҳар ғуссаву ғам ва
ҳаракоти дилпазираш мазил меҳнату алам» буд.

Саҳифаи панҷуми «Тӯҳфаи Сомӣ» қисмати аз ҳама калон ва
муҳимтарини асар буда, дар он шарҳи аҳволу ашъори шуарон но-
ми ва машхуртарини замона мундариҷ аст. Ин боб аз ду матлаъ
иборат аст. Дар матлаъ аввал «зикри кубарон шуаро ва уламон
балоғатимомо...» омада, ҳама 88 нафаранд (138—141).

Аз 88 таи шоири ин матлаъ 38 нафар, аз ҷумла Хилолӣ, Хотӣ-
фӣ, Осафӣ, Биноӣ, Ҳайратӣ, Шаҳиди Қумӣ, Хоҷа Масъуди Қумӣ,
Мавлоно Гулҳанӣ, Ҳайдарӣ Қулчапаз, Оғаҳин Хуросонӣ, Мавлоно
Ваҳидӣ, Зулоли Ҳиравӣ (в. 931/1535), Начмиддини Қавқабӣ, Ҳи-
сомини Қароқулай асосан дар Хуросон ва қисман дар Мовароуннаҳр
зиндагӣ карда, бо мактаби адабии Ҳирот робитаи бевосита доранд.
Дар эҷодиёти ин шоирон муҳимтарин хусусиятҳои адабиёти аввали
асри XVI, аз ҷумла, рӯҳияи асосии аҳли хирад ва истеҳсолгарони
пеёматҳои моддӣ, эътироз бар зидди муҳити ноҳинҷор ва ҳаҷву
танқиди кирдори беадолати золимони замона ифода гардидаанд.

Шарҳи аҳволу ашъори як қисми ин шоирон дар «Маҷолис-ун-
нафоес» омадаанд. Аммо дар «Тӯҳфаи Сомӣ» маълумоти «Маҷо-
лис-ун-нафоес» бо далелҳои тозаи адабӣ тақмил ёфтааст. Яке аз
муҳаққиқони «Тӯҳфаи Сомӣ» А. Сатторов дар ин хусус дуруст ме-
нависад, ки «Соммирзо хангоми зикри шуарон номашон дар «Ма-
ҷолис-ун-нафоес» қайд шуда, ҳаргиз ба тақрори айнан роҳ надо-
дааст... Ӯ ба маълумоти Навоӣ иловаҳо дохил намуфта, ҳатто но-
саҳеҳҳои ӯро ислоҳу тасҳеҳ кардааст»⁴. Аммо ин муаллиф дар
поёнтарини сухан ба қарори зерин таъкид менамояд: «Ҳоло бо катъ-

ияти том метавон гуфт, ки «Маҷолис-ун-нафис» дар боби зикри 30 нафар шоир бе «Тӯҳфан Сомӣ» ноқис ва коста аст»⁵. Воқеан маълумоти «Маҷолис-ун-нафис» дар бораи аҳволи адабони дар «Тӯҳфан Сомӣ» низ омада бисёр ноқис аст. Лекин ба мулоҳизаи мо А. Сатторов дар хулосаи «қатъияти том»-и худ андаке саҳлангорӣ намудааст. Зеро мувофиқи тадқиқоти мо дар «Тӯҳфан Сомӣ» шарҳи аҳволу ашъори 30 шоири дар «Маҷолис-ун-нафис» омада не, балки теъдоди ин шоирон то ба 58 нафар мерасад. Инак дар мавриди ҳарчи мукаммалтар барқарор сохтани шарҳи аҳволу ашъори 58 адиби дар ҳар ду таъкира омада арзиши илмӣи «Тӯҳфан Сомӣ» ниҳоят бузург аст. Чунончи, Навоӣ дар бораи Хилолӣ маълумоти зеринро меорад: «Мавлоно Хилолӣ, аз мардуми турк аст. Ва ҳофизааш хуб аст. Табъаш низ баробари ҳофизаи ӯст. Хаёли сабақ дорад. Умед аст, ки тавфиқ ёбад. Ин матлаъ аз ӯст:

Чунон аз по фиканд имрӯзам он рафтору қомат ҳам,
Ки фардо бар нахезам, балки фардон қиёмат ҳам».⁶

Азбаски Соммирзо бо Хилолӣ борҳо сӯхбат дошт ва аз аҳволи шоир хуб огоҳ буд, ӯ ин маълумоти Навоиро бо тақмил ва далелҳои тозаи адабӣ меорад, ки он бо каме ихтисор дарҷ мегардад: «Мавлоно Хилолини Чигатой. Ҳарчанд аҷлоди эшон аз туркони чигатонист, аммо дар вилояти Астаробод нашоунамо ёфта, дар гурраи айёми ҷавонӣ, баъд аз хурӯчи тахтушӯи тофулият ва подонӣ ба сӯбаи Хӯросон шитофта, аз уфуқи шаҳри Ҳирӣ тулуъ фармуда ва чун нури қобилият аз ҷабинаш хувайдо буд, мустаҳиллини он ҷо ӯро ба соии моҳи ид ба ҳам менамуданд ва дар шаҳр чун моҳи нав ангиштнамо гашт. Алқисса, баъд аз қатли манозили фазоил ва тайи дараҷоти ҳисоил хилоли омолаш ба сарҳадди бадрият расид. Филвоқеъ, ҳилоле буд аз қусуф ва ҳусуф ва эҳтироқ масун ва бадри мунире аз вусумати нуқсон маҳрус ва маъмун, ҳилоле барӣ аз қусуфи қасофат. Табъаш дар асолиби шеър ва ақсоми қалом бағоят марғуб афтода ва дар ғазал ва қасида ва маснавӣ дони суҳан дода. Вай бисёр ба сӯхбати ман мерасид. Як боре гуфт, ки навбати аввал, ки ба мулозимат ва хизмати Амир Алишер расидам, ин матлаъ бар эшон хондам. Матлаъ:

Чунон аз по фиканд имрӯзам он рафтору қомат ҳам,
Ки фардо бар нахезам, балки фардон қиёмат ҳам.

Ҳазрати Мирро бисёр хуш омад. Гуфтанд: Таҳаллуси ту чист? Гуфтам: Хилолӣ, фармуданд:

Бадри, Бадри! Ва маро ба мутолӣ таҳрис карданд. Баъд аз он ба таҳсил иштиғол намудам» (152—153). «Ва филвоқеъ,— менависад Соммирзо,— дар фазоил кам аз уламони аср набуд ва қамолӣ шеърро ба қамолот афзуда. Дар маснавиёт се китоб дар риштаи назм кашид. Аз он яке «Шоҳу Дарвеш» аст, ки дар равонии алфоз ва ҷошнии маънӣ аз ақсарияти маснавиётӣ устодон дар пеш. Савадҳои рашқӣ «гулистон» аст, балки ҳайратафзон «бӯстон...» (154).

Пас муаллифи таъкира 15 байт аз маснавии «Шоҳу Дарвеш»,

3 байт аз «Сифот-ул-ошиқин», 2 байт аз «Лайливу Мачгун», се газали тамом (20 байт), 13 байт матлаи газал, 2 қятъа (5 байт), 3 рубой (6 байт) ва 2 байт аз қасонди шоир намуна оварда, аз хусуси кушта гардидаи ӯ ба ин қарор ҳабаб медиҳад:

«Дар авохирӣ умр ӯро аҷаб ҳоле даст дод, ки дар миёни шиа машхур ба тасаммуи буд. Убайдуллоҳони ӯзбак ӯро кушт, ки ту шайи ва қона золика фӣ шуҳури санан ситта ва салосина ва тисъ-амнат (936). Гӯинд бақте ки ӯро ба маҳали куштан мебарданд, сари ӯро шикастанд. Он чунон хун ба рӯиш давида ва дар он маҳал ин қятъа хонда. Матлаъ:

Ин қатраи хун чист ба рӯи ту Хилолӣ,
Гӯе ки дил аз гӯсса ба рӯи ту дарида?

Агар баъзе аз ситамзарифонро ба хотир расад, ки ин таъриф дар ҳақиқат ӯ зиёда воқеъ шуда, чун ӯ раза ва камҳимат буда...» (160).

Чунон ки мебинем, дар маълумоти Соммирзо қавм, ҷон таваллуд, давраи тифлию кӯдакӣ, огози таҳсил, истеъдоди баланд, дараҷаи шӯҳрат, мулоқоти бо Навоӣ, фазилату қудрати дар ақсоми шеър (газал, қасида, рубой, қятъа ва маснавӣ) доштан Хилолӣ, инчунин бо фитан душманони маънавияш соли 936/1529 аз тарафи Убайдуллоҳони ӯзбак (1533—1539) қатл гардидаи шоир қайд шудаанд.

Навоӣ дар маҷлис сеюми асараш дар боран Наргисӣ маълумоти поинро меорад: «Мавлоно Наргисӣ аз нилоти Марв аст ва ҷавони фақару шикастаест. Ин матлаъ аз ӯст:

Ойро, ки дарди минх ту деҳона сохта,
Маҷнунсифат ба гушан айбона сохта»⁷.

Ин маълумоти Навоӣро Соммирзо бо тақмили зиёде оварда, ҳатто саҳнӣ ӯро дар масъалаи зодгоҳи Наргисӣ ба тариқи зер таълиҳ намудааст: «Мавлоно Наргисӣ аз шайхзодаҳои шаҳри Абҳари Ироқ аст. Аммо авсар авқот дар шаҳри Хирот мебуд ва он ки дар «Маҷолис-ул-нафос» оварда, ки аз Марв аст, саҳн карда. Гӯинд: рӯзе Мавлоно Абдуллоҳи Хотифӣ аз ӯ пурсид, ки ту чӣ ном дорӣ? Ҷавоб дод, ки ном ман Абулмақорим Низориддин Қудратуллоҳ аст ва дар шаҳри ман маро Шайх Мирак мегӯинд ва таҳаллуси ман Наргисӣ аст. Мавлонои мазкур гуфт, ки ҳосили калом «наҷис мардаке будай!» Дар Хирот баъзе авқот мӯхтасиб буд ва дар охир ба Кандаҳор рафт ва дар охир дар санан 938, ки савини умраш ба ситтин (60 — У. К.) расида буд, ҷамъи ҳаётро индоҳ карда, ба сарон бӯстонӣ худ интиқол кард. Ин газал аз ӯст:

Оғамид ба рақибону рақибӣ аз мо,
Мо чӣ гуфтем, чӣ кардем чӣ дид аз мо.
Ҷавр гуфтем маҷнун, тунд шудӣ, ваҳ чӣ шивид,
Ғар фаромӯш кунӣ он чӣ шувид аз мо.
Аз ту, эй ноз, ба рашием, ки аз гонти шивек
Пештар бор сарӣ он кӯй расид аз мо.
Эй табиб, омаднӯ даст инҳодӣ бор дил,
Рафтнӯ пой ба як бор қашид аз мо.
Наргисӣ бор тани худ пирахӣ аз гӯсса дарида,
Домани ағл ҳамон лаҳза ки ҷид аз мо (204—205).

Чунон ки мебишем, дар маълумоти Соммирозо дар шаҳри Абҳари Ироқ аз оилаи шайх ба дунё омада, дар шаҳри хеш ба Шайх Миррак шўхрат ёфтаи, ному лақаби пурра, таҳаллус, аз Марв набудаи, бештар дар шаҳри Хирот умр ба сар бурда, дар поёни зиндаги дар Қандаҳор зистани шоир ва ниҳоят дар сини шастсолагии дар он шаҳр вафот ёфтани ӯ бо камоли сароҳат таъкид шудаанд, ки ягон ҷиҳати ин маълумоти тоза дар «Маҷолис-ун-нафос» дарҷ наёфтааст. Аз ин маълумот бар меояд, ки агар Наргисӣ соли 938/1532 дар сини шаст вафот ёфта бошад, пас ӯ соли 878/1474 дар Абҳар ба дунё омада будааст.

Соммирозо ба ҷуз ин ғазали боло аз ашъори Наргисӣ се матлаи дигар меорад, ки як адади онро дар таъкирани Навоӣ дидаем. Ва ду матлаи тоза ин аст:

То ҳай, эй дил, фикри дарди бедавои ман кунӣ,
Аз барои худ ҷи кардӣ, к-аз барои ман кунӣ (205).

Хар шаб, эй дил, гуфтугӯи зулфи ҷонон мекуни,
Худ парешонику моро ҳам парешон мекуни (206).

Сипас муаллиф хабар медиҳад, ки Наргисӣ дар ҷавоби «Маҳзан-ул-асрор»-и Низомӣ маснавӣ гуфтааст ва ин ду байт намуна аз он маснавияст:

Шаб ҳама шаб рост кунӣ ҷон хеш,
Ҳеч нақори ғамӣ фардон хеш,
Омада шайтон ба ҳамовозини,
Хез, ки нагах надиҳад бозинат (206).

Навоӣ дар бораи Шаҳиди Қумӣ маълумоти поёниро меорад: «Аз нилонти Қум аст. Ошuftарӯзгор буд ва девои набадеҳан ӯ равон. Ва таъаш ғолиб ба ҳазл аст ва тариқи ҷаъли дорад. Ин матлаъ аз ӯст:

Бӯё, эй шик, оташ зан дили афсурдан моро,
Ба нури хеш равшани кун ҷароги мурдан моро».

Соммирозо ин маълумоти Навоиро ба андак тағйир оварда, баъд ба он илова менамояд, ки «дар замони Султон Яъқуб мансаби малик-ушшувроӣ тааллуқ бад-ӯ дошт. Гўянд: бисёр худписанда ва худроӣ буд ва ҳеч кас дар шери ӯ даҳл наметавонист кард. Агар даҳл мекард, меранҷид ва дигар ба он маҷлис намеомад. Охир аз Ироқ ба Хуросон рафт ва аз он ҷо мутаваҷҷеҳи Хинд шуд ва дар ҷе аз шаҳрҳои Гучрот соҳиб шуд... Дар шаҳри маъкур дар санаи ҳам-си ва саласини ва тисъамнат фаит шуд. Гўянд: умри ӯ ба сад сол расида буд. Ин чанд матлаъ аз ашъори ӯ оварда мешавад» (185). Дар ҳамон ҷо бай аз ғазалиёти Шаҳид ҳафт матлаъ дарҷ мекунад, ки яке аз онҳо ин аст:

Хоб дидам, к-аз ҳаво шохини ӯ сайде рабуд,
Чун шудам бедор нурӯи дил ба ҷон худ набуд (185).

Аз ин маълумоти тамоман тозаи Соммирзо на танҳо маликушшуарой, табнати нописанди одаӣ, ба Хуросону Гучрот омада чанд муддат зистани Шаҳид, балки дар синни садсолағи санаи 935/1529 дар Гучроти Хинд вафот ёфтани шоир низ ба хубӣ равшан мегардад. Натиҷаи навини дигар ин ки, агар синни Шаҳид воқеан ба сад расида бошад, пас ӯ дар соли 835/1432 зоида шуда будааст.

Чунин маълумоти тозаи батафсилро дар шарҳи аҳволу ашъори Абдуллоҳи Хотифӣ (163—164), Хоҷа Осафӣ (165—166), Камолиддини Биноӣ (167—170), Низомиддини Низом (171—172), Мавлоно Умедӣ (173—175), Ҳайратии Марвӣ (182—183), Масъуди Кумӣ (184), Дарвешӣ Деҳақӣ (186), Рӯзӣи Зоваӣ (194—195), Ҳайдарӣ Қулпапоз (102—204), Мавлоно Фигонӣ (121), Мавлоно Зотӣ (134), Мавлоно Султоналӣ (158) ва чанд тани дигар пайдо мекунем.

Ба ин тарик, аз ҳамаи ин далелҳо ва мулоҳизаҳои боло ба хубӣ ошкор аст, ки Соммирзо воқеан аънан таъкиранигории асри XV ва махсусан равиши Алишерӣ Навоиро дар нимаи аввали асри XVI ба тақмилу равиши ҳосан ҳуд бо муваффақият давом додааст.

Гузашта аз ин, Соммирзо маълумоти доир ба шарҳи аҳволу ашъори адибони аввали асри XVI овардаи «Ҳабиб-ус-сияр»-и Хондамирро низ дар чандин лаҳза ва нуктаҳои муҳим тақмилу тавсия ва тасҳеҳ намудааст.

Дар фасли таҳлили «Ҳабиб-ус-сияр» гуфтем, Хондамир дар ду қушви асараш аз хусуси аҳволу ашъори 23 адиби номии замони ҳуд ҳамчун Умедии Техронӣ (115), Камолиддини Хусайнӣ Хулқӣ (117), Аҳли Шерозӣ (112), Шаҳиди Кумӣ (115), Мирҳочӣ Унсӣ (341), Рӯзӣи Зоваӣ (342), Бадриддини Ҳилолӣ (350), Абдуллоҳи Хотифӣ (346), Хоҷаи Осафӣ (346), Мавлоно Биноӣ (343), Оғаҳи Хуросонӣ (349), Хоҷаи Мирами Сиёҳ (349) ва боз чанд нафари дигар маълумот медиҳад, ки аҳволи онҳо дар «Тӯҳфаи Сомӣ» низ мундариҷ аст.

Зумрае аз ин адибон ба мисли Биноӣ (в. 917/1512), Умедии Техронӣ (в. 920/1515), Осафӣ (в. 921/1916), Рӯзӣ (в. 921/1516), Хотифӣ (в. 927/1520) ва Қозӣ Ихтиёр (в. 928/1522) то вақти таълиф ва итмоми «Ҳабиб-ус-сияр» вафот кардаанд. Иддаи дигари онҳо ба монанди Умедии Рӯзӣ (в. 930/1525), Шаҳидии Кумӣ (в. 935/1528), Ҳилолӣ (в. 936/1529), Аҳли Шерозӣ (в. 942/1536), Миралии Қотиб (в. 951/1544) ва Хоҷаи Мирами Сиёҳ баъди итмоми асари номбурда фавтидаанд. Аз байни ин адибон маълумоти танҳо дар бораи Мавлоно Зулалӣ ва Хоҷаи Мирами Сиёҳ овардаи Хондамир назар ба маълумоти Соммирзо мукамал аст. Маълумоти дар бораи 17 адиби дигар додаи Соммирзо нисбат ба навиштаҳои Хондамир пурраю мукамал буда, дар мавриди равшан сохтани қушвиёти зинадагонӣ, мероси адабӣ, солҳои вафот ва мазмуну мундариҷаи ғоявии эҷодиёти онҳо бештар аҳамияти илмӣю адабӣ доранд. Масалан, Хондамир доир ба Ҳилолӣ маълумот дода, ӯро Нуриддин (?!) Ҳилолӣ меномад. Соҳиби се маснавӣ ва девони қасонду ғазалиёт медонад. Баъд аз мероси ӯ як матлаи ғазал ва як рубоӣ мисол меорад (350).

Соммирзо дар масъалаи номи Ҳилолӣ саҳви Хондамирро ислоҳ

мекунад, чузъияти аҳволи ўро, чунон ки болотар дидем, ба тафсил меорад ва аз мероси шоир 20 байт маснавий, 3 газали том, 11 матлаъ, 3 китъа, 3 рубой ва ду байти қасида дарҷ менамояд (152—160). Ин намунаи мероси Ҳилолӣ дар ҳонанда онд ба эҷодиёти ӯ тасаввуроте пайдо карда метавонад.

Ҳондамир аз хусуси аҳволи **Шаҳидии Кумӣ менависад**, ки вай «дар силки шуарои балдаи Кум интизом дошт ва мизочаш ба ҳазлу мазох бағоят роғиб буд. Ва дар бадеҳа абъёти неку нази менамуд (115). Баъд ӯ аз мероси Шаҳидӣ як матлаи газал намуна меорад, ки онро болотар дар вақти муқоиса намудани маълумоти Навоӣю Соммирозо мутолиа намудем. Дар маълумоти Соммирозо, чунон ки хондем, дар замони Султон Яъқуб ба мартабаи маликушшуаро расидан, худписандию зудранҷӣ, аз Ироқ ба Хуросон омада ва сипас ба Гучрот рафтани Шаҳидӣ, инчунин дар синни садсолағӣ санаи 935/1529 дар Гучрот ғавт ёфтани ӯ ошкор мегардад (185), ки аксари ин маълумоти тоза мувофиқи санаҳои итмом дар «Маҷолис-ун-нафос» ва «Ҳабиб-ус-сияр» вучуд дошта наметавонистанд.

Ҳондамир доир ба аҳвол ва маҳорати дар шеър баланди Аҳли Шерозӣ сухан ронда танҳо гуфтааст:

Вай «аз аксари солиқони масолики сухансоз ба вуфури маҳорат дар фанин шеър имтиёз дошт. Қасидаи маснуи Ҳоҷа Салмонро татаббӯъ намуд ва он абъётро ба номи Амир Алишер мувашишах сохт ва аз Шероз ба Хирот ирсол намуд» (112).

Соммирозо ин маълумоти Ҳондамиро тавсия намуда менависад, ки Аҳли Шерозӣ «дар силки шуарои киром ва фузалои узлом интизом дошт ва факру масканат ва қиллати ихтилоти ӯ бо аҳли дунё машхуртар аз он аст, ки эҳтиёҷ ба навиштан дошта бошад... Дар илми қофия ва арӯз ва муаммо қомил буд ва дар ҷамеи аснофи сухан шеър мегуфт. Маснавий ҳам мефармуда, ҳам зулбаҳраи ва ҳам таҷнис, ки ақл дар ӯ мутаҳайир аст» (177—178). Соммирозо ба татаббӯи номбурдан Аҳли муносибати Навоӣро шарҳ намуда мегӯяд: «Амир Алишер инсоф дода, ки бисёр бех аз қасидаи Ҳоҷа Салмон гуфта. Дар газал низ ашъори ошқонаи бисёр дорад» (178). Баъди ин муаллифи таъкира аз газалиёти Аҳли ҳашт адад матлаи газалро намуна меоварад, ки яке аз онҳо ин аст:

Аз марги рақибони ту хуррам натавон буд,
Хушҳол ба марги ҳама олам натавон буд (178).

Дар охир Соммирозо қайд мекунад, ки Аҳли «дар қабирсини дар шуҳури санаи исони ва арбаъин ва тисъамнин дар Шероз ғавт шуд ва ин рубой ҳам аз ӯст:

Гар дар пай қавлу феъл санҷида шавай,
Дар диди ҳақ мардуми дила шавай.
Бо ҳақ чунон мақун, ки гар феълӣ гуро,
Ҳам бо ту амал кунад раҷида шавай» (179).

Ин ки мебинем, назар ба Ҳондамир дар маълумоти Соммирозо лаҳзаву нуктаҳои бо факру масканат зиста бо аҳли дунёву тавон-

гар ихтилот наварзидан, дар илмҳои қофияву арӯз ва муаммо маҳорати қомил доштан, дар татаббуи Ҳоҷа Салмон қасидаи бехтар аз ӯ гуфтан, инчунин ҳашт матлаи ғазал, як рубой ва дар санаи 942/1536 ҳангоми қабристонии дар Шероз вафот ёфтани Аҳли тамоми тозааст. Ин маълумоти Соммирозо дар «Маҷолис-у-нафис» ва тарҷумаҳои он ҳам пайдо нест. Монанди ҳамин маълумотҳои Соммирозо дар бораи Мир Муртазо (56), Миралӣ Қотиб (74), Абдуллоҳи Ҳотифӣ (160—164) Мавлоно Биноӣ (167—170), Дарвешӣ Деҳакӣ (186—187) ва Оғаҳи Хуросонӣ (208—209) назар ба маълумоти Хондамир муфасссаланд. Аммо дар фаслҳои Ҳоҷа Осафӣ (165—166) ва Риёзи Зоваӣ (194—198) Соммирозо маълумоти Навоӣ ва Хондамирро асосан такрор намудааст.

Ба ин тарик, аз дилелу мулоҳизаҳои боло ошкор мегардад, ки Соммирозо дар бораи лаҳзаҳои аҳволу ашъори 17 адиби дар «Ҳабиб-ус-сияр» дарҷ ёфта низ нисбат ба Хондамир маълумоти тамоми тозае додааст.

Дарачаи тафсилоти маълумоти Соммирозо доир ба аҳволу ашъори шоирон асосан ба нуфуз ва мақоми дар шеър адаб доштан онҳо бештар вобаста мебошад. Соммирозо дар бораи шоирони нисбатан хурд суҳанро чандон қашол наменида ва аз мероси онҳо намунаи зиёд намеорад. Масалан, ӯ аз ашъори Ҳилолӣ 68 байт, Ҳотифӣ — 42 байт, Мавлоно Умедӣ — 31 байт, Аҳли Хуросонӣ — 29 байт, Ҳоҷа Осафӣ — 12 байт, Ҳайратии Марвӣ — 8 байт ва Ҳисоми Қароқули — 3 байт ба тасдиқи фикраш намуна овардааст.

Аз ин маълумот доир ба вазни адаби ва ҳолати жанрҳо ба як ҳулоса омадан мумкин аст. Маълум мешавад, ки аз шуарон ин давр Ҳилолӣ, Ҳотифӣ, Осафӣ, Биноӣ, Низомуддини Низом, Масъуди Қумӣ, Мавлоно Ҳайронӣ ва Мактабии Шерозӣ дар аксари жанрҳои маъмули шеър устод будаанд. Чунончи, дар наъзи ғазал Ҳилолӣ ва Аҳли Хуросонӣ дони суҳан дода (188—190), дар қасида Мавлоно Умедӣ ва Аҳли Шерозӣ аз ҳамгигион гӯи сабақат рабуданд (177—179). Абдуллоҳи Ҳотифӣ дар пайравии «Ҳамса»-и Низомӣ маснавиҳои «Лайлию Маҷнун», «Хусраву Ширин», «Ҳафт манзар» ва «Темурнома»-ро таълиф кардааст. Соммирозо дар бораи маснавиёти Ҳотифӣ, аз ҷумла, менависад: «Дигар «Темурнома», ки дар муқобили «Искандарнома» гуфта ва он китоби дар муддати чихил сол тамоми карда. Чаро ки чанд навбат баъзе аъёстро баъд аз итмом насанд нокарда, аз он ҷо берун карда ва он мавзӯи бист ҳазор байт асли китоби аст. Филвоқеъ ки он назм бисёр матни ва шоирона воқеъ шуда». (163).

Соммирозо аз хусуси иқтидори дар қасида доштан Мавлоно Умедӣ менависад, ки ин адиб «саромади шуарон замон буд. Бетақаллуф аз мутааххирин қасе қасидаро бехтар аз ӯ нагуфта» (173).

Аз ин фасл аён аст, ки Соммирозо ҳангоми ба дараҷаву иқтидори шоирон баҳо додан дар бисёр маврид дар қадом наъзи шеър назар ба дигарон зиёдтар майлу рағбат доштани адибонро таъкид мекунад. Чунончи, ӯ дар бораи Шайх Рубоии Маишадӣ маълумот дода, қайд менамояд, ки вай «аз аксоми шеър ба рубой майли зиёд дорад ва бади-ин восита ӯро Шайх Рубой мегӯянд» (239). Сом-

мирзо аз эҷоди ин шоир ду рубой мисол овардааст, ки якеи он ин аст:

Ошуфта чу зулфи анбарафшони туем,
Афтода чу кокули парешони туем.
Гуфти, ки маро ба дардмандон назарест,
Мо низ яке зи дардмандони туем (239).

Чунин маълумоти Соммирзо дар вақти тадқиқи вазъи адабӣ ва ҳолати ақсоми шеърӣ материали гаронбаҳо хоҳад шуд.

Муаллиф дар ин матлаи тазкира аз аҳволу ашъори шоирони ҳичогӯю ҳаҷивнавис маълумот медиҳад, ки Мавлоно Мурод, Мавлоно Хусайнӣ, Мавлоно Ҳайратӣ, Мавлоно Ҳайронӣ ва Мирами Сиеҳ аз ҷумлаи онҳоянд. Масалан, ӯ дар бораи Мавлоно Мурод менависад:

«Ҷу бисёр бебок ва ба гуфтани ҳаҷв мубодират менамуд, ки овардани он лоиқи сиёки ин авроқ нест» (248).

Соммирзо аз хусуси Мавлоно Ҳайронӣ сухан кушода ҳаҷвияи дар ҳаққи козӣ Муҳаммад Аълони Қашонӣ гуфтаи ӯ ва дар бораи Мавлоно Ҳайратӣ маълумот дода, ҳичоҳон «миёни ӯ ва Ваҳидии Қумӣ воқеъ шуда»-ро машҳури замон медонад (182, 198).

Аммо вай бисёр маврид ба тасдиқи фикр далел наоварда, танҳо бо ибораҳои «ҳаҷваш ракик» ва «лоиқи сиёки ин дафтар нест» қаноат кардааст. Соммирзо дар ин матлаи тазкира аз аҳволу ашъори ин шоироне низ маълумот меорад, ки дар эҷоди шеърҳои шаҳрошӯб шӯҳрат доранд. Ба ҷумлаи ин шоирон муаллиф Мавлоно Аҳмади Табасӣ (208), Мавлоно Ваҳиди Қумӣ (209), Оғаҳии Хуросонӣ (227) ва Мавлоно Хурраӣ (279)-ро дохил кардааст.

Матлаи сонин саҳифаи панҷум дар зикри 281 нафар «соири шувро» буда, аз шарҳи аҳвол ва ашъори ин адибон маълум аст, ки онҳо асосан аз табақаи поён ва миёнаи ҷамъиятанд. Маълумоти ин матлаъ назар ба матлаи аввал мӯҷаз ва мухтасар аст. Дар ин матлаъ доир ба 62 адиби Хуросону Мовароуннаҳр маълумот дарҷ ёфта, боқӣ 219 нафар аз шаҳру вилоятҳои дигари Эрон мебошанд. Маълумоти ин матлаъ як хел нест. Чунончи, вай онд ба шоирони Табрез, Қазвин ва Хуросон нисбатан васеъ, вале доир ба аҳволу ашъори адибони Мовароуннаҳр мухтасар маълумот медиҳад.

Маълум гардид, ки аз 62 адиби номбурда, 48 нафар ба мисли Вафои Сабзавори, Ғайратии Астарободӣ, Васфии Хиротӣ, Машрабии Нишопурий, Нурии Нишопурий, Фаноии Машҳадӣ, Баёнии Астарободӣ аз шаҳру вилоятҳои Хуросон ва 14 нафар ба монанди, Рӯҳии Самарқандӣ, Бехудии Самарқандӣ, Олии Самарқандӣ, Зиёии Бухорой, Адоии Бухорой, Туфайлии Хучандӣ ва Ҳаҷрии Андисонӣ аз шаҳру вилоятҳои Мовароуннаҳр баромадаанд. Албатта, дар байни ин адибон ягон шоири бузург ва номии асри XVI дида намешавад. Бо вучуди ин дар намунаи эҷоди онҳо руҳияи мардум, орзуву умедҳои табақаҳои поёни ҷамъият ба андозае ақс ёфтаанд, ки аз ин хусус дар фасли ҳаёти адабӣ сухан хоҳем ронд.

Соммирзо доир ба Рӯҳии Самарқандӣ маълумот оварда менависад, ки ӯ «аз ақсоми шеър ба китъагӯӣ машҳур аст» (276). Аз ашъори ин шоир танҳо як китъа (3 байт) оварда мешавад. Муал-

лиф аз хусуси Ошиқии Хуросонӣ хабар медиҳад, ки «Ошиқӣ шоири покизагӯ аст ва дар илми адвор нақшо мебандад...» (254). Сипас вай аз ашъори Ошиқӣ ду ғазал (10 байт), 4 матлаъ ва як рубоӣ дарҷ кардааст, ки дар мазмунӣ як ғазал ва рубоии шоир оҳанги шикоят аз даври муҳити ноҳамвор мавҷуд аст.

«Мавлоно Туфайли Хучандӣ, — менависад Соммирзо, — марди ошиқонаш лоуболе буд ва аз таърих вуқуфи тамои дошт ва ба қасони хуб сӯхбат дошта ва авҷот ба китобат мегузаронид ва дар ҳамаи ақсом шеър мегуфт. Қасонд ва ғазал бисёр дорад. Ин ду матлаъ аз ҷумлаи ашъори ӯст:

То кунам қатъи биёбони ғамат марҳилаҳо,
Қафи поро задам меҳча аз обилаҳо.

Рухат чу субҳу баногӯш чуи ситораи субҳ,
Хатат шабест, ки афтода бар қанораи субҳ» (283).

Ба ин тарик, аз ин маълумоти Соммирзо дар бораи тарзу одоби зиндагонӣ, рағбати ба ақсоми гуногуни илму дониш ва шеър доштаи адибон (чунончи, Рӯҳӣ ба қитъасароӣ, Ошиқӣ ба ғазалу мусикӣ ва Туфайлӣ ба таъриху китобат ва махсусан қасидаву ғазал майли тамои доштаанд) ва баъзе мазмуну шеваи эҷодии онҳо таҷаввуроте пайдо мешавад.

Ба ҷуз ин маълумоти ин матлаъ дар омӯхтани адабиёти доираҳои шаҳрию хунардони шаҳрҳои Хуросону Мовароуннаҳри аввали асри XVI низ маълумоти хеле пурқимат аст. Масалан, аз 281 аҳли адаби ин матлаъ, **84 нафар** бевосита намоидаи аҳли санъату хирфат будаанд. Аз он **ҷумла 21 нафари** ин адибон дар шаҳрҳои Хуросону Мовароуннаҳр умр ба сар бурдаанд ва чанд нафари онҳо Ғизолӣ — абрешишфурӯш (253), Вафой — волобоф (258), Зоилӣ — оҳангар (274), Сафой — кордгар (287), Покиғулом — сартарош (318), Фаной — аллоф (318), Шавқӣ — тиргар (327), Паноҳӣ — тоҷир (248), Ғаввосӣ — хурдафурӯш (325) мебошанд. Як қисми ин адибон чунончи, Ишқӣ (293), Ҳосилӣ (259) ва Шикейӣ (323) ба шеърӯи шоирӣ гоҳ-гоҳе дар зимни шугли асосии худ рӯй меоварданд. Аммо қисми бисёри онҳо ба мисли Вафои Сабзаворӣ (258), Баёнӣ Астарободӣ (286), Бехудӣ Самарқандӣ (307) ва Покии Хиротӣ (318) шеърӯи шоирӣ баробари шугли асосии худ пайваста давом медоданд. Маҳз ҳамин гурӯҳи адибон бо хусусиятҳои алоҳидан эҷодӣ худ ҳақиқати муҳити хунардандорӣ дар образҳои ҳосан хирфатҳои гуногун ба адабиёт зиёдтар дохил намуда, дар ҳаёти адабии мамлакат саҳми арзанда гузоштаанд.

Дар саҳифаи шашуми тазкира онд ба аҳволу ашъори 29 нафар шоири туркизабон маълумот мундариҷ аст. Соммирзо ин саҳифаро ба номи Мир Алишер ибтидо намуда, бо зикри Мавлоно Савсанӣ ба поён расондааст. (334—360). Ҳамаи ин шоирон аз қавму табақаҳои гуногуни турк барномада, ба ду забон — тоҷикӣ ва туркӣ шеър мегуфтанд. Чунончи, Соммирзо дар бораи Шайхӣ Сухайлӣ менависад, ки ин шоирро «ду девон аст: яке туркӣ ва яке форсӣ»

(338). Ҷ аз дараҷаи шоирӣ ва салиқан дар ақсоми гуногуни шеър доштаи Мавлоно Хаёли меорад, ки «дар шоирӣ табъаш хуб афтода ва аз шуарои турк кам касеро рутбаи ӯ тавонад буд. Девони ғазалро тамои карда ва қасоид низ дорад. Дар маснави низ хуб буд. Ҷавоби «Гӯю ҷангон»-и Мавлоно Орифӣ гуфта» (347). Соммирзо санаи вафоти Хаёлиро соли 951/1545 нишон медиҳад. Ҷ дар ҳусуси мартабаи инсонӣ, шучоат ва ашъори туркию тоҷикии Юсуфбеки Човшалу мулоҳиза ронда мегӯяд: «агарчи турк аст, аммо атвори одамиёна аз эшон ба зухур мерасид... Холиё мударрати дувоздаҳ сол аст, ки бо ман мебошад. Харғиз амре ки мунофиги ақл ва шаръ бошад, аз ӯ мушоҳида наифтода. Дар шучоат ва сипоҳгарӣ комил аст. Ва дар шеъри форсӣ ва туркӣ табъаш бисёр хуб. Ҳосил он ки дар ин замон мисли ӯ турк, балки тоҷик низ кам пайдо мешавад» (345). Сипас вай ҳамон ҷо аз ашъори Юсуфбек ду ғазал мисол меорад, ки яке тоҷикӣ ва дигаре туркист. Матлаи ғазали тоҷикии шоир ин аст:

То кори дил зи ишқи ту мушкил наmeshуд,
Осон муроди дил зи ту ҳосил наmeshуд.

Соҳиби тазкира ба ҷуз ин, солаҳон вафоти Сухайлӣ (918/1513) (339), Амир Ҳусайн Алии Чалоир (915/1510/343), Ойғут Мирзо (950/1543/344), Мир Шохалӣ (938/1532/349), Уммати (955/1548/355) ва Чадиӣ (939/1533)-ро (357) низ қайд кардааст. Аз ин маълумот ошкор мешавад, ки Соммирзо бо ҳаёти ин шуаро хеле аз наздик ошно будааст. Чунин маълумоти Соммирзо дар омӯхтани аҳволу ҳусусиятҳои ашъори шоирони аввалҳои асри XVI-и туркӣзабон аҳамияти бузург дорад. Ҳосил ин аст, ки саҳифаи шашуми «Тӯҳфаи Сомӣ» дар тадқиқи эҷодияти адибони дузабонаи қавмҳои гуногуни туркӣ ва махсусан робитаи адабии халқҳои тоҷикӣ-ӯзбекӣ марҳилаи номбурда маъхазӣ пурқимат ва дараҷаи анал мебошад.

Соммирзо саҳифаи ҳафтуми асарашро ба шарҳи аҳволу ашъори «турфағӯни макбулулкалом ва эроди соирӣ авом» бахшидааст. Ин саҳифа тарҷуман мухтасари аҳволу ашъори 45 нафар адиби турфағӯӣ ва табақаи поёни иҷтимоиро дар бар дорад. Аксари ин адибон аз шахру вилоят ва деҳоти Ироку Озарбойҷон буда, аз адибони Хуросон зикри таиҳо 8 нафар ба мисли Ятими Машҳадӣ (368), Нардин Астарободӣ (370), Ҳоҷа Алии Астарободӣ (371), Ҳоҷа хурди Хиротӣ (374), Қосими Хиротӣ (375) ва Маҳмуд Зехгири Хиротӣ (375) омадааст ва аз Монароуннаҳр номи касе дарҷ наёфтааст. Бо вучуди ин мо аз рӯи баҳои ба адибони Хуросон додан муаллиф қимати илмӣ аҳамияти адабии ин саҳифаро дар омӯхтани адабияти нимаи аввали асри XVI-и тоҷик хотирнишон мекунем.

Аз баҳои ба эҷоди шуарои турфағӯӣ (ҳамчун Қосими Қарабну, Мавлоно Аҳмадӣ, Ятими Машҳадӣ ва Маҳмуд Зехгири Хиротӣ) овардаи Соммирзо хуб ошкор аст, ки ин зумра адибон бо ҳазау шӯҳӣ, мутоиба ва нақизаҳои худ дар байни мардум машҳур буданд. Чунинчи, ба тасдиқи фикр маълумоти аз Қосими Хиротӣ овардаи муаллифро мутолиа намоем: «Мавлоно Қосими Қарабну аз

чапониёни Хирот аст. Ва бисъёр бекайд ва луболест. Мардуми шаҳр бо ӯ ҳазлҳои қабех мекунад ва ӯ низ дар таарруз ва дашном пой камӣ надорад. Ва дар маҳале ки ман дар Хирот будам, шуаро ин ғазали Мавлоно Ҷомиро ҷавоб мегуфтанд:

Аз ишқи ту шӯрест аҷаб дар сарам имрӯз,
Додаст ғамат беҳудии дигарам имрӯз.

Ва ӯ дар ин ғазал ҳаҷви ёрон кард ва ғазалро дар ҳаҷви шуарон замон тавре гуфт. Ин абыёт аз он ғазал аст:

Девонаву ошӯфтадилу абтарам имрӯз,
Дар пешни рақибӣ ту зи сат ҷантарам имрӯз,
То нишонам овози **Хилоливу** набиам,
Кӯрам чу **Зулоливу** чу **Кавсӣ** карам имрӯз.
Хайдар, ин ба дар кӯча дандӣ ба кулҷӣ,
Дар хонаи худ раҳ надяҳад Хайдарам имрӯз.

* Дар миёни ғазал ин байти ӯ хуб воқеъ шуда ва мурод аз эроди ин ғазал ҳамин байт аст:

Фардо накунам орзуи соии тубо,
Гар соии сарии ту ғитад бар сарам имрӯз (373).

Аз ин далел аён мегардад, ки Қосими Хиротӣ табиаташ шахси лубол буда, пайваста дар байни мардуми оддӣ мезистааст ва бо онҳо ҳаҷву мутоибаҳои ҳатто сахте менамудааст.

Ғайр аз ин ӯ ба ҷиҳати Хилолӣ, Зулолӣ, Кавсӣ ва Хайдари Қулчапаз, ки аз ёрони наздики шоир буданд, низ ҳаҷву мутоибаҳо доштааст, ки ин яке аз хусусиятҳои адабиёти шахрию доираҳои ҳунармандӣ мебошад. Чунон ки аз мисоли овардаи мо ва бисъёр маълумоти Соммиро ошкор аст, шоирони турфагӯӣ аксар маврид ҳасбулҳол шеър гуфта, маънию образҳои нодирро аз доираи касбу ҳунари худ ба адабиёт дохил мекарданд (361—362), ки ин ҳам яке аз аломатҳои адабиёти доираҳои ҳунармандӣ буд.

Дар ин саҳифа Соммиро ҷо-ҷо ба шеъри чанд шоири аҳли санъату ҳирфат ва табақаи поёни иҷтимоӣ ба монанди устод Нурӣ Қуфлгар (365), Қардоши Табретӣ (372) ва Тазриқии Даллол (336) эрод гирифта навиштаи онҳоро аз ҷиҳати таносуби калом, маънию вази ва қофия бисъёр хароб медонад. Муаллифи тазкира ба Нурӣ Қуфлгар эрод гирифта менависад, ки «... шеъри ӯ номанзуи аст ва маъний ҳам надорад» (365). Соммиро ба эҷодиёти Тазриқии Даллол баҳо дода менигорад, ки вай «шеърҳои бемаза меғӯяд» (366). Аслан ин гуна ақидаҳои адабӣ эстетикӣ Соммиро дар аксари саҳифаҳои «Тӯҳфаи Сомӣ» ба таври парешон баён гардидаанд. Аз ҷумла, ӯ дар саҳифаи дуюми тазкира ба шеъри Амир Шамси Пиеда (69—70), шеъри Мир Шакӯй (72), дар саҳифаи панҷум ба шеъри Хотифӣ (161), шеъри Шоххусайни Сиёкӣ (217), шеъри Розии Муштарӣ (233), шеъри Мирзо Муҳаммади Аминӣ (238) ва ба шеъри Мавлоно Адой (339) эродҳо гирифтааст. Бар хилофи ин ҳолат Рукниддин Хумоюн Фаррух дар муқаддимаи наشري худ марбут ба ақоиди танқидӣ ва адабӣ эстетикӣ Соммиро қайд мекунад, ки «қисмати қобили тавачҷӯхи «Тӯҳфаи Сомӣ» бар

хилофи он чи дар бодин амр ба назар мерасад, ки саҳифаи панҷум бошад, саҳифаи ҳафтуми он аст. Зеро дар ин саҳифа ӯ «муддағии шеърӣ шоирӣ»-ро (22), ки аз табақкаи поёни иҷтимоианд, «ба зерӣ тозиёнаи танбеҳи касида ва мабодо ин муташоирон ба шоирӣ ёд шавад ва ояндагонро бо гумроҳию ништибоҳ андозад» (22). Мо ба ин ақидаи маҳдуд ва яктарафаи Рукниддин Хумоюн Фарруҳ розӣ нестем. Чунки аввалан, ақидаҳои танқидӣ ва адабӣ эстетикӣ Соммиро, чунон ки дидем, танҳо дар саҳифаи ҳафтум не, балки дар саҳифаҳои дуҷуми панҷум низ баён гардидаанд. Сониян, саҳифаҳои панҷуми ҳафтуми таъкиро ба якдигар муқобил гузоштан муносиби муҳожирмаи ин муҳаққиқ нест. Зеро дар саҳифаи на асар ҳадафи мушаххаси худро дорад. Масалан, дар саҳифаи панҷум шарҳи аҳволу ашъори шуарон номӣ ва машҳури замон дарҷ ёфта, эҷодиёти онҳо умдатарини маъсалаҳои адабиёти аввали асри XVI-ро таҷассум мекунад. Бинобар ин аҳамияти ин саҳифаҳо аз будаи қамтар нашонд тасаввур намуд. Соммиро саҳифаи ҳафтуми таъкиро танҳо ба гарази зерӣ тозиёнаи танқид гирифтани шеърӣ шоиронини ин саҳифа таълиф накардааст. Ин нукта аз ҳуди унвони саҳифа ҳам, ки аввал «турфағуёни мақбул-улқалом» ва сипас «эроди соирӣ авом» аст, ба хубӣ ошкор мегардад. Аслии дар ин саҳифа ба шарҳи аҳвали ду гурӯҳи адибон маълумот ҳаст. Соммиро ба танҳо ба эҷоди адибон «мақбул-улқалом», балки ҳатто аз байни адибон «соирӣ авом», ки асосан хунармадонини оддинанд, ба шеърӣ чанд нафар, ба монанди Алии Бозорӣ (381), Ҳасани Муштоқӣ (367), Бистмилӣ Қаллапаз (367), Валии Хайёт (379) ва Ҳоҷа Хурдӣ Хиротӣ (374) аз рӯи аҷлу нисоф баҳои мусбат додааст. Чунончи, вай дар боран Ҳасани Муштоқӣ суҳан ронда менависад, ки «дар шеър таълаш мулоим афтода» (367). Аз хусуси шугли асосӣ ва шеърӣ Мухташамӣ Қошонӣ мегӯяд, ки «ба баъзоӣ машғули дорад ва дар шеър бад нест. Чун ҷавон аст, умед, ки тараққӣ кунад» (373). Аз ин далелҳо бар меояд, ки Соммиро ин таъкиро ва махсусан саҳифаи ҳафтуми онро ба гарази маҳз наҳ задани шеърӣ адибон «авом» таълиф накардааст ва эродҳои ӯро ба шеърӣ адибон дар саҳифаҳои дуҷуми панҷум низ бисёр дучор меоям.

Аз 45 адиби ин саҳифа **29 нафар** аҳли санъату хунар буда, қисми зиёдашон дар шаҳрҳои Табрizu Қазвин эҷод кардаанд. Мисли ин Соммиро дар матлаи сонини саҳифаи панҷум дар боран **84 таи**, дар саҳифаҳои дуҷум, сеҷум, чорум ва матлаи аввали саҳифаи панҷум онд ба аҳволу ашъори 35 адиби хунармад маълумот додааст. Ба ин ҳисоб ӯ яққон бо саҳифаи ҳафтуми таъкиро аз хусуси аҳволу ашъори зиёдтар аз **150 адиби аҳли санъату хирфат** маълумот дарҷ кардааст, ки ин дар тадқиқи адабиёти шаҳрҳои доираҳои хунармадин аввали асри XVI қимати бузургини ғамӣ дорад. Аз ин хусус дар боби ҳаёти адабӣ суҳан хоҳем ронд.

Хотимаи асар бисёр муҳтасар аст (376—380). Дар он муаллиф таърихи танзимини асар, душворихон дар ин роҳ ба миён омадаро баён намуда, сипас аз ашъори худ ба тариқи намуна чор матлаъ, як рубой ва як қасида ҳамагӣ 32 байт меорад.

Соммиро дар поёни қасида аз рӯзгори номусонд ва беадола-

тиҳои абион замона шикоят мекунад (Зи ҳодисоти ҷаҳон ҷумла дарду ранҷ кашам — Ба муқтадои ҷаҳон дарди худ кунам изҳор).

Ба ин тариқ, таркиб ва мундариҷаи тазкираи «Тӯҳфаи Сомӣ» аз ҳамин иборат аст.

Дар тадқиқи адабиёти аввали асри XVI-и тоҷик аҳамияти умдаи тазкираи «Тӯҳфаи Сомӣ» ҳамчун сарчашмаи умдаи адабӣ бо ин ҳама мулоҳизаҳои боло маҳдуд намешавад.

Агар ин тазкира намебуд, имрӯз мо доир ба ахволу ашъори зиёда аз 300 шоир ва аҳли адаби аввали асри XVI-и Хуросону Мовароуннаҳр то ба ин дараҷа диққату боварибахш ва то андозае мукамал маълумот ба даст оварда наметавонистем.

Баъди тадқиқи ин тазкира ошкор шуд, ки Соммирзо аз байни 713 адиб девон тартиб додани 22 шоир (ба монанди Аскарӣ Мирзо (23), Умеди Техронӣ (32), Қамолиддин Хусайни Хулқӣ (51), Абдулҳолиқ Нурбахшӣ (61), Музаффарӣ Табиб (62), Афзали Хоббӣ (73), Шаҳобиддин Абдуллоҳи Баёнӣ (102), Бадриддини Ҳилолӣ (150), Ҳоҷа Осафӣ (170), Дарवेशи Дехақӣ (184), Қамолиддини Биноӣ (167), Хайдарӣ Қулчапаз (202), Мавлоно Шариф (217), Мавлоно Ошиқӣ (254), Неъматӣ Қошонӣ (285), Солиқӣ Рашидӣ (301), Ҳасани Мӯинадӯз (303), Ҳаҷрии Қошонӣ (321), Амир Шайхӣ Сухайлӣ (347), Мавлоно Ҳаёӣ (348) ва Бисмили Қаллапаз)-ро бевосита қайд кардааст. Масалан, ӯ дар бораи арзиши бадеӣ ва фасоҳату балоғати шеърӣ Қамолиддин Хусайни Хулқӣ баҳо дода, дар охири суҳан таъкид менамояд, ки ин шоир «девори ғазал таъмом карда ва дар дигар ақсом низ шеър меғӯяд» (52).

Ин муаллиф доир ба мероси адабӣ ва маҳорати баланди Шаҳобиддин Абдуллоҳи Баёнӣ менависад, ки «аз натоиҷи таъби ваққодаш девони қасоиду ғазалиёт ва рубоӣёт мавсум ба «Мӯнис-ул-аҳбоб» ва «Таърихи шоҳӣ...» дар миёни фарқи ибод машҳур аст» (103—104).

Аз ин маълумот натиҷае бар меояд, ки Абдуллоҳи Баёнӣ ба ҷуз девони «Мӯнис-ул-аҳбоб» соҳиби маснавӣ низ будааст. Соммирзо аз хусуси шуглу пеша ва миқдори ғазалиёти Ҳаҷрии Қошонӣ маълумот медиҳад, ки вай «ба шамшергарӣ дар шаҳри худ афкот зоёе мекунад ва шеърӣ бисёр меғӯяд. Ғазалиёти ӯ аз ҳафт ҳазор байт мутачовиз аст» (321). Соммирзо дар бораи девонҳои 19 шоирӣ дигар низ ба ҳамин қиёс маълумот дорад.

То замони мо осори ҳамаи ин 22 адибе, ки Соммирзо қайд кардааст, пурра бокӣ намондаанд. Таҳқиқ гардида, ки аз осори ин адибон то рӯзгори мо дар шаклҳои мухтасару парешон ва аксар нуқспазир девонҳои Ҳоҷа Осафӣ (Муктадир, ҷ. II, сах. 104—107, № 220: КВР, сах. 52, № 1035), Бадриддини Ҳилолӣ (Муктадир, ҷ. II, сах. 123—124, № 228, КВР, сах. 46, № 2386), Мавлоно Биноӣ (А. Мирзоёв. Биноӣ, сах. 161—166), Дарवेशи Дехақӣ (М. Аҳмадов. Дарवेशи Дехақӣ, сах. 117, Дори, № 420), Шарифи Табрезӣ (Муктадир, ҷ. II, сах. 138—139, № 233), Ҳаҷрии Қошонӣ (Муктадир, ҷ. II, сах. 171—174, № 244), Хайдарӣ Қулчапаз (Муктадир, ҷ. II, сах. 139—141, № 234; КВР ҷ. III, сах. 52, № 979) № 1376 (ТШ) ва

Шайхи Сухайлӣ № 762 (Дш) омада расида, дар захираи дастнависҳои Шарқии Иттифоқи Советӣ ва кишварҳои хориҷа нигоҳдорӣ мешаванд. Агар дар боран фаъолияти адабии Хилолӣ, Биноӣ ва Дарвеш чанд тадқиқоти пурқимат таълиф ёфта бошад, лекин девонҳои Хоча Осафӣ, Шарифи Табретӣ, Ҳайдарӣ Қулчапаз, Шайхи Сухайлӣ ва Ҳаҷрини Қошонӣ то ҳол тадқиқ нашудааст ва интизори муҳаққиқи худ аст. Ба наздикӣ (1983) бо сарсухани С. Сиддиқов «Девони Ҳайдарӣ Қулчапаз» нашр шуд, ки он аслан мунтахаби девони шоир аст⁹.

Бидуни шакке тадқиқи ҳарчонибаи девони ин шоирон яққоя бо девонҳо ва осори то ҳуноқи тадқиқ шудани адибон умдатарин хусусиятҳои адабиёти ин давраро ба ҳубӣ равшан хоҳад кард.

Ҳамин таъкири «Тӯҳфаи Сомӣ» буд, ки мо имрӯз аз маснавиҳои «Шоҳнома», «Лайлию Мачнун», «Қорнома», «Хусраву Ширин»-и Мирзо Қосими Қосим (39—41), «Баҳром ва Ноҳид», «Мунозираи Осмонӣ замин», «Мунозираи Сиху Мурғ», «Мунозираи Шамъу Парвона»-и Мавлоно Ҳайронӣ (198), «Чому Қамшед», «Ҳафт ахтар»-и Абдубеки Шерозӣ (95—96), «Билқис ва Сулаймон»-и Низомиддини Низом (171), «Сарву Тозарв»-и Нисорини Туний (221), «Лайлӣ ва Мачнун»-и Мактаби Шерозӣ (232) ва дар ҷавоби «Маҳзан-ул-асрор»-и Низомӣ маснавиҳои ҳамаи Наргисини Қандаҷорӣ оғох ҳастем. Аз ин маснавиҳо то ҳол «Ҳафт ахтар»-и Абдубек¹⁰ ва «Лайлию Мачнун»-и Мактабӣ¹¹ нашр шуданд. Аммо сарнавишти маснавиҳои дигар ҳоло ба мо равшан маълум нест. Бо вуҷуди ин ҳамаи ин маснавиҳои боқӣ монда яққоя бо маснавиҳои маъруфи Хилолӣ, Хотифӣ ва Биноӣ аз ҷиғунагии вазъи маснависарони Хуросонӣ аввали асри XVI гувоҳӣ медиҳанд ва дар тадқиқи умуман вазъи жанри маснавӣ дар адабиёти аввали асри XVI-и тоҷик аҳамияти калони илмӣ доранд.

Аз маълумоти ин таъкира дар боран вазъи жанрҳои дигари адабӣ, аз ҷумла, ғазал, қасида, рубоӣ ва китъа низ ба як ҳулосаи илмӣ омадан мумкин аст. Аз материали таъкира маълум гардид, ки дар аввали асри XVI дар Хуросону Ироқ ва Мовароуннаҳр жанри ғазал аз тамоми жанрҳои дигари лирикӣ маълум будааст ва аксарии мутлақӣ шоирон ғазал сарондаанд.

Мавқеи қасида дар Хуросону Ироқи ин давр бисёр суёт буд. Ба ивази қасида дар ин аҳд наъту муноҷот ва марсияҳо дар маҳкабати Алий бинии Абӯтолиб ва ҳовадони ӯ авҷ гирифт, ки ин ҳолат натиҷаи сиёсати идеялии дудмони сафавӣ буд.

Шоирони ин давр дар сурудани китъа низ ҷидду ҷаҳд доштанд ва китъасароӣ бо равиши ҳоси худ пеш мерафт. Соммиро аз шоирони китъасаро бевосита номи 16 нафарро ёд мекунад, ки ин ҳолат аз давом ёфтани анъанаи китъасароӣ дар аввали асри XVI шаҳодат медиҳад.

Дар ин вақт жанри рубоӣ ҳам маълум буд. Рубоиро қариб ҳамаи шоирон сурудаанд. Аммо ин жанр дар эҷодиёти шоирони аҳли ҳирфату санъат мақоми ҳосе дошт. Ҳатто шоире ба унвони Шайх Рубоӣ ҳаст (339), ки танҳо рубоӣ мегуфт.

Аз маълумоти ин таъкира аён аст, ки дар ин давр, махсусан

дар Хуросон ҷаири «Шахрошӯб» бисёр ривоч ёфт. Соммирзо аз шоирони шахрошӯбнависе ин вақт ба таъри маҳсуе номи Оғаҳи Хуросонӣ (208), Хондамир (108), Ваҳиди Кумӣ (227), Ҳайратии Тунӣ (182), Мавлоно Хурраӣ (287), Мавлоно Ҳолатӣ (331), ва Лисонии Шерозӣ (189)-ро қайд намудааст. Эҷодиёти ин шоирон дар тадқиқи таҳаввули ҷаири шахрошӯб аҳамияти бузургӣ илмӣ доранд.

Агар маълумоти ин тазкира намебуд, мо аз аҳволи адибони қиссаҳои ин давраи Хуросон ба монанди Зайнулобиддини қиссаҳои (137), Қамолӣдини Хусайн (138), Қутбиддини Аҳмад (139), Ошӯфтан қиссаҳои (140), Қосималии қиссаҳои (141) Мавлоно Назрӣ (310) ва Нардини қиссаҳои (370), ки дар ривочи адабиёти омиена қиссаи сазовор гузоштаанд, огоҳ намешудем. Адибони қиссаҳои ба ҷуз миёни халқ, назди ҳукуматдорони сафавӣ низ эътибори баланд доштаанд. Чунки онҳо тавассути қиссаҳои ширину латиф ва маҳсуе, қиссаҳои соҳиби мазмунҳои мазҳабӣ ғаразу сиёсати идеологии фармон-фармоёни замонро ба амал ҷорӣ намуданд.

Ин тазкира дар омӯхтани таркиби табақоти иҷтимоӣ ва иштироки онҳо дар ҳаёти моддию маънавии ҷомеа низ аҳамияти бузург дорад. Аз маълумоти ин тазкира ошкор аст, ки дар ҳаёти моддию маънавии мамлакат табақаи поёни иҷтимоӣ аз ҷумла, аҳли ҳирфату санъат ва намоидагони гуногуни он мақоми арзандае доштаанд. Мисоли барҷастаи ин аз байни 713 адиби ин тазкира зиёдтар 150 нафар намоидагони мухталифи аҳли ҳунар буданд. Ин зумра адибон тавассути тасвири ҳаёти ҳамаҷуза ва касбу ҳунарони гуногуни худ таркиби лугат ва образҳои адабиёти ин давра бештар ғани ва демократитар менамуданд. Масалан, Мавлоно Покии Хиротӣ, ки ҳунари сартарошӣ дошт, дар рубоии поён меғунд:

Теги аҷал он дам, ки алам хоҳад шуд,
Ин қисми ҷу мӯи мо қалам хоҳад шуд.
Гар ҷурму гуноҳи мо ба покӣ бибури,
Аз қисаи раҳматат ҷӣ кам хоҳад шуд? (318).

Дар ин рубоӣ истилоҳоти «теғ», «мӯй», «қалам», «поки» ва «буридан» бевосита аз пешаи сартарошӣ буда, бинои мазмун ва образҳои онро фароҳам овардаанд. Чунин истилоҳу образҳо дар эҷодиёти Фони аллоф (248), Шавқии тирғар (319), Ҳаҷрии шамшергар (321) ва даҳҳо адибони аҳли ҳунар пайдо мекунем.

«Тӯҳфаи Сомӣ» аз лиҳози тартибу таркиб ва табақабандии иҷтимоӣ давом бевосита «Маҷолис-ун-нафос» ва тарҷумаҳои он аст. Аз ин ҷост, ки Соммирзо дар доираи ҳафт саҳифаи ин тазкира асосан мақом ва имтиёзоти табақоти иҷтимоии ҷомеаи худро поён хотир доштааст. Бо ҳамин ӯ дар аввали асри XVI анъанаи Навонро ба равиши ҳоси худ, яъне бо такмили тавсияи идома додааст. Ин иқдоми нек, яъне бо ҳам узван пайвастании анъанаи тазкиранигории асрҳои XV ва XVI дар таҳаввули тазкиранигории адабиёти форсу тоҷик аҳамияти қалони илмиро дорост.

Маълумоти «Тӯҳфаи Сомӣ» монанди маълумоти «Маҷолис-ун-нафос» бар ҳилофи навиштаҳои баъзе тазкираҳо аз ҷумла, «Таз-

қират-уш шуаро»-и Давлатишоҳ бисъёр санчида ва боварибахш аст. Соммирзо дар тавсифи аҳволу ашъори адибон ба муболиғаҳои зиёд роҳ наметад ва мувофиқи мақому манзалати онҳо дар ҳаёти адаби суҳан меронад. Бо вучуди ин вай гоҳо аз ҳақиқати ҳол ва таърих ҷашм низ мепӯшад. Масалан, чун ӯ аз аҳволу ашъори Убайдуллоҳон (29) ва Султон Салим (25) маълумот меорад, зӯлму ситамҳои онҳоро ба тафсил баён мекунад. Аммо аз хусуси шоҳ Исмоилу шоҳ Таҳмосиб маълумот медиҳад (8—11), дар бораи бераҳмӣ ва қатлу ғоратҳои бешумори онҳо тамоми суҳан намеронад. Дар ин тазкира чунин маълумотҳои субъективӣ ҳеле кам бошанд ҳам, ба ҳар ҳол, вучуд доранд.

«Тӯҳфаи Сомӣ» на танҳо сарҷашмаи пурқимати адабиёт, балки ба ҳайси як асари бадеии санъат низ аҳамият дорад. Аз ҷамъи он мисолҳои доир ба лаҳзаҳои аҳвол ва мероси адибон овардан мо ба ҳубӣ аён аст, ки насри ин асар, сарфи назар ба баъзе тақаллуфоти худ, ширину латиф ва бадеӣ воқеъ гардидааст. Вай, бо вучуди қолаби муайян ва шартияти худ, бисъёр ҷошиноста ва ба хонандаи имрӯз ғизои маънавию маззияти бадеӣ бахшида метавонад. Чунинки, Соммирзо ду нуктаеро аз шарҳи аҳвали Монии Шерозӣ ба ин тарз баён мекунад: «Дар аввал ба барзгарӣ авҷот мегузаронид ва дар авохир ба воситаи шӯҳрати шоирӣ ва лутфи таъбиной дар доираи сипоҳгарӣ, ки ҳеҷ кас ҷон аз он доираи бесару по ба саломат берун набурда, ниҳод» (199). Муаллиф дар бораи мазияти шеър ва табиати ошиқонаи Аҳли Хуросонӣ суҳан ронда меғӯяд, ки вай «дар ширинии ашъор ва ҳолати гуфтор шакаррез. Ҳамвора қадам дар кӯи ошиқӣ дошт ва ҳамеша андеша бар мулоқоти гулруҳони ҷафопеша меғумошт, то султони ишқ бар ӯ даст ёфта» (188). Ӯ аз хусуси вазъи аҳвол, фазилат ва мартабаи шеъри Султонмуҳаммади Сидқӣ ин тавр менависад: «Олими комил ва шоирӣ фозил аст.

Аксари улуи, хусусан, калом ва фикхро варзида. Дар баҳси илмӣ ва фасоҳат беназири замон ва дар шеърӣ иншо ягонан даврон. Аммо бисъёр бестолб афтада ва гуиё фалаки қачрафтори носозгор ғайр аз ин коре надорад, ки оқил аз ӯ дар ранҷ бошад ва ҷоҳил соҳиби ганҷ» (80). Ин ки мебинем, дар ин се мисол на танҳо санъатҳои ташбеҳ ва тавсиф таъби хонандаро масруру шодоб мегардонд, балки наваҳои гуногуни санъати сачъ аз қабил «ашъор» ва «гуфтор», «ҳамеша» ва «андеша» ва «ҷафопеша», «дошт» ва «меғумошт», «комил» ва фозил», «замон ва даврон», «қачрафтор» ва «носозгор», «оқил» ва «ҷоҳил», «ранҷ» ва «ганҷ» низ ба оҳанги ҷумла мусиқияти комил бахшида, гушу хушро басо гуворо навозиш медиҳанд. Аслан мақсади Соммирзо низ аз тарзи чунин бадеъ ва матбуъ овардани лаҳзаҳои аҳвол ва нуктаҳои ашъори адибон ба диққати хонанда дар сурати бисъёр зебо ва муассир расонидани маънию мазмунҳои матлуб буд.

Дар қисми дуюми мисоли охир назари танқидии Соммирзо ба муҳити воқеӣ бисе ҷолиб ифода ёфтааст. Соммирзо ба иллати дасисаи душманонаш ҳаёс шуда буд. Ӯ ин тазкираро ҳангоми маҳбусӣ навиштааст. Дар чунин ҳолатҳои вазнини рӯҳи саргузашти

бетолон Сидкӣ ба ӯ воситае гардидааст, то ки дарду аламҳои дилашро бо ибораву ҷумлаҳои «ғӯиё фалаки қачрафтори носозгор ғайр аз ин коре надорад, ки **оқил** аз ӯ дар **ранҷ** бошад ва ҷоҳил соҳиби ғанҷ» изҳор намояд. Дар ин ҷо марбут ба ғоя ва ҳадафи муаллиф, ки муқобили ҳақиқати воқеист, сачъҳои «оқил» ва «ҷоҳил», «ранҷ» ва «ганҷ» низ ба ҳамдигар дар ҳолати тазод ва лафзҳои «оқил»-у «ранҷ» ва «ҷоҳил»-у «ганҷ» мутаносиби рост воқеъ гардидаанд.

Баденияти насри «Тӯҳфаи Сомӣ» махсусан, дар мавридҳои ба адибони мумтозу номӣ маълумот додани муаллиф бештар афзун мегардад. Зеро дар ин мавридҳо лаҳзаҳои тарҷуман ҳол, нуктаҳо ва иқтидори эҷодии ҷуний адибони мумтоз тақозои бештар тавсиф доштад. Масалан, Соммирзо дар боран қобилияту истеъдоди шоирӣ ва шӯҳрати рӯзафзуни Бадриддин Хилолӣ, ки болотар низ аз он суҳан ғуфтем, маълумоти поинеро меорад: «Баъд аз хуруҷи тахташӯи туфулият ва нодонӣ ба савбаи Хуросон шитофта, аз уфуқи шаҳри Хирӣ тулӯъ фармуда ва ҷун нури қобилият аз ҷабинаш хувайдо буд, мустаҳиллини он ҷо ӯро ба сони моҳи ид ба ҳам менамуданд ва дар шаҳр ҷун моҳи нав ангуштнамо гашт» (153).

Дар ин ҷо ибораю ҷумлаҳои «аз уфуқи шаҳри Хирӣ тулӯъ фармуд», «нури қобилият хувайдо аз ҷабин», «ба сони моҳи ид» ва «ҷун моҳи нав» ҳама тавсифу ташбеҳҳои дилчаспеанд, ки ҷумларо обу ранги бадеӣ ато намуда ва ба хонандан ҳамагон ғизои бадеию эстетикӣ мебахшанд.

Ҷунон ки мебинем, баденияти насри ин тазкира дар вақтҳои ба эҷодиёт, маҳорат ва қудрати бадеии адибони барҷаста маълумот овардани муаллиф боз ҳам зиёдтар ошкор гардидаанд.

Соммирзо, ки худ шоири намоён буд, дар вақти ба маҳорат ва қудрати адибон баҳо додани худ тавсифу ташбеҳ, образ ва суҳанони шоиронаро муносиби меёри ҳоли ҳар адиб одилона интиҳоб кардааст. Ӯ дар ин ҳолатҳо ба мисли баъзе тазкиранигорон ба тақаллуфоти барзиёд ва муҳобот роҳ надовдааст. Аз ин ҷост, ки забон ва услуби баъни тазкира равону фаҳмо, бадеӣ ва бисёр ҷошнест. Бар болои ҳамаи ин мулоҳизаҳо, ки онди забон ва услуби баъни қисмати насри ин тазкира аст, намунаи ашъори аз эҷодиёти адибон овардан Соммирзоро илова намоем, хувайдост, ки «Тӯҳфаи Сомӣ» назар ба як асари илмӣ, бештар ба асарҳои бадеӣ монанд мешавад. Воқеан дар вақти мутолиаи ин асар хонандан хушзеҳи осори он хастагире ки ҳангоми хондани асарҳои илмист, ҳаргиз пай намебарад. Ин ҳолат ва нуктаи муҳим аз маҳорати баланди тазкиранигории Соммирзо далели барҷастае аст.

«МУЗАККИР-УЛ-АҲБОБ»

Дар омӯхтани ҳаёти маданият адабии Мовароуннахру Хуросони нимаи аввали асри XVI маълумоти «Музаққир-ул-аҳбоб»-и Хоҷа Ҳасани Нисорӣ (1516—1597) бисёр пурқимат аст¹.

Хоча Хасани Нисорӣ, мувофиқи гуфтаи ҳудаш ва Мутрибӣ, соли 1516 дар Бухоро таваллуд ёфтааст. Давраи тифлию бачагӣ, балоғат ва камолоти ӯ дар зодгоҳаш мегузарад. Нисорӣ дар онла бо мадади падараш Санд Подшоҳхоча, ки яке аз адибони замон буд, хату савод бароварда таҳсилро дар мадрасаҳои Бухоро давом медиҳад, дар ҳамин шаҳр ба камол расида, шўҳрат меёбад. Ӯ бо кўмаки падараш таҳсилро дар мадрасаҳои Балху Хирот ва Қазви ну Машҳад давом дода, дар назди машхуртарин уламон замон Мухаммад Мазинд, Мавлоно Махрумӣ, Сафедуддини Румӣ, Мавлоно Начмиддини Қавқабӣ, Қамолиддини Пирмуҳаммади Байҳақӣ, Мавлоно Шайдон Балхӣ илмҳои расмин замон, аз ҷумла адабиёту санъат, мусиқиву тиб риёзиёту нучум, фикҳу ҳандаса, ҷуғрофия ва ғайраро меомӯзад². Мусикиро дар назди Қамолиддини Пирмуҳаммади Байҳақӣ ва Начмиддини Қавқабӣ, ҳикмату нучумро дар назди Мавлоно Шайдон Балхӣ ёд мегирад.

Мутрибӣ дар таъкирааш менависад, ки Хасанхочаи Нисорӣ дар назди хосу оми Бухоро бағоят азизу муқаррам, довишманд ва фозили номӣ буда, «Ҳама афозил ва змочиди Бухоро... ба сўхбати шарифи эшон меомаданд»³. Нисорӣ тақрибан байни солҳои 1553-56 ба Ҳиндустон меравад. Ӯ пас аз чанд муддат рӯ ба Рум (Туркия) оварда, дар солҳои 1556-58 бо аҳли илму адаби ин кишвар шинос мешавад ва дар баҳсу мунозираҳои илмӣ онҳо иштирок мекунад. Нисорӣ баъди ин саёҳатҳо ба Бухоро баргашта, давомӣ ҳаёташро ба дарсгўию эҷоди асарҳои илмӣю адабӣ мегузаронад. Зоҳиран ҳаёти Нисорӣ як муддат муътадил чараён ёфтааст. Аммо дар давраҳои камолот ва айёми пирӣ дар натиҷаи кашмакашҳои зиёди замон зиндагонии ӯ хеле пазини мегардад. Мутрибӣ аз хусуси хориву залилиҳои аҳли қалам менависад, ки «Маҳдуми Хасанхоча Нисорӣ ба факир мегуфтанд, ки ман, ки қиёс ба сойри волидаи Хоҷа Баҳоуддини Нақшбанд муфлистарам, восита он аст, ки шоирам»⁴.

Нисорӣ соли 1597 аз олам ҷашм менӯшад. Қабраш дар дохили мазори бобои модарнаш Хоҷа Баҳоуддин аст.

Хоҷа Хасани Нисорӣ аз худ мероси илмӣю адабии арзандае боқӣ гузоштааст, ки онҳо рисолаи илмӣ «Чаҳор гулзор», асари таърихӣ «Нафаҳот-ул-қуде», «Баҳориёт» (18 таркиббанд), осори мансури «Хасан ва Хусейн» (маҷмӯи латиф), «Анис-ул-ушшоқ» (маҷмӯи ҳикмати воқеӣ) ва ашъори пароканда (тақрибан 500 байт) мебошанд. Аз осори мансури Нисорӣ, ба ҷуз таъкира, танҳо чанд порча боқист.

Муҳимтарин асари илмӣю адабии Нисорӣ таъкираи

Соҳти таъкира «Музаққир-ул-аҳбоб» аст. Ин таъкира дар соли 974/1566 таълиф шудааст.

Нисорӣ бо таъкираи худ анъанаҳои Давлатшоҳи Самарқандӣ, Алишери Навоӣ ва Соммирзони Сафавиро давом дода, баробари ин асари қомилан тоза эҷод кардааст. Дар таъкираи Нисорӣ асосан аҳволу ашъори адибони муосири муаллиф зикр ёфтаанд.

Ин асар аз мақола (муқаддима), чаҳор боб ва хотима иборат буда, бо пешгуфтори анъанавӣ оғоз меёбад.

Мақолаи асар ба ду руи ва ҳар руи, ба ду фасл тақсим ме-

шавад. Дар фаслҳои якуму дуюми рукни аввал доир ба аҳволи салотини шайбонӣ ба монанди Шайбониҳои, Убайдуллоҳои, Абдуллатифҳои ва дар фаслҳои якуму дуюми рукни сонӣ дар бораи аҳволи салотини чигатой ҳамчун Бобур, Ҳумоюн, Комрон, Мирзо Аскарӣ ва Сулаймоншоҳ, ки ҳама 17 нафаранд, маълумот мундариҷа аст.

Нисорӣ муносибати ин ҳукуматдоронро ба шеърҳои шоирӣ, аҳли калам, санъату адабиёт ва ба пешравию таназули ҳаёти сиёсӣ иҷтимоӣ, илмӣ адабии мамлакат низ нишон дода, аз мероси онҳо мисолҳо меорад ва онд ба ин мерос мулоҳизаҳои худро баён мекунад.

Ҳар чор боби «Музаққир-ул-аҳбоб» аз чор фасли иборат аст. Дар поён унвони бобҳоро дарҷ мекунем: Боби аввал дар зикри ҷамоате, ки фақир эшонро мулозамат нанамуда ва аз ин ҷаҳони ғонӣ рехлат намудаанд. Бар ҷаҳор фасл муштамил аст. Боби дуюм дар зикри ҷамоате, ки фақир ба мулозамати эшон расида ва аз ин ҷаҳони ғонӣ ба мулки ҷовидонӣ рехлат намудаанд. Бар ҷаҳор фасл муштамил аст. Боби сеюм дар зикри ҷамоате, ки фақир ба мулозамат ва мулоқоти эшон мушарраф гашта ва дар қайди ҳаётанд. Бар ҷаҳор фасл муштамил аст. Боби чаҳорум дар зикри ҷамоате, ки ин фақир шарафи мулоқоти эшонро дарнаёфта ва дар қайди ҳаётанд. Бар ҷаҳор фасл муштамил аст» (76-8а)⁵.

Фасли аввали боби якум дар зикри аҳволи адибонест, ки ба пирӣ расида, дар Бухоро дафн шудаанд. Онҳо 18 нафаранд ва аз табақаҳои гуногуни иҷтимоӣ баромадаанд. Намоёнтарини онҳо Рӯзбехони Исфаҳонӣ (48), Қамолиддини Иброҳими Шервонӣ (49), Шавқӣ (51), Ҳоҷа Волаҳӣ (52), Маҷлисӣ (53), Рӯҳии Табиб (53), Миршодӣ (53), Қабулии Бухорӣ (53), Қудсии Бухорӣ (56), Ҳусайнии Алоуддини Бухорӣ (56), Моилӣ сарроҷ (56) ва шоира Аллоҷаи Бухорӣ (56) мебошанд. Муаллиф дар ин фасл доир ба ин адибони номӣ бештар ва ба адибони номашхӯр маълумоти қамтар додааст.

Чунончи, Нисорӣ дар бораи Рӯзбехони Исфаҳонӣ хабар дода, қашмақашҳои ҳокимони Хуросонро хеле бишёр ба қалам медиҳад (44—45). Нисорӣ хабар додааст, ки дар доираи адабии Бухоро дар анҷумани баъзи шеърҳои шоирӣ занҳо низ ширкат меварзиданд. Ин далел хеле қолиб аст. Аз маълумоти ин фасл метавон равшан намуд, ки ба эҷодиёти Рӯҳии Табиб, Девонан Ҳисомӣ, Моилӣ оҳангҳои шикоятӣ эътироз, ба эҷодиёти Қабулию Маҷлисӣ ҳаҷву мӯтоби ва ба эҷодиёти Қасирӣ — тарғиби қасбу ҳунаро, панду насихат бештар ҳос будаанд.

Фасли дуюми боби аввали тазкира дар зикри адибонест, ки муаллиф мулозимашон нагаштааст ва онҳо ба пирӣ расида, берун аз Бухоро дафн шудаанд. Дар ин фасл зикри 39 нафар аст, ки аксар ҳаҷву ашроф, сайд, шайху ақобир, қозиву умаро ва ғайра мебошанд. Аммо маълумоти тозае, ки Нисорӣ ба як гурӯҳ адибон медиҳад, қобили таваҷҷӯҳ аст. Чунончи, ӯ дар бораи фазилатҳои Боязиди Пуронӣ қайд мекунад, ки ин шоир яке аз бузургони Хуросон буда, аз доираи адабии илмӣ Бухоро хуб баҳра бардош-

тааст ва «Фазоиلى шайх хушнависй аст. Хафт қаламро хуб менавишт. Қитобати меҳробӣ масҷиди Чомен Бухоро ба хатти ӯст» (58).

Хошимӣ соҳибӣ табъи баланд, ашъори санҷидаи хуб ва ғуфтори писандидан марғул буда, дар эҷодиёташ ғазал мақоми хос доштааст. Хошимӣ ғазалҳои шӯрангези латиф суруда, аҳли заҳматро ба ёфтани давои номуродӣ даъват мекардааст (58).

Дар ин фасли тазкира аз номбурдагон соҳибмансаб ба мисли Абдулғаффори Тошкандӣ (62), Бобо Айнулмулк (62), Муҳаммад Алий (62), Саъди Кешӣ (63), Мирзо Иброҳими Андиҷонӣ (68), Зайниддини Восифӣ (65) ва чанд нафари дигар, ки «гоҳо ба ғуфтани шеър ялтифот менамуданд, маълумот мундариҷ аст. Дар ҳаёти адабии аввали асри XVI як зумра шоирон эҷод мекардаанд, ки мардум толиби маҷлисӣ онҳо буданд. Фозили Андиҷонӣ (65), Ҳумоюнӣ Ироқӣ (65), Зайниддини Восифӣ (65), Хайдари Қулуч (68), Девонои Нишопурӣ (68) ва Мавлоно Оғаҳӣ (69) аз қабилӣ чунин адибонанд.

Мавзӯи ашъори ин адибонро бештар тасвири ҳаёти ғамангези мардум, оҳангҳои эътироз, танқиди риёи ҳокимону аҳли ҷоҳ, васфи дӯстиву садоқат, ишқу вафо, ҳидоят ба рӯзи хуш, умеди фардон неқ ва монанди онҳо ташиқ кардаанд.

Нисорӣ аз адибони ин фасл суҳанони Амир Нотиқиро (55) санҷида, ғазалиётро басе ҷошӣ, рубоӣётро некӯ, ашъори Мири Гесӯро (57) пурсӯзи ҷонгудоз ва ашъори Ҳифзӣ хаттотро бисёр санҷида медонад. Мисолҳои овардан муаллиф фикри ӯро тасдиқ мекунад. Чунинки, аз мазмун ва оҳанги ашъори Ҳифзӣ равшан мебарояд, ки дар асри XVI фасоду фиребгарии воизону мӯхтасибон ҳеле дар авҷ будааст. Ҳифзӣ бар муқобили ин ҳолат шӯрида меғӯяд:

Вонзон — онҳо, ки пинҳон ҷони ғулғун меҳӯранд,
Гӯшае рафта, аз дастӣ мӯхтасиб хун меҳӯранд.
Бода ҳамчун заҳр талху давра печад ҳамчу мор,
Ман дар ин фикрам, ки заҳри морро чун меҳӯранд?! (68).

Фасли сеюми боби аввали тазкираашро Нисорӣ ба зикри 6 нафар адиб бахшидааст, ки ба пирӣ нарасида вафот ёфтаанд ва дар Бухоро дафи шудаанд. Онҳо Қамолиддини Зиёӣ (69), Мирзо Маҷолий (70), Мирзо Ҳинду (70), Мирзо Қоилӣ (70), Мирзо Қўқӣ (70) ва Мирами Сиёҳ (70) мебошанд.

Азбаски аксари ин адибон дар айёми ҷавонӣ фавтидаанд, Нисорӣ дар бораи онҳо мухтасар таваққуф кардааст. Аз рӯи муояна маълум мешавад, ки Зиёӣ яке аз шоирони пешқадами замони буда, дар ашъори ӯ эҳсоси ошиқона бештар будааст.

Намоёнтарини шоири ин фасл Мирами Сиёҳи Хуросонист. Дар ашъори ин адиб оҳангҳои ҳаҷву танқид ва афкори пешқадами замони бештар ифода ёфтааст (69).

Фасли чаҳоруми боби аввали тазкираашро Нисорӣ ба шарҳи аҳволу ашъори 34 нафар адиб мебахшад, ки ба пирӣ нарасида вафот кардаанд ва дар берун аз Бухоро дафи шудаанд. Аксари онҳо шайхон, сайдон, хоҷагон, соҳибмансабон, мулозимони қону амир-

зодагон, иддзи каме аз онҳо намоёндагони табакаи миёнаву поёни иҷтимоӣ мебошанд. Маълумоти ин фасл аз он ҷиҳат ҷолиб аст, ки аксар адибони шаҳру вилоятҳои дигар низ бо доираи адабии Бухоро равобиту зич доштаанд. Аҳбори Нисорӣ дар бораи аҳволу ашъори Муҳаммади Ҷомӣ (бародари Абдурахмони Ҷомӣ (72), Асадуллоҳи Исфаҳонӣ (74), Кавомиддини Туршезӣ (74) ва ғайра хеле муфиданд. Аз маълумоти муаллиф маълум аст, ки Санд Кавомиддин шахси пешқадам буда, дар аҳли маъмури ӯ Туршат рӯ ба беҳбудӣ ниҳодааст. Зеро ӯ ба ободонии диёри худ кӯшида, ҳокимонро ба инсофу адолат даъват мекардааст. Ин ҳолат боиси он мегардад, ки ӯ бо ғитнаи ҳосидон ва фармони ҳокими Туршат кушта мегардад (72—73).

Фасли аввали боби дуҷуми тазкира дар зикри адибонест, ки муаллиф бо онҳо ҳамсӯхбат шуда, аксар маълумотро аз худӣ онҳо гирифтааст. Дар ин фасл сухан дар бораи 25 нафар адиб меравад, ки ба пирӣ расида дар Бухоро дафн гардидаанд. Ба ҷумлаи ин адибон Ҳошими Сиддикии Бухорӣ (81), олими адиб Шамсиддин Муҳаммади Қахтонӣ (82), адибони аҳли санъат Мираки Сандғиёс (85), Султон Муҳаммад (85), Муайиди Меҳанай (84), Мавлоно Султоналии Ҷаҳонӣ (87) ва Мавлоно Миралӣ Қотиб (88) дохил мешаванд, ки дар ривочи илму адабиёт ва маданияти аввали асри XVI саҳми арзанда гузоштаанд.

Фасли дуҷуми боби дуҷум дар зикри 20 нафар адиб аст, ки муаллиф бо онҳо ҳамсӯхбат гаштааст. Ин шоирон ба синни пирӣ расида, берун аз Бухоро дафн гаштаанд. Ин фасл бо шарҳи ҳоли Амир Ҳумоюнӣ Самарқандӣ оғоз ёфтааст. Ин шоир ба гуфти Нисорӣ пайвасти инсонро ба покизақорӣ ва ошиқонро ба вафо даъват мекардааст (100). Ҳакими Шаҳрисабзӣ (101) низ аз шоирони номини фасл ёд мешавад. Мулло Балой (101), Навиди Нишопурӣ (102), Абдӣ (102), бо адабиёт муносибати туфайлӣ доштаанд. Аз ин рӯ соҳиби тазкира аз мероси онҳо хеле кам намуна меорад. Нисорӣ дар ин фасл хонандаро бо инкишофи илми тибби замонаш шинос менамояд ва адибони бисёреро ном мебарад, ки аз ҳисоби касби табобат умр ба сар мебарданд.

Фасли сеҷуми боби дуҷуми асар ба зикри аҳволи 7 шоири ҷавони дар Бухоро дафншуда, ба монанди Ҳоҷа Мираки Бухорӣ (103), Самеи Ғичдувонӣ (104), Ҳоҷи Сонин Нимой (104) ва Абулвосеъ (104) бахшида шудааст. Нисорӣ доир ба шахсият ва маҳорати ин шоирон таъкид мекунад, ки дар Ҳоҷа Мирак «майлӣ ҷоҳ», дар Самеи Ғичдувонӣ «салосати табъ», дар Сонин Нимой «хусни сират аз хусни сурат» голиб ва аҳсан буд.

Аз адибони ин фасл Мавлоно Фазой шоири зулҳисонаӣ, «ашъори форсӣ ва туркиаш хуб», соҳиби маснавии «Ноз ва Ниёз», инчунин соҳибдевор ёд шудааст (105). Аз намоёнтарин адибони ин фасл Мавлоно Рӯҳӣ ва Қомин Бухорӣ аст, ки ҳарду низ шоири соҳибдевор будаанд (106).

Нисорӣ фасли ҷаҳоруми боби дуҷуми асарро ба зикри аҳволи 11 нафар адиб бахшидааст, ки берун аз Бухоро ғайбгардаанд.

Аз 11 нафар 3 нафар шайх — Абдуллатиф (107), Маъсумиҷо

(107), Мухаммади Чомӣ (110), 1 нафар саид—Амир Махдӣ (110), 1 нафар вазирзода — Хоҷа Мухаммадхусайн (110) ва боқӣ мондагон намояндан табақаи поёни ҷамъият будаанд.

Барҷастатарин адиби ин фасл Маъсумхочаи Кешист, ки аз мухити адабии Бухоро баҳраи пурсамар бардоштааст. Нисорӣ дар шеър мақоми ўро бо байти зерин баён намудааст:

Сўзи Хусрав дораду алфози Хофиз дар суҳан,
Нозукиҳон Ҳасан, он гаҳ ҳаёлотӣ Камол (110).

Муаллифи тазкира дар аснои ба шахсияти шоирон баҳо додани худ гоҳо камбудихон шахсии онҳоро низ хотирнишон мекунад. Маълумоти ба Мавлоно Фиребӣ овардаи ў шохиди фикри мост. «Беқайдӣ дар мизочаш ғолиб буд ва дар ишқи маҷозӣ муболиға менамуд. Ба ҷониби Балх тавачҷӯх намуда, дар роҳ ҷавонеро фиреб дода. Ўро катл кардаанд»,— менависад Нисорӣ (нусхаи № 1435, в. 2576).

Муҳимтарин қисми тазкирани Нисорӣ боби сеюми ўст. Дар ин боб суҳан аз аҳволи адибоне меравад, ки сокини Бухоро буда, дар доираи илмиву адабии ин шаҳр ба камол расидаанд. Сохиби тазкира бо онҳо бевосита ҳамсўхбат гаштааст. Аз ин рӯ маълумоти ин боб дар муайин кардани хусусиятҳои ҳаёти адабии аввали асри XVI, махсусан доираи адабии Бухоро аҳамияти калони илмӣ дорад.

Фасли аввали ин боб шарҳи аҳволу ашъори 17 нафар адибро дар бар мегирад. Аз шуарои ин фасл Мавлоно Сафӣ ва Навиди намояндагони аҳли ҳунари буда, боқӣ 15 нафар шайх, қозӣ, муфтий ва сайидонанд. Аз маълумоти ин фасл ошкор аст, ки баъзе намояндагони аҳли мансаб дар ҳаёти илмӣ адабии аввали асри XVI ғайрииштирок намудаанд. Абдулфариди Бухорӣ аз қабили онҳост. Ў бо вучуди мансаби соҳибдеворӣ ғамхори мардум буд. Ва худ низ аз бекарориҳои замонааш шикваҳо дошт:

На ороме зи ғурбат, не қароре дар ватан дорам,
Маро ин бекарорӣ ҳаст то ҷон дар бадан дорам (112).

Як нуктаи муҳим, ки махсусан, аз материали ин фасл бармеояд, дар байни иддае аз адибон зиёдтар авҷ гирифтани шаклпарастӣ дар шеър аст. Мисоли ин ба таълифи ғубонҳои ғўшвора, музмар, мусовиюлтарафайн, музаввар ва мазмунофаринию санъатҳои мушкिलाи бадеи бештар диққат намудани адибон аст (119, 135).

Дар фасли дуюми боби сеюми тазкира шарҳи аҳволи 10 нафар адиб мундариҷа аст, ки аксари онҳо соҳибмансаб буданд. Баъзе аз онҳо дар ҳаёти илмиву адабии давр саҳме доранд. Чунончи, Мухаммад Бадеъ, ки шоири нависанда буд, дар насри назм мусанифоти некӯ дошта, маснавии «Мухтор ва Бахтиёр» гуфтааст (120). Хоҷа Ҷозиди Самарқандӣ, бо вучуди мансаби баланд, шоири номӣ буд, ў аз касодии аҳли ғазл шикоят мекард:

Аҳли замона ҳасуд, қорӣ замона касод,
Бозори фасл касод, маълум ҳоли Ҷозид (120).

Нисорӣ аз адабони ин фасл Хофиз Мираки Байҳақӣ (120), Азизуддин (122) ва Солеҳии Карминагири (123) шоирони мумтоз мешуморад.

Дар фасли сеюми боби сеюми асар ба аҳволу ашъори 20 адиб маълумот дода мешавад. Нисорӣ аз аҳволи Муҳаммад Боқии Ямаи, ки писари Амир Абдуллои Ямаи (Мири Араб) аст, қайд мекунад, ки ҳамеша аҳли фазл ба манзили ӯ меомаданд ва аз фазилатҳои ин ҷаноб баҳраманд мегардиданд (123). Муаллифи тазкира Амир Садриддин Муҳаммадро «зубдатулуламо» ва Абдусаломии Бухорӣ (128), Ҳазирӣ (130), Яқинии Ҷӯйборӣ (130), Сурури (132), Фарқӣ (132), Нахлӣ (131) ва Донишро (131) адабони машҳури замонаи худ шуморидааст.

Дар фасли чаҳоруми боби сеюми асар зикри 11 нафар аҳли адаб омадаанд. Аз маълумоти ин фасл ва фаслҳои дигари тазкира бар меояд, ки байни адабони Мовароуннаҳр Ҳиндустон робитаи ҷидди адабӣ ривҷ дошт. Як гурӯҳ адабони Мовароуннаҳр, аз ҷумла Ҳоҷа Ҳусайни Марвӣ (132), Мавлоно Мушфиқӣ (134), Ниёзӣ (135), Мулло Қосими Арслон (135), Саҳмӣ (136) ва ҷанг нафари дигар бо сабабҳои гуногун ба Ҳинд сафар намуда, дар ҳаёти адабии ин кишвар соҳиби мақом ва нуфуз мегардид.

Аз шоирони барҷастаи ин фасл Абдурахмони Мушфиқӣ ва Ҳоҷа Ҳусайни Марвӣ мебошанд.

Боби чаҳоруми тазкира низ ба чаҳор фасл тақсим мешавад. Дар фасли аввал дар бораи 3 нафар, дар фасли дуюм дар бораи 13 нафар, дар фасли сеюм дар бораи 6 нафар, дар фасли чаҳорум дар бораи 13 нафар адиби замон суҳан рафтааст, ки муаллиф бо онҳо ҳамсухбат нагаштааст. Доир ба ин адибон маълумотро ба воқеаҳои ёри дӯстон гирд овардааст. Аз адабони фасли аввал **Ерини Хуросонӣ** соҳибдевори (138) буда, мероси ӯ қобили тавҷӯҳ ва сазовори омӯзиш аст. Аз фасли дуюм маълумоти ба намоёнагии адабони замон Қосими Қохӣ (1464—1570/139) Қудсини Фарғонагӣ (141), Мансури Табрезӣ (144) ва Халили Бадахшӣ (140) додаи Нисорӣ қобили тадқиқ аст.

Аз адабони ин боб Қосими Қохӣ ва Мансури Табрезӣ соҳибдеворанд. Ашъори ин адибон борҳо дар доираи адабии Бухоро, махсусан маҳфили адабии Нисорӣ мавриди муҳокима қарор мегирифт. Дар ин боб ашъори Шафiei Шомӣ (141), Ниҳонии Бухорӣ (141), Фурӯғии Самарқандӣ (142), Абдусамоди Бадахшӣ (143) ва Бехудини Балхӣ (141) бо ташбеҳу истиораҳои обдоре тавсиф гардиданд.

Мунофиқи маълумоти фасли чаҳоруми боби чаҳорум гуфтаи мумкин аст, ки доираи адабии Бухоро ба як мактаби санҷиш ва маҳорати адабӣ табдил ёфта будааст. Зеро шуаро аз ғушаву қанори Мовароуннаҳр ва берун аз доираи он ба ин доираи адабӣ, махсусан, ба атрофи Нисорӣ ҷамъ меомаданд. Ба ин ҷо шуаро на танҳо худ ҷамъ меомаданд, балки номаҳои бисёре низ мефиристонидаанд. Маълумоти доир ба Муҳаммад Шарифи Андичонӣ (144), Мавлоно Шарифи Табрезӣ (144), Хидоятӣ Гелонӣ (145), Ғизолин Машҳадӣ (146) ва ҷанг нафари дигар овардаи Нисорӣ тасдиқи ин фикр аст.

Хотимаи тазкираро Нисорӣ ба зикри хешу акрабони худ, ки 7 нафар буда, дар ҳаёти адабии асри XVI ширкат варзидаанд, мебахшад. Аз ҷумлаи он адибон Подшоҳхоҷа (146), Абдусаломхоҷа (152), Валихоҷа (153), Мирамхоҷа (153) ва Шоҳимхоҷа (153) дар ҳаёти адабии давр як навъ саҳм доранд.

Таркиб ва мундариҷаи тазкираи Нисорӣ ба таври мухтасар аз ҳамин иборат аст.

Чунон ки дар боло гуфтем, аҳамияти тазкираи Нисорӣ барои омӯхтани адабиёти аввали асри XVI ниҳоят бузург аст. Ин асар ягона сарчашмаест, ки дар Осиёи Миёна таълиф гардида, асосан зикри аҳволу ашъори адибони ҳамин кишварро дар бар мегирад. Агар ин тазкира намебуд, бисёр масъалаҳои адабиёти аввали асри XVI имрӯз торик ва номаълум мемонд. Чунончи, аз маълумоти танҳо ҳамин тазкира ошкор аст, ки аз адибони ин давр 14 нафар, ба монанди Хоҷа Волаҳӣ, Девонаи Ҳисомӣ, Мирами Сиёх, Сафедддини Нурбахш, Мавлоно Комӣ, Ҳайдари Кулчапаз, Ҳофизи Мирак, Мавлоно Нахлӣ, Абдурахмони Мушфиқӣ, Мавлоно Ёрӣ, Қосими Қоҳӣ, Мансури Табрешӣ, Қосими Арслон ва Шоҳвалихоҷаи Бухорӣ шоирони барҷастаи соҳибдевор будаанд. Аз девони ин адибон то замони мо асарҳои Мирами Сиёх, Ҳайдари Кулчапаз, Мавлоно Нахлӣ, Абдурахмони Мушфиқӣ, Мансури Табрешӣ, Қосими Арслон ва Қосими Қоҳӣ омада расидаанд. Аммо сарнавишти осори адибони дигар маълум нест.

Ба ҷуз ин аз осори адибони ин тазкира то имрӯз «Меҳмонномаи Бухоро»-и Рӯзбеҳхон ва «Бадоеъ-ул-вақоеъ»-и Восифӣ низ боқист. Аз 262 тан адиби ин тазкира 49 нафар (чунончи, Мавлоно Рӯҳӣ, Мавлоно Қасирӣ, Моилии Сарроҷ, Ҳайдари Кулчапаз, Мавлоно Шӯҳӣ, Дарвеш Мақсуди тиргар, Хоҷа Муҳаммади Қаннод, Ҳакими Шаҳрисабзӣ, Мавлоно Комӣ, Мавлоно Сафой, Мавлоно Донишӣ, Мавлоно Ниҳонӣ ва чанд нафари дигар) намояндагони аҳли санъату ҳирфат будаанд.

Аз маълумоти ин тазкира равшан мегардад, ки дар аввали асри XVI бо сабабҳои гуногун аз ҷумла, душвории шароити зиндагӣ аз Мовароуннаҳру Хуросон ба доираҳои адабии Ҳиндустон 24 нафар адиб (ба монанди Боязиди Пуронӣ, Ҷозили Андиҷонӣ, Мавлоно Маҳрама, Навиди Нишопурӣ, Хоҷа Ҳусайни Марвӣ, Қосими Арслон, Қосими Қоҳӣ ва чанд тани дигар) ҳичрат намуда, аксари онҳо дар он сарзамин мондаанд ва хеле кам адибон ҳамчун Мушфиқӣ ва Нисорӣ ба ватани худ баргаштаанд.

Ҳамаи ин далелу мулоҳизаҳо аз он шаҳодат медиҳанд, ки «Музаккир-ул-аҳбоб»-и Нисорӣ дар омӯхтани адабиёти аввали асри XVI Мовароуннаҳру Хуросон сарчашмаи бисёр муҳим ва пурқимат аст.

БОБИ ДУЮМ

МАЪХАЗҲОИ АДАБИЮ ТАЪРИХИИ НИМАН ДУЮМИ АСРИ XVI

«ТАЗКИРАТ-УТ-ТАВОРИХ»

Дар муайян кардани чанд лаҳзаи тозаи зинагонӣ ва солҳои вафоти зиёда аз 50 адиби асри XVI тоҷик маълумоти «Тазкират-ут-тавориҳ»-и Абдуллои Кобули низ аҳамияти калон дорад. Ин тазкираро муаллиф соли 1010/1601 дар қасабаи Парғнаҳи Қашмир ба итмом расондааст. Худи ӯ менависад, ки «ин асар ба таърихи рӯзи якшанбеи ёздаҳуми шаҳри рабеъулаввали санаи 1010 аз қалами шикастарақаи мискии фақир Абдуллоҳи Гуноҳи Кобули дар қасабаи Парғнаҳ сурати таҳрир ва самти тасвир ёфт»¹. Аз ин асар то ҳол ду нусхаи хаттӣ маълум буда, яке таҳти № 2093 дар захираи дастнависҳои Институти шарқшиносии АФ РСС Узбекистон² ва дигаре зери № 138 дар музейхонаи А. А. Семёнов (ш. Душанбе) махфуз аст. Нусхаи № 2093 дастнависи худи муаллиф буда, нусхаи № 138 соли 1147/1734 дар Кобул бо фармони Муҳаммад б. Мирҷалолиддин аз тарафи Шоиқ ном котиб истисоҳ шудааст (нусхаи № 138 вв. 256а ва 255а). Ч. Стори дар феҳристи худ соли итмоми ин тазкираро саҳваи санаи 990/1582 пиндоштааст³.

Ин асар аз муқаддима ва шаш табақа иборат аст. Табақаи якум дар зикри анбиё, табақаи дуюм дар зикри авлиёву машоих, табақаи сеюм дар зикри фузалову шуаро, табақаи чорум дар зикри салотину умаро, табақаи панҷум дар зикри Ҷалолиддин Муҳаммади Акбар (1556—1605) ва дигар шоҳзодагону умарои бобуриёни Ҳинд ва табақаи шашум дар зикри таърихи сохта шудани биноҳои маданияи асри XVI Ҳиндустону Афғонистон аст.

Аз таълифи асар мақсади муаллиф дар ҳар боб сабт кардани далелҳои таърихӣ, тарҷуман ҳоли ва адабию маданияи асри XVI будааст. Сабаби «Тазкират-ут-тавориҳ» ном гирифтани асар низ ба ҷиҳати ҳамаи маълумоти баргузидани таърихӣ ва моддаҳои таърихро дар бар гирифтани он аст. Аз тавсифи табақоти тазкира маълум аст, ки барои мо табақаи сеюми он аз ҳама муҳимтар аст. Ин қисмат ба мисли тазкираҳои маъмулӣ таълиф ёфта, доир ба шарҳи аҳволу ашъори 195 адиби маъруфи гузаштаву муосири муаллиф маълумот медиҳад. Ин табақаро мувофиқи қимати илмӣ ба ду қисмат ҷудо мекунем. Дар қисми якум зикри аҳволи адибони асрҳои IX—XV ва дар қисми дуюм зикри аҳволи адибони асрҳои XV—XVI омадаанд. Дар қисми дуюм доир ба аҳволу ашъор ва солҳои вафоти 57 адиби охири асри XV ва аввали

асри XVI маълумот ҳаст, ки дар байни онҳо чанд нуктаи зиндагонӣ ва махсусан солҳои вафоти 52 адиб (ба монанди Бадриддини Хилолӣ (в. 936/1529), Фасеҳиддини Хиротӣ (в. 937/1530), Хоҷа Хондамир (в. 938/1532), Чалолиддини Оғаҳӣ (в. 932/1526), Фироқии Бухорӣ (в. 944/1538), Мавлоно Нургисӣ (в. 948/1542), Хоҷа Осафӣ (858/1454—928/1522), Хайдари Қулчапаз (в. 947/1551), Мачиунӣ Машҳадӣ (в. 928/1522), Сақон Бухорӣ (в. 970/1562) ва Мавлоно Боқӣ (в. 975/1567) ҷолиби диққат аст. Чунончи, нуктаҳои дар натиҷаи ҳасад бо тӯхмат қатл ёфтани Хилолӣ, соли саҳеҳи кушта шудани Умедин Розӣ (в. 925/1519), соли вафоти Шайхони Муаммой (в. 942/1536), соҳиби девон будани Оғаҳии Хуросонӣ ва чанд нафари дигар танҳо дар ҳамин тазкира мундариҷ аст. Дар бораи Оғаҳии Хуросонӣ аз муаллифони сарчашмаҳои адабию таърихӣ Навоӣ, Фаҳрии Хиротӣ, Ҳакимшоҳи Қазвинӣ, Хондамир, Восифӣ ва Нисорӣ маълумот дода бошанд ҳам, дар бораи девондоштани ӯ қасе аз ин муаллифон чизе нагуфтааст. Аз маълумоти Абдуллои Қобулӣ бар меояд, ки «Мавлоно Оғаҳӣ шоири хуштабъи тезфаҳми зарифмашраб ва зоҳираш неку забони шеърш мулоим ва дар миёни зурафо надимшева ва девонаш қариб ба ду ҳазор байт» (Нусхаи № 2093, /в. 172а) будааст.

Ин муаллиф доир ба Фироқии Бухорӣ низ маълумоти тозаеро оварда менависад, ки Фироқӣ «басе хуштабъу фозил ва донишшеваю ширинкалом қасе буда. Ашъори хуби бисёр дорад ва қасидаро ҳам хуб мегуфта. Ва ин матлаъ аз ӯст:

Маро бисёр мушқил менамояд ғурқати ҷонон,
Видон ҷони ширин аст душвор, эй мусулмонон.

Ба тақсири илоҳӣ дар шаби барот, авосити шаҳри шаъбони санаи 944/1537—38 ба раҳмати ҳақ рафта. Ва Амир Атоуллоҳ калимаи «шомӣ барот»-ро таърихи Мавлоно ёфта. (в. 1726). Абдуллои Қобулӣ чунин маълумоти тозаро дар бораи Хайдари Қулчапаз, Осафии Хиротӣ ва Сақон Бухорӣ ҳам овардааст. Ӯ менависад, ки Сақон Бухорӣ пайравии Қосимуланвор буда, қариб ба чор ҳазор байт девони хуше дорад ва 18 шаъбони санаи 970/1563 ҳангоми сафари Сарандеб дар мавзеи Гур вафот кардааст. (в. 179а)⁴.

Дар бораи бисёр адибони ин тазкира дар дигар маъхазҳо чунончи, дар тарҷумаҳои «Маҷолис-у-нафос», тазкирани «Тӯҳфан Сомӣ» ва «Музаққир-ул-аҳбоб» низ маълумот ҳаст. Аммо Абдуллои Қобулӣ ба маълумоти ин тазкираҳо санадҳои тоза ва таърихи вафоти адибонро илова кардааст. Худи муайян кардани ҳаҷми мероси рӯзу соли вафот, ҷои дафн ва дигар лаҳзаҳои ҷудогонан ҳаёти зинда аз 50 адиби асри XVI аз арзиши баланди илмӣ ин асар ғувоҳи барҷастааст.

Дар омӯхтани адабиёти асри XVI махсусан, тарҷумаҳои «Маҷолис-у-нафос», тазкирани «Тӯҳфан Сомӣ» ва «Музаққир-ул-аҳбоб» маълумоти яқдигарро пурра мекунад. Муаллифи «Тӯҳфан Сомӣ» дар бораи қариб 60 шоири дар тарҷумаҳои «Маҷолис-у-нафос» дарҷ ёфта маълумоти тозаи иловагӣ овардааст. Абдуллои Қобулӣ маълумоти ин ду тазкираро дар баёни шарҳи ҳол, мерос

ва нафоти чандин шоир такмил додааст. Чунончи, доир ба ахволу ашъори Хилолӣ дар сарчашмаҳои номбурда маълумот бошад ҳам, лекин сабаби кушта шудани ӯ таъхи дар «Тазкират-ут-таворих» ба таври возеҳ баён гардидааст. Абдуллои Кобулӣ менависад, ки «Хосидон ва чамъи хабис дар пай ӯ (Хилолӣ — У. К.) шуда, аз рӯи бугъ ва ҳасад ва нифок он фозили беназирро ба дорулбако бурда. Яке муддаӣ шуд ва ду хабис гувоҳ гашта ба рофизии он шоири бегуноҳ гувоҳин ба ноҳақ доданд ва азоби охиратро бар худ гирифтанд» (170а).

Арзиши илмӣ «Тазкират-ут-таворих» дар омӯхтани ҳаёту эҷодиёти шоирони аз Мовароуннахру Хуросон ба Ҳинд сафар намуда ҳам калон аст. Масалан, дар ин асар доир ба ахволу ашъор ва ҳичрати Мавлоно Бокӣ, Ғизоли Машҳадӣ (в. 981/1573 Косими Коҳӣ /в. 987/1580) ва чанд нафари дигар маълумоти пурқимате ҳаст. Ин далелҳо дар таҳқиқи робитаи адабии кишварҳои Мовароуннахру Хуросон ва Ҳинд ҷолиби диққатест.

Ба ин тарик, бидуни омӯзиши «Тазкират-ут-таворих»-и Абдуллои Кобулӣ лаҳзаҳои ҷудогонаи ҳаёти бисёр адибон ва масъалаҳои муҳими таърихи адабиёти асри XVI-ро дуруст тасаввур кардан душвор аст.

«ТАЗКИРАТ-УШ-ШУАРО»

Яке аз муҳимтарин сарчашмаҳои, ки маълумоти он дар омӯхтани ҳаёти маданияту адабии инмаи дуҷуми асри XVI арзиши бузургӣ илмӣ адабӣ дорад, «Тазкират-уш-шуаро»-и Муҳаммад Мутрибӣ Самарқандӣ (1558—1629) аст. Мутрибӣ тазкирани худро ба ҳукмрони нави Мовароуннахр Валимуҳаммади Баҳодурхон мебахшад. Ӯ соли таълифи тазкирано дар ҳеч ҷои асараш равшан қайд накардааст. Аммо аз рӯи санаҳои дар тазкира овардаи муаллиф (в. 102/109, 152, 406, 417, 419, 430, 461...) ошкор аст, ки ин асар дар миёнаҳои соли 1013/1605 ба итмом расидааст. Чунончи, Мутрибӣ дар зикри Аминеи Бухорӣ (в. 45) менависад: «Холо ки шуҳури санаи салоса ва ашара ва алфа аст, ханӯз дар қайди ҳаёт аст». Муаллиф дар зикри Хирғаҳии Хисорӣ (в. 461) низ ҳамин таърих (1013/1605)-ро меорад, ки «холо шуҳури санаи салоса ва ашара ва алфа аст, дар вилояти Қеш ба таҳсили улум иштиғол дошта». Дар тазкира таърихи баъди соли 1013/1605 ба назар намерасад. Ҳамин соли итмоми тазкирано адабиётшиносони ўзбек Р. Муқимов ва Б. Валихўҷаев низ тасдиқ кардаанд⁵. Мутрибӣ қайд мекунад, ки ин асараш дар тазкиранигории Мовароуннахр баъди тазкирани Давлатшоҳ, Навоӣ ва Нисорӣ меистад. Аз ҷумла, ӯ мегӯяд: «Аз ҷумлаи нусхаи машхуран мўтабара яке тазкирани амири бо интибоҳ Давлатшоҳ аст ва дигаре «Мачолис-у-нафос»-и амири кабир Алишер аст ва дигаре китоби олихитоб «Музаққирӣ аҳбоб»-и Маҳдумӣ... Ҳасанхўҷаи Нисорӣ Бухорист»⁶. Аз ин мулоҳиза натиҷа мебарояд, ки дар асрҳои XV — XVI тазкирано «Маноқиб-уш-шуаро» ва «Лубоб-ул-албоб» ба аҳли фазли Мовароуннахру Хуросон маълум набудаанд.

Маълумоти ин асар дар омӯхтани ҳаёти маданияи адабии Мовароуннахри асри XVI давоми мантиқии ахбороти тазкирани Нисорӣ аст. Ин асари Мутрибӣ низ ба мисли тазкираҳои Навоӣ, Семӣ-мирзо ва Нисорӣ ба зикри аҳволу ашъори удабову фузалои муосирӣ муаллиф баҳшида шудааст. Аммо тартиби ҷо ба ҷо гузориши зикри аҳволи адибон дар асари Мутрибӣ «адимулмисол» буда, то он вақт бо чунин тартиб қасе дар Мовароуннахр тазкира нанигоштааст⁷. Яъне тазкирани ӯ бо тартиби ҳуруфи абҷад таълиф ёфтааст. Ин тартиби тазкираниро соинтар Волаи Доғистонӣ дар тазкирани «Риёз-уш-шуаро» (с. 1161/1748) давом медиҳад⁸.

Мутрибӣ ёдовар мешавад, ки дар хошияи тазкира номи баҳри ғазалу қасидаҳои мисол овардаашро «бо арқони мавозини аруз» зикр менамояд (11). Вале ӯ дар ҳеҷ ҷои асар ин гуфтаи худро ғарзона накардааст.

**Таркиб
ва мундариҷаи
тазкира**

Тазкирани Мутрибӣ таркибан аз муқаддимаи мухтасар ва ду фасл иборат аст. Дар муқаддима сабаб ва нияти таълифи асарро хабар додааст. Дар фасли якум зикри 16 нафар «хавоқини ва салотини номдор» аст, ки ба ҷуз идораи давлат ба шеърӯи шонӣ низ иштироқи доштанд. Ин фасл ба се қисм тақсим мешавад, ки муаллиф онро «исм» номидааст.

Исми аввал дар баёни аҳволи 7 нафар салотини ва шохзодагонест, ки муаллиф эшонро дида ва ҳамсӯхбат шудааст. Дар ин ҷо номи Абдуллоҳони шайбонӣ, Султонвалиди Хуш, Абулхайрсултон, Муҳаммадзамони Бадахшонӣ ва Музаффарсултонро мебинем (12—43).

Исми дуюм ба шарҳи аҳволи 4 тан султони замон ҳамчун Абдулқуддус, Дўстумсултон, Пирмуҳаммадсултон ва Сандмуҳаммадсултон баҳшида шуда, муаллиф онҳоро дида бошад ҳам, вале ҳамсӯхбат нагардидааст (43—48).

Дар исми сеюм зикри аҳволи 5 султони муосир, ба мисли Муҳаммадраҳими Қошғарӣ, Ҳакиммирзон Қобулӣ ва Муҳаммадхошими Ҳисорӣ омадааст, ки муаллиф эшонро надидааст ва авсофашонро аз дигарон шундааст.

Аз маълумоти ин фасли тазкира равшан мегардад, ки Мутрибӣ бо табақаи ҳукмрони замон иртиботи наздик дошта, 11 нафари онҳоро дидааст ва бо 7 нафарашон сӯхбат ороштааст. Аз ин рӯ маълумоти онд ба аҳволи ин салотини овардан муаллиф хеле боварибахш аст (49—64).

Мутрибӣ аз идораи давлат, ҷангҳои хунии ва ғайрияқи эҷодии ин ҳукуматдорон далелҳои зиёдеро меорад, ки онҳо дар омӯхтани вазъи сиёсӣ маданияи нимаи дуюми асри XVI аҳамияти калон доранд. Аз салотини номбурда 9 нафар ҳамчун Султонвалиди Хуш, Абулхайрсултон, Музаффарсултон, Муҳаммадзамони Бадахшонӣ ва Хошими Ҳисорӣ дар ҷангҳои торочгарӣ ва тоҷутахтталовӣ кушта шудаанд. Мутрибӣ аз хусуси тadbироти давлатӣ, адлу дод ва ҳаёлати подшоҳон сухан гуфта баъзеҳоро (Абдуллоҳон, Дўстумсултон)-ро ситонӣ ва амалиёти золимонӣ иттиҳом меорад (Музаффар ва Абулхайр)-ро сарзаниш менамояд. Вай онд ба тadbироти

дар идораи давлат пеш гирифтаи Абдуллохон мулоҳиза ронда таъкид мекунад, ки аҳли фазл ва шуаро амалиёти ин подшоҳро нарасонданидаанд. Ин подшоҳ ба форсӣ ва туркӣ шеър мегуфт ва ба шуаро меҳрубониҳо дошт (12—19). Мутрибӣ доир ба фаъолияти давлатии Раҳимхони Хоразмӣ низ ба ин мазмун сухан ронда, сипас илова менамояд, ки ӯ дар санаи 998/1589 ба туркӣ китоби «Лайлӣ ва Мачнун» таълиф намуд ва фақир онро дида будам (56—58). Муаллифи тазкира баръакс ин ҳолат аз амалиёти Абдулхайр бинии Чавонмардалихон менависад, ки ин шахс «подшоҳе буд, бағоят фитнаангез ва аҷоиб мазҳари кину музаҳҳири ситез ва гарди фитна бар фарқи халқ мебехту хуни чамъе мерехт... Ба андак замоне асоси давлату қомронӣ ва бунёди умру зиндагонии худ ва падару бародарон ва ақрабӯро барандохт» (29). Муаллиф аз ин подшоҳи мағрур ва шӯҳратталаб шеъре мисол овардааст, ки дар ду байти он нияту доираи завқ ва амалиёташ равшан ифода ёфтаанд:

Боз дар сар ҳаваси теғу синон аст маро,
 Боз шоханшахн ҳар ду ҷаҳон аст маро.
 Дил гирифт аз падару ҳам зи Чавонмардан ӯ,
 Обру дар қадами ҳазрати хон аст, маро (30).

Ба ин тарик, аз мулоҳиза ва далелҳои боло равшан мегардад, ки фасли якум тазкира ҳарчанд дар зикри аҳволу ашъори подшоҳон аст, вале он дар омӯхтани ҳаёти умуман сиёсӣ маданий нимаи дуюми асри XVI ва махсусан аҳволи табақаи поёни иҷтимоӣ низ материалӣ бисёр муфид медиҳад.

Фасли дуюм. Дар ин фасл зикри аҳволу ашъори 317 нафар адиби муосири муаллиф мувофиқи тартиби ҳуруфи абҷад, аз алиф то ғайн, ҷой гирифтаанд. Муаллиф ҳар як ҳарфи абҷадро аз рӯи дараҷаи боварибахши маълумот ба се нуқта ҷудо намудааст. Масалан, танҳо як ҳарфи алиф аз се нуқтаи алоҳида, таркиб ёфтааст.

Дар нуқтаи якум зикри аҳволу ашъори фузалоӣ шуароест, ки муаллиф эшонро дида, бевосита мулозимат намуда ва аз дастӣ онҳо ашъорашонро гирифтааст.

Нуқтаи дуюм дар зикри аҳволу ашъори шуарову фузалоест, ки муаллиф эшонро дида бошад ҳам, вале ҳамсӯҳбат нашудааст ва ашъорашонро тавассути ғайр гирифтааст.

Нуқтаи сеюм дар зикри аҳволу ашъори шуарову фузалоест, ки муаллиф эшонро бевосита надидааст ва ашъорашонро ба воситаи дигарон ба даст овардааст. Чунон ки мебинем, дар фасли дуюми тазкира шарҳи аҳволу ашъори шуарову фузало дар доираи 28 ҳарфи абҷад дар 84 шўъбани алоҳида омадаанд. Дар чунин ҳолати мураккаб санҷидани сохти тазкира бисёр душвор аст. Аз ин рӯ мо бо мақсади осон ва ҳубтар тасаввур кардани моҳияти маълумоти тазкира қарор додем, ки ахбороти ҳар нуқтаро, аз алиф то ғайн, иҷлухт дар як ҷой бисанҷем. Зеро дар чунин тарзи тадқиқ, аз як тараф, ҳаҷми умумин қор муҳтасар мешавад, аз тарафи дигар, дараҷаи мўътамадин маълумот ва хусусиятҳои муҳимтарини тазкира беҳтар аён мегардад.

Нуктаи якум Дар нуктаи якуми ин фасл шарҳи аҳволу ашъори 144 нафар адиб мундариҷ аст, ки бисъёри онҳо аз шаҳрҳои Самарқанду Бухоро буданд.

Мутрибӣ ин гурӯҳи адибонро на танҳо дидааст, бо онҳо мулоқот намудааст, балки зумрае аз эшон шиносҳои наздик, шарикдарсон, ҳаммаҷлисон ва устоду шогирдони худӣ ӯ буданд. Чунки вай дар Самарқанду Бухоро касби фазилят карда, камол ёфтааст ва аз ин рӯ бо доираҳои илмию адабии ин ду шаҳр робитаи хуби ногусистанӣ дошт.

Чунончи, Мутрибӣ дар бораи Аминии Даҳбедӣ маълумот оварда менависад, ки «гоҳо ба ҷиҳати тазкор ва такрори сабақ ва тасҳеҳу танқеҳи иборот ба манзили шарифи эшон, ки дар лаби ҳавзи Булбулак воқеъ аст, меомадем» (67). Мутрибӣ аз хусуси Ашқии Самарқандӣ мулоҳиза ронда мефармояд, ки «Ашқӣ аз шурақои қадим ва дӯстони воҷибуттаъзими ин фақир аст. Аз айёми сибо то ҳоло бо ин камина маърифат дорад... Табъи хушаш дар суханварӣ бемонанд ва маонии ашъораш бағоят дилписанд аст... Маонии покизаро дар қисвати назм меорояд. Таҳсил намуда. Аҳлият пайдо карда. Дар фанни муаммо зуфунун гардида» (94). Муаллиф аз аҳволи Бандии Самарқандӣ маълумот оварда мегӯяд, ки «гоҳо бо фақир мулоқот менамуда (134), аз Ҷалолии Бухорӣ сухан ронда менависад, ки вай бо ӯ борҳо сӯхбат дошт (138) ва дар зикри Бодии Қашмирӣ хабар медиҳад, ки ин шоир «аксар ба мулозимати Маҳдумӣ, (яъне устоди Мутрибӣ — У. К.) Ҳасанхоҷаи Нисорӣ меомад ва дар ин зимн» бо Мутрибӣ низ сӯхбатҳо менамуд (131).

Дар ин нукта аҳволу ашъори дӯстони қарин ва пайвандони Мутрибӣ бисъёр зикр ёфтааст. Мо ин маълумотро аз дигар маъхази адабию таърихӣ ба даст оварда наметавонем. Масалан, муаллиф дар бораи Фаршии Самарқандӣ менависад:

«Исми сомияш Ҳабибуллоҳ аст. Аз дӯстони ҳабиб ва ёрони лабиби ин фақир мебошад. Аз қадимулайём миёни обоӣ ӯву обоӣ ин камина ҷиҳатмандӣ ва ҳаққи намак буда. Ва ҳоло ӯ он тариқай марзияро риоят намуда, дар ризочӯии ин фақир мекӯшад. Таҳсил менамояд ва ба ҳусни қобилият гӯи фазилят аз ақрон ме-рабояд. Табъи хуб дорад ва ашъорро некӯ мегӯяд. Ва дар ҳар ду қисм аз ақсоми шеър: матбӯъ ва маснӯъ табъаш диққат мекунад... Ва худро дар ин фан талмизи ин фақир мешуморад. Ва бештар аз саноеи мушкилаи шеърӣ ва бадоеи муфаззилаи фикриро гуфта... Маълум нест, ки касе аз шуарои замон дар ин маънӣ адили ӯ буда бошад. Дар фанни муаммо ва арӯз ва қавофӣ низ изҳори қудрат мекунад. Бо вучуди салиқай шоирӣ аз соири умур, чун тазҳиб ва тасвир ва муҳр кардан ва ғайра низ баҳраманд аст. Ашъори зебо ва қасоиди ғарро дорад» (372—373). Муаллиф аз ашъори Фаршӣ ду ғазал (10 байт) меорад, ки матлаи яке аз онҳо ин аст:

Ғаҳ мусулмон, гоҳ кофар, ғаҳ хумору гоҳ маст,
Хомӯш, эй дил, сарнавиштам ин бувад рӯзи аласт (373).

Хар ду ғазал ҳам рӯху мазмуни риндӣ дорад ва дар тадқиқи жанри ғазали ин давр материали пурқимат аст.

Ин нуқтаи таъкира дар тадқиқи шарҳи аҳволу ашъори як ғу-рӯх адибони замон ҳамчун Назрии Бадахшӣ, Ғарибии Хиротӣ, Ҳасанхочаи Нисорӣ, Юмлии Миёнкалӣ, Мавлоно Рустами наққош ва амсоли нинҳо ва ба ин васила барои омӯхтани тарҷумои ҳолу ғай-олияти адабию илмӣ худӣ Мутрибӣ маълумоти хуб медиҳад. Танҳо аз ҳамин нуқтаи таъкира аён мегардад, ки ин адибон дар таълими илмҳои гуногуни замон устои бевоситаи Мутрибӣ буданд.

Муаллиф дар зикри Мавлоно Рустами наққош хабар медиҳад, ки «ин фақир рӯзе чанд пеши ӯ **таъхӣб** меварзид ва бисёр таъли-ми мушфиқона менамуд. Таъби некӯ дошт» (416).

Вай дар зикри Назрии Бадахшӣ менависад, ки «таваллуд дар вилояти Бадахшон намуда ва таҳсил дар вилояти Мовароуннаҳр карда. Аз ҷумлаи маволини мӯътабар гардида буд... Ин фақир чанд рӯзе поре аз **улуи ҳақиқата ва олия** назди ӯ гузаронид. Бағоят хушихтилот ва ширинзабон буд» (334—335). Муаллиф дар зикри Ғарибии Хиротӣ қайд мекунад, ки вай «чанд рӯзе дар Самарқанд буд ва бо волидайн фақир муҳаббат менамуд. Рӯзе чанд ин ка-минаро дар **илми сиёқ** таълим менамуд» (480). Мутрибӣ илми му-сиқиро аз Юмлии Миёнкалӣ омӯхтааст: «Ва ин фақирро рӯзе чанд дар ин боб таълим менамуд» (250). Мутрибӣ дар зикри Ҳасанхочаи Нисорӣ таъкид менамояд, ки «ҳар он чи ин камина дар фонуни шеър омӯхта, намунаест, ки аз рӯфтурӯби базмгоҳи он олиҷоҳ омӯхта ва аз хони эҳсонӣ он султони мулки суҳан бар-дошта» (312—313). Аз ҷузъиёти мазмун ва тарзи баёни ин далел-ҳо хуб ошкор мегардад, ки маълумоти нуқтаи якуми таъкира ҳар-ҷониба дақику боварибахш, бисёр санҷида ва аини ҳақиқат аст. Бинобар ин аз ин маълумот яқинан маълум мешавад, ки Мутри-бӣ илми наққоширо аз Рустами наққош, илми ҳақиқати олияро аз Назрии Бадахшонӣ, илми мусиқиро аз Юмлии Миёнкалӣ, илми услубро аз Ғарибии Хиротӣ ва ниҳоят илми шеърро аз Ҳасанхо-чаи Нисорӣ омӯхта будааст.

Ин нуқтаи таъкира дар омӯхтани аҳволу ашъори як зумра шогирдонӣ Мутрибӣ низ маъхазӣ мӯътамад аст. Аз маълумоти доир ба Ҷоилии Самарқандӣ, Зеҳнии Самарқандӣ, Собити Миёнкалӣ, Ҳазонии Шаҳрисабзӣ ва монанди нинҳо овардан муаллиф равшан мегардад, ки ин адибон дар ташаккули шахсӣ ва касбӣ камол аз Мутрибӣ таълим гирифтаанд. Масалан, муаллиф аз Со-бити Миёнкалӣ маълумот оварда, менависад, ки «таълими хат аз ин фақир мегирад» (445). Чунин фикраро дар зикри Зеҳнии Са-марқандӣ низ мутолиа менамоем (464).

Мутрибӣ бо Ҳазонии Шаҳрисабзӣ ҳам муносибати наздик дош-тааст. «Муддатест, ки бо ин камина маърифат дорад ва худро дар фанин шеър,— менависад вай,— шогирди ин фақир мешуморад» (475). Ӯ дар илми шеър ба Ҷоилии Самарқандӣ мартабаи усто-дӣ доштааст. Муаллиф дар зикри ин шоир хабар медиҳад, ки «аксари ашъорашро пеши фақир мегузаронад» (475).

Чунон ки гуфтем, як хусусияти барчастан тазкира ин аст, ки Мутрибӣ шарҳи аҳволу ашъори адибонро мувофиқи тартиби хуруфи абҷад табақабандӣ кардааст. Огоҳем, ки Навоноӣ Соммиро сохтмони тазкираҳои худро аз рӯи тартиби мақоми табақоти иҷтимоии адибон табақа баста буданд. Мутрибӣ бо ин усули табақабандии тазкираи худ ба тарзу тартиби нави ва роҳи мустақил рафтааст. Мутрибӣ ба ин тартиби нави табақабандӣ шарҳи аҳволу ашъори умарову вузаро, соҳибдевору қозӣён, уламову мударрисони мадраса, қотибу лашқариён, шуарои намоён касбию хунармандони оддиро дар як нуктаву қатор паҳлӯ ба паҳлӯ овардааст. Албатта, тарзи иншо ва дараҷаи тавсифоти муаллиф дар шарҳи аҳвали табақоти гуногуни ҷамъият як хел нест. Он чое, ки ӯ аз хусуси уламон дин, рӯҳониён баландмартаба, умарову вузаро ва қозӣён баргузидан замон маълумот медиҳад, намоёндагонии ин табақа ва мартабаи дар ҷамъияту олами илму адаб доштан онҳоро бештар васф мекунад. Аз маълумоти Мутрибӣ ошкор аст, ки ҳудӣ ӯ бо ин гурӯҳи иҷтимоӣ иртиботи наздик доштааст. Аз ҷиҳати ҳаҷм низ дар тазкира маълумоти ӯ роҷеъ ба намоёндагонии ин табақа ҷои зиёдеро ишғол кардааст. Масалан, Мутрибӣ аз хусуси аҳволу ашъори Амيينи Даҳбедӣ, ки писари нахустини Маҳдуми Аъзами Қосонист, дар ҳаҷми ёздаҳ varaқи ҳамина тазкира маълумот дода, сипас 5 газали ӯро пурра мисол меорад (65—76). Мутрибӣ ба зикри аҳвали Ҳоча Ҳошими, ки аз авлоди Ҳоча Аҳрор аст, дар ҳаҷми ҳафт varaқи ин нусхаи тазкира маълумот оварда, дар поёни он ду газали шоир ва ҳафт марсияи худро ба муносибати вафоти ӯ мисол овардааст (178—185). Дар ин маърихҳо ин тазкира бештар ба як асари бадеӣ менамояд.

Мутрибӣ дар ин нукта аз амирони вилоятҳо ба аҳвали 4 нафар, қозӣён 5 нафар ва соҳибони девону дафтарон ба аҳволу ашъори 3 нафар маълумот медиҳад, ки аксари онҳо дар ҳаёти мадания алабин замон таъсири калони мусбат доштаанд. Амир Дустӣ Вафой (195), Ҷамили Тошкандӣ (151), Маликмуҳаммади Ҳочӣ (226), Низомиддини Мухлисӣ (273—277) амирон; Амيينи Самарқандӣ (82), Дарвешӣ Самарқандӣ (159), Содикӣ Самарқандӣ (387—390), Қазонӣ Зоминӣ (408—410), Рабҳии Тошкандӣ (414—415) қозӣён ва Викорӣ Самарқандӣ (197), Нозимӣ Миёнкалӣ (341—346), Ҷоизӣ Самарқандӣ (375—376) соҳибони девону дафтарон буданд. Чунончи, Мутрибӣ доир ба аҳволу ашъори Нозимӣ Миёнкалӣ менависад: «Исми сомиаш Султон Муҳаммад аст. Аз шуарои хушгӯю хубрӯй ва дилҷӯи ин аср аст. Ва дар покизатабӣ мутафарриди даҳр. Таъби гавҳарфишонаш сайқали миръоти рӯх ва нутқи латофатнишонаш мифтоҳи қунози футӯҳ аст. Таналлуд дар Қарминан Миёнкал намуда ва нашонома дар Самарқанди фирдавсмонанд карда. Аз акрон имтиёз ёфтааст. Дар тариқи суҳанварӣ ва нуктапарварӣ назари қабул аз рӯи нурфутӯҳи ҳазрати Ҷомӣ ёфта... Ашъори дурарбораш зебу зинаи гӯшу гардани арӯси рӯзгор гардида. Вуфуд ва вуфури қавофили равоҳили абаъти гавҳарнисораи ба атроф ва акнофи олам рафта нақли ҳар маҳфилу нуқли ҳар маҷлис гашта. Ба ҷинси улум му-

носибаташ дар ниҳояти қувват аст. Хусусан дар илми ҳайат ва ҳикмат истехзорааш ба кайфест, ки ҳаргоҳ Афлотуни таъби латифаш лағари ҳаёл бар сандалини кутбайн маънӣ афканад ва меҳвари андешаро чун зулфи муанбари хубон дарҳам мегардонад. Ва ҳолокишухурисанаи 1013 аст, аз олиҳазрат мураббӣи фузало ва шуаро Абӯмансур Пирмуҳаммад Султон бинии Малик Муҳаммад Султон риояти волониҳоят ёфта, ба мансаби китобдорӣи он ҳазрат мансуб гардида, фарқи фаҳр бар торажи самавот месояд. Ва аз муҳассасоти ӯ дар фанни шоирӣ он аст, ки тадвини девони қасоид бар тартиби ҳуруфи таҳаҷҷӣ намуда, муштамил бар 7000 байт аст... Ба ин фақир тариқи муҳаббат дорад ва гоҳ ба манзили ин ҳақир ташриф меоварад. Ва аз ҷумла аъёти дилкаши ӯ газале ва рубоие аз қасидаи фаҳрияе дар он тазкира зикр намуда шуд» (342). Ғазали Нозимӣ 5 байт буда, матлаъ ва мақтаи он ин аст:

Аз тафи ғайрат, дило, гар шӯълаҳез озар шавӣ,
Метавонӣ ҳаминиш бо ҷони ғампарвар шавӣ...
Ҳосидо, дар дашти рашии шӯълаҳези Нозимӣ,
Қай тавони пар задан гар мурғи оташпар шавӣ (343).

Сипас муаллиф рубоии зеринро мисол меорад:

Мо каҳли муҳаббатему меҳнат бари мост,
Мо оташи ҳасратему ғам аҳғари мост.
Мо шавмӣ мушри маҳфули андӯҳем,
Парвонасифат дард ба гирди сари мост (344).

Қасидаи шоир аз 43 байт иборат аст. Ин ҷо мо танҳо матлаи онро дарҷ мекунем:

То шуд иқлими маонӣ дар ингину рон ман,
Ќуз шаҳӣ ворастагӣ набвад дигар малҷон ман (345).

Мувофиқи маълумоти Мутрибӣ мартабаи фазилат ва дараҷаи шоирӣи Муроди Самарқандӣ (285—290), Нидоии Бухорӣ (331—334) Сабурии Самарқандӣ (142) ва Ҷонии Кобулӣ (146) низ тақрибан дар ҳамин поя мебошад. Ҷунончи, муаллиф доир ба шеърӣи Муроди Самарқандӣ, ки ба қасидаи «Қашмир»-и Файзии Даканӣ ҷавоби марғуб гуфтааст, сухан ронда менависад: «Дар адои маонӣи латифа ва ҳаёлоти бадеа дақиқае аз дақиқи диққат номаръӣ нагашта ва пояи суханро ба дараҷае расонида, ки аксар саноеи шеърӣ ва бадоеи фикрӣ ва асрори улум аз ӯ мафҳум ва маълум мегардад» (287). Аз ин навиштаи Мутрибӣ равшан аст, ки дар шеър майли Муроди Самарқандӣ ба услуби «ироқӣ» мебошад.

Мутрибӣ дар ин нуқта зикри адибонро низ меорад, ки пояи сухани онҳо ҳарчанд аз дигарон паст набошад ҳам, худ аз табақои поёни ҷамъият буданд ва бо арбоби давлат иртибот надоштанд ва танҳо аз ҳосили пешаи худ рӯзгор мегузаронанд. Ҳечин Марвӣ, Ҳаҷрии Сайраӣ, Ҳушёрӣи Бахиядӯз ва Зиёи Бухорӣ аз қабилӣ чунин адибонанд. Муаллиф аз хусуси таҳаллуси Ҳечин Марвӣ менависад, ки «Мулло Ҳечиро чун аз арбоби дунявӣ ҳеҷ

набуд, бадон чихат «Хечӣ» тахаллус мефармуд» (189). Мутрибӣ аз ахвол ва дараҷаи ғазилати Зиёни Бухорӣ маълумот меорад, ки «бо вучуди дарवेशӣ ва қатъан муфлисӣ аз ҳеч кас тамаъ намекард. Ғазилат дошт ва тавачҷӯхӣ хотир ба гуфтани шеър мегумошт. Ашъори санҷида ва гуфтори писандида дорад» (466). Пас муаллиф аз эҷоди шоир як ғазал мисол меорад, ки матлааш ин аст:

Ба доғи ёри ҳар сифла эътиод макун,
Ки халқро шуда дил дигару забон дигар (466).

Мутрибӣ дар боран Хушёрӣ Бахиядӯз сухан ронда мегӯяд, ки ӯ «ғуломаке буд ва бахиядӯзӣ мекард ва шеър мегуфт. Фааммо қимори шашбучуло бисёр мебохт. Ва ҳеч заҳре аз он амри ша-неъ мамнӯъ намешуд. Ин рубоиро ба чихати Мулло Ёралии мӯх-тасиб, ки вайро ба чихати бохтани қимор тоиб менамуд, гуфта буд:

Эй мӯхтасиб аз шакли ту ман безорам,
То чанд шавӣ ту дар лан озорам.
Дар пеши ту ман агарчи мастам ан шароб,
Аммо, ба худо, ба қори худ Хушёрам» (193).

Ин ҷо доир ба дараҷа ва хусусиятҳои халқии ин рубоӣ сухан рондан ҳолат нест. Ҳарчанд Мутрибӣ аз ин зумра шоирони табақаи поён аксар маврид маълумоти мухтасар ва аз эҷоди онҳо мисоли каме оварда, гоҳе ба муносибатҳои гуногун рафтори риндонан эшонро сарзаниш менамояд, вале аз ин маълумоти мухтасар ва намунаҳои бисёр кам низ ҳақиқати ҳол ба хубӣ ҳувайдо ме-гардад. Чунин маълумоти Мутрибӣ дар омӯхтани хусусиятҳои адабиёти шаҳрию доираҳои ҳунармандӣ арзиши бузург дорад. Чунки дар онҳо одоби зиндагӣ, маданият ва психологияи табақаи поёни ҷамъияти бевосита ифода ёфтаанд.

Ин гуна тарзи тафаккур ва муҳокиман бадеиро аз ашъори шуарои табақаи боло пайдо наметавонем.

Муаллиф дар ин нукта доир ба шарҳи ахволу ашъори як гурӯҳ шуарои мумтоз (ба монанди Боқии Бухорӣ, Берӯи Бухорӣ, Боқии Давоӣ, Ҳасанхоҷии Нисорӣ, Мулло Фигорӣ, Ҳабибуллоҳи Фаршӣ, Содиқи Охунд, Сабурии Самарқандӣ, Содиқи Самарқандӣ, Мираки Навқой) маълумот меорад, ки дар ҳаёти маданияи адабии замон мақоми ҳоса ва сазми мусбати арзанда гузоштаанд ва дар эҷодиёти онҳо муҳимтарин хусусиятҳои адабиёти ин давр бештар ифода ёфтаанд. Аксари ин шоирон ҳам соҳибдевананд, ҳам дар соҳаҳои гуногуни илми шеърӯ адаб, аз ҷумла, қофияю аруз, санъатҳои бадеӣ, илми нақд ва илмҳои дигари дақиқ таълифоти арзандае намуштаанд. Чунончи, муаллиф аз хусуси Боқии Давоӣ, ки аз худ мероси адабии пураарзиш боқӣ гузошта, дар илми тиб низ рисолае таълиф намудааст, ин тавр менависад: «Давоӣ ба Мулло Боқии табиб машҳур аст. Илми тибро неқӣ варзида ва ба «Қуллийёт» вуқуф пайдо карда... Аз акрон имтиёз ёфта ва рисолае дар ин фан мусаммо ба «Фавоиди хошимия» навишта, ки бағоят нофеъ аст. Аксар авҷот дар байни тоифини Самарқанди

фирдавсмонанд анчуман сохта, хавоси хосу оро аз анфоси софаш мустафид мегардонд. Таъби некӯ дорад ва ин ғазал аз ғуфтори ўст» (166—167). Ғазали мисол овардан Мутрибӣ 5 байт аст.

Мутрибӣ дар зикри Содиқӣ охунд меорад, ки «таъби хуб доштад ва дар ҳамаи фунуни шеър зуфунун буданд. Тадвини девон намудаанд ва кутубу расоили бисёр навиштаанд, ки арбоби ифодаро судманд аст» (388—389).

Муаллифи тазкира дар бораи ғазилати Фигорӣ Самарқандӣ сухан ронда меғӯяд, ки ин шоир «тадвини девон намуда. Расоили дигар низ дар улум навишта. Ғӯянд, ки рӯзе ҳоқони ҷаннатмақон Абдуллоҳон қариб ба даҳ ғазал аз девони мулло Фигорӣ дар хузури мулло Мушфиқӣ хонда ва фармуда, ки ашъори мулло Фигорӣ чӣ ҳол дорад? Мулло Мушфиқӣ инсоф дода, қасам ёд карда, ки дар ин аср ҳеҷ кас монанди мулло Фигорӣ ашъорро покиза намеғӯяд» (369—370).

Мутрибӣ онд ба доира ва дараҷаи дониши Боқӣи Бухорӣ менависад, ки эшон «таснифоти хуб ва таълифоти марғуб доранд... Аз қавониди қавофӣ чун маъруф ва маҷхул... ва мубоҳиси саноси шеърӣ чун тарсез ва таҷнис ва ташбеҳ ва сачъи мутавазӣ ва мутарраф ва мувозина ва ихом ва миъротунназир дар вай сухан кардаанд, бағоят беназир аст» (125—126).

Муаллиф дар бораи мақоми дар илму адаби замон доштан Содиқӣи Самарқандӣ менависад, ки ӯ «аз ғусаҳои муқаррар ва булагон муштаҳар аст... Атворӣ санҷидан хуб ва ғуфтори писандидан марғуб дорад. Дар иншон иборот бебадал ва дар ифшон итборот машхуралмасал аст. Аксари аз ғазилро касб карда. Дар фанни сиёқ изҳори маҳорат мекунад. Ва дар ин боб рисолае навиштааст... Дар фанни шеър низ зуфунун менамояд... Забти исми шуароӣ муосир ва ғайрахуҷро намуда, китобе дар ин боб мусаммо ба «Риёз-уш-шуаро» таълиф намуд (393—394). Мутрибӣ ин асарро хонда маслиҳат медиҳад, ки тартиби оро Содиқӣ тағйир диҳад, чунки дар ин вақт ҳудӣ Мутрибӣ низ дар зикри шуароӣ ин давра тазкира менавишт ва материалӣ ин ду асар якдигарро дар бисёр маврид тақрор менамуд. Бинобар ин Содиқӣ тазкирани худро ба дараҷае тағйир медиҳад «Дар ин авқот, — менависад Мутрибӣ, — шундаам, ки он ҷамъу тартиби аввалинро барҳам зада тазкирае дар сурати назму наср менавишта» (394). Мутрибӣ дар зикри Маҳмуди Қонунӣ таъкид мекунад, ки «Маълӯно Содиқӣ Сӯфӣ ўро дар тазкирани «Риёз-уш-шуаро» расо таъриф намуда ва он ҷо мутолиа бояд намуд» (303). Аз ин мулоҳиза натиҷае гирифт, ки Содиқӣ «ҷамъу тартиб»-и тозаи тазкирани худро воқеан ба нтмол расонида будааст.

Ба ин тарик, аз ҳамаи он мулоҳизот ва иқтибоси зиёд аён гардид, ки маълумоти доир ба аҳволу ашъори 144 адиби асосан Бухорову Самарқанд овардан Мутрибӣ бо ҷузъиёту тафсилоти худ хеле санҷидаву боварибахш аст. Чунки Мутрибӣ бо ин адибон бевосита ҳамсухбат буд, рафиқу ошно, устоду шогирд ва пайвандҳои ногусастӣ дӯстӣ дошт.

Маълум гардид, ки дар ин давр адибоне ҳамчун Аршини Самарқандӣ, Хасанхочаи Нисорӣ, Нозимии Миёнқолий, Муроди Самарқандӣ, Мавлоно Фигорӣ ва Содикии Самарқандӣ умр ба сар бурда, бо мероси илмию адабии худ дар ривочи илму адабиёт сахми арзандае гузоштанд. Аз ин ҷост, ки ҳаёти маданияю адабии нимаи дуюми асри XVI-ро бидуни ғаъолияти илмию адабии ин адибон тасаввури қардан душвор аст. Агар нуқтаи якуми ин тазкира намебуд, имрӯз мо аз ҷузъиёти аҳволу шарҳи осори 144 адиби нимаи дуюми асри XVI қомилан маҳрум мемондем. Аршини илмию адабии осори боқӣ мондаи ин адибон аз мероси адибони то кунун маълуми ин давр қамтар нест. Ҳамаи ин далелҳо аз аҳамияти бузургии илмию адабии нуқтаи якуми ин сарчашмаи муҳими адабӣ гувоҳӣ медиҳанд.

Нуқтаи дуюм Чунон ки гуфтем, муаллиф адибони ин нуқтаро дида бошад ҳам, вале бевосита бо онҳо ҳамсӯхбат нашудааст ва ашъори эшонро тавассути дигарон ба даст овардааст. Дар ин нуқта шарҳи аҳволу ашъори 78 адиби муосири муаллиф дарҷ ёфтааст.

Шарҳи аҳволу ашъори адибони ин нуқта аз ҷиҳати ҷузъиёт ва дар бар гирифтани далелҳои боварибахш назар ба нуқтаи якум мӯъаза мухтасар аст. Албатта, ин ҳолатро мо дар ҳама маврид мушоҳида намекунем. Дар ин нуқта гоҳо зикри аҳволу ашъори шуаро чунончи, Ибни Чангӣ, Ҳоҷӣ Мирзои Дурмон, Мирзо Мӯъминӣ Муншӣ ва ҷаид нафари дигар ҳаст, ки бо равшанию конкретии далелҳои боварибахш аз нуқтаи якум тафовут надоранд. Ин баҳо ба ҳусусияти умумии ҳамаи маълумоти нуқтаи якуму дуюми тазкира дахл дорад. Дар ин нуқта низ мисли нуқтаи якум зикри аҳволи адибон, сарфи назар аз баромадӣ иҷтимоии онҳо, дар як саф омадаанд. Чунончи, шарҳи аҳволи амири ғилоти Толиқон Ҳоҷӣ Мирзои Дурмон (240), вазирӣ ҳукумат — Латиқии Самарқандӣ (143), муштии Абдуллоҳон — Мирзо Мӯъминӣ (300), меҳтари Пирмуҳаммадсултон — Дардӣи Тошқандӣ (172) бо зикри аҳволи шоири ҳунарманди шамшергар — Бедилӣи Самарқандӣ (136), қашқадӯз — Ҳолатӣи Насафӣ (243), хирғохтарош — Ҳисорӣ (460), имоми муфлисӣ маҳалла — Мушқоқӣ (307) ва шоири заргар — Саҳой (353) паҳлӯ ба паҳлӯ дар як қатор ҷой гирифтаанд. Бо вуҷуди ин муаллиф дар зикри аҳволи адибони наздики табақаи ҳукмрон ва бевосита бо онҳо алоқаманд маълумоти нисбатан васеъ ва дар баёни аҳволи адибони табақаи поини иҷтимоӣ, аз ҷумла, қосибӯ ҳунармандони шаҳр иттилооти мӯъаза овардааст. Чунончи, Мутрибӣ дар зикри Мирзо Мӯъминӣ Муншӣ ибтидоан дар ситоиши фазилати ӯ иборат аз 8 байт ғазал иншо намуда, баъдан мефармояд, ки вай «аз ғусаҳои муқаррар ва булагон муштаҳар аст. Рутбаи суҳанро дар ғусаҳат ва балоғат ба мартабае расонида, ки хиради хурдадон аз васфи он очиз аст ва назди ҳама суҳанварон собит шуда...» (301). Муаллиф дар васфи дониши ин шоир ҷор байт маснавӣи дигар низ мебахшад, ки як байти он ин аст:

Ҳаст аз лутфи таъъ гавҳарбор,
Баҳри аброру маҳзани асрор.

Сипас ӯ менависад, ки Мирзо Мӯъмин «атвори санҷидаи хуб ва кирдори писандидаи марғуб дорад. Дар фанни ашъор бебадал ва дар тариқи иншо машхуралмасал аст... Хутутро чунон хуб менависад, ки касе ангушт бар ҳарфи ӯ наметавонад гузошт. Мудда-те ба мансаби иншои ҳоқони ҷаннатмакон Абдуллоҳон муаззаз буд. Ҳоло ки шуҳури санаи 1013⁹ аст мушшин... Боқимуҳаммад Баҳодурхон аст. Бо вучуди ҷадин фазоил таваҷҷӯҳи хотир ба гуфтани ашъор масруф месозад. Ва ин матлаи дилфиребро ба он ҷаноб нисбат медиҳанд:

Хол ҳарчанд ки бар гӯшаи ҷашми ту нақӯст,
Мирам аз рашк, чаро гӯшаи ҷашми ту бар ӯст (302).

Ба аксари муҳаққиқон ҷиҳатҳои муболиғаомези ин маълумот, махсусан доир ба иқтидори иншонигории Мирзо Мӯъмин овардан муаллиф, хуб маълум аст.

Мутрибӣ дар боран Файзии Қосонӣ менависад, ки «Файзӣ таҳаллуси ҷаноби саодатмаоб амир Дарвешмуҳаммади Қосонӣ аст... Дар айёми салтанати Дарвешхон бар маснади қазони Тошканд мустаида буданд. Таъби хуб ва ашъори марғуб доранд. Чунин гӯянд, ки фанни муаммо ва арӯзо бағоят хуб медонистаанд ва дар ин боб расоил навиштаанд. Синин шарифи эшон қариб ба сад сол расида буд, ки таърихи санаи 1006 нақди ҳаётро ба ганҷури мамот таслим намуданд. Ва марқади эшон дар қаръаи мутабаррикаи Даҳбед аст» (377—378). Дар поёни ин маълумот як ғазали шашбайтаи Файзӣ дарҷ мегардад, ки матлааш ин аст:

Дил агар дорад ҳанон он бутӣ паймонгусил,
Боядаш зуннор бастан то барояд кони дил (378).

Мисли ин маълумотро бо андаке каму зиёд дар зикри аксари адибони бо табақаи ҳукмрон алоқаманд мушоҳида мекунем.

Аммо маълумоти муаллиф онд ба аҳволи ҷаиде адибони мумтоз ва ҳунарманди табақаи поёни иҷтимоӣ (ба монанди Танҷин Бухорӣ (в. 252), Таштин Бухорӣ (253), Висолин Бухорӣ (203), Ёрин Бухорӣ, (259), Қофарин Марвизӣ (268) ва Қашшин Бухорӣ) хеле мухтасар буда, тасаввури лаҳзаҳои тарҷуман ҳоли онҳо ба со душвор аст. Аз ҷумла, ӯ дар боран Қашшин Бухорӣ чунин маълумот меорад: «Дар тариқи қашшдӯзӣ ҳамто ва ҳамро надошт... Қадам дар сабили ростӣ ниҳода. Таъби некӯ дошт. Ба ҷиҳати адами кифояти маош тӯтӣ табъаш майли шакарестони Ҳинд намуд. Ва ин мақтаъро муносиби ин маъний некӯ гуфта:

Дар ин днёр чу бекадр гаштай Қашшӣ,
Биё ки ҷониби Ҳиндустон ба сайр равам (268).

Аз ин маълумоти мӯҷаз танҳо маҳорати хуби қашшдӯзӣ, таъби баланду аммо аҳволи мустамад ва аз ночорӣ ба Ҳинд сафар кардани шоир аён аст.

Муаллиф доир ба аҳволи Қофарин Марвизӣ менависад, ки «аз ҳирфаи насосҷӣ соҳибвуқуф буд. Бо вучуди қосибтабиатӣ бағоят таъби покиза дошт ва ашъори дилкаш аз таъби ӯ сар бар мезад»

(267). Сипас ӯ як газали Кофариро мисол меоварад, ки матлааш ин аст:

Оразат гул, зулф сунбул, коматат шамшод шуд,
Дар ғамат қорам чу булбул нолаю фарёд шуд (268).

Чунон ки мебинем, ин ахборот нисбат ба маълумоте, ки муаллиф ба аҳволи адибони бо табақан ҳукмрон алоқаманд овардааст, мўҷазу мухтасартар аст. Дар ин қабил маълумотҳо, мутаассифона, мо аз хусуси ному насаб, давраи зиндагӣ, синну сол, донран завқ ва муносибати равшани ба муҳиту ҷомеа доштаи адибон беҳабар мемонем. Бо вучуди ин, дар ин нуқта сабти аҳволу ашъори адибони зиёде ба мисли Ҳозирин Самарқандӣ, Аршини Кешӣ, Рашкин Шахрисабзӣ, Тилан Бухорӣ ва Зайнини Самарқандӣ ҳаст, ки намунаҳои эҷодиёти онҳо беҳтарин саҳифаҳои адабиёти ин давраро ташкил мекунанд. Дар исботи ин мулоҳиза чанд мисол меорем.

Мутрибӣ дар зикри **Аршини Кешӣ**, аз ҷумла қайд мекунад, ки ӯ «аз шуарон аршпарвози мумтози ин аср аст. Овозаи ашъори хушаш аз фарш то арш расида. Табъаш дар ҳаман аснофи шеър бебадал аст, хусусан, дар ақсоми ҳаҷв машҳур аст. Мулло Бобоқулин девоиро ҳаҷви булачаб намуда, ки ин нусха мутаҳаммили он наменамояд» (363—364). Муаллиф аз мероси ин шоир дар панҷ байт ғазале меорад, ки матлаву мақтааш ин аст:

То фикандӣ мохи ман аз орази гулгузӣ неқоб,
Рафт сабр аз чарху нур аз моху тоб аз офтоб...
Хонд, Аршӣ, то ин ашъори ту мутриб дар Ирок,
Мўдташам мадхушу Майли масту Ваҳшӣ шуд ҳароб (364).

Ҳарчанд ин ҷо дар маълумоти Мутрибӣ ва суҳанони ҳуди Аршӣ як навъ муболиға ҳаст, вале асоси маънии ин маълумот аз иқтидорӣ дар шеър ва ақсоми ҳаҷв баланди Аршӣ гувоҳӣ медиҳад. Муаллиф дар зикри Ҳозирин Самарқандӣ мефармояд, ки ин шоир «табъи баркамолу гуфтори софтар аз оби зулол дорад. Дар қисмати фақириву номуроди таъюш менамояд ва соҳиби девои аст» (241). Аз мероси шоир ин ҷо ду ғазал ва ду матлаъ мисол омадааст (242).

Мутрибӣ дар зикри Тилан Бухорӣ, ки ҷанбаи ҳалқияти эҷодиёти ин шоир пурзур аст, менависад, ки ӯ «аз шуарон машҳур аст. Димоғаш ҳолӣ аз ихтилоле набуд. Пайваста дар бозорҳо ва кўчаҳои Бухоро анҷуман сохта ашъори худро меҳонд ва дар аснои хондан ба дасту даҳон ва пою соири аъзо ҳаракоти ширин мекард ва мардумро меҳандонид. (441). Ба гуфти Мутрибӣ рўзе мулло Тила ба мулозимати Абдуллоҳон расида, қасидаи худро меҳонд ва дар аснои хондан ҷўбе, ки дар даст дошт, чархе заишонида ҳаракот мекуноид. «Зоҳиран,— менависад муаллиф,— мизочи шарифи ҳазрати ҳоқонро ин ҳаракот мулоим нанамуда. Амр намуданд, ки ўро сад ҷўб бизананд» (443). Ин ки мебинем, аз маъияти ашъори мулло Тила ва ҳаракоти ширини ӯ, ки мардуми кўчаву бозорҳо ҳаловат бурда, хурсанду хандон мегардиданд, аммо ҷу-

нин шеър ҳаракот ба «мизочи шариф»-и ҳоқон мувофиқ наёмадааст. Гуё ҳаракати «дурушт»-и шоир лаззати қасидан ўро аз байн рабудааст. Аз ин ҷост, ки ҳоқон ба иллати ин ҳаракот шоирро гирифтори шиканча мегардонад (443).

Дар ин нукта шеърҳо ва ҳикоеҳои бо мазмуну тарзи иншо ба таъби табақаи болонишини ашроф ҳилоф, аммо аз ҷиҳати рӯҳи ғоя ва услуби баён писанди завқи бадеӣ ва талаботи эстетикӣ табақаи поини иҷтимоӣ бисёр дарҷ ёфтаанд. Мутрибӣ дар зикри Шохмуҳаммад ҷомадӯзи Самарқандӣ барои тасдиқи матлабаш як рубоии ўро мисол меорад, ки шоир аз беадолатиҳои давраш шиква кардааст:

Эй ҷархи фалак, ҷаро маро озорӣ,
Ҳоҳам ки ту бигрифт хати безорӣ?!
Моро ба ту нест ошной пас аз ин,
Зеро ки аҷаб мушаббаду айёри (477).

Ба мулоҳизаи мо, чунин рубоиро асосан мардуми оддӣ меғӯяд. Чунки дар он тартиби муҳит мувофиқи одоби зиндагии табақаи поинтарини ҷамъият маънидод шудааст ва чунин шучоати адабӣ ва тарзи муҳокимаи бадеӣ аз назари психологияи адабӣ ҳоси мардуми оддист.

Муаллиф дар зикри Пирмалики Малик қайд мекунад, ки ин шоир «марди озодавазъ буд. Ҳамвора бо лавандон ва зарифмашрабон ихтилот мефармуд. Аксар суҳанони ӯ мутобиқомез содир мешуд. Рисолае дар сурати мутобиқоти Ҷабрид Зоқонӣ тасниф карда, ки ҳолӣ аз ғаробате нест. Ҳиммати Мавлоно Султон Муҳаммади Ҳабисаро ба мири ҳазоруруӣ ва таркиби мулло Қосими Ағраро ба гӯғирди ҷаҳаннам ташбеҳ карда буд. Охируламр яке аз сипоҳизодагон он номуроде гӯшаи ҳайронӣ ва бесомонеро мактул гардонид» (303). Аз ин далелҳо равшан аст, ки табақаи ҳукмрон бисёри адибони озодаманиш ва инсондӯстро, ки бо шакли мазмунӣ эҷодиёти худ манфиати поинтарини табақаи иҷтимоиро ифода менамуданд, тавассути усулҳои ғуноғун ба шиканчаҳо гирифтӣ мекарданд ва ҳатто ваҳшиёна нобуд месохтанд.

Ба ин тарик, тавсифи таркиб ва муҳимтарини ҷиҳатҳои мундариҷаи ғоявӣ маълумоти нуктаи дуюм аз ҳамин иборат аст. Ҷон таъкид аст, ки зиёда аз 95 ғоизи маълумоти нуктаи дуюмӣ ин тазкираро аз ягон маъхазии адабии таърихӣ ба даст оварда наметавонем. Ин далел иншон медиҳад, ки нуктаи дуюмӣ тазкирзи Мутрибӣ дар омӯхтани адабиёти инман дуюмӣ асри XVI аҳамияти калони илмӣ адабиро дорост. Ин аҳамият дар омӯхтани адабиёти тамоюлоҳои ҳаққӣ боз ҳам калонтар аст.

Дар ин нукта зикри аҳволи 94 тан адиб омада, ки **Нуктаи сеюм** муаллиф онҳоро надидааст ва ашъори эшонро тавассути дигарон ба даст овардааст.

Дар ин нукта ин тартиб ва тарзи маълумоти муаллиф дигар ба таваҷҷути иҷтимоии адибон аз нуктаҳои якум дуюм тафовути калон надорад ва аз ин рӯ дар ин ҳусус таваккуф намекунем.

Аз 94 тан адиби ин нукта 22 нафар дар Мовароуннаҳр, аз ҷумла дар Самарқанду Бухоро ва Ҳисор зистаанд. Аммо муаллифи

тазкира ба сабабҳои гуногун бо онҳо мулоқот накардааст. Як зумран ин адибон (Боқии Самарқандӣ, Ломен Бухорӣ, Вачехидини Ямаӣ, Ҳавони Самарқандӣ...) ба гуфти Мутрибӣ «шуарои қадим» буда, дар овони ҷавонии ӯ вафот ёфтаанд. Қисми дигаре (Чоқари Бухорӣ, Мушкили Самарқандӣ...) ҳангоми таълифи тазкира дар мадрасаҳо аз ҷан таҳсилӣ илм будаанд. Бо ҳиссан дигари онҳо (Тоҳири Ҳиротӣ, Ҳасратии Шаҳрисабзӣ) муаллиф нияти мулоқот дошта бошад ҳам, бо тақозои тағини вақту шароит ин мақсад амалӣ нагардидааст. Аз ҷумла, Мутрибӣ дар зикри Тоҳири Ҳиротӣ менависад, ки «ин каминаро орзуи мулоқоти ӯ аз ҳад мутаҷовиз аст. На худо маро бо висоли ту дилрабо бирасонд». (252—253). Бинобар ин маълумоти дар ин нуқта овардаи муаллиф ё аз мутолиаи бевоситаи мероси адибон ҳосил шудааст ва ё мувофиқи қавлу гуфтаи дигарон аст. Чунончи, муаллиф дар зикри Оташи Бухорӣ мефармояд: «Қосимбӣ, бародари амир Саиди Дурмон, ўро бисёр хуб таъриф кард. Ин ашъорро лутф намуда, аз вилоти Бухоро ба Самарқанд ба ғайр фиристод» (120). Тақрибан ҷунин мулоҳизаро муаллиф дар зикри Хуррамии Ҳисорӣ низ меорад, ки «Мавлоно Олим ибни Мавлонозодаи Ҳаким ўро бисёр хуб таъриф кард. Таъби латиф ва гуфтори маниф дошта» (463). Мутрибӣ аз эҷоди Хуррамии як ғазал ба мисол овардааст, ки матлаву мақтааш ин аст:

Дӣ шаб эн дастӣ ғам дари аҳбоб мезадам,
 Ҳарфе эн дарди хеш ба ҳар боб мезадам...
 Месӯхтам эн оташи ғам дӯш, Хуррамай,
 Аз ҷашми тар бар оташи худ об мезадам (464).

Ҷараёни зиндагӣ ва фаъолияти адабии 72 адиби дигар берун аз сарзамини Мовароуннаҳр, аз ҷумла 45 нафар дар **Хуросону Ироқ** (ҳамчун: Акдасии Хуросонӣ, Губорин Балхӣ, Доғии Ҳамадонӣ, Вачдӣи Исфаконӣ, Аҳсанӣи Яздӣ, Валии Даштибаёзӣ, Ваҳшӣи Ироқӣ, Мӯхташами Қошӣ, Урфӣи Шерозӣ, Шарифи Табретӣ, Турдӣи Балхӣ, Холисӣи Ироқӣ, Гулҳанӣи Қазвинӣ, Солеҳӣи Балхӣ...) 25 нафар дар доираҳои адабии Ҳиндустон (ба монанди: Азҳарӣи Дехлавӣ, Ҷаъфарӣи Ироқӣ, Ҳаётӣи Гелонӣ, Файзӣи Ҳиндӣ, Фидонӣи Ҳиндӣ, Зоҳири Гучротӣ, Тӯлӯӣи Қашмирӣ, Шеърӣи Мултонӣ...) ва 2 таи дар Қошгар (Баёнӣ ва Сунъӣ) сурат гирифтааст. Аз маълумоти Мутрибӣ ба иллати маҳдудиву мухтасарнаш аён нагардид, ки фаъолияти адабии ду шоир (Зиракӣ ва Соҳирӣ) ба қадом доираи адабӣ мансуб аст. Мутрибӣ ба шарҳи аҳволу ашъори ҳаман адибон муносибати яқсон надошт. Ин муносибати муаллиф табиист. У кӯшиш кардааст, ки онд ба адибонӣ ҷуз кишварҳои худ дар диёри Мовароуннаҳр низ шӯҳрат ёфта (Валии Даштибаёзӣ, Ваҳшӣи Ироқӣ, Ҳаким Рукноӣи Қошӣ, Мӯхташами Қошӣ, Файзӣи Даканӣ, Фузули Бағдодӣ) маълумоти бештар диҳад. Маълумоти ба адибонӣ дар Мовароуннаҳр номашхур (Аҳсанӣи Яздӣ, Азҳарӣи Дехлавӣ, Аҳмади Гелонӣ, Ятими Ҳиравӣ, Ризонӣи Қошонӣ...) додан муаллиф хеле мухтасар аст. Шояд ба худӣ Мутрибӣ низ доир ба аҳволу ашъори ҷунин адибон ба даст овардани маълумот душвор гардида бошад. Аз ин адибон эҷодиёти, чунончи, Анисию Ши-

кебӣ ба доираҳои адабии Ироқу Ҳинд; Тиркашию Дардӣ ба Мовароуннаҳру Ҳинд ва Саноию Ғаҷуӣ ба доираҳои адабии Хуросону Ҳиндустон мансуб аст. Дар ҳамаи киёс эҷодиёти Урфӣ низ дар доираҳои адабии Шерозу Ҳинд сурат гирифтааст. Чуз ин дар байни шуарои доираҳои адабии Мовароуннаҳру Ироқ ва махсусан Мовароуннаҳру Ҳиндустон робитаи мустаққами адабӣ мавҷуд буд. Шохиди ин мулоҳиза, танҳо дар нуқтаи сеюми ин тазкира дарҷ ёфтани шарҳи аҳволу ашъори 25 таи адиби форсизабони Ҳинд (махсусан, Файзии Ҳиндӣ (380), Фидоии Ҳиндӣ (395), Шерии Ҳиндӣ (438), Азҳарии Дехлавӣ (119), Зоҳирии Гучротӣ (478) ва мукотибаи адабии байни Файзии Даканию Хоҷа Ҳасани Нисорӣ (312—331) ва Санои Машҳадӣю Хоҷа Ҳасани Нисорӣ (446) мебошад. Чунончи, Мутрибӣ дар зикри Файзӣ таъкид мекунад, ки «фақир девони абъёти ўро тамои китобат кард, бағоят ашъори донфизо ва маонии дилкаш мутолиа намуд... Ба ҳазрати маҳдуми Ҳасанхоҷаи Нисорӣ ғоибона тариқи муҳаббатро паймуда, аз вилояти Ҳинд абвои муросалат кушуда савғотхон кироманд мефиристод» (381). Ҳамчунин муаллиф дар зикри Санои Машҳадӣ, ки дар Машҳад таваллуд ёфта, дар Бухоро таҳсил намуда ва дар Ҳиндустон нашонома кардааст, менависад: «Саной аз Ҳинд «Қорнома» ном қасидае гуфта ба Мовароуннаҳр фиристода ва дар ў адади якро то сад ба тартиб дарҷ карда буда. Ва аз шуаро истифъон ҷавоб намуда. Аз он қасида ба зикри матлаъ иктифо намуда шуд:

Яке назар чу фикандӣ аз он ду наргиси шахло,
Шудааст ҷорағари ман зи кайди пазчан савдо» (446).

Ҳасанхоҷаи Нисорӣ ба ин қасида низ ҷавоби мувофиқ гуфта, «адади садро дар камтар аз абъёти ў дарҷ карда ва маонии бисъёр дар ў дарҷ намуда» (447).

Чунон ки мебинем, як ҳиссаи муайяни маълумоти нуқтаи сеюми ин тазкира дар омӯхтани робитаи адабии шуарои Мовароуннаҳру адибони форсизабони Ҳинд ва Ироқу Мовароуннаҳр материалӣ пурқимат мебошад.

Оид ба ин робитаи адабӣ А. Мирзоев¹¹ ва баъдҳо З. Аҳрорӣ¹² низ мулоҳизаҳои ҷолиб доранд.

Мувофиқи маълумоти ин тазкира аз удабову фузалои Мовароуннаҳр 28 нафар (Анҷумӣ (107), Одамӣ (110), Чандавӣ (149), Дой (174), Зулолӣ (223), Кафшӣ (268), Қадрӣ (112), Шариф (137)...) ба Ҳиндустон ҳиҷрат намуда, дар доираҳои адабии ин кишвар иштирок намудаанд ва аксари онҳо дар он диёр вафот кардаанд. Аз ин адибон танҳо 5 нафар (Мушфиқӣ (283), Орифӣ (362), Форигӣ (376), Содик (387) ва Мутрибӣ) ба Мовароуннаҳр баргаштаанд. Дар мадраса ва доираҳои адабии Мовароуннаҳр низ шуарои форсизабони Ҳинд мисли Бодии Қашмирӣ (131), Абдусамиди Қашмирӣ (133) ва Рамзии Ҳиндӣ (415) таҳсили илм ва эҷод намудаанд.

Тазкираи Мутрибӣ дар таҳқиқ ва тадқиқи мероси илмӣю адабии фузалову шуарои ин давр сарчашмаи адабии муҳиммест. Тан-

хо аз ҳамин сарчашма маълум гардид, ки Дарвешалин Чангӣ «дар водии амали мусикӣ таснифот ва таълифоти некӯ» (109), Содиқии Самарқандӣ тазкирае «мусаммо ба «Риёз-уш-шуаро» (395), Қазони Зоминӣ дар илми бадеи тоҷик асарӣ мусаммо ба «Дурар-ул-бахр» (409), Чамили Бухорӣ ба номи Қулбобои Қўқалтош (Муҳиббӣ) «Рисола дар фанни муаммо» (149), Ҷозилии Самарқандӣ маснавии «Бонуву Эҳдо» (375) ва Завқии Миёнкалӣ маснавии «Нозу Ниёз» (465) таълиф кардаанд.

Ичунин аз маълумоти танҳо ҳамин тазкира равшан мешавад, ки аз шуарои ин давраи Мовароуннаҳр 16 нафар (Аминии Даҳбедӣ (73), Афзалин Самарқандӣ (89), Боқии Самарқандӣ (137), Чошини Самарқандӣ (152), Даони Бухорӣ (169), Зоҳиди Даҳбедӣ (223), Муҳаммадсаиди Санд (351), Фигорин Самарқандӣ (369), Содиқии Самарқандӣ (390), Ҳасанхоҷаи Нисорӣ (391), Сабурин Самарқандӣ (392) ва Ибни Яминии Шибирғонӣ) соҳиби девон будаанд.

Аммо имрӯз аз девони ин адибон ба мо танҳо девонҳои Мушфиқии Бухорӣ (ЗДАФ РСС Тоҷикистон № 445), Содиқии Самарқандӣ (ЗДАФ РСС Ўзбекистон № 915/1) ва Ибни Яминии Шибирғонӣ (ЗДАФ РСС Ўзбекистон № 3815/1) маълуманд.

Дар тазкирани Мутрибӣ аз адибони «Музаққир-ал-аҳбоб»-и Нисорӣ роҷеъ ба 6 нафар (Ҳоча Ҳошимӣ (179)¹³, Мушфиқии Бухорӣ (283)¹⁴, Муроди Самарқандӣ (285)¹⁵, Мулло Сабрӣ (398)¹⁶ ва ҳудӣ Ҳасанхоҷаи Нисорӣ)¹⁷ маълумот дода мешавад. Маълумоти Мутрибӣ, чуз Мушфиқӣ, доир ба ин адибон тоза ва тақмили тазкирани Нисорӣ мебошад.

Маълум мешавад, ки Нисорӣ шарҳи аҳволу ашъори як зумра адибони муосирашро ба «Музаққир-ал-аҳбоб» дохил накардааст. Аз ин шумор дар тазкирани Мутрибӣ шарҳи аҳволу ашъори 15 нафар адиб (Авҷӣ, Бодии Қашмирӣ, Чандавини Бухорӣ, Давонии Бухорӣ, Ҳаҷрини Бухорӣ, Ҳаётини Балхӣ, Нидонии Бухорӣ, Шўҳини Бухорӣ, Шоҳидини Бухорӣ, Тоибии Бухорӣ, Зотини Бухорӣ, Чаманин Яманӣ, Аршини Кешӣ, Фонини Ғичдувонӣ ва Висолин Марвӣ) ҳаст, ки аз шогирдон ва сомонии бевоситаи маҷлиси адабии Нисорӣ будаанд (vv. 99 131 149 151 154 189 238 232 364 378 430 431 440 463).

Мутрибӣ ҳангоми зикри ин адибон муносибати ба Нисорӣ ва маҷлиси адабии ӯ доштаи онҳоро равшан кайд кардааст. Чунончи, вай дар зикри Давонии Бухорӣ таъкид менамояд, ки ин шоир «аз шогирдони маҳдумӣ Ҳасанхоҷаи Нисорӣ аст» (168). Мутрибӣ дар зикри Тоибии Бухорӣ менависад, ки ӯ «аз шогирдони муътабарии маҳдумӣ Ҳасанхоҷаи Нисорӣ аст» (440).

«Рўзе,— менависад муаллиф дар зикри Ҳаҷрини Бухорӣ,— аҳволӣ ўро аз ҳазрати маҳдумӣ Ҳасанхоҷаи Нисорӣ пурсидам, бисъёр нек ёд кардаанд» (189) Чунон ки мебинем, аксари ин адибон шогирдони Нисорӣ будаанд. Аммо Нисорӣ дар тазкирааш доир ба онҳо ягон маълумот дарҷ накардааст. Эҳтимол меравад, ки ҳангоми таълифи тазкира (соли 1566) мақому мартабаи ин адибон ҳоло лоиқ ба тазкира дарҷ кардан набудааст.

Тазкирани Мутрибӣ дар омӯхтани вазъи адабиёти шахрию дон-
раҳои хунармандии давраи мазкур низ маъхазӣ ягонаи беназир
аст. Аз ин маъхаз маълум мегардад, ки ба адабиёти ин давр 70
нафар аҳли хирфату санъатҳои гуногун саҳми босазо гузоштаанд.
Чунончи, Бедилӣ Самарқандӣ, Асвадӣ Бухорӣ, Даръӣ Чорчӯӣ,
Тиркашӣ Тошқандӣ, Қурайшӣ Бухорӣ, Зирехӣ Туркистонӣ ба
сохтани рехтан, тарошидан ва дӯхтани аслиҳаҳои мухталифи ҷан-
гии аз қабилӣ шамшер, зирех, пайкон, тир, тиркаш (96, 136, 175,
443, 406, 224); Саҳонӣ Бухорӣ, Орифӣ Бухорӣ, Фаршӣ Самарқан-
дӣ, Мардумӣ, Васлӣ, Таштӣ ба хирфати сӯзангарӣ, наққошӣ, зар-
гарӣ, гачкорӣ (353, 362, 372, 312, 201, 252); Боқӣ Бухорӣ, Кофа-
рӣ Марвазӣ, Муштоқӣ Ҳисорӣ, Ҳолатӣ Насафӣ, Лутфӣ Бухо-
рӣ, Залии Карокӯлӣ, Қашшӣ Бухорӣ ба санъатҳои бофандагӣ,
ҷомадӯзӣ, хаймасозӣ, қафшдӯзӣ (123, 267, 307, 242, 271, 477, 268)
Ҳуҷумӣ Ҳисорӣ, Тарзӣ Самарқандӣ, Лавҳӣ Яғнобӣ, Зудлоӣ
Самарқандӣ, Ҳочагӣ Самарқандӣ ва Ғозӣ қассоб ба хунарҳои
кулчафурӯшӣ, ангурфурӯшӣ, абрешмфурӯшӣ қассобӣ (191, 246,
271, 223, 459, 485) иштироқи доштаанд. Ғайр аз ин Ҷалолӣ Бухорӣ,
Давонӣ Самарқандӣ, Ишқӣ на таиҳо шоир, инчунин аз табибони
барҷаста (139, 166, 356); Ибнӣ Чангӣ, Юмӣ Миёнкалӣ, Орифӣ
Бухорӣ аз оҳангсозони беназири замона будаанд (109, 254, 362).
Қоматӣ Балхӣю Ликонӣ Бухорӣ бошанд ба касби деҳқонӣ маш-
ғул будаанд (414, 487).

Албатта, қобилияти истеъдоди ин адибон ва саҳми дар адабиё-
ти замон гузоштан онҳо як хел нест. Масалан, Асвадӣ, Бедилӣ,
Давонӣ, Даръӣ, Ҳолатӣ, Кофарӣ, Муштоқӣ, Қоматӣ ва Фаршӣ ба-
рин адибон дар адабиёт осори ҷолибе боқӣ гузоштаанд. Аз ҷумла,
Мутрибӣ дар зикри Кофарӣ менависад, ки ин шоир «аз хирфан
нассочӣ соҳибвукуф буд. Бо вучуди қосибтабиатӣ бағоят таби
покиза дошт ва ашъори дилкаш аз таби бағашӣ ӯ сар бар мезад»
(268). Мутрибӣ ҳамон ҷо аз Кофарӣ як ғазал овардааст, ки онро
болотар дарҷ намуда будем (268).

Мутрибӣ дар хусуси Муштоқӣ Ҳисорӣ низ мегӯяд, ки ӯ «аз
хирфан нассочӣ вукуф дошт. Бо вучуди қосибтабиатӣ таби хуб
дошт ва ашъори некӯ аз ӯ сар бар мезад. Муддате шуд, ки ба ҷо-
ниби Балх рафта мутаваддин гардид ва ин ғазалро аҷаб некӯ гуф-
та» (307). Ҳамаи ғазал 6 байт аст ва ин ҷо се байти он дарҷ ме-
гардад:

Агар дар базми май рухсори соқӣ дар назар бошад,
Дигар аз бодан гулгун ҷаро қасро ҳазар бошад...
Чу ман ҳар қас, ки ҳоки мақдами пирӣ муғоя гардад,
Аҷаб набвад агар сарҳалқан аҳли назар бошад.
Қабули базми соқӣ чун нагардад ҳамчу Муштоқӣ,
Ба маҷлис чун суроҳӣ ҳар киро овози тар бошад (308).

Дар ин ғазал рӯҳияи риндӣ ва оҳанги шиквонӣ шоир ошкор
аст.

Баробари ҳамин дар ин давр адибоне низ буданд, ки дар ада-
биёт ҳиссан чандон қалоне надоштанд. Мутрибӣ дар бораи Ҳуш-

ёрӣ мегӯяд, ки «гуломаке буд ва баҳиядӯзӣ мекард ва ба қадре назме мегуфт» (193) аз хусуси Зирехӣ меорад, ки «дар вилояти Бухоро ба зирехгарӣ иштиғол дошт... гоҳо шеър мегуфт» (224) ва доир ба шуглаи Ликони Бухорӣ менависад, ки «ба зироат иштиғол дошт ва гоҳо шеър мегуфт (487).

Тазкирани Мутрибӣ дар омӯхтани доираҳои адабии Мовароуннаҳр ҳам сарчашмаи дараҷаи якум аст. Бори нахуст аз маълумоти ҳамин сарчашмаи адабӣ равшан мегардад, ки дар нимаи дуюми асри XVI дар Мовароуннаҳр панҷ марказ ва доираи адаби: **Бухоро, Самарқанд, Балх, Тошқанд ва Ҳисор** мавҷуд будааст. Ҳар кадоми ин доираҳои адабӣ баробари умумият, махсусиятҳои ҷудогона низ доштаанд. Аз рӯи маълумоти тазкирани Мутрибӣ дар доираи адабии Бухоро эҷодиёти 80 тан, маркази адабии Самарқанд 104 нафар, дар Балх 23 тан, дар маҳфили адабии Тошқанд 16 нафар ва Ҳисор 8 тан аҳли илму адаб ҷараён доштааст. Аз ин миқдор адибон дар Бухоро 24 нафар дар Самарқанд 40 нафар дар Балх 7 тан, дар Тошқанд 5 нафар ва дар Ҳисор 4 нафар аҳли санъату ҳирфат эҷод намудаанд.

Як хусусияти намоёни доираи адабии Бухоро дар ривоҷи ашъори мадеҳавӣ ва қасида мебошад. Аммо дар ин доираи адабӣ ҳам нуфузи адабиёти шаҳрию доираҳои ҳунармандӣ хурд набуд.

Доираи адабии Самарқанд дар вақтҳои парешон шудани мактаби адабии Ҳирот диққати аҳли фазлро назар ба Бухоро зиёдтар ба худ ҷалб намуд. Чунки ин шаҳр дар давраи теуриёни охир низ ҳамчун маркази маданияи илмӣ ва доираҳои ҳунармандии Мовароуннаҳр шӯҳрат дошт. Дар давраи шайбонии аввал ҳаёти маданияи адабӣ дар ин шаҳр асосан берун аз дарбӯр дар доираҳои ҳунармандони шаҳрӣ ҷараён меёфт.

Дар нимаи дуюми асри XVI низ яке аз хусусиятҳои барҷастаи ин доираи адабӣ, чунон ки то ҳол ишора буд, назар ба доираи адабии Бухоро дар **пурқувват будани адабиёти шаҳрию доираҳои ҳунармандӣ** мебошад, ки дар ин хусус ва тавсифи марказҳои адабии Балху Тошқанд дар фасли вазъи ҳаёти адаби суҳан ҳоҳем ронд.

Тазкирани Мутрибӣ дар омӯхтани вазъи жанрҳои адабии ин давр низ маъхазни дараҷаи аввал аст. Аз далелҳои Мутрибӣ равшан ошкор аст, ки дар ин давр аз жанрҳои лирикӣ **ғазал, рубой, қасида муаммо** ва аз асарҳои эляқӣ наъти дostonи ишқию романтикӣ ва таърихӣ мустаъмал будааст.

Мутрибӣ дар тазкирааш аз адибони қасидасарон ин давр махсусан номи 14 нафарро бо тавсифҳои «дар мадҳи салотин ва ҳавокин қасидан ғарро дорад», «дар қасида фариди даҳру ваҳиди аср аст», «қасидан ғарро дорад» ва монанди инҳо таъкид намудааст (88 118 283).

Ҳамон ҷо ӯ ба тасдиқи фикр аз қасоиди 5 нафар — Аминии Самарқандӣ 46 байт, Дардӣ 18 байт, Муроди Самарқандӣ 62 байт, Нисорӣ 21 байт ва Нозимии Миёнкалӣ 43 байт дарҷ мекунад (105, 157 285).

Мутрибӣ дар бораи Нозимии Миёнкалӣ менависад, ки ин шоир

«тадвини девони қасоиде ба тартиби хуруфи таҳаҷҷӣ намуда, муштамил бар ҳафт ҳазор байт» аст (315, 345). Маълумоти Мутрибӣ дар бораи жанрҳои ғазал, рубой, маснавӣ, муаммо ва ҳаҷа низ ба ҳамин қиёс аст ва аз ин бобат дар фасли ваъи жанрҳои адабӣ мулоҳиза меронем.

Тазкираи Мутрибӣ дар омӯхтани таърихи татаббӯоти ин давр ҳам аз сарчашмаҳои муҳим аст. Аз ҳамин сарчашма маълум мешавад, ки шоири ин давр Тоҳири Хиротӣ дар ҷавоби ғазали Ваҳшии Ироқӣ (Чу шамъам шӯъла бар ҷон зад, ки аввалҳои ноз аст ин — Саропо сӯхтаи ман ҳам, ки оғози нӣъ аст ин (253), Муъминӣ Самарқандӣ ба ғазали Мӯхташамӣ Қошӣ (Хусни рӯзафзун нигар, к-он хусрави зарринрикоб — Дӣ ҳилоле буду имшаб моҳафрӯз офтоб (296), Содиқи Самарқандӣ ба ғазали Урфии Шерозӣ (Ишқ ку то нав кунам бо дӯст паймони дуруст — В-аз фиғон дар шаҳр нагзорам гиребони дуруст (390), Шаҳрии Самарқандӣ ба ғазали Валии Даштибаёзӣ (Шаб, ки қуфли дари хурсандиям афгон бишкаст — Нола кардам, ки қафас бар ҳама мургон бишкаст (433), ҳуди Мутрибӣ ба ғазали Хоҷа Осафӣ (Абр омаду бигрифт бар атрофи ҷаманҳо — Шуд шуста ба шабнам руҳи гулҳову суманҳо (364), Хирғоҳии Ҳисорӣ ба рубоии Мӯхташамӣ Қошӣ (Парвона ба шамъ гуфт: — К-афрӯхта шав (460), Муроди Самарқандӣ ба қасидаи Файзии Даканӣ (Ҳазор қофилаи шавқ мекунад шабгир — Қи бори айш кушояд ба арсаи Қашмир (285) ва монанди ин қариб 15 шоири дигари замон ба ашъори якдигар татаббӯъ намудаанд, ки аз ин хусус дар фасли ҳаёти адабӣ ба тафсил сухан меронем.

Ин тазкира дар омӯхтани мероси манзуми ҳуди Мутрибӣ ҳам сарчашмаи ягона аст. Муаллифи тазкира дар мавридҳои гуногун аз мероси манзуми худ 31 ғазал (150 байт), 1 қасида (10 байт), 12 марсия (96 байт), 1 рубой, 1 қитъа (5 байт), 1 муҳаммас (7 банд) (ҳамагӣ 280 байт) мисол овардааст (31 43 69 95 124 144 157 171 183—187 197 199 272 281 294 300 356 398 416 471 475).

Тазкираи Мутрибӣ дар омӯхтани таҷрибаи эҷодӣ ва ақидаи адабии эстетикӣ адибони замон ҳам сарчашмаи бисёр муҳим аст. Барои беҳтар донистани ин масъала мо аввал назари ба шеър ва шоир доштаи ҳуди Мутрибиро таҳқиқ кунем. Мутрибӣ низ ба мисли Родӣёнию Шамси Қайс ва дигар назариётчиёни илмӣ адаб шеърро воситаи «даръёфтани», «донистани» ва шоирро шахси «донанда» ва «даръёбанда» мефаҳмад. Вале мулоҳизаи ӯ дар масъалаи бори нахуст дар қадом ҳолати рӯҳӣ гуфта шудани шеър аз Родӣёнию Шамси Қайс фарқ мекунад. Мутрибӣ дар пайравии назариётчиёни пешини шеър ақида дорад, ки бори нахуст шеърро ҳазрати Одам рӯзи мотами кушта шудани писари дуҷони худ Ҳобил ба сифати марсия гуфтааст. Вай менависад: «Аввал қасе ки шеър гуфта ҳазрати Одам аст, дар марсияи Ҳобил» (17). Аз ин мулоҳиза бо вучуди ҷанбаи ривоятӣ доштаи худ, ба натиҷае омадан мумкин аст, ки шеър нахуст марсия будааст.

Ин шеър дар саҳттарин ҳолати изтиробӣ маънавӣ ва ҳиссиётӣ пуришддати рӯҳ гуфта шудааст. Воқеан ҳамин тарафи масъала

дар таҷрибан эҷодии ҳамаи халқҳо намунаи ибрат шуда метавонад.

Аз ин таъкири равшан аст, ки дар ин давр таҷрибаи эҷодии адибон ба ду ҷараёни давом кардааст. Якум, бо роҳи гуфтани **шеърҳои** матбуъ, ки дар адабиёт мавқеи калон дошт ва ба заъки мардум ҷавоб дода метавонист. Дуюм, бо роҳи бофтани **шеърҳои** маснуъ ки дарки маънии онҳо душвор буд ва маъний асосан дар сояи шакл мемонд. Мақоми чунин шеърҳо дар адабиёт то рафт зиёдтар мегадид. Аз ин хусус мо дар боби ҳаёти адаби ба таври муфассал суҳан меронем (373 389 390 397 408). Аммо аз бисёр нуктаҳои Мутрибӣ аён аст, ки ӯ муқобили чунин ҷараёни шаклпарастӣ будааст. Ин маталаб аз мушоҳидаҳои ӯ дар зикри Нисӣ, Қурайшии Бухорӣ, Тоҳири Хиротӣ, Мӯхташами Қошӣ, Нозимии Маёнақои, Урфии Шерозӣ, Аҳли Кароқӯли ва ҷаде дигарон маълум мегадид (357, 403, 308, 343, 365).

Дар таъкири ақидаҳои муаллиф дар хусуси уқуби шеър, аз ҷумлаи нуқсонии қофия, таъсиби маънавии калом ҳеле бисёр аст. Мо онҳоро дар зикри ашъори Амینی Самарқандӣ, Анисии Ироқӣ, Бодии Қашмирӣ, Чошини Самарқандӣ, Лутфии Хиротӣ, Надоми Бухорӣ ва дигарон мушоҳида мекунем (82, 116, 131, 152, 272, 334). Ин қайду нуқоти Мутрибӣ аз ақидаҳои Навоӣ, Соммиро ва Нисори дар ин масъала ҷадеи фарқ надорад. Фарқи ақидан ин муаллиф дар масъалаи дигар аст. Мутрибӣ дар таъкираиш ба ҷараёни адаби ва процесси эҷодии адибон назар ба таъкиранигорони номбурда бештар извори ақида намулдааст. Дар ҷаде маврид ӯ камбудии нуктаҳои муҳимии асарҳои адибон, аз ҷумлаи Содикии Самарқандӣ ва Қазони Зоминиро нишон додааст ва дар онҳо қаноат ҳосил қунонидааст, ки ин камбудихоро бартараф намонид (394, 410).

Мутрибӣ ҳангоми зикри аҳволи ашъори бисёри адибон ҷабаста ба шахсият, рафтори зиндагии ва майли эҷодии онҳо ҳикоятҳои латифи ширин ва ибратбахши ҳаёти меорад. Чунинки, Мутрибӣ дар зикри аҳволи Толен Самарқандӣ ҳикояте меорад, ки ин ширин арбоберо насф намуда, силан пуррзанине мегирад. Ба ҷаде омада қиссаширо меқобад, ки силан нест. Маълум мегадид, ки қиссаи Толен сӯроҳ доштааст (242). Муаллиф дар зикри аҳволи Хучуми Нисори нақл мекунад, ки ӯ тоҳо ашъори шуароро гирифта, назди мардум ба таҳаллуқи худ меҳонд. Рӯзе ғазади Ҳоҷа Нисори гирифта назди мардум меҳонд. Ҳоҷа Нисори пурсид, ки ҷаде ин тавр карди, дар ҷавоб меғунд, ки ин ғазади дар ҳошияи деҳони Шумо буд. Бад-ин ҷиҳат онро аз худ кардам. Ҳоҷа табаассум намуда ғазадро бад-ӯ мебаҳшида (292). Дар таъкиран Мутрибӣ шумораи чунин ҳикоятҳо аз 100-адад зиёдтар аст. Ин ҷиҳати асарии Мутрибӣ як андоза ба хусусияти таъкирани Давлатшоҳ монанди дорад. Аммо, чунин ки аз ин ду мисол низ маълум аст, дар таъкиран Мутрибӣ қисми зиёди ҳикоятҳо заминаи воқеи ва дар асарии Давлатшоҳ бештар ҷабади афсонавӣ гирифтаанд. Ин ҳикоятҳои воқеи ҳангоми асарии Мутрибиро бештар заъковар намуда ба он зиёдтар ҷабади бадеи баҳшидаанд.

Ба ин тарик, тазкирани Мутрибӣ дар омӯхтани адабиёти нимаи дуюми асри XVI сарчашмаи ягонаи адабӣ аст. Агар ин тазкира намебуд, ҳоло мо аз шарҳи аҳволу ашъори махсусан 244 нафар адиби сарзамини Мовароуннаҳр беҳабар мемондем; доир ба шарҳи аҳволу ашъори 70 таи адиби аҳли санъату хирфати тоҷик чизе намедонистем ва аз робитаи адабии умуман ин шоирон бо доираҳои адабии Эрону Хиндустон ҳеле кам огоҳ мегаштем. Намедонистем, ки дар ин давр 16 адиби намоёни тоҷик девон мураттаб сохта, зиёда аз 12 нафари онҳо асарҳои илмӣю адабӣ таълиф кардаанд. Ба ҷуз ин бидуни маълумоти ин тазкира мо санади дақиқе пайдо карда наметавонистем, ки дар ин давр дар сарзамини Мовароуннаҳр панҷ марказ ва доираи адабӣ — Бухоро, Самарканд, Балх, Тошканд ва Ҳисор мавҷуд буда, ин марказҳо баробари умумият махсусиятҳои худро низ доштанд. Аз маълумоти ин тазкира аён шуд, ки дар ин давр асосан жанрҳои ғазал, рубоӣ, қасида ва муаммо ҳукмрон буд. Дар ин давр байни шоирони лирики ғазалсаро ба якдигар гуфтани ҷавоб махсусан, татаббуот ҳеле мустаъмал гардид. Аз материали ин тазкира хуб аён шуд, ки дар адабиёти ин давр майли шаклпарастӣ бисёр ривож меёбад. Аммо муаллифи тазкира бар ҳилофи ин чараён асосан ягонагии шаклу мазмуни асари бадеиро тарғиб мекард.

Ҳамаи ин далелҳо аз он шаҳодат медиҳанд, ки «Тазкират-уш-шуаро»-и Мутрибиро ҳарчониба хуб наомӯхта, муҳимтарин хусусиятҳои адабиёти нимаи дуюми асри XVI тоҷикро дуруст тавсиф кардан мумкин нест.

«ТҶҲҲАТ-УС-СУРУР»

«Тӯҳфат-ус-сурур» ё худ «Рисолаи мусикӣ» манбаъест, ки роҷеъ ба санъати мусикии тоҷик, назария ва паҳлуҳои гуногуни он маълумоти муфид медиҳад. Муаллифи он шоир, ҳофиз ва навозандаи машҳури асри XVI тоҷик Дарвешалии Чангӣ аст. Муаллиф дар аввали асар аз дуvozдах мақом (яъне боб) иборат будани онро қайд намуда, унвони бобҳоро меоварад, вале рисола даҳ бобро дар бар мегирад. Эҳтимол меравад, ки Дарвешалӣ асарро тамоми нақарда аз ҳаёт ҷашм пӯшида бошад.

Дарвешалӣ дар ин асар роҷеъ ба 96 шоиру навозанда ва мусикишиносони даврони гуногун маълумот додааст.

Худи ӯ яке аз чангнавозон ва шоирони бомаҳорати асри XVI будааст. Вале роҷеъ ба аҳвол ва осори ӯ маълумоти кофӣ дар дастраси мо нест.

Номи пурраи худро муаллиф дар «Тӯҳфат-ус-сурур» «Ҳофиз Дарвешалии Чангӣ ибни Мирзоалӣ ибни Абдуалӣ ибни Муҳаммад ибни Ҳоҷа Абдуллоҳ ибни Ҳоҷа Муҳаммад Марворид» овардааст¹.

Мутрибӣ дар «Тазкират-уш-шуаро» дар чангнавозӣ маҳорат доштани Алӣ Чангиро қайд намуда, менависад, ки «дар тариқи иншо ва адабомӯзӣ беназир аст, чунин масмӯъ шуд, ки рисола дар услуби аҳволи тавоифи олам навишта, ки мақбули табъи мун-

шиён аст, дар вазни омоли мусикӣ низ таснифоти дилчӯ ва таълифоти некӯ дорад»².

Сипас Мутрибӣ як газали Дарвешалиро, ки дар ҷавоби газали Мушфиқӣ гуфтааст, меорад (110).

Рисола ба Абдуллоҳони Шайбонӣ (1557—1598) бахшида шу-дааст. Оғози таълифи «Тӯҳфат-ус-сурур» гуё ба ғалабаи бузурги Абдуллоҳон дар Тирмиз (1572) иттифоқ афтадааст.

Дарвешали мувофиқи гуфти ҳудаш муддати чихил сол вазифаи меҳтариро³ дар ӯҳда доштааст. Аз ҷумла, 18 сол дар Андиҷон, 4 сол дар Кеш, 10 сол дар Балх ва 8 сол дар Бухоро кор кардааст. (81).

Шахсе, ки Дарвешалиро чихати навиштани рисола тарғиб на-мудааст, Мавлоно Хусайни Охуни Гурба мебошад. Муаллиф Ҷаъ-фари Қонунӣ, Алай Дӯсти Ной, Ҳасани Қавқабӣ, Ҳофизӣ Маҳмуд, Ҳофизӣ Мирак ва падари худ Мирзо Али Чангиро ҳамчун усто-дони худ ёдовар мешавад. Дар тадвини рисолаи ӯ хидмати Нач-миддини Қавқабӣ калон аст. Маъхазӣ асосие, ки Дарвешалӣ аз он бештар истифода бурдааст, «Куллиёт»-и Начмиддини Қавқабӣ аст, ки аз ин дар бисёр саҳифаҳои асараш ёдовар мешавад.

То ҳол 4 нусхаи хаттии асар ба мо маълум аст⁴. Дар бораи мавҷудияти ин асар ҳанӯз соли 1927 Абдурауф Фит-рат дар як китобчаи худ ишора карда буд⁵. Сипас, соли 1946 А. А. Семёнов ҳашт мақоми «Тӯҳфат-ус-сурур»-ро ба забони русӣ кон-спект карда, дар шакли китобчаи алоҳида ҷоп кард⁶.

А. А. Семёнов дар сарсухони китоб дар бораи нусхаи хаттии «Тӯҳфат-ус-сурур», бобҳои он, муаллифи китоб, принципи дар тар-ҷума пешгирифтаи худ маълумот медиҳад.

А. А. Семёнов аз боби сеюм то боби даҳумро консепт карда, ду боби аввали ӯро меҷарояд. Умуман, кори А. Семёнов ҳарчанд аз баъзе камбудӣҳо холи нест, вале то имрӯз аҳамияти илмӣ худ-ро гум накардааст. А. Семёнов Дарвешали ва аҳамияти асари ӯро на фақат ба хонандагони рус, балки ба аҳли илм, ки ҷуниин асари пураҳамиятро на ҳамаи онҳо медонистанд, ошно сохт.

«Тӯҳфат-ус-сурур» аз даҳ боб иборат аст. Дар боби аввал му-аллиф ҳадисҳои пайғамбарро роҷеъ ба он, ки дар мавзоти марду-ми исломнаҷод суруду мусикӣ иҷозат ҳаст, меоварад.

Дарвешалӣ дар мақоми дуюм маъни луғавию истилоҳии ка-лимаи мусикиро аз рӯи гуфтаҳои уламон гузашта шарҳ дода ме-гӯяд, ки мусикӣ лафзи юнонӣ аст ва он мураккаб аз «му» (яъне кара) ва «сиқӣ» (яъне ҳаво), яъне «кара бар ҳаво» бошад.

Баъзеҳо ҷуниин гуфтаанд, ки мусикӣ аз калимаҳои му (яъне об — юнонӣ) сиқӣ (яъне кара), яъне «кара бар об» бошад. Му-аллиф пас аз ин шарҳ илмӣ шариф ва санъати латиф будани му-сикиро хотирнишон мекунад (13).

Дар кори муайян сохтани таърихи пайдоиши мақомҳо, номҳои дурусти мақому шӯъбаҳо ва хусусияту аҳамияти онҳо дар илми мусикӣ боби сеюми «Тӯҳфат-ус-сурур» аҳамияти калони илмӣ ва амалӣ дорад.

Маълум мешавад, ки дар мусикӣ аввал ҳамагӣ ҳафт мақом

будааст. Гӯё рӯзе ҳазрати Нӯҳ ба роҳ мерафтанд, саги гаргине диданд, гуфтаанд: ин чи саги гаргине будааст? Дар ҳоле он саг ба нола даромад ва мӯҳр аз забони он саг бардошта шуд ва гуфт: — Эй Нӯҳ ба кори хонаи худованде дахл мекунӣ, зеро ки худон мубораки таоло маро чунин офаридаасту туро чунон халқ карда. Ва чун ҳазрати Нӯҳ онро шуниданд, наваҳа кардан гирифтаанд ва он наваҳаи эшон дар мақоми Ушшоқ буд.

Дарвешалии Чангӣ таърихи пайдоиши дигар мақомхоро низ ба ҳазрати Умар, ҳазрати Одам, ҳазрати Довуд, ҳазрати Сулаймон, ҳазрати Аюб, ҳазрати Яъқуб, ба подшоҳе, ба номи маҳалле вобаста месозад.

Онд ба пайдоиши дувоздаҳ мақом Дарвешалӣ дигар ривоятҳо низ меорад, ки он бисёр ҷолиб аст: Гӯё ҳазрати Мӯсо бар лаби рӯди Нил либоси худро шуста, бар санге андохта буд. Ногоҳ он санг равои мегардад ва эшон аз ғазаб сангро ду асо мезанад, ки он дувоздаҳ сӯроҳи шуда, аз ҳар як сӯроҳ як чашма аён мегардад ва аз ҳар чашма овозе мебарояд ва ин мақомотро аз ин ҷо гирифтаанд (21).

Сипас, номгӯи шӯъбаҳоро Дарвешалӣ ба тартиби зайл медиҳад: 1. Дуғоҳ, 2. Сегоҳ, 3. Чоргоҳ, 4. Панҷгоҳ, 5. Муҳайяр, 6. Ҳисор, 7. Мубарқаъ, 8. Найрез, 9. Нишопур, 10. Рӯи Ироқ, 11. Мақлуб, 12. Рақб, 13. Баёти, 14. Зобил, 15. Авҷ, 16. Наврӯзи хоро, 17. Моҳур, 18. Аширон, 19. Наврӯзи сабо, 20. Ҳумоюн, 21. Нухуфт, 22. Уззол, 23. Ҳузӣ, 24. Аҷам.

Ҳамчунин дар ин боб дар чанд парда тамои шудани мақомҳо муайян карда шудаанд (Дуғоҳ дар ду парда, Сегоҳ дар се парда, Наврӯзи араб дар се парда, Уззол дар се парда, Чоргоҳ дар чор парда, Наврӯзи сабо дар чор парда, Панҷгоҳ дар панҷ парда, Ироқ дар панҷ парда, Нишопур дар панҷ парда, Баёти дар панҷ парда, Аҷам дар панҷ парда, Моҳур дар ҳашт парда, Муҳайяр дар ҳашт парда, Мақлуб дар ҳашт парда).

Дар мақоми **чоруми** «Тухфат-ус-сурур» Дарвешалӣ 17 баҳри усулро вобаста ба мусиқӣ тадқиқ менамояд. Муаллиф аввал, усули қадим будани 12 баҳро таъкид намуда, сипас ақидани Мавлоно Сирочро баён мекунад. Ба қавли Мавлоно Сироч, 12 баҳри усул аз набзи одаи гирифта шудааст, зеро ки чун даст бар набзи одаи нӯҳ дар ҳаракат бошад ва аз садои ҳаракаташ «тан-тан»-ро гирифтаанд ва ду «тан»-ро як зарби қадим гуфтаанд. Ғайр аз ин, Дарвешалӣ таърихи пайдоиши доираҳои мақомхоро пайваستا ба овози паррандаҳо аз қабилҳои доираи Дуяк аз овози Хурӯс, Фохтазарб аз навои фохта, сақил аз тутлор (мурғест дар Ҳиндустон), ҳечовӣ аз садои қуданг ва амсоли нӯҳ муайян месозад.

Сипас, Дарвешалӣ дар асоси маълумотҳои мавҷудан он замон номҳои 17 баҳри усул (дар мусиқӣ доира гӯянд) ва аз чанд зарбу чанд нақра иборат будани онҳоро низ меорад, ки тартиби онҳо ба қарори зайл аст:

1. Доираи Дуяк, 2. Доираи Ҳазаҷ, 3. Доираи Уфар, 4. Доираи Рамал, 5. Доираи Фохтазарб, 6. Доираи Тарки Зарб, 7. Доираи Мухаммас, 8. Доираи ҳафиф, 9. Доираи Сақил, 10. Доираи Авсат,

11. Доирани Чаҳор Зарб. 12. Доирани зарб-улфатҳ. 13. Доирани Ба-
рафшон. 14. Доирани Самоъӣ. 15. Доирани Даври Сақил. 16. Доирани
Чанбар. 17. Доирани даври равон. Ҳар яки ин доираҳо дар шакли
мудаввар кашида шуда, дохили онҳо аз чанд зарб иборат будани
он доира навишта шудааст. Ба таври намуна доирани Уфарро ме-
оварем:

Доирани уфар се зарб ва шаш накра: тан-тан-танан.

Аз маълумоти дар ин боб додан Дарвешалӣ кас ба чунии ху-
лоса меояд, ки мусиқӣ ҳам мисли шеър вази доштааст. Агар вази
ин шеър бо фаъла муайян шавад, пас мизони мусиқӣ бо зарб
(тан-тан) андоза карда мешавад. Муаллиф ҳатто барои нишон
додани руқиҳои баъзе бахрҳо порчаҳои шеърро меоварад, ки дар
онҳо номи баҳр ва руқи он гуфта шудааст. Аз ҷумла, порчаи
шеърин ба бахри тақоруб гуфташударо гирем.

Ба бахри тақоруб тақоруб намой,
Бад-ин вази мизон таъъ озмай
Фаъулу, фаъулу, фаъулу, фаъул,
Чу гуфти, бигӯй боз, эй дилрабоӣ (28).

Чунон ки дида шуд, ақидаҳои дар бораи мизони мусиқӣ баён
намудан Алӣ Чангӣ то имрӯз ҳам қимати илмӣ худро гум накар-
даанд. Ва доирани вусъати ақидаҳои назарини Дарвешалӣро онд ба
санъат дар ҳамин боб мушоҳида кардан мумкин аст.

Дар ҳашт мақоми боқимондаи рисола 96 нафар шоиру нави-
сандагон, ҳофизи навозанда ва дигар намояндагони табақҳои гу-
ногуни ҷамъият, ки ба ин ё он восита ба санъати мусиқӣ алоқа
доштанду дар даврони гуногуни умр ба сар бурдаанд, зикр ёфта-
анд. Дарвешалӣ дар бораи 96 мусиқанавоз ба таври муфасссал та-
ваккуф намуда, аз хусуси 85 асари хурду калони мусиқӣ маълум-
от меорад.

Чунон ки ишора кардем, «Тўҳфат-ус-сурур» на танҳо тазкирани
аҳли мусиқӣ, балки аҳли адаб низ мебошад. Вай яке аз маъхаз-
ҳои адабии асри XV — XVI ҳисоб меёбад.

Дар асар роҷеъ ба шахсоне маълумот дода шудааст, ки онҳо
баробари навозандагӣ хонандагӣ шеър ҳам эҷод мекардаанд ва
оҳанг мебастанд. Дарвешалӣ ба ғайр аз намояндагони аҳли му-
сиқӣ, ҳамчунин аҳоли 40 шоирро низ зикр мекунад, ки дар байни
онҳо Рӯдакӣ, Фирдавсӣ, Биноӣ, Мушфиқӣ, Хилолӣ барин шоирони
маълуми машҳур низ ҳастанд. Дар байни ин адибон 26 тани кам-
машҳури асри XVI будаанд, ки дар ривоҷи адабиёти ин давр нақ-
ши муайяне доштанд.

Муаллифи рисола бештар ба он диққат медиҳад, ки ин ё он
аҳли мусиқӣ дар ривоҷи он ҷи хизмате кардааст ва кадом манза-
латеро доштааст. Аз ин рӯ адабиёт дар партави илми мусиқӣ до-
да шудааст. Агар он шахс шоир бошад, аз эҷодиёти ӯ намунае
зикр мегардад, ки ба ин ё он паҳлуи илми мусиқа бахшида шуда-
аст.

Дарвешалӣ ҳангоми зикри санъаткорон аз шахсияти онҳо ҳам
сухан меронад, ки ин маълумот дар муайян намудани шахсият ва
лаҳзаҳои зиндагии онон кўмаке мерасонад.

Мақомҳое, ки дар онҳо асосан намоёндагонии адабиёту санъат зикр ёфтаанд, мақомҳои шашум, ҳафтум, ҳаштум, нуҳум ва даҳум мебошанд.

Мақоми шашум чунин ном дорад: «дар зикри подшоҳон, амирон, бузургон ва уламову фузало, ки дар ин ҷанба аз эшон мусаннифот монда». Ин боб 20 нафар уламову фузало ва шоиронро дар бар мегирад, ки аз он ҷумлаанд: Баҳроми Ғур, Пири Чангӣ, Шох Хусрав, Хоҷа Абдулқодири Ной, Хоҷа Абдуллои Лорӣ, Хоҷа Хусрави Деҳлавӣ, Мавлоно Мираки Чангӣ Бухорӣ, Дарвеш Аҳмади Қонунӣ, Султон Муҳаммади Девона, Мавлоно Девонои Хисобӣ, Султон Муҳаммад Удин Самарқандӣ, Шайх Абдуллоҳи Муборак, Мавлоно Соҳиби Балхӣ ва Хоҷа Сайфуддин Абдулмӯъмин.

Мақоми ҳафтум. «Дар бораи уламову фузало ва шуаро» буда дар он зикри 24 нафар адибу мусикиён ва ақобири омадаанд. Ном баъзеи онҳо: Шарофуддини Яздӣ, Амир Шохӣ, Абдурахмони Ҷомӣ, Хоҷа Абдуллоҳи Муҳаммади Марворид, Алишер Навоӣ, Мавлоно Биноӣ, Ёқуби Сармадӣ, Турдӣ Қонунӣ, Ғулом Али Шунқор, Аличони Ғичакӣ, Шох Муҳаммади Доддӯз, Начмиддини Қавқабӣ, Мавлоно Хилолӣ, Хоҷа Ҳасани Нисорӣ, Мавлоно Ҳасани Қавқабӣ ва Мавлоно Боқӣ Чарроҳ мебошанд.

Мақоми ҳаштум «Дар маърифати қомилон ва фузалое, ки дар ин водӣ таснифоти бисёр ва муаллифоти бешумор доранд» ном дошта зикри 23 нафар аҳли санъатро дар бар мегирад. Дар байни онҳо Зайтуни Ғичакӣ, Саид Аҳмад Мехтари Миракӣ, Аҳли Хиравӣ, Дарвеш Мақсуд, Ҳофиз Мираки Бухорӣ, Мавлоно Боқӣ Дарзӣ, Мавлоно Қосим Қохӣ, Юсуф Мавдудӣ Дуторӣ, Қосим Арслон, Восили Марвӣ, Алиакбари Самарқандӣ, Хоҷа Амини Қитобдор, Хоҷа Ҷаъфари Қонунӣ ва Мир Девонои Шочминӣ ҳастанд.

Мақоми нуҳум. «Дар бораи шуаро ва фузалое, ки дар ин ҷанба шариф муаллифоти бисёр ва мусаннифоти бешумор доранд». Дар ин боб шарҳи ҳоли Ҳофизи Таниш, Қозӣ Абдулқарим, Мавлоно Сабуҳи Қохӣ, Мавлоно Ҳисоми Насафӣ, Мирзо Ҳошим, Ҳофиз Боқӣ Қонунӣ, Ҳофиз Турдӣ Қонунӣ, Мӯъмини Қомонгар, Мавлоно Боқӣ Шаҳидӣ ва Мавлоно Аршӣ омадааст.

Ва ниҳоят **мақоми даҳум** «Дар бораи уламо ва фузало ва ақобиру ашроф ва шуаро» ном дошта шарҳи аҳвали Мавлоно Қосим Қонунӣ, Султон Муҳаммади Танбӯрӣ, Шамсуддин Ҳусайни Удӣ, Ҳофиз Қонунӣ Хиравӣ, Абдуллои Ной, Амир Масти Қабӯзӣ ва Шайх Аҳмади Қабӯзӣ ва боз чанд тани дигарро дар бар мегирад.

Ҳоло баъзе аз шоирону навозандагон ва уламову оҳангсозонро, ки дар пешрави илму маданият ва санъати асри XVI тоҷику ўзбек хизмати босазое кардаанд, аз назар гузаронем.

Мавлоно Начмиддин Қавқабӣ Бухорӣ. Начмиддин Қавқабӣ яке аз намоёндагонии бузурги маданияти асрҳои XV — XVI тоҷик буда, дар ривчи илми мусикӣ хизмати зиёде ба ҳарч додааст. Начмиддин Қавқабӣ дар илми мусикӣ таснифи зиёде доштааст, Дарвешалӣ мегӯяд: «агар ҳамаро зикр кунем, қалом ба тӯл меаҷамад ва дар сафҳои рӯзгор дар мақоми рост «қудлиёт» баста

ва ин абъёташ, ки ҳар байти он муштамил бар ду мақом ва ду шӯъба воқеъ шуда, аз натончи таъби ӯст:

Мақом андар адад ҳашт омаду чор,
Ду шӯъба ҳар мақоме рост ночор
Мақоми Рост ганҷи эн Ранҷгоҳ аст,
Мубаркаъ дозимаш чун Панҷгоҳ аст.
Ҳичоз омад неке наҳли самардор,
Сегоҳ асту Ҳисор он наҳро бор.
Эн Сифахон касе к-ӯ гашт оғоҳ,
Ба Наврӯзи Нишобурак барад роҳ...
Чу сози пардаи Ҷишкро соз,
Нағам дар Зобуду дар Анҷ пардоа.
Хусайнӣ гар мақомот аст бартар,
Дугоҳ омад қаринаш бо Мухайяр...
Навро к-афтад аз вай дар ҷаҳон шӯр,
Бувад Наврӯзи хоро фаръи Мохур.
Бузург омад чу ҷанги соз карда,
Хумоюн Нухуфт аз вай ду парда.
Пас аз Занҷула андар нағма қаввал,
Намонд Ҷоргоҳ он гоҳ Ҷазол.
Мақоми Кучак ар дони тавонӣ,
Ки дар Ракбу Баёти байт хонӣ.
Раҳонӣ шуд ба Наврӯзи Араб ром,
Ба Наврӯзи Аҷам гардид дилором.
Ду фаръ аз баҳри ҳар асле баён ёфт,
Қунуи бояд ба тадбириш аён ёфт (119).

Ҳамчунин абъёти Қавкабӣ дар мақоми Ироқ оварда шудааст:

Диди бахт аз руҳат нурнур бод,
Ҷашми душман аз ҷамолат дур бод.
Қавкабиро талъати зебон ту,
То абад неши назар манзур бод (120).

Дарवेशалӣ дар чанд ҷои асарӣ худ барои исботи ину он фикр аз «Қуллиёт»-и Қавкабӣ намуна меоварад ва ин гувоҳи он аст, ки дар он давр Қавкабӣ ба асарҳои ӯ машҳур будаанд (121).

А. Семёнов дар боран Қавкабӣ менависад, ки ӯ ҳамзамони Ҷомӣ буда, соли 1576 аз тарафи шайбониҳо кушта шудааст⁸. Ашғори Қавкабӣ, махсусан шеърҳои, ки барои мақомот мувофиқ буданд, ҳангоми эҷода буданаш шӯҳрат доштааст. Ин шеърҳо дар захираи дастхатҳои шарқии Институти шарқшиносии АФ РСС Ӯзбекистон таҳти рақами № 1566 бо номи «Қуллиёт» маҳфуз аст.

Мавлоно Ҳасани Қавкабӣ. Дарवेशалӣ аз зикри ҳол ва эҷодиёти ин шоир хушдорӣ намуда, таъҳо як газали ӯро, ки ҳудаш ба он оҳанг бастааст, меорад, ки матлааш ин аст:

Зикри лаъли шакарғуфтор, гуфтор ончунин бона,
Дилам бурда ба як рафтор, рафтор ончунин бона (128).

Мавлоно Саидӣ. Дарवेशалӣ хотиринишон месозад, ки Саидӣ газалиёту маснавӣҳои беҳисоб дорад ва як ҷилд маснавӣҳои ӯ дар баёни воқеот ва аҳволи Абулғазӣ Баҳодурхон гуфта шудааст (176).

Ҳофиз Турди Қонунӣ. Аслан аз вилояти Қароқули Бухоро.

Ҳам шоир, ҳам навозанда ва ҳам оҳангсоз будааст. Ҷ қабузро дар малозимати амир Мастӣ омӯхта, ҳамчунин дувоздаҳ байти Кавкабиро куллиёт бастааст. Ҷ дар қабузнавозӣ маҳорате доштааст, ки ҳатто Мушфиқӣ шефтаи ӯ шуда, дар васфаш газале эҷод намудааст (179).

Дарвешалӣ дар зикри Мирзо Ҳошим Боқии Девон, Мавлоно Муъминӣ Қамонгар, Мавлоно Боқии Шаҳидӣ ва ҷанде дигарон бо овардани як байт ва ё шеъри оҳангбастан онҳо иқтифо намудааст.

Аз он ки муаллиф 32 асбоби мусиқиро зикр мекунад, чунин ба назар мерасад, ки дар асри XVI санъати навозандагӣ хеле раванқ ёфта, шумораи мусиқидонону мусиқичиён нисбат ба шоирон зиёд будааст. Дарвешалӣ бисёр қасонеро ном мебарад, ки дар навохтани таибури, най, қонун, қабуз, рубоб, ғичак, ҷағона, аргунун ва амсоли онҳо маҳорат доштаанд.

Як хусусияти муҳимми рисола он аст, ки муаллифи он аз қадом материал сохта шудани асбобҳои мусиқиро нишон медиҳад. Аз ҷумла, ӯ хотирнишон месозад, ки аксари созоҳо аз ҷӯби тут ва торҳои онҳо аз абрешим будаанд. Зеро ки миёни ҷӯби тут ва абрешим илтиҳоме ҳаст, бинобар ин нағмоти ӯ руҳрабо ва тарабафзо мебошад (32). Дарвешалӣ маънои истилоҳин баъзе асбобҳои мусиқиро низ шарҳ медиҳад. Ҷ дар бораи таибури менависад: созест аз созоҳои қадим ва ба забони ҳукамон Юнон таибури мураккаб аз ду қалима аст **тан** — маънии дил ва **бура** — яъне харишдан. Гӯянд, ки ғизои руҳ дар олам овози хуши таибури аст, аруси созоест (35).

Агар ҷанд саҳифаи аввали китобро истисно кунем, рисола ба забони шевою равои ва обдоре навишта шудааст. Муаллиф дар зимни баёни фикри худ хонандаро гоҳ ба гулзору боғ, гоҳ ба кӯчаву бозор, гоҳ ба Ҳинду гоҳ ба Рум, гоҳ ба Қобулу гоҳ ба Ҳирот мебарад. Хуллас, шарҳи савте ва ё оҳангсозе пайваста ба ину он ҳодиса тасвир шудааст.

Истифодани санъати сачъ ба забони асар ранги хоссае бахшидааст. Қариб саҳифае нест, ки муаллиф дар зикри ин ё он муаллиф санъати сачъро ба қор набарад. Аз ҷумла, дар зикри шоире Дарвешалии Чангӣ мегӯяд: «Дар илми адвор ва наводири рӯзгор буд, чунон ки нақши бисёр ва савти бешумор дар авроқи лайлу наҳор нигошта...»

А. А. Семёнов дар муқаддимаи рисола қайд мекунад, ки дар ин асар «завқу салиқа ва нуқтаи назари табақаи ҳукмрони синфи феодалҳои асри XVII онд ба мусиқӣ инъикос ёфтааст»⁹. Вале пас аз хондани китоб кас ба чунин хулосае меояд, ки далели боло зикри ҷандон мустақкам надорад. Дуруст аст, ки Дарвешалӣ дар дарбор буд, асари худро он ҷо эҷод намуд ва онро ба Абдуллоҳони шайбонӣ бахшид. Вале аз ин чунин хулоса баровардан нодуруст мебуд, ки дар асар танҳо завқу салиқаи синфи ҳукмрон ифода ёфтааст. Танҳо он факт, ки баъзе навозандагон мутрибон аслан аз доираи ҳунармандон буданд (қамонгар, қафшдӯз, табиб, нонвой ва амсоли онҳо) далели он аст, ки «Тӯҳфат-ус-сурур» тамоюли халқӣ дорад. Дарвешалӣ дар пайдоиши ин ё он оҳанг

бисъёр наклҳои воқеиро меорад, ки персонажи онҳо оҳангар, нонвой ва боғбони оддин заҳматкаш буданд.

Ба ғайр аз ин, муаллиф на танҳо санъаткорони касбӣ, балки зикри навозандаҳоеро ҳам додааст, ки онҳо аз байни халқ бо хунари худ ризку рӯзи пайдо мекардаанд. Аз ҷумла, Султон Аҳмади Найнавоз дар кучаҳо гашта, найнавозӣ мекард. Чунин далелҳо бисёранд. Дар «Тӯҳфат-ус-сурур» танҳо нуқтаи назари табақаи синфи ҳукмрон таҷассум наёфта, балки завқу ақидаҳои эстетикӣи табақаҳои поёни иҷтимоӣ низ инъикос гардидааст.

«Тӯҳфат-ус-сурур» на танҳо дар омӯхтани санъати мусиқӣи асри XVI, балки дар тадқиқи адабиёти ин аср низ сарчашмаи муҳими таърихӣ мебошад.

«ШАРАФНОМАИ ШОҲӢ»

Яке аз маъхазҳои таърихӣ, ки дар омӯхтани ҳаёти маданият адабии асри XVI маълумоти пурқимат медиҳад, «Шарафномаи шохӣ»-и Ҳофизӣ Таниш бинӣ Мирмуҳаммади Бухороист.

Ҳофизӣ Танишӣ Нахлӣ соли 956/1549 дар Бухоро таваллуд ёфтааст. Аз баъзе ишораҳои худӣ Ҳофизӣ Таниш аён аст, ки ӯ давраи ҷавонияшро бештар барои тақмили дониш гузаронидааст¹. Ӯ илми мусиқиро аз бар намуда, бо оҳангсозӣ ва ҳушовозӣ ба аҳли адаб писанд меафтад². Ба худ лақаби «Ҳофиз»-ро гирифтани Нахлӣ ҳам аз ҳамин сабаб будааст.

Ҳофизӣ Таниш ҳамчун шахси донишманд шинохта мешавад ва дар соли 1579 ба дарбори Абдуллоҳони шайбонӣ роҳ меёбад. Ҳофизӣ Таниш дар дарбор ба сифати ходим, воқеанавис, шоир ва ҳофиз хизмат карда, дар бисъёр сафарҳои хон иштирок менамояд. Вай ҳамчун воқеанигор бо Абдуллоҳон сафар намудааст. (327 430 435).

Аҳволи зиндагонии Ҳофизӣ Таниш, чунон ки баъзе ишораҳои худӣ ӯ шаҳодат медиҳанд, тахминан то охири ҳаёташ хуб мегузарад (327 430 436 491).

Хотимаи ҳаёт ва соли вафоти Ҳофизӣ Танишӣ Нахлӣ равшан маълум нест. Аз рӯи дар «Шарафномаи шохӣ» зикр ёфтани воқеаҳои сиёсии соли 1588 (250—254) ва дар асоси маълумоти Мутрибӣ Самарқандӣ³ тахмин мешавад, ки вафоти ӯ дар байни солҳои 1588—1604 будааст.

Ҳофизӣ Таниш фаъолияти эҷодии худро дар ҷавонӣ сар кардааст. Мувофиқи хабари Мирсевинҷӣ дар «Азкор-ул-азкиё» ва Дарвешалӣ дар «Тӯҳфат-ус-сурур»⁴ Ҳофизӣ Танишӣ Нахлӣ шоири соҳибдевон буда, аввалин девони ашъорашро дар 18-солагӣ мураттаб сохтааст. Ҳоло он чизе, ки аз маҳсули адабии Ҳофизӣ Таниш маълум шудааст, ғайр аз «Шарафномаи шохӣ», чанд ғазал, қасида, қитъа, таркиббанд рубой, порчаҳои маснавӣ ва байтҳои парокандааст, ҳамагӣ 395 байтро ташкил медиҳанд. Ҳамаи ашъори ӯ бо таҳаллуси «Нахлӣ» гуфта шудаанд.

«Шарафномаи шохӣ»-и Ҳофизӣ Таниш асари таърихӣ буда, ба

Абдуллохони Шайбонӣ ва лашкаркашиҳои ӯ бахшида шудааст. Аз ин рӯ дар адабиёти илмӣ ин асарро бештар бо номи «Абдуллонома» ёдовар менамоянд. Нусхаҳои «Шарафномаи шоҳӣ» дар китобхонаҳои ҷаҳон бисёранд. Як нусхаи он, ки маъҳази кори мо қарор гирифтааст, дар захираи дастнависҳои шарқии Институти шарқшиносии АФ РСС Тоҷикистон таҳти рақами 778 маҳфуз аст. Ин нусха имрӯз ягона нусхаи қадим ва мукаммали «Шарафномаи шоҳӣ» мебошад, ки онро ҳафт нафар котиби босаводу пухтакор рӯнавис кардаанд (1056, 169а, 193а, 282а, 377а, 388а, 402).

Ҳофизӣ Таниш ба таълифи «Шарафномаи шоҳӣ» соли 991/1584 шурӯъ намудааст (108).

Аммо ӯ ин асарро ба охир нарасонида дармегузарад.

«Шарафномаи шоҳӣ» аз дебоҷа, муқаддима, ду мақола (қисм) ва хотима иборат аст.

Аҳамияти таърихӣ «Шарафномаи шоҳӣ»-ро муаррихон нишон додаанд⁵. Аммо ин асар барои омӯхтани адабиёти асри XVI ҳам дорони қимати адабӣ мебошад. Ҳоло мо аҳамияти адабии «Шарафномаи шоҳӣ»-ро мухтасар тавзеҳ медиҳем.

1. Маълумоти Ҳофизӣ Таниш онд ба муосиронаш. Чунон ки дар қисми дебоҷаи «Шарафномаи шоҳӣ» ишора рафтааст, Ҳофизӣ Таниш дар хусуси «Фузало ва шуарои нуктасанҷи нодирағуфтор»-и замонаш (113) дар хотимаи асар ахбор додани будааст. Ин қисми «Шарафномаи шоҳӣ» навишта нашудааст. Бинобар ин дар асар дӯр ба фозилон ва шоирони ҳамасри муаллиф маълумот ба назар намерасад. Вале Ҳофизӣ Таниш дар рафти баёни воқеаҳои таърихӣ сиёсӣ дар бораи лаҳзаҳои ҷудогонани ҳаёти 9 адиб аҳбори хеле муҳим додааст. Онҳо инҳоянд: Мавлоно Мушфиқӣ, Мавлоно Низомӣ Муаммой, Вафой, Ҳозирӣ, Садриддини Муҳаммад, Муҳиббӣ, Аҳсӣ, Қатилӣ ва Мавлоно Абдулҳаким.

Маълумоти Ҳофизӣ Таниш онд ба ин ё он адиб гуногун аст. У гоҳе пеш аз овардани намунаи шеър баъзе лаҳзаҳои тарҷуман ҳақиқӣ шоирро зикр мекунад ва дар мавриди дигар фақат маълумоте аз шарҳи ҳақиқӣ шоир медиҳад.

Номи баъзе шоирони муосирӣ Ҳофизӣ Танишро, ки дар «Шарафномаи шоҳӣ» зикрашон рафтааст, дар сарчашмаҳои дигари асри XVI ҳам дучор мекунем. Ҳоло мо ба тариқи намуна дар хусуси Абдурахмони Мушфиқӣ сухан ронда, маълумоти тозаи онд ба ин шоир додан муаллифро нишон медиҳем. Худи ҳамин то чӣ андоза ба аҳамияти калон соҳиб будани ахбороти дар бораи адибони муосир додан Ҳофизӣ Танишро нишон медиҳад.

Ҳофизӣ Таниш дӯр ба Абдурахмони Мушфиқӣ дар панҷ маврид таваққуф намудааст:

1) Соли 964/1557 Абдуллохони шайбонӣ Бухороро забт мекунад ва ба ин муносибат базм барпо мегардад. Дар ин маҷлис рақосон, мутрибон, ҳофизон, шоирон, олимон ва монанди онҳо ҳозир будаанд. Дар ин маҳфил Абдурахмони Мушфиқӣ ҳам иштирок менамояд ва ба муносибати Бухороро гирифтани Абдуллохон қасидае пешкаш карда, аз ӯ иғъом мегирад: «Ва дар он маҷлиси муалло,— менависад Ҳофизӣ Таниш, ҷиҳати таҳини Бухоро ва

чулус бар сарири истило амлаҳушшуаро Мавлоно Мушфиқ қасидаи ғарро иншо намуд ва ба силаи номӣ аз инъомӣ кироми баҳра ёфта, аз акронии хеш мумтоз ва мустасно шуд ва он қасида ин аст» (1936, 194а). Ҳофизии Таниш қасидаи Мушфиқро, ки иборат аз 20 байт аст, пурра овардааст. Матлаи қасида:

Бухоро куббатулисломи дин аз баҳри он омад,
Ки дар пай ҳомии ислом Абдуллоҳон омад.

2) Шайхулисломи Бухоро Ҳоҷа Муҳаммад Исмоили Ҷӯйборӣ моҳи сафари соли 971/сентябри соли 1563 ғавт мекунад. Ба ин муносибат ғозилои ва шоирон марсияҳо менависанд. Аз ҷумла Абдурахмони Мушфиқ «таърих» иншо менамояд. Ҳофизии Таниш менависад: «Ва ҳам дар он воқеаи узмо бисёр аз шуаро ва ғузало таъриху марсия таҳрир карданд. Аз он ҷумла, ин таърих аст аз ансофи нафисаи амлаҳушшуаро, орошта ба одоби ҳулки Мавлоно Мушфиқист, қитъа:

Чу рафт аз ҷаҳон Ҳоҷаи Ҷӯйборӣ,
Намояд об дар ҷӯйбори ҳақиқат.
Хирад баҳри таърихи соли нафоташ
Рақам зад, ки «султонии соҳибтарикат» (211а)⁶.

3) Соли 980/1572 ҳокими Самарқанд Султон Саид вафот меёбад. Бобо Султон ва дигар султонҳои Туркистону Тошқанд аз ин воқеа истифода бурда, ба Самарқанд ҳучум меоранд. Бародари Султон Саид — Ҷавоимардалихон аз Абдуллоҳон ёри мебарорад. Абдуллоҳон ба Самарқанд лашкар кашида, шаҳрро аз Бобо Султон ҳалос мекунад. Абдуллоҳон Самарқандро ба Ҷавоимардалихон бозмонда худ ба Бухоро бармегардад. Ба ин муносибат шоирон ба ӯ ҳамду сано меҳонанд. Аз ҷумла, Абдурахмони Мушфиқ ба муносибати ғалабаи Абдуллоҳон қасидаи мадҳия меғӯяд. Ҳофизии Таниш дар ин бора ҷунии хабар медиҳад: «Ва ҷаноби амлаҳуш шуаро Мавлоно Мушфиқ дар васфи он ҳазрат қасидае иншо намуд ва дар он қасида ба таърихи ин фатҳи ҳумоюнӣ иншорат фармуд» (262). Ҳофизии Таниш ин қасидаро пурра меоварад, ки 40 байт аст. Мушфиқ таърихи ин воқеаро дар як байти қасида қайд намулдааст:

«Замони нӯҳсаду ҳаштод буда»⁷ соли таърихаш,
Аҷабтар он, ки ин таркиб шуд таърих баҳри ӯ.

4) Охири соли 986/1578 ҳокими Тошқанд — Дарвешхон ғавт мекунад ва Бобо Султон аввали соли 987/1579 он шаҳрро меғирад. Абдуллоҳон ба Тошқанд лашкар кашида муҳолифиро мағлуб менамояд. Дар бозгашт ба Султанонод ном мавзеъ қарор мегирад. Ба муносибати омадани хон дар Султанонод маҷлис барпо мегардад. Абдурахмони Мушфиқ ҳам дар ин маҳфил ҳузур доштааст. Ҳофизии Таниш аз ин ҳусус менависад: «Ва ҳам дар он маъзил ҷаноби амлаҳ ушшуаро Мавлоно Мушфиқ ба баъзи он ҳазрат шитофт ва дар он маҳфили фирдавсонӣ, ки раҳи ҳулди бариин аст, роҳи даромад ёфт ва баъд аз идроки вусули ин мақсад,

қасидаи гарро, ки дар мадҳи аълоҳазрат иншо карда буд, ба маҳалли арз расонид» (340б). Ҳофизӣ Таниш қасидаи шоирро, ки 38 байт аст, пурра овардааст.

5) Соли 990/1583 Абдуллоҳон ба муқобили ҳокими Туркистон Бобо Султон лашкар мекашад. Бобо Султон ба қатл мерасад. Абдуллоҳон дар бозгашт ба Ақҷоб ном мавзёи фуруд меояд. Уро бисёр касон — олимон, ғозилон, шоирон ва амсоли инҳо пешвоз мегиранд. Ҳофизӣ Таниш ва Абдурахмони Мушфиқӣ низ ба пешвози хон ба Ақҷоб мераванд ва қасидаҳои худро, ки ба муносибати ғалабаи қатъии хон бар Бобо Султон навишта буданд, пешкаш мекунанд. Ин воқеа дар «Шарафномаи шоҳӣ» ин тавр меояд: «Абдуллоҳон... ба ҷониби Ақҷоб, ки дараест аз мулҳақоти Ҳазораҷӯш, мутаваҷҷеҳ шуд... Ва дар он манзили фирдавсмушоқия нахуст ҷамъе аз арбоби фазлу асҳоби илму ақл..., монанди Ҳоча Муҳаммад Тоҳири Сиддиқӣ ва устодуно ва мамдӯхуно Мавлоно Темур ва Мирзо Зулфиқор, ба воситаи амири соҳибтадбир Қулбобон Қўжалтош ба саодати мулоқоти ашраф мустасъид гардиданд ва амлаҳушшуаро Мавлоно Мушфиқӣ ва ходимулфуқаро мусаввади авроқ (яъне Ҳофизӣ Таниш — Н. С.) низ ба мулозимати он подшоҳи олиҷоҳ расиданд ва ҳар як қасида, ки ба тамаддӯхӣ он ҷавоб имло карда буданд, кашиданд ва ҳоқони малоикҳашам ба воситаи қамоли қарам ва базли ниям дар бораи эшон ба зухур расонид ва ҳар якро бар акрон фонқ ва ҳамгинон собиқ гардонид» (430б). Аммо муаллиф ин қасидаҳоро наовардааст.

Чунон ки мебинем, Ҳофизӣ Таниш дар бораи Абдурахмони Мушфиқӣ махсус таваққуф накарда, вобаста ба баъзе воқеаҳои таърихӣ аз тарҷуман ҳоли шоир ахборот овардааст. Ин ахборот дар дигар сарчашмаҳои адабии маъхазҳои таърихӣ асри XVI, аз ҷумла дар таъкираҳои Ҳоча Ҳасани Нисорӣ ва Мутрибии Самарқандӣ дида намешавад.

Маълумоти муаллиф роҷеъ ба дигар шоирони замони худ низ тақрибан ба ҳамин қиёсанд. Ахбороти парокандаи нисбат ба шарҳи ҳоли ҳамасронаш баён кардаи Ҳофизӣ Таниш маълумоти дар сарчашмаҳои адабӣ овардашударо хеле тақмил медиҳанд.

2. Лаҳзаҳои тарҷуман ҳоли Ҳофизӣ Таниш дар ин асар. Ҳофизӣ Таниш дар «Шарафномаи шоҳӣ» дар бораи худ низ гоҳ-гоҳ алоқамандона ба воқеаҳои сиёсӣ маълумот додааст. Аз ҷумла, ӯ номи худ, номи падар, зодгоҳ, давраи таҳсил, сафарҳо, дар дарбори Абдуллоҳони шайбонӣ ба сифати воқеанигор, шоир ва ходим хизмат карданаширо зикр намудааст. Ин маълумотҳо дар барқарор кардани бисёр лаҳзаҳои тарҷуман ҳоли Ҳофизӣ Таниш кўмак мерасонанд. Барои равшан шудани аҳамияти ин маълумот аз ду лаҳзаи он ёдовар мешавем.

Соли 1579 дар байни Абдуллоҳони шайбонӣ ва Бобо Султон дар Хавос, Баскат ва Тошканд ҷанги сахт рӯй медиҳад. Дар ин ҷанг Бобо Султон мағлуб мешавад. Абдуллоҳон ба муносибати ғалабаи худ каме дар Қизил Қўрғон сайр карда, пас дар рӯ ба рӯи оби Фарақ (Чирчиқи ҳозира) қарор мегирад ва дар он ҷо маҷлис барпо мегардад. Ҳофизӣ Таниш ин воқеаро муфасссал тасвир

намуда, баъд менависад: «Дар он базми бихиштонин ва махфили фалактазъини ин банди камтарӣ, ки мусаввиди футухоти ҳазрати сикандартамкин аст, қасидае муштамил бар фатҳи мазкур ва таърихи он гузаронд ва ба умеди он ки дар назари кимёасари он ҳазрат қимате ёбад, ба самъи ашраф расонид. Хоқони нуктасанчи суҳанпарвар баъд аз он хотири анвар бар ӯ гумошта, мутолиа намуд ва дар бораи фақири камтар аз қитмир иноёти подшоҳона ва натиғоти хусравона зоҳир сохта, ба навиштани он абаёт дар зайли ин воқеот амр фармуд. Бинобар он... кумайти хушхиром қалами инон бартофт ва (ба) таҳрири ҳуҷастатақрири ин қасида шифтофт ва он қасида ин аст» (3276). Муаллиф қасидаро пурра овардааст, ки чунин матлаъ дорад:

Бихамдуллаҳ, ки боз аз фитна олам дар амон омад,
Музаффар бар сипоҳи ҳасми ҳоқони замон омад.

Аз ин навиштаҳо маълум мешавад, ки муаллиф ҷанги соли 1579 дар байни Абдуллоҳон ва Бобо Султон рӯй додaro шахсан дидааст ва ба шарафи зафари Абдуллоҳон дар назди оби Чирчиқ қасидаи мадҳия гуфта, аз хон инъом гирифтааст. Ба ҷуз ин аз ахбори муаллиф равшан мегардад, ки ӯ дар дарбори Абдуллоҳон вазифаи «мусаввади футухот» — воқеанигориро адо мекардааст.

Мисоли дигар. Абдуллоҳон бо писараш Абдулмӯъмин январӣ соли 1588 Ҳиротро ишғол намуда, ҳокими он Алиқулихони Шомлуро ба қатл мерасонанд. Ҳофизӣ Таниш ин воқеаро ба тафсил баён карда, сипас менависад: «Ва рӯзи ҷумъа ҳафтуми моҳ (рабеуълабвали соли 996 ҳ.— Н. С.) подшоҳи динпаноҳ тамоми мамлакати Хатлон, Қандар ва вилояти Бадахшон ва дорулмулки Балх бо ҷамъи табоеъ ва лавоҳиқи овро то қанори оби Мурғоб ба султонзода (яъне Абдулмӯъмин — Н. С.)... дод ва ба ҷанги иноёти шоҳона ва уди атиёти хусравона ӯро навозиш карда, зимомӣ аёлати вилоёти маъхуда дар кафи кифоят ва қабзаи дириғти ӯ ниҳод. Ва он рӯз мусаввиди авроқ қасидае муштамил бар сад байт кам ё зиёда ҷиҳати таҳияти тасхир ва фатҳи билло ва қитъаи мӯхтавӣ бар таърихи фатҳи вилоят гузаронд ва... ба масомеъи илайҳи хавоқини сикандарнишон расонд ва ба хилъи фоҳира ва аҷноси вофира аз ашбоҳ ва акрони хеш мумтоз гашт ва сари муфохарати ӯ аз авҷи сипехру зирван моҳу меҳр гузашт» (544а).

Ин ишора аз ду ҷиҳат қобили диққат аст. Пеш аз ҳама, иншон медиҳад, ки Ҳофизӣ Таниш дар ҷанги Ҳирот ҳамроҳи Абдуллоҳон ҳамчун воқеанигори дарборӣ иштирок доштааст. Ҳофизӣ Таниш ба муносибати ғалабаи Абдуллоҳон қасидаи тӯлонии мадҳия ва дар таърихи фатҳи қалъаи Ҳирот қитъа гуфта, хонро ҳамон рӯзи ғалаба муборакбод кардааст ва ба ин восита инъом гирифтааст.

Қимати ин ахбор боз дар он аст, ки дар сарчашмаҳои дигар боэътибор намешавад.

3. **Порчаҳои шеърӣ асар.** «Шарафномаи шохӣ»-и Ҳофизӣ Таниш бо насри шеваи бадеӣ навишта шудааст. Вале дар матни он

хар чо-хар чо қасида, маснавӣ, китъа, рубой, таркиббанд, фард ва байтҳои пароканда оварда шудааст.

Ҳофизӣ Таниш дар «Шарафномаи шоҳӣ» аз намунаи ашъори худ 359 байт овардааст, ки аз қасида, таркиббанд, рубой, китъа ва байтҳои пароканда иборат мебошад. Ҳофизӣ Таниш як қисми шеърҳои худро бо таҳаллуси «Нахлӣ» ва қисми зиёди онҳоро бо таҳаллус, бо ишораҳои «мусаввидаи авроқ»... «хонаи анбариншамона», «лимуаллифиҳи» ва ғайра дарҷ намудааст.

Шеърҳои шоир бештар барои пуркуват намудани фикри ӯ, таърифу тавсиф ва танқиди шахсони алоҳида, таърихи ба вучуд омадани ин ё он воқеаҳои таърихӣ оварда шудаанд. Барои намуна як мисол нишон медиҳем.

Мувофиқи нақли Ҳофизӣ Таниш, Шохрухмӯрзо бини Иброҳиммӯрзо нисбат ба бобон худ шоҳ Сулаймон роҳи хусуматро пеш гирифта, аз ӯ сари итоат барметобад. Вай Хатлону Бадахшноро ба итоати худ дароварда, гоҳ-гоҳ ба атрофу ҷавониб ҳам дастӣ таҷовуз дароз менамояд. Чунончи, ӯ соли 987/1579—80 ба баъзе мавзӯҳои атрофи Балх даромада, аҳолии он ҷойҳоро қатл мекунад ва молу амволҳои ӯро ба ғорат мебарад (334а). Нахлӣ во-баста ба ин шеъре гуфта, дар он Шохрухмӯрзоро зерин танқид ме-гирад:

Чу султони боҳашму кин Шохрух,
Ки месуд бар дарғахи шоҳ рух,
На дар ҳӯди худ қард кори бузург,
Бузургона бинҳод расми сутург,
Қилон Бадахшону Хатлон гирифт,
Ҳам аз ҷадди худ шоҳ Сулаймон гирифт.
Чунон аз ман ҷоҳ сармаст шуд,
Ки беҳуд шудам, ақл аз даст шуд.
Набудам ҷуз фитна қореву бор,
Намекард қоре, ки онд ба қор (460б — 461а).

Дар «Шарафномаи шоҳӣ» шеърҳои шоирони дигар низ марбут бо тасвири ғон воқеаи таърихӣ зикр ёфтаанд. Миқдори ин гуна шеърҳо 143 байт аст, ки ба 15 нафар шоир тааллуқ дорад: Қамолдин Биной, Мавлоно Ҳусайн Хоразмӣ, Абдурахмони Мушфиқӣ, Мавлоно Низомӣ Муаммой ва ғайра. Масалан, Ҳофизӣ Таниш дар бораи зироат ва аҳамияти иқтисодии он суҳан ронда, қайд мекунад, ки Абдуллоҳони шайбонӣ соли 992/1584, пас аз забти Бадахшону Қўлоб, фармон дод, ки гурӯҳе аз аҳолии Хатлон, Қандар ва Бағлон ба Дашти Имом кӯчида раванд ва он ҷо зироат кунанд. Муаллиф баъд аз ин бо мақсади нишон додани аҳамияти зироат, аз ашъори Амир Бадриддини Маҳмуд бини Амин ном шоир, ки доир ба ин мавзӯ китъаҳои зиёде навишта будааст, намуна овардааст. Тарҷумаи ҳоли Амир Бадриддини Маҳмуд аз ҳеҷ як сарчашма ба даст надаромад. Вале чунон ки аз тарзи баён Ҳофизӣ Таниш маълум мегардад, ин шахс зоҳиран яке аз шоирони муосири худӣ ӯст. Ҳофизӣ Таниш нисбат ба ин шоир ибораҳои «афзалулмутақаллимин» ва «акмалулмудаккиқин»-ро ба қор мебарад; «Ва афзалулмутақаллимин ва акмалулмудаккиқин... Амир Бадриддини Маҳмуд бини Амин дар ин боб

қитъае чанд эҷод карда. Яке аз он чумла ин аст, қитъа:

Сифати кимӣ агар хоҳӣ,
Бо ту гуям, ки чист инсони.
Аз фавонд, ки андар ин кор аст,
Ақл очиз шавад эн тафсиран.
Аз яке ҳафтсад шавад ҳосил,
Бингар, интак, ба исму тавфиран,
Беш аз ин аст низ раҳмати ҳақ,
Ҳам эн тақсирӣ туст таълиран (4826).

Баъзе намунаи шеърҳои шоирон боз аз он ҷиҳат қобили диққатанд, ки мо қисме аз онҳоро дар девонҳои худӣ шоирон ва ё дар маъхазҳои дигар пайдо намекунем. Аз чумла, ду рубои ӯзбеки аз эҷодиёти Қамолитдини Биноӣ овардани муаллифро гирем:

Ҳл ҳон, ки тариқи қараму эҳсондур,
Шаҳлар бари ҷисму ҷисм аро ул ҷондур.
Ғар мурват этиб боғишлади ҳонларин,
Андин чи ажаб, ҳалифатурахмондур.

Рубои дигар:

Ўқдур сенидек иршод қувватлик ҳон,
Ҳам пок этак билан футувватлик ҳон.
Ҳонларин олиб боғишлади мурват этиб,
Ким кўрди сенинг қаби муруватлик ҳон (вар. 143а).

Ин рубоиҳои Биноӣ, ки дар мадҳи Муҳаммадхони Шайбонӣ аст, ғайр аз «Шарафномаи шохӣ», дар манбазҳои дигар ба назар намерасанд ва аз ин ҷиҳат то имрӯз маълум набуд. Муҳаққиқи ҳаёт ва эҷодиёти ин шоири намоёни тоҷик А. Мирзоев низ дар монографияи худ аз рубоиҳои мазкурӣ ӯзбеки шоир ёдоварӣ накарда аст⁸.

Дар «Шарафномаи шохӣ» 4258 байт шеър мавҷуд аст, ки муаллифи онҳо қайд нагардидаанд. Ҳофизи Таниш як қисми ин ашъорро бо ишораҳои гуногун меоварад. Масалан, ӯ порчаи шеърро дарҷ кардааст, ки дар таърифи шаҳрҳои машҳури Мовароуннахр — Бухоро, Самарқанд, Тирмиз ва Хучанд гуфта шудааст. Ҳофизи Таниш гуяндан ин шеърро қайд накарда, бо чунин ишора дарҷ менамояд: «Шуароро дар таърифи шаҳрҳои Мовароуннахр абаъти бисёр аст ва ашъори бешумор ва баъзе аз онҳо ин аст» (195а). Вале як қисми ин шеърҳо бе ҳеҷ қайдӣ ишора оварда шудаанд. Як миқдори шеърҳои бемуаллиф, ки дар «Шарафномаи шохӣ» бидуни қайдӣ эзоҳ дохил гардидаанд, монанди ашъори боло бо воқеаҳои таърихӣ вобастаанд. Чунончи, Ҳофизи Таниш дар боран соли 991/1586 баъди салтанати шайхзода аз тарафи Мирзо Абдурахим ном феодалӣ дарборӣ кушта шудани ҳокими Самарқанд ва бародари Абдуллоҳони Шайбонӣ — Ибодулло Султон аҳбори муфасссал дода, сипас, вобаста ба он қитъаи «таърихӣ» мекорад, ки 10 байт буда, ба муносибати қатли ҳоким таълиф ёфтааст. Қитъа чуниин сар мешавад:

Шоҳи ҷамшедфар Ибодулло,
Қ-аз ҷаҳон шуд ба аҳди султонӣ.

Соли кушта шудани Ибодулло Султон (соли 991 х.) дар мисраи охири китъа дар иборан «Хайфо Сикандари сонӣ» ифода ёфтааст:

Дӯш ногаҳ суруши олами ғайб
Гуфт: «Хайфо, Сикандари сонӣ» (5096).

Бо воқеаҳои таърихӣ алоқан маҳкам доштани ин гуна шеърҳо моро ба ҳулосае меоварад, ки шояд як қисми онҳо моли ҳуди Ҳофизӣ Таниши Нахлӣ бошанд.

Ба ин тарик, чунон ки аз гуфтаҳои боло бармеояд, «Шарафномаи шохӣ», илова бар ин ки сарчашмаи муҳимми таърихист, барои омӯхтани таърихи адабиёти тоҷик, хусусан ҳаёту эҷодиёти намояндагони адабиёти асри XVI аҳамияти калони адабӣ низ дорад.

Маъхазӣ адабии дигари ин давр тазкирани «Майхона»-и Абдуннабӣ Фахруззамонӣ аст⁹. Абдуллои Абдуннабӣ дар Қазвин таваллуд шудааст. Аз дебоҷаи «Наводир-ул-хикмат» ном асари Абдуннабӣ ошкор мегардад, ки ӯ то соли 1631 бар ҳаёт будааст. Вай дар ҷавонӣ ба Хинд сафар кардааст. Аммо ба Эрон баргаштани ӯ маълум нест. Ҳоло се асари ин муаллиф «Дастур-ул-фусаҳо», «Наводир-ул-хикмат» ва тазкирани «Майхона» ба мо маълум аст. Абдуннабӣ дар тазкирани «Майхона» сокиномаҳои мутақаддимину мутааххиринро бо шарҳи аҳволу ашъори муаллифони онҳо дарҷ намудааст. Ин тазкира тақрибан дар соли 1619 ба итмом мерасад. Асар аз се қисмат, (ҳуди муаллиф онро «мартаба» меномад) иборат аст.

Дар мартабаи якум дар бораи 26 шоири сокиномасароғ, ки вақти таълифи тазкира дар қайди ҳаёт набуданд, маълумот медиҳад.

Дар мартабаи дуюм онд ба аҳволу ашъори 20 шоири сокиномағу маълумот меорад, ки дар вақти таълифи тазкира бар ҳаёт буда, бо онҳо муаллиф ҳамсӯхбат шудааст.

Дар мартабаи сеюм доир ба аҳволу сокиномаҳои 25 адиби замон маълумот медиҳад, ки муаллиф бо онҳо бевосита ҳамсӯхбат шуда, ҳангоми таълифи тазкира ҷавон будаанд.

Абдуннабӣ доир ба сабаби таълифи тазкира менависад, ки муаллиф «чун табъи ҳунармандонӣ ин ҷузъу замонро ба сокинома роғиб дид... ба таълифи «Майхона» машғул гардид»¹⁰. Тазкирани «Майхона» назар ба дигар тазкираҳои мутақаддимин ва муосир аз ҷанд ҷиҳат тафовут дорад. Пеш аз ҳама, маълумоти он нисбат ба ахбороти дигар тазкираҳо муфасссалтар аст. Муаллиф кӯшиш кардааст, ки ҷузъиёти аҳволу ашъори адибонро (ба монанди ному таҳаллус, гузаштагонии онҳо, қудрати шоирӣ, хизмат дар назди ҳокимон, мерос ҷои вафоту дафн, намунаи сокинома ва амсоли инҳоро) муфасссалтар дарҷ намояд.

Дар васфи маю соқӣ гуфтани ашъор аз давраҳои қадим маълум буд. Ашъори ҳамрия низ ба мо барвақт маълум аст. Муаллиф сокиномаи аввалинро аз «Искандарнома»-и Низомӣ доништааст. Дар ин асар дар охири ҳар дoston ду байт ба соқӣ ва ду байт ба

муғаний унвон шудае ҳаст. Аз маълумоти ин тазкира бар меояд, ки ривочи сокиномасарони шоирон ба асри XVI рост омада, баъд дар асри XVII бештар авҷ мегирад. Дар ин даврҳо сокинома тақрибан дар ҳамаи жанрҳои шеърӣ гуфта шудаанд. Абдуннабӣ аз сокиномасароёнӣ асри XVI ёздаҳ адиб (ба менади Ҳаким Партавӣ (1. 1534), Умедии Розӣ (в. 1522), Мирзо Шарифҷон (в. 1561), Урфии Шерозӣ (в. 1590), Мавлоно Иқдисӣ (в. 1595), Мавлоно Навъӣ (в. 1600), Ҳоҷа Ҳусайни Саной (в. 1688) ва Нуриддин Муҳаммади Зухурӣ (в. 1614)-ро қайд кардааст, ки сокиномаҳои мустақили ҳаҷман қалоне гуфтаанд (124—140, 146—152, 153—168, 215—224, 235—247, 258—279, 362—412). Чунончи, сокиномаи Зухурӣ 4500 байт, Мирзо Шарафҷон 4855 байт, Саной 750 байт будаанд.

Ҳарчанд аз адибони ин аср боз чанд нафари дигар ҳамчун Абдурахмони Мушфиқӣ (в. 1588), Аҳли Хуросонӣ (в. 1554), Аҳли Шерозӣ (в. 1535), Ҳайдари Қулчапаз (в. 1551), Ҳайратии Тунӣ, Мавлоно Адой, Маҳмудбеки Салим ва Ҳофизии Таниш сокинома гуфта бошанд ҳам, аз ин хусус Абдуннабӣ дар асари худ чизе намегуяд.

Тазкирани «Майхона» дар омӯхтани робитаи адабии шуарон Мовароуннаҳру Эрон ва Ҳинд низ маъҳази муҳим аст. Аз қайду шарҳҳои зиёди Абдуннабӣ ошкор аст, ки дар сари бисёр шоирони Эрон ҳавои сафари Ҳинд ғолиб будааст. Чунончи, ӯ дар зикри аҳволи Мавлоно Навъии Ҳабушонӣ мегуяд: «Ҳар ки як навбат гашти Ҳинд намуд ва баҳрае аз ин мулки файзбор бардошт, вақте ки ба Эрон рафт, агар дар роҳи ин сарзамин ва ин билод намирад, албатта дар орзун ин хоки мурод мемирад» (259).

Дар воқеъ, дар асри XVI аз Эронӣ Осӣён Миёна ба Ҳинд шоирони бисёр сафар намуда, дар ситиши обу ҳок ва манзараҳои зебои он шеърҳо бахшида, дар он диёр низ сокиномаҳо гуфта буданд. Шоирони форсизабони Ҳинд ба менади Файзии Даканӣ, Авҷии Қашмирӣ, Анвари Лоҳурӣ, Атоии Унсурӣ, Нишотии Дехлавӣ ва чанд нафари дигар низ сокиномаҳо сурудаанд.

Дар асоси маълумоти ин тазкира гуфта метавонем, ки сокиномаҳои ин давр аз ҷиҳати мазмуну мундариҷа гуногун буданд. Дар онҳо аз ақидаҳои ирфонӣ тасаввуфӣ гирифта то шикваҳо аз давру муҳит, тасвири баҳор, ақидаҳои ҳакимонаи фалсафӣ ва амсоли инҳо ифода ёфтаанд. Чунончи, дар сокиномаҳои Қосими Гунободӣ мазмунҳои ирфонӣ, базморӣ, дар сокиномаҳои Навъии Ҳабушонӣ ва Зухурӣ таърифи маю соқӣ, баҳор, муғаний ва дар сокиномаҳои Умедии Розӣ шикоят аз душвории талхҳои рӯзгор ва менади инҳо баён шудаанд.

Ба ин тарик, ҳамаи он далелҳои боло аз он далолат мекунанд, ки тазкирани «Майхона»-и Абдуннабии Фаҳруззамонӣ дар омӯхтани аҳволу ашъори адибони сокиномасарон асри XVI маъҳази муҳимме мебошад.

ҚИСМИ ДУЮМ

ҲАЁТИ МАДАНИЮ АДАБИ

БОБИ ЯКУМ

ҲАЁТИ МАДАНИ

Дар омӯхтани ҳаёти илмию маданияи асри XVI-и тоҷик мутахассисони ин соҳа қорхон қолибе ба аичом расондаанд, ки муҳимтарини онҳо китоби яқум аз ҷилди дуҷуми «Таърихи халқи тоҷик»¹, «Зайниддин Восифӣ»-и А. Н. Болдырев², «Тоҷикон»-и Б. Гафуров³ ва «Назми форсу тоҷик дар миниатюраи асрҳои XIV—XVII»-и М. Ашрафӣ⁴ ҳастанд. Дар ин асарҳо дар бораи санъатҳои меъморӣ, наққошӣ, қандакорӣ ва ҳаттотӣ мулоҳизаҳои бисёр пурқимате мавҷуд аст. Дар ин нуктаҳо дар рисолаи «Мушфиқӣ»-и З. Аҳрорӣ низ бо баъзе далелҳо шарҳ ёфтааст⁵.

Аммо тадқиқи муҳимтарин сарчашмаҳои адабию таърихӣ иншон медиҳад, ки дар ин бобат ҳоло факту далелҳои зиёди қолибе ниҳон буда, барои равшантар тасаввур намудани ҳаёти илмию маданияи ин давра кӯмак мерасонанд. Чунончи, ин далелҳо лонишу тасаввуроти моро доир ба санъати наққошӣ тасвирӣ, санъати мусиқӣ ва ҳаттотӣ мақоми илмӣ тиб тақмил медиҳад. Бинобар ин ҳоло ин ҷо мо маҳз ҳамин далелу маълумотҳои навро аз назар мегузаронем.

Ҳаёти илмию маданияи дар ибтидои асри XVI дар Мовароуннахру Хуросон ба асари кашмакашҳои феодалӣ ва муқорибат ба табодулотӣ сиёсии ҳонадони шайбонӣ сафавӣ ба зарбаҳои сахт дучор омад ва бисёр намоёндагонӣ барҷастаи худро талаф дод. Бо вучуди ин ҳаёти илмию маданияи марбут ба ривочи ҳамаҷони гуногуни санъати ҳунармандӣ бо ҷӯшу хуруш қараён дошт ва аз худ бисёр ёдгориҳои ҷовидонӣ боқӣ гузошт.

Маданияти асри XVI тоҷик бо ривочи биносозӣҳои азими худ шӯҳрат дорад. Ин биносозӣҳо бештар дар Бухоро ва атрофи он авҷ дошт. Чунончи дар байни намоёндагонӣ ҳонадони Шайбонӣ, маҳсусан Абдуллоҳон (1533—1598) меҳост, ки шӯҳрати Бухоро аз Самарқанди замони теуриён боло бошад⁶. Баробари ин дар шаҳрҳои дигари қаламрави шайбонӣ чунончи, Самарқанд, Шаҳрухия, Тошқанд, Саброн, Балх, Қаршӣ, Уротеппа, Исфара, Ҳисор низ биноҳои зиёд ба мисли пулу сардоба, қориз, масҷиду ҳонақоҳ, ҳаммом, мадраса, рабату роҳ ва қорсуи қорвонсаройҳо сохта шуданд. Дар ибтидои ҳукумати Шайбонӣ дар Самарқанд мадрасаи Шайбонӣҳои бино ёфт, мадрасаи машҳури Улӯғбек таъмир гардид ва ҷаиди масҷиду ҳаммом ва ҳонақоҳ сохта шуданд. Восифӣ дар «Бадоеъ-ул-

вақоеъ» доир ба итмои мадрасан Шайбониҳои маълумоти ҷони-ро меорад: «Дар мадрасан хони шахид... Муҳаммад Шайбониҳои, ки дар ҷорсӯки Самарқанд бино ёфта ва он ҷунои мадрасаест, ки рафъати айвони рафеълмақонаш монанди ҳиммати олияш дар ғоят баланди ва ғусуҳоти сахин ҷаннатосояш ҷун дилу дасти ӯ дар ниҳояти вуҷат ва арҷмандист. Ҷор мударрис мукаррар шу-да»⁷.

Дар соли 1514 дар Соброн бо лонҳан Мир Абдуллои Ямаи мадрасан Убайдуллоҳои сохта шуд, ки назари он дар ҳаҷ ҷое на-буд. Восифи дар бораи ин мадраса суҳан ронда аз ҳусуси манори мутаҳарриқи он менависад, ки «бар ду китфи айвонаш ду манори рафеълмақдор тартиб ёфта, дар ғоят баланди ва ниҳояти арҷ-мандӣ... Наздик ба гулгаштан он ду манор занҷире бастаанд ва дар таҳти куббаи ҳар-як аз он ду манор ҷӯбе таъбия кардаанд, ки ҳар гоҳ касе ҷӯбро ба қувват ҳаракат медиҳад, он занҷир ба ҷун-биш дармеояд ва касе ки дар манора муҳозини он аст, ӯро тавиҳ-хум мешавад, ки манор аз ҳам фуру хоҳад рехт. Ва ин аз аҷоиби-ти олам аст... Ба рафъат ва зеби он иморат бар басити ғабро би-ное ба зухур наёмад»⁸. Аммо ҷандон дер давом накард, ки ин мадрасан беназири дунё бо хиёлати сипоҳиёни шайбонӣ ҳароб ва толиблмони он парешон гардид⁹.

Дар соли 1535 дар маркази Бухоро бо маслиҳати Мир Абдул-ло мадрасан маъруфи Мири Араб сохта шуд¹⁰. Бар дарёи Кӯҳак пули азими Меҳтар Қосим баста шуд, ки ба гуфти Нисорӣ дар он рӯзгор шӯҳрати баланд дошт¹¹. Андаке дертар дар ин шаҳр мад-расаҳои Ғокушон, Абдулазизҳои, Қўқалтош ва Фатхулло Қушбе-ғим бино ёфтанд. Дар нимаи дуими асри XVI ду мадрасан Абдул-лоҳои, мадрасаҳои Модари хон ва Ҷор Бақр қад афрохтанд. Дар назди ин мадрасаҳо масҷидҳо низ сохта шуданд. Илова ба ин дар ин рӯзгор масҷидҳои Баланд, Қалон ва Ҳоҷа Зайниддин низ бино ёфтанд¹². Аз ҷорьяки аввали асри XVI сар карда, аҳолии шаҳрҳо аз ҳисоби деҳқонони хонавайрон ва мардуми сахронишини меаф-зонид, анвои санъатҳои ҳунари ривож меёбанд ва ҳамагон гуногуни маҳсулоти ҳунардорон зиёд шуда, савдои дохилию хориҷӣ то рафт тавсия меёбад. Тавсифи сохтмони азими шаҳри Бухоро бо ин ҷанд суҳан поён наменпазирада ва онҳо ҳеле зиёд буданд. Зеро дар маъхазҳо ва вақфиномаҳои он замон унвони иншооти бисёре мундариҷанд, ки аз онҳо ҳоло нишони кам боқӣ мондаанд. Мисо-ли ин хонақоҳҳои Рустам Баҳодур ва Абдулазизхонаи¹³. Аслан симони маданияи Бухорон баъди асри XV-ро ҳатто ҳамин сохтмон-ҳои бузурги асри XVI низ равшан нишон дода метавонанд. Ба гуфти муаллифи «Таърихи рашидӣ» Муҳаммад Хайдар Бухорон нимаи дуими асри XVI Ҳироти давраи Султон Хусайнро мемо-над¹⁴.

Аксари ин сохтмонҳо баробари ташаббуси баъзе ҳукуматдору-ни замон бо кӯшиши меъмориҳои халқӣ сурат пазируфтаанд. Аз ҷунии санъаткорони халқӣ ба мо алҳол номҳои Мавлоно Мақсуди меъмори ва Мирақнақоши тарроҳ маълум аст¹⁵.

Дар бораи вазъи санъати меъмориҳои асри XVI мулоҳиза ронда,

аз хусуси санъати кандакории ин аср сухан нагуфтаи мумкин нест. Чунки устодони ин соҳа дар зебу зинати дару девор, сутун, шифт ва пештоки иморатҳои алоҳидаю комплекси биноҳои азим бисёр ҳунариомонҳо кардаанд. Мувофиқи маълумоти сарчашмаҳо шумораи ин санъаткорон хеле зиёд буданд. Масалан, Мавлоно Ҳабибуллоҳ, Мавлоно Маҳмуди Зехир ва Мулло Содиқӣ дар санъати қошикорӣ, Мир Шайхӣ Пуронӣ, Мавлоно Зинатӣ, Мавлоно Ҳоҷӣ Муҳаммад, Абдусамеди Қошонӣ, Мулло Рустами Рустам, Назирӣ Бадахшӣ ва Қурайши Бухорӣ дар санъатҳои тазҳиб, мӯҳр кардани санг, ҷӯб, устухон, мис, хишт ва навъҳои гуногуни ғач аз устодони замон буданд¹⁶. Аслан ин санъаткорон дар дигар намуҳои санъати наққошӣ аз ҷумла, мусаввирӣ низ мартабаи устодӣ доштанд. Чунончи, Мутрибӣ дар бораи аҳволу ашъори Қурайши Бухорӣ маълумот оварда, зимнан қайд мекунад, ки ин шахс «дар тазҳиб ва тасвир ва соири умурӣ наққошӣ соии Монӣ ва беҳ, аз Беҳ зодзодаанд»¹⁷. Инак, аз ин маълумотҳо ошкор аст, ки аксари ин санъаткорон, пеш аз ҳама, азидони намоёни замон буда, бо санъатҳои номбурдаи халқӣ низ иштиғол доштаанд. Тадқиқи ин санъатҳо дар муайян кардани навъҳои тафаккури бадеии халқӣ аҳамияти бузург дорад.

**Санъати
наққошӣ
ва тасвирӣ**

Санъати наққошӣ ва тасвирии асри XVI-и Мовароуннаҳр давоми аёнани мактаби наққошони Хирот аст. Худи мактаби наққошони Хирот омезиш ва давоми ривочи мактабҳои наққошони Шерозу Табрез ва Бағдод буд. Дар санъати тасвирӣ то ин вақт, чунон ки санъатшинос М. Ашрафӣ қайд мекунад, системаи муайяни устубандии нақшоҳои шакли устувореро ғирифта буд¹⁸.

Дар ибтидои асри XVI ба иллати аз байн рафтани давлати Темуриён ва ҷангу низоҳои мазҳабии давлати Сафавиёну Шайбонӣ мактаби адабию наққошони Хирот парешон гардид. Як гурӯҳи ин устодон ба Табрез ва гурӯҳи дигаре ба мисли Ҳоҷа Муҳаммади наққошони Хиротӣ, мулло Табони наққош¹⁹, Султоналии Машҳадӣ, Миралӣи қотиб²⁰ ва Зайниддини Восифӣ²¹ ба Мовароуннаҳр меоянд. Ин устодон, ки барҷастатарин намоишҳои онҳо Маҳмуди Музаҳҳиб буд, бо ҳамкорӣ санъаткорони маҳаллӣ ҳамчун Мавлоно Султон Мираки Мушӣ, Фаршӣ музаҳҳиби Самаркандӣ²² ва Ҷалолиддини Юсуф²³ мактаби наққошони Мовароуннаҳрро фароҳам оварданд. Мувофиқи маълумоти маъхазҳо бо ин мактаби наққошӣ номи зиёда аз 20 нафар санъаткор марбут аст, ки гурӯҳе аз онҳоро дар боло зикр намудем. Ҳоҷа Ҳасани Нисорӣ дар тазкирааш онҳоро ба шукӯҳу азамати китобхонаи замонӣ Абул-азизхон маълумоти пурқимате меорад, ки «музаҳҳиб ва мусаввиронаш тазҳибу тасвирро ба дараҷаи қамол расонида. Ба сари мӯй рӯе меоростанд, ки дар чехракушоӣ сари мӯе нуқсон надошт... Китобдори эшон... Мавлоно Султон Мираки Мушӣ буд, ки илму амали хату наққоширо чунон варзида буд, ки васфаш ба таҳрир намегунҷад»²⁴. Мактаби наққошони Бухоро дар солҳои 50-уми асри XVI услуби бештар ҳоси худро зоҳир намуда, дар солҳои 60—70-

уми ин аср равнаки тамом ёфт, ки намояндагони барҷастаи он Абдуллои наққош. Муҳаммад Мурод²⁵, Назрин Бадахшӣ, Шӯҳин Бухорӣ ва Қурайшии Бухорӣ²⁶ буданд.

Ба гуфти Мутрибӣ Назрӣ «дар фанин мӯҳру зарнишон кардан ва банду бори тиркаш», Шӯҳӣ «дар тазҳибу соири наққошӣ» ва Қурайшӣ «дар тазҳибу тасвир ва соири умури наққошӣ» устодони комил буданд. Аммо аз амали ин устодон ба дасти мо чизе нара-сидаст.

Як нуктаи бисёр ҷолиби санъати наққошии асри XVI аз ҷумла, мактаби мусаввирии Бухоро он буд, ки маҳз дар ҳамин вақт ба ин санъат жанр ва мавзӯи ҳаҷв раҳ ёфт. Дар байни нақшу тас-вирҳои то ба дасти мо расида, нақшро дар хотир надорем, ки жанр ва мавзӯяш ҳаҷв бошад. Ақиқи, аз ибтидои асри XVI, жанри ҳаҷв диққати наққошу мусаввириро низ ба худ ҷалб кардааст. Яке аз сабабҳои асосии ин ҳолат аввалан, дар ҳаёти иҷтимоию мадании мамлакат аз ҳар вақта бештар нуфуз пайдо кардани та-бақои ҳунармандони шахру дехот ва гоյи онҳо бошад, сониян, дар адабиёти ин давр зиёдтар қувват гирифтани ҳуди жанри ҳаҷ-ву мутоиба аст. Дар адабиёт интишор ёфтани ҳаҷв заминаи му-вофиқе гардид, ки ин жанр дар санъати наққошӣ ҳам доман гус-турад. Ба ҷуз ин аксари ин устодон дар як вақт ҳам адиб ва ҳам наққошу мусаввир буданд. Аз ин ҷост, ки наққошонии ин давр ба мисли адибон имконият пайдо карданд, ки нуксонҳои камбудииҳои муҳиту одамони алоҳидаи онро ба воситаи ҳаҷву мутоибаҳо таи-киду мазаммат намоянд. Тафовут он аст, ки гоյи асосӣ дар ада-биёт бо ёрии суҳан ва дар наққошӣ тавассути рангу нақш ва тас-вирҳо ифода ёфтаанд. Ҷунони, Соммиризи Сафавӣ дар «Тӯҳфайи Сомӣ» онд ба Ҳофизи Хӯғирех ном шоир, ки пеш аз ҳама ӯ нақ-қоши моҳири замона будааст, маълумоти поинро меорад:

«Нақшҳо ва суратҳоро тавре мебандад ва дар ҳаҷв амалҳо до-рад ва аз ҷумла барои Мавлоно Зайнӣ, ки бағоят сиёҳ ва ҷасим буд, амале баста»²⁷. Аз ин маълумот бармеояд, ки Ҳофизи Хӯғи-рех на танҳо шоири ҳофиз аст, балки наққоши моҳире ҳам мебо-шад. Аз ҳама муҳимтар он аст, ки нақшҳои Хӯғирех аксар дар жанри ҳаҷв зоҳир мегардаст. Ин мулоҳизаро суҳанони «дар ҳаҷв амалҳо дорад ва аз ҷумла барои Мавлоно Зайнӣ»-и Соммиризи да-лели барҷаста аст. Соммиризи яқинан аз он амалҳои ҳаҷвӣ ба та-риқи мисол танҳо як ҳаҷвияи ба унвони «Мавлоно Зайнӣ» бастаи Хӯғирехро овардааст. Аз ин ҳаҷвия ошкор аст, ки Мавлоно Зайнӣ аз нигоҳи Хӯғирех шахси бисёр сиёҳу бузургҷуссае будааст. Бисёр таассуф аст, ки аз ин тасвирҳо то ҳол чизе ба даст наомадааст ва аз онҳо танҳо ҳамин маълумоти Соммиризи ёдгор аст.

Яке аз нахустин поягузори жанр ва мавзӯи ҳаҷв дар санъа-ти тасвирию рассомии Мовароуннаҳр аз ҷумла, мактаби наққо-шини Бухоро Мавлоно Ҷалолиддини Юсуф мебошад. Зайниддин Восифӣ дар «Бадоеъ-ул-вақоеъ» зими рӯйдодҳои соли 928/1522 аз хусуси маҳорат ва мартабаи дар санъати суратгарӣ доштаи ин устод менависад: «Мавлоно Ҷалолиддини Юсуф, ки дар санъати наққошӣ ва суратгарӣ камолаш ба масобае буд, ки агар Монӣ

дар замони ӯ будӣ бисоти корхонаи хунаравари худро дарнавар-
дидӣ ва ба қалами инсоф дар зилли суратхонаи бадоеънигори са-
ноеъосори ӯ навиштӣ кӣ:

Ба рӯзгори ту суратгарони ҳафт иқлим,
Қалам шикаставу бо сурати ту ҳайронанд²⁸

Аз ин мусаввир ба мо то ҳол ду адад нақш маълум аст, ки
ба гуфти Восифӣ рӯи саҳифаҳои алоҳида кашида шудааст. Дар
яке аз ин саҳифа «сурати шахсавори найзадори ҷавоне, ки най-
заи ӯ бар пешони бабр баён халида ва раҳии нуқраҳингаш аз
савлату ҳайбати он бабр рамида. Алҳақ онҷунон саҳифае буд,
ки агар филмасал он сурати бадеъманкуш бар лавҳи фалак бу-
дӣ аз сатвати (ҳамлаи) он шахсавор шерӣ бешаи фалак паноҳ
ба найзадори арсаи гардун бурдӣ ва аз салобати нақши он шер
бабри шикори Баҳромӣ найзадор раҳти иқомат ба бурҷи Асад ка-
шидӣ»²⁹.

Дар саҳифаи дигаре сурати қозии Чодак ба таври мазҳақона
нақш ёфта, Восифӣ ин амалро «муҳтареи Мавлоно Юсу-
фи наққош номидааст³⁰. Восифӣ мувофиқи амали Чалолиддин
Юсуф сурати булачаби қозии Чодакро ба ин қарор баён карда-
аст: «Дар касофат риш ба масобаест, ки наҳли солхӯрдаи қомати
вай ба манзалаи хошаест дар тағи риши вай ситода ва сару рӯи
вай мисоли канаест дар ҳувули пашмӣ фитода... Ва он бадани на-
ҳиф дар паси он фатилаҳои лафиф мисоли митаи заиф дар пусти
така менамояд». Чунон ки мебинем, ин гуна сатира дар таърихи
мактаби наққошию расмони Бухоро, ки он таҷассуми мактаби
наққошии Осиёи Миёна аст, то он замон ба вуҷуд наомада буд ва
ин амали Чалолиддин Юсуф қадами нахустине мебошад. Аз ин
ҷиҳат Восифӣ ҳақ аст, ки ҳаҷвияи болоро «ихтирон Мавлоно
Юсуфи наққош» доништааст.

Санъати
хаттотӣ

Дар ин давр баробари санъатҳои қандакорӣю нақ-
қошӣ санъати хушнависию хаттотӣ ҳам ривҷ ёф-
та буд. Аслии санъатҳои номбурдаро аз яқдигар
ҷудо тасаввур кардан мумкин нест. Чунки ин санъатҳо ба ҳам
сахт марбут буда, яке дигареро ҳатман тақвият меоданд. Ба ин
маънӣ аксари наққошон, қандакорон ва мусаввирони замон хуш-
нависони намоёне низ буданд. Чун аз ҳамин назар ба муҳимтарин
сарчашмаҳо нигарем, воқеан боварӣ ҳосил мекунем, ки санъатҳои
хаттотӣю наққошӣ аз ҳам ғоусистанист. Чунинчи, Нисорӣ дар
боран Султон Мираки Муниш сухан ронда менависад, ки вай
«илму амали хату наққоширо чунон варзида буд, ки васфаш ба
таҳрир намегунҷад³². Ин муаллиф аз боби санъати Мир Шайх
Пуронӣ меорад, ки «дар таъҳиб ва соири анвои наққошӣ бебадал
зоҳир шуда ва қилки дурадбораш хати насхро бар номи Еқут
кашида буд»³³. Мутрибӣ онд ба ҳунари Шӯҳри Бухорӣ менави-
сад, ки «дар таъҳиб ва соири наққошӣ бебадал ва дар хати насху
настаълиқ беазир» буд. Вай аз касби Назрии Бадахшонӣ хабар
медихад, ки «дар настаълиқ қотиби замон ва дар санъати зарфи-
шон қардан» соҳибхунараст³⁴. Ба тасдиқи мулоҳизаи боло аз сар-

чашмаҳо мисолҳои зиёд овардан мумкин аст. Вале ин ҷо ҳамина се далел ҳоло кифоя аст.

Дар ин аср мувофиқи маълумоти маъхазҳо зиёда аз 40 нафар ҳаттоту хушнависон ба истисноҳу оронии дастнависҳо машғул шудаанд, ки машхуртарини онҳо Султон Мираки Мушӣ, Миралии Котиб, Султоналии Машҳадӣ, Султоналии Ёбахӣ,³⁵ Асвадӣ Бухорӣ, Мираки Самарқандӣ ва чанд тани дигар буданд³⁶. Соммирзо агар Султоналии Машҳадиро «дар хати наस्ताълиқ машхури замон»³⁷ шиносад ва Нисорӣ Султоналии Ёбахиро «дар боби хат ба Султоналии Машҳадӣ таарруз дошта» хондааст³⁸. Нисорӣ дар ҷои дигар Миралии Котибро «маликулкотибӣ хиттаи хат»³⁹ эътироф кардааст, ки ин баҳо аз маҳорати ӯ дар хушнависӣ ва китобат бурҳони қотеъ аст. Аз маълумоти таъкираҳо равшан мегардад, ки аксари ин хушнависон аз навиҷон хат бештар дар хати наस्ताълиқ ва насх маҳорат доштаанд. Бо вучуди ин Соммирзо аз хусуси Мавлоно Юсуфбеки Тушмол ном котиб қайд мекунад, ки вай «аз ақвоми ойиғлии турк аст ва хатҳои мугуӣ ва хитой ва кӯфӣ ва насориро хуб менавишт»⁴⁰.

Аз маълумоти феҳристи китобхонаҳо, осори муҳаққиқон ва муталиан чандин дастнавис ошкор аст, ки бо дасти хушнависони ин аср ҳамчун Султон Муҳаммади Хиротӣ, Миралии Котиб, Мир Хусайни Хусайнӣ, Муҳаммад ибни Азизи Бухорӣ, Одинаи Бухорӣ ва Муҳаммад Муроди Самарқандӣ бисёр асарҳо аз ҷумла, «Шоҳнома»-и Фирдавсӣ, «Ҳамса»-и Низомӣ, «Бӯстон» ва «Гулистон»-и Саъдӣ, «Панҷ ганҷ»-и Амир Хусрав, «Ҳафт авранг»-и Ҷомӣ, «Гӯя ҷағгон»-и Орифӣ ва «Сифот-ул-ошиқин»-и Хилолӣ аксар бо навиҷон гуногуни хати наस्ताълиқ китобат шудаанд⁴¹.

Таъно аз навиштаҳои феҳристи дастнависҳои китобхонаи АФ РСС Тоҷикистон маълум аст, ки дар ин давр аз осори таърихӣ «Таърихи табарӣ»-и Муҳаммад Ҷарир, «Лубб-ат-таворих»-и Мир Яхё, «Матлаъ-ус-саъдайн ва мачмаъ-ул-баҳрайн»-и Абдураззоқи Самарқандӣ, «Фатҳнома»-и Шодӣ, «Зафарнома»-и Муқимии Самарқандӣ, «Футухоти шохӣ»-и Амир Салриддин Иброҳими Амӣӣ, «Равзат-ус-сафо»-и Мирхонд, «Футуҳ-ул-харамайн»-и Муҳии Лорӣ истисноҳ шудаанд⁴².

Бо дасти котибони ин аср баробари асарҳои адабии балеи ва таърихӣ, бисёр рисолаҳои илмӣ онди тибу табиат нусхабардор шудаанд⁴³.

Аслан дар ҳаёти илмӣ маданияи асри XVI нуфузи илми тиб ҳеле калон буд. Дар ин давр, мувофиқи маълумоти маъхазҳои адабии таърихӣ зиёда аз 20 табиби машхур ҳамчун Мавлоно Ғиёсиддини Табиб⁴⁴, Камолиддини Хусайни Хулқӣ⁴⁵, Мавлоно Муҳаммад Мазид, Рафеи Ҳаким, Ҳакими Шахрисабзӣ, Мавлоно Абдулҳаким⁴⁶, Ҷалолӣ Табиб, Давони Самарқандӣ ва Миртабиби Ишқӣ⁴⁷ ба муолӣҷаи мардум машғул будаанд. Чунончи, «Мавлоно Юсуфӣ Табиб,— менависад Соммирзо,— дар илми тиб саромад буд ва рисолае дар ин ғанӣ назм карда»⁴⁸. Нисорӣ аз хусуси фазилати Муҳаммад Мазид маълумот меорад, ки ин шахс «ифтихоралатибонӣ замон буд ва бештар авқоти шарифро сарфи муталиан

тиб менамуд... Аксари атиббон замон тиб пеши Мавлоно хонда-
анд»⁴⁹. Мутрибӣ онд ба аҳволи зиндагӣ ва шуглу мартабаи касби
Давони Самарқандӣ менависад, ки ин шоир «ба Мулло Боқии та-
биб машхур аст. Илми тибро некӯ варзида ва ҷанг дар қонуни
муолиҷат зад»... Аз акрон имтиёз ёфта ва рисола дар ин ҷан мав-
сум ба «Фавоиди Хошимия» навишта. Аксари авҷот дар байни
тоифи Самарқанд анҷуман сохта ва ҳосу омор аз анфоси софаш
мустафид мегардонд»⁵⁰.

Аз маълумоти маъхазҳо равшан аст, ки ин табибон адибони
номӣ низ буданд. Таассуф аст, ки доир ба вазъи илми тибби асри
XVI аз мутахассисони ин соҳа то ҳол касе чизе нагуфтааст ва дар
«Таърихи халқи тоҷик» танҳо аз фаъолияти табobati Шохалӣ ва
Убайдуллои табиб ишора аст ба⁵¹. Дар вақти тадқиқи таърихи
илми тибби ин аср маълумоти ин маъхазҳои адабию таърихӣ бояд
ба ибобат гирифта шавад.

Санъати мусиқӣ

Дар маъхазҳои адабию таърихӣ мавриди тадқиқи
мо онд ба ривоҷи санъати мусиқии асри XVI маъ-
лумотҳои нави пурқимате ба даст омаданд. Дар
асри XV равшанӣ санъати мусиқӣ ба дараҷае пурзӯр буд, ки ҷа-
раёни омор тағйироти сиёсӣ дар ибтидои асри XVI дар ҳаёти иҷ-
тимоии мамлакат рух дода ҳам ҷандон инҳо дошта натавоинст.
Ин ҷараён дар асри XVI низ давом кард. Сабаби ин ҳолатро мо
бояд аз нуфузи калони дар ҳаёти иҷтимоии мамлакат доштаи та-
бақои ҳунармандони шахро деҳот бичӯем. Зеро ин табақа дар
ҳаёти маданияи адабӣ, аз ҷумла дар ҳаёти мусиқии мамлакат, яке
аз қувваҳои асосӣ буд.

Дар сарчашмаҳои адабӣ аз хусуси зиёда аз 90 нафар аҳли қа-
лами ин аср маълумот ҳаст, ки онҳо баробари шеър бо санъати
мусиқӣ низ машғул буданд. Як зумран ин адибон баробари шеър
гуфтани девонҳо сохтан, ба матни ашъори худ савтҳо баста, оханг-
ҳои тоза ихтироъ намудаанд. Зумран дигаре бештар доир ба на-
зари мусиқӣ рисолаҳо таълиф кардаанд. Ба ин васила ин санъ-
атдорон дар байни халқ ҳамчун устодони бузурги илми мусиқӣ
шӯҳрат ёфтанд. Чунончи, Соммирозо дар «Тухфани Сомӣ» аз ху-
суси мартабаи санъаткори мавлоно Ошиқии Хуросонӣ менави-
сад, ки ин шоир «дар илми адвор нақшо мебандад ва савтҳои
хуб дорад ва девони ғазал тамоми карда... Дар гурбат Ошиқӣ ин
ғазал гуфта ва дар панҷтоҳ нақше баста. Филвоқеъ, ки
хуб воқеъ шуда:

Ба гурбатам сару қорест бо балон ғарибӣ,
Маро балон ғарибӣ ғитода ҷон ғарибӣ»⁵².

Нисорӣ доир ба дараҷаи устоди маҳорати санъаткори Мир-
зо Сабрӣ ном шоир меорад, ки ӯ «дар илми мусиқӣ баландовоза
гашта. Созе мураккаб аз уду рубоб ихтироъ намуда буд, ки мак-
були тибҳои мулоим менамуд. Ва ба нағамоти ҷонфизо ва тарки-
боти рӯҳафзо об аз ҷараёну мурғ аз тайарон боз медошт»⁵³.

Нисорӣ аз маҳорати дар олами мусиқӣ низ баланди Абулқо-

сим Кохин Миёнкалӣ менависад, ки ин адиб «дар илми мусиқӣ қуввати тамои дошт. Ва ин ғазалашро дар оҳанги аҷам савти некӯ баста: Гуфтем салоҳати Араброву Аҷамро»⁶⁴.

Ба мисли ин навиштаҳо дар матни асли ва ду тарҷумани «Маҷолис-ун-нафос» дар бобати маҳорат ва санъаткорӣҳои дар шеър мусиқӣ доштан адибони ин аср маълумоти зиёд мавҷуд аст. Аз ин маълумот ошкор аст, ки зумрае аз ин адибон бештар ба матни ашъори худ савту оҳангҳои ғариб мебастанд. Масалан, Мавлоно Соҳиб Балхӣ ғазали «Ҳамчу субҳ аз меҳри рӯи мизам дамҳои сард — То расам рӯзе ба кӯи дил басте шабгир кари»-ро ба савти чоргоҳ ва Ҳоҷа Юсуфи Бурҳон ғазали «Расид мавсими шодию айшу тараб — Агар гадо ба муроди диле расад чӣ аҷаб?»-ро ба оҳанги исфакон бастанд⁶⁵.

Мувофиқи маълумоти маъхазҳо маҳорати чанде аз ин санъаткорон дар навохтани олати соҳзон мусиқӣ ба дараҷаҳои олӣ ва пойхон устодони бузург расидааст ва аз ин ҷост, ки баъзеи онҳо ҳатто таҳаллусу лақаби худро ба хотири ин ё он сози мусиқӣ инҳодаанд. Чунончи, лақабу таҳаллуси Ҳофиз Бобочони Удӣ аз сози уд, Алииустин Ной аз най, Иброҳими Қонуӣ аз қонун, Ҳабибуллоҳи Қабӯӣ аз қабӯз, Дарवेशалии Чангӣ аз чанг, Алиҷони Ғичакӣ аз ғичак ва Юсуф Маъдуди Дуторӣ аз сози дутор буда, ҳар яке ин санъаткорон дар навохтани ин олатҳои мусиқӣ устодони бузург гаштаанд⁶⁶. Соммиро дар бораи дараҷаи маҳорат ва санъати навозандагии Ҳофиз Бобочони Удӣ мегӯяд: Вай «соҳзон уд ва шатрагуро ба навъе менавозад, ки ба эътиқоди ман касе беш аз ӯ нанавохта»⁶⁷.

Чуни баҳои баланди муаллифони сарчашмаҳо доир ба маҳорати Мирзоалии Чангӣ, Маҳди Қонуӣ, Шайх Аҳмади Қабӯӣ ва Ҳофиз Турди Қонуӣ ҳам муталла мекушем. Дарवेशалии Чангӣ маҳорати 14 нафар санъаткори шеър мусиқӣ (Зайтуни Ғичакӣ, Ҳоҷа Чаъфарӣ Қонуӣ, Мир Масти Қабӯӣ)-ро ситудааст, ки таҳаллуси эшон аз олатҳои мусиқӣ худ мебошанд⁶⁸. Аз шохиди маълумоти маъхазҳо ҳудуде мебарояд, ки аксари устодони шеър мусиқӣ бештар дар санъати амалии мусиқӣ низ маҳорат доштаанд. Ривҷи санъати мусиқӣ амалӣ тақозо дошт, ки дар боби назарияи он ҳам асарҳо ба вучуд биоянд. Чуни асарҳо «Рисолаи мусиқӣ»-и Мавлоно Шайх Табасӣ, «Рисолаи мусиқӣ»-и Начмиддини Қавқабӣ ва махсусан «Тӯҳфат-ус-сурур»-и Дарवेशалии Чангӣ буданд. Ба ҷуз ин Нисорӣ доир ба шарҳи аҳволу осори Мавлоно Ҳасани Қавқабӣ маълумот медиҳад, ки ин адиб «дар мусиқӣ дастӣ тамои дошт. Таснифоти хуб ва таълифоти марғуб дорад»⁶⁹. Вале аз таълифоти Мавлоно Ҳасан имрӯз дар дастӣ мо ягон алали барҷаста нест ва муаллифони маъхазҳо низ аз ин қазия ба таъри возеҳ ҷизе намегӯянд. Бо вучуди ин Дарवेशалӣ дар рисолааш қайд мекунад, ки ӯ дар тараддуи тартиб додану эҷоди савту нақшҳои тоза буд. Мавлоно Абӯлҳасан бо гуфти Дарवेशалӣ аз шоғирдони Начмиддини Қавқабӣ аст, ки дар Самарқанд назди Султон Саидхон (1568—1573) умр ба сар мебард ва бисёр мусиқӣни Самарқанд ба мисли Дарवेशи Бугзола, Мулло Бобон Қам-

чин ва Мулло Оҳин кафшдӯз ҳамеша дар ҷамъияти ӯ ҳамроҳ мебуданд ва яққоя савту оҳангро менавохтанд⁶⁰. «Рисолаи мусикӣ» ва «Куллиёт»-и Начмиддини Кавкабиро бисёри муаллифони сарчашмаҳои адабию таърихӣ ва рисолаҳои назарии мусикӣ ба сифати асари пурқимате эътироф кардаанд.

Дар бораи фаъолияти илмӣ адаби ва мусикии Начмиддини Кавкабӣ Бухорӣ дар тарҷумаҳои «Маҷолис-ун-нафос»-и Навоӣ, «Тӯҳфай Сомӣ»-и Соммиро, «Музаққир-ул-аҳбоб»-и Нисорӣ ва «Тӯҳфат-ус-сурур»-и Дарвешалӣ маълумоти ҷолибе мавҷуд аст. Нисорӣ доир ба маҳорати дар мусикии амалӣ ва мартабаи дар боби назарияи он арҷмандӣ ин адиби оҳангсоз ба қарори ҷони менависад: «Дар мусикӣ дар камолу зӯр ва дар таълифу тасниф машҳур аст... Рисолае дар фани мусикӣ ба номи Убайдуллоҳон тасниф намуда»⁶¹. Кавкабӣ дар ин рисола ҳамчун назариятчи барҷастан илми мусикӣ аз хусуси фосила, рада, дараҷаи баланду пастӣ, дарозӣ мувожинати овозҳо ва ҷинси онҳоро нақраҳо мулоҳиза меорад. Аз ҷумла Нисорӣ таъкид мекунад, ки Кавкабӣ дар рисолаи худ «аз таълиф ва нқоъ (ченаки овозҳо) сухан карда. Ва аз мабоҳиси нбӯод (фосилаи овозҳо) ва аҷнос (ҷинси овозҳо) оварда»⁶², ки аксари ин мулоҳизаҳо дар он замон суханони тоза буданд.

Ғайр аз ин Нисорӣ ва Дарвешалӣ хабар медиҳанд, ки Кавкабӣ «Дувоздаҳ мақом»-ро бо шаш овоз дар пардаи Рост ба назм овардааст ва ин амалро «Куллиёт» номидааст. Масалан, Нисорӣ аз ин хусус маълумоти зеринро меорад: «Дувоздаҳ мақомро, ки аз зарби табақаи аввалӣ, ки ҳафт аст, дар табақаи сония, ки 13 аст, ҳосил мешавад, маъ шашовоза назм карда, Манзумро Куллиёт баста ва мусаннифин муттафиқулқавланд дар таҳсини ин амал»⁶³. Ҷунон ки мебинем, ба ин амали Кавкабӣ уламони мусикӣ баҳон баланд додаанд. Нисорӣ дар исботи фикраш аз ин «Куллиёт» газалеро мисол меорад, ки дар он номи 12 мақом («Рост», «Ҳичоз», «Исфохон», «Ирок», «Зангӯла», «Раҳовӣ», «Бӯсалик», «Ҳусайнӣ», «Бузрук», «Кучак», «Ушшоқ», «Наво») бо шаш овоз («Гувашт», «Моя», «Гардония», «Наврӯз», «Салмак» ва «Шахноз») мундариҷ аст:

Зи роҳи Рост ҷу оҳанг мекуӣ ба Ҳичоз,
Зи Исфохон гузарӣ, ҷониби Ирок андоз.
Ба ноқа Зангӯла дар пардаи Раҳовӣ банд,
Зи Бӯсалик Ҳусайнӣ сифат барор овоз.
Машав Бузрук н-аз роҳи инёз Кучак бош,
Дар он мақом ба Ушшоқу Бенаво пардоз.
Гувашту Моваву Гардония ҷу бархонӣ,
Навоз пардаи Наврӯзу Салмаку Шахноз.
Ба ғушн ҷон шунав аз Кавкабӣ кард адо,
Ба ҷор байт, даҳу ду мақому шаш овоз⁶⁴.

Як нусхаи «Куллиёт»-и Кавкабӣ дар захираи дастнависҳои Институти шарқшиносии АФ РСС Ўзбекистон таҳти № 1566 маҳфуз аст⁶⁵. Ашъори мувофиқи мақомҳо гуфтаи Кавкабӣ ҳанӯз дар вақти зиндагии ӯ шӯҳрат меёбанд. Аз ин ҷост, ки Фаҳрии Ҳиротӣ ва Соммирози Сафавӣ Кавкабиро, пеш аз ҳама, ҳамчун шоир ши-

нохтаанд ва сипас аз дониши мусиқии ӯ хабар додзанд. Фахрӣ ба тасдиқи фикраш як рубоӣ ва Соммирзо ду матлаи ғазали шоирро овардаанд, ки дар поин онҳоро дарҷ мекунем:

Гар ёр ба номуносибе сайр кунад
В-аз кӯн салоҳ раҳ сӯи дайр кунад.
Гар нест, дило, чу ёр бемехру вафост,
Бо мо чӣ вафо кард, ки бо ғайр кунад⁶⁶.

• • •

Гила дар пеша сабо з-он гули ратно кардам,
Буд дар дил ғиреҳе гунҷасифат вокардам.

• • •

Махи ман меҳрубон будӣ, чӣ будӣ?
Маро оромӣ ҷон будӣ, чӣ будӣ?⁶⁷.

Аз матлаи ин ду ғазал натиҷае бар меояд, ки ғазалҳои Кавкабӣ ба мисли ғазалиёти Ҳилолӣ равону хушоҳанг ва рӯҳфизою бисёр мусиқӣ будаанд. Кавкабӣ дар мақтан ғазали дигараш ҳамчун Ҳилолӣ пешаи худро ишқу дарди хешро ғами хубон доништааст:

Чун Кавкабӣ хайрон шудам ба ғами хубон,
Ишқ аст маро пеша ҳар кас ҳунаре дорад⁶⁸.

Дарвешалӣ ба исботи мулоҳизаҳои аз «Куллиёт»-и Кавкабӣ ба сифати як асари мўтамад борҳо далел меорад, ки ин нукта аз нуфузи калони асари Кавкабӣ шохиди барҷастае аст⁶⁹.

Дар яке аз мавридҳо Дарвешалӣ аз «Куллиёт»-и Кавкабӣ ба исботи фикраш 16-байт далел оварда, сипас ба эътибори маълумоти Нисорӣ таъкид мекунад, ки ин шахси фозил ва назариётчии барҷастаи илми мусиқӣ санаи 939/1533 ҳангоми аз Хирот ба Бухоро мурочиат намудани худ дар роҳ кушта гардид. Пас ӯ ба исботи фикраш ин қитъаи таърихеро, ки он вақт Мавлоно Ҳасан ном шогирди худи Кавкабӣ гуфтааст, далел меоварад:

Фасеҳиддин ҷаноби Кавкабӣ баст,
Камар дар ишқи султони Хуросон.
Тавофи Машҳали ӯ карду баргашт,
Шаҳодат ёфт чун ушшоқи хубон.
Зи таърихи шаҳодат гар бипурсанд,
Бигӯ: аӣ дил, «шаҳиди ишқи султон»⁷⁰.

Ин ҷо моддаи таърих дар иборан «шаҳиди ишқи султон» буда, он ба санаи 939/1533 баробар аст.

Дигар намоишдан бузурги санъати мусиқии ин давр Дарвешалӣ ибни Мирзоалии Чангӣ аст. Дар боран Дарвешалӣ ба ҷуз осори боқӣ мондааш, танҳо аз «Тазкират-уш-шуаро»-и Мутрибӣ маълумот ба даст омад. Мувофиқи ин маълумот Дарвешалӣ дар солҳои 20-уми асри XVI дар оилаи ҳофиз ва шоир Мирзоалии Чангии Миёнкалӣ ба дунё меояд. Ба гуфти Мутрибӣ, ӯ «чангро дар хидмати волади худ ба чанг оварда» аст⁷¹.

«Дарвешалӣ навохтани қонун, най, уд, ғичак ва рӯҳафзоро дар назди Алидӯсти ной, Хоҷа Ҷаъфарӣ қонунӣ, Кавкабии Бухорӣ

ва Хусайни удӣ омӯхтааст⁷². Ҷ бисёр асарҳо таълиф намудааст, ки муҳимтарини онҳо «Маҷмӯан қасонду ғазалиёт», «Рисола дар ғанини нишо» ва «Тӯҳфат-ус-сурур» мебошанд. Дарвешалӣ на танҳо дар навохтани соҳҳои гуногуни мусиқӣ моҳир буд, балки дар заминаи оҳангҳои «Дугоҳ»-у-Давришохӣ савтҳои тозаи «Пешрав», «Кӯша», «Сархона» ва «Миёнхона»-ро, дар асоси оҳанги «Ирок» нақши «Бозгӯӣ» ва бо ёрии «Хусайний» нақши «Сарбанд»-ро ихтироъ намудааст. Дар боби амалии мусиқӣ чунин ихтирооти Дарвешалӣ хеле зиёд аст ва ин ҷо ном бурдани ҳамаи онҳо ҳоҷат надорад. Мутрибӣ ба ин ихтироот баҳои бае баланд дода, менависад, ки «рангомезихояш бағоят дилпазир ва аҷоиб беназир воқеъ шуда»⁷³. Минбаъд ин ихтирооти бастакор ба рисолаи «Тӯҳфат-ус-сурур» дохил мешавад. Ин ҷо ӯ бар зами ихтирооти боло, боз дар заминаи «Сархона», дар «Дугоҳ», бо ёрии «Миёнхона», дар «Ирок», дар асоси «Бозгӯӣ» дар «Уззол» ва ба воситаи «Хутайний» дар «Сарбанд» нақшҳои тоза мебандад⁷⁴.

Дарвешалӣ дар доираи даҳ боби ин асар доир ба масъалаҳои таърихи пайдоиш таҳаввули мусиқӣ, оҳангу иқоъ, мақомҳо, шӯъбаҳо, рангу овоз, нақшу соҳҳои мусиқӣ ва устодони барҷастаи он мулоҳизаҳои ҷолибе меронад. Вай таъкид мекунад, ки мусиқиро мисли шеър талаботи маънавии инсон офаридааст. Дар ин масъала ӯ бо Ибни Синою Родийӣ ва Авфию Давлатшоҳ ҳамфикр аст. Зотан дар ин асар муаллиф бештар назарияи Сафеуддини Абдулмуъмин, Хусрави Деҳлавӣ, Шарафиддиналии Яздӣ, Абдурахмони Чомӣ ва Начмиддини Қавқабиро ривҷ додааст. Ҷ доир ба масъалаи дар ҳаёти инсон чӣ гуна мавқеъ доштани мусиқӣ мулоҳиза ронда, ба тасдиқи фикраш шеърӣ дар ин боб гуфтаи Начмиддини Қавқабиро меорад:

Он нағма, ки рӯи қолаби инсон бувад,
Ҳамроҳ ба ӯ саати хуше пинҳон бувад.
Гӯянд, ки савт бувад ба ҷои ҳамроҳ,
Ҳамроҳ ба ӯ нағӯ, к-ӯ худ ҷои бувад⁷⁵.

Пас мусиқӣ равони инсонӣ аст, ки вайро ба таҳрик оварда, ба қору зиндагӣ рӯҳбаланд мекунад. Ин ҷо нағма ба ҷони инсон бае муносиб монанд шудааст. Аслан дар такмили «Дувоздаҳ мақом» хизмати Абдулқодири Ноии Исфажонӣ (асри XIV) ва Начмиддини Қавқабӣ хеле калон аст. Ин устодон бо ихтирои савту оҳангҳои тоза, интиҳоб кардани ашъори мувофиқи мақомҳо маҳлуд нашуда, инчунин тавассути ба назм даровардани мақому овозҳо хусусияти савту мақом, нақшу нағмаҳои мусиқии классикиро бештар мувофиқи завқ, доираи дониш ва дараҷаи фаҳми мардуми оддӣ шарҳу эзоҳ намуда, бо ин васила низ санъати мусиқиро ба дараҷот халқию бештар оммавӣ гардонданд. Дар ин бобат Дарвешалӣ бевосита давомдихандаи ғояву диди эстетикӣи устодони номбурда буд.

Дарвешалӣ яке аз машҳуртарин муҳаққиқони соҳҳои мусиқии халқӣ тоҷик ва дигар мардуми Мовароуннахру Хуросон, аз он ҷумла, Эрону Афғонистон буд, ки дар асари ӯ 32 ҳади олотӣ мусиқӣ ва адаби пардаю торҳои онҳо равшан тадқиқ шудаанд⁷⁶. Ин

боби асари ӯ барои омӯхтани таърихи созу олотҳои мусиқии ҷунончи, танбӯр, рубоб, чанг, най, барбат, қонун, уд, кобуз, руд, сетор, сантӯр, мусиқор, найандоз, ғичак, шамома, чағона, рӯҳафзо, кунгура, арғунун, ишратангез, муғанний, шатарғую пардаҳои онҳо аҳамияти бузургӣ илмию амалӣ дорад. Воқеан дар ҳамаи асари Дарвешалӣ мавқеъ ва хизмати дар таърихи санъати мусиқии асри XVI доштан зиёда аз 60 нафар адиб, мутрибу ҳофиз, бастакор ва уламои соҳаи мусиқӣ бо далелҳои боварибахш собит гардидаанд, ки ҳоло низ арзиши баланди илмию назариро дорост⁷⁷. Имрӯз мо бо ёрии ҳамаи асари Дарвешалӣ дар асри XVI бекиёс ривочу равнақ ва бо шеъри замон саҳт омезиш ёфтани санъати мусиқиро хеле хуб фаҳмида метавонем.

Ба ин тариқ, аз маълумоти маъхазҳо аён мегардад, ки дар ҳаёти илмию маданияи асри XVI санъати мусиқӣ ривоч ёфта, рӯбитан он бо шеъри замон мустаҳкам будааст. Дар ин давр зиёда аз 90 нафар аҳли санъат буданд, ки ба шеърҳои мусиқӣ шугъл меварзиданд. Ин санъаткорон (ба мисли Ошиқии Хуросонӣ, Мирзо Сабрӣ, Қоҳии Миёнқолий, Соҳиби Балхӣ, Хоҷа Юсуфи Бурҳон, Ҳофиз Турдӣ, Қонуний ва чанд тани дигар) бештар ба ҷиҳати амалии мусиқӣ сару қор доштанд, соҳҳои гуногунро менавохтанд ва ба матии ашъори худ савту нақшҳои дилкаше мебастанд. Чанде аз онҳо, монанди Мавлоно Ҳасани Қавқабӣ, Начмиддини Қавқабӣ ва Дарвешалии Чангӣ, баробари дар мусиқаи амалӣ савту соҳҳои нав ихтироъ намудан, бо рисолаҳои назарии мусиқӣ таҷрибаи эҷодии мусиқиеӣ гузаштаву муосири худро ҷамъбаст кардаанд, ки имрӯз ҳам ин асарҳо арзиши баланди илмию амалии худро нигоҳ медоранд.

БОБИДУЮМ

ДОИРАҲОИ АДАБИИ ХУРОСОНУ МОВАРОУННАХР ВА УМДАТАРИН ХУСУСИЯТҲОИ ОНҲО

Мухимтарин маъхазҳои адабии таърихӣ асри XVI ва ибтидои асри XVII шояданд, ки дар эҷодиёти шуарон Хуросону Мовароуннахр тақрибан то миёнаҳои асри XVI нақш ва таъсири ғиёнаҳои мактаби адабии Хирот мушоҳида мешавад. Як зумра намондагонӣ мактаби адабии Хирот, бо вучуди дар ибтидои асри XVI борҳо ба ихтиёри Сафавиёну Шайбониён гузашта, ба майдонҳои муҳорибаҳои хунии ва арсан илзон аҳли суниату ҷиша табдил гирифта буданд. Аммо дар асари воқеаҳои иҷтимоӣ сиёсӣ парешони мактаби адабии Хирот шурӯъ мешавад¹. Шох Насриддин як силсила аҳли санъатро аз Хуросон ба пойтахташ Табриз мебарад. Як қисми аҳли фазлу ҳунар аз ҷабри сиёсати маънавии Сафавиён ба дод омада, сӯи Мовароуннахр ҳаҷрат мекунад².

Мувофиқи маълумоти сарчашмаҳои адабии таърихӣ дар нимаи аввали асри XVI дар Хуросону Мовароуннахр се маркази асосии адаби-марказҳои адабии Хирот, Бухоро ва Самарқанд мавҷуд буданд. Ғайр аз ин, дар ин давраи вобаста ба воқеаҳои иҷтимоӣ сиёсӣ дохили ҳукуматҳои Сафавиёну Шайбониён ҷуғузи баъзе шахрҳо низ афзун мешафт.

Дар Хуросон таъсири шахри Балх ва дар Мовароуннахр эътибори шахри Шаҳрухияю Тошканд аз солҳои 20-уми ин аср то рафтани ғарбид. Аз ин рӯ дар шахрҳои Балху Тошканд ҳам марказҳои ҳурди адабӣ сураи гирифта, аксар дар партавии доираҳои асосии адабӣ ҷараён меёфтанд. Ҳоло ба таври мухтасар тавсифи вазъи ин доираҳои адабии асосиро мувофиқи маълумоти сарчашмаҳои адабии таърихӣ аз назари тадқиқ мегузаронем.

ДОИРАИ АДАБИИ ХУРОСОН

Шукӯҳу азамати доираи адабии Хирот аз аввалҳои асри XVI сар карда ба ғайрат рӯи овард. Аммо суниатҳои мактаби адабии Хирот тамоман аз байн нарафта буд. Дар ин давра ҳам аҳли адаб ва таъҳи дар дарбору ҳузури ҳокими амирон, балки дар масҷиду мадрасаҳо, хонаҳои одамони бофалл, дӯкони ҳунармандон ва дар растану тими бозорҳо ҷамъ омада, дар баҳсу мусобиқаҳои адабии эҷод мекарданд. Восифӣ дар бораи яке аз ин ҷамъомадҳои адабӣ,

ки соли 913/1508 дар масҷиди чомен Хирот сурат гирифта буд, ба ин қарор менависад: «Чашми рӯзгор назари эшон чуз акси эшон дар онан сипеҳр надидӣ ва гуши хуши даврон мисли садон гуфтугӯи эшон чуз нидон ҳамон мақолот нашунидӣ, Хоҷа Осафӣ ва Мавлоно Муҳаммади Бадахшӣ ва Мавлоно Риёзи Турбатӣ ва Мавлоно Хилолӣ ва Мавлоно Аҳлӣ ва Мавлоно Фазлӣ ва Мавлоно Амонӣ ва ғайрахум маҷмаъ месохтанд ва сухани шеърӣ шуаро дар миён меандохтанд»². Восифӣ дар ҷои дигар дар боран яке аз ҳешовандони худ Мавлоно Амонӣ сухан роида қайд мекунад, ки ошёнани дуҷуми дӯкони ин шоир ҷамъномаи аҳли фазлу хиради шаҳр будааст: «Мавлоно Амонӣ, ки аз машоҳири шуарои Хуросон аст, дар Пои Хисор дӯкони нахӯдбирёнгарӣ дошт ва дар бон дӯкон хучрае сохта буд, ки маҷмаи шуаро ва фузало буд»³.

Аз ҷиҳати то солҳои 50-уми асри XVI мувофиқи маълумоти маъхазҳои адабии таърихӣ таиҳо дар ҳуди Хуросон, ки маркази шаҳри Хирот буд, зиёда аз 150 нафар аҳли адаб зиндагонӣ эҷод кардаанд, ки аз ҷумлаи машҳуртарини онҳо Абдуллоҳи Хотифӣ (1458—1520) Хоҷа Осафӣ (1454—1522), Мачиуни Машҳадӣ (в. 928/1522), Бадриддини Хилолӣ (в. 936/1529) Ҷалолиддини Оғаҳӣ (в. 932/1526), Мавлоно Наргисӣ (в. 948/1542), Шихоби Муамой (в. 942/1536), Зуллоли Хиротӣ (в. 941/1535), Алии Сафӣ (в. 945/1539), Хайдари Қулчапаз (в. 947/1551), Умедии Розӣ (в. 925/1519), Сафеуддини Розӣ, Мир Обид, Хофиз Байҳақӣ, Ғизолӣ Машҳадӣ буданд. Аз ақсари ин адибон девони ғазалиёт, маснавиҳои гуногун ва рисолаҳои манзуми мансур боқӣ мондаанд. Масалан, аз Хотифӣ ашъори лирикӣ ва дар ҷавоби маснавиҳои «Хамса»-и Низомӣ чор маснавӣ — «Лайлию Мачиун», «Хусраву Ширин», «Ҳафт манзар», «Темурнома»⁴, аз Хилолӣ девони ғазалиёт ва дар ҷавоби маснавиҳои Низомӣ се маснавӣ — «Лайлию Мачиун», «Сифот-ул-ошиқин», «Шоҳу дарвеш»⁵, аз Осафӣ девони ғазалиёт⁶, аз Мачиуни Машҳадӣ ашъори лирикӣ⁷, аз Оғаҳӣ девони ғазалиёт⁸, аз Наргисӣ девони ғазалиёт ва дар ҷавоби «Махзан-ул-асрор»-и Низомӣ як маснавӣ⁹, аз Алии Сафӣ — «Латоиф-ут-тавоиф»¹⁰, аз Хайдари Қулчапаз девони ғазалиёт¹¹, аз Умедии Розӣ девони қасоиду ғазалиёт¹², аз Миробиди Обид девони ғазалиёт¹³, аз Фигонӣ Шерозӣ девони ғазалиёт¹⁴, аз Низомиддини Низом маснави «Билқис ва Сулаймон»¹⁵, аз Мактаби Шерозӣ ашъори лирикийи маснави «Лайлию Мачиун»¹⁶ ва аз Ошиқии Хуросонӣ девони ғазалиёт¹⁷ боқӣ мондаанд. Мутаассифона, аз бисёр адибони дигар мероси пурбаҳое то дасти мо пурра нарасидаанд. Ҳарчанд Фаҳрии Хиротӣ аз Фақирӣ маълумот оварда, «Мулло Фақирӣ... девони ғазал тамои карда»¹⁸, Нисорӣ аз хусуси Хофиз Миралӣ Байҳақӣ сухан гушода, «ба шеър мебардозад ва соҳиби девон аст»¹⁹, дар боран Шайх Сафеуддин мулоҳизаи ронда, «соҳиби девон асту ашъори хуби бисёр дорад»²⁰ ва Соммирзо оид ба Ғаввосии Хуросонӣ маълумот дода «Равзат-ул-шухуд», «Қисас-ул-анбиё», «Таърихи Табарӣ» ва «Қалилаву Димна»-ро ба назм овардааст²¹ гуянд ҳам, холо аз ин асарҳо ба чуз ҷанд байту поракҳо, ки дар таъкираҳо дарҷ шудаанд, ҷиҳи дигаре дар дасти мо нест.

Мувофиқи маълумоти маъхазҳо ва мероси боқӣ мондан адибон мазмуну мундариҷаи ғоявӣ эҷодиёти онҳоро ба мисли баъзе асрҳои таърихи адабиёт (чунончи, асрҳои XVIII — XIX ба ғуруҳи мутараққӣ ва иртиқойӣ чудо кардан ба ҷе мушкул аст. Ин ғуна тафовутро аз эҷодиёти адибони дарбори Султон Ҳусайн Темурӣ ва аввалҳои ҳукумати шох Исмоил сафавӣ низ (ҳамчун Мир Абдулбоқӣ, Мирсаиди Шариф, Мавлоно Низомиддин, Камолиддин Ҳусайн (в. 942/1536), Фаҳрин Ҳиротӣ²² ва шуарои беруни дарбори онҳо ба мисли Зулоли Ҳиротӣ (в. 941/1535), Мавлоно Ошиқӣ, Хоҷа Осафӣ (в. 927/1522), Мачнуни Машҳадӣ (в. 928/1528) ва Нарғисии Қанлаҳорӣ (в. 948/1542) пайдо намудан бисёр душвор аст²³.

Дар эҷодиёти адибони ин ҳавзаи адабӣ низ маҳдудиятҳои маълуми таърихӣ равшан намудор аст. Бо вучуди ин, эҷодиёти онҳо аз ҷиҳати мундариҷаи ғоявӣ ба таъриқи возеҳ муқобили яқингар воқеъ нагардидаанд. Ба фикри мо, сабаби асосии ин ҳолат ба мисли муҳити адабии Самарқанди асри XII дар ҳаёти иқтисодӣ иҷтимоии мамлакат нуфузи калон пайдо карда, бо ин восита дар байни ҳамаи ғуруҳҳои иҷтимоӣ таъсири амиқ ғузоштани **мафкураи табақоти шахр** — ҳунармандони ғуноғуи, савдогарон, мансабдорон ва амсоли инҳо буданд, ки ин идеология ҳатто ба табақаи «содоти уззон ва уламои олимақоми ислом» ба дараҷаи муайян таъсире расонда буд. Ин мафкура асоси ҳалқӣ дошта, ғояҳои табақоти поёни иҷтимоӣ-ҳунармандони майдан шахру бозор ва оммаи деҳқонро ифода мекард. «Дар Ҳироти асри Навоӣ, — мегӯяд В. В. Бартольд, — оммаи ҳалқ дар ҳаёти адабии мамлакат бевосита иштирок мекарданд»²⁴. Чунин ҷунбиши адабӣ дар аввалҳои асри XVI низ давом дошт. Ба ин сабаб таъсири ҳамаи мафкураи табақоти поёну миёнаи иҷтимоии шахру деҳот буд, ки дар ин ҳавзаи адабӣ сарҳади адабиёти расмӣ дарборӣ ва ғайрӣ расмӣ — адабиёти доираҳои шахрӣ ҳунармандӣ монанди муҳити адабии Самарқанди асри XII ба дараҷаи муайяне аз миён бардошта шуд²⁵.

Дар хусуси дар охири асри XV ва аввали асри XVI дар ҳаёти иҷтимоӣ сиёсии мамлакат мавқеи калон доштани табақаҳои миёнаҳои иҷтимоии шахр мулоҳизаҳои пурқимати муқаддимоти В. В. Бартольд²⁶, А. Н. Болдырев²⁷, Э. Ё. Бертельс²⁸ ва А. Мирзоев²⁹, изҳор кардаанд. Ин табақаи иҷтимоӣ баъди барҳам хӯрдани ҳукмронии муғулҳо аз ибтидои давлати Темуриён сар карда, аз нав ҷиқшоф меёфт ва дар ин давра ба нуфузи калони иҷтимоӣ идеологӣ соҳиб гардида буд. Ин ақидаро фактҳои аз тазкирани Соммирозо ба даст овардаи мо низ тасдиқ мекунад. Дар ин асар шарҳи аҳоли 713 таи адиби охири асри XV ва нимаи аввали асри XVI дарҷ ёфта, аз онҳо 150 нафар намояндагони 32 нави санъати ҳирфат мебошанд. Мувофиқи натиҷаи тадқиқоти академик А. Мирзоев, ки ӯ ба маълумоти ду тарҷумаи «Маҷолис-ун-нафос» (тарҷумаҳои Фаҳрӣ ва Муҳаммади Қазвинӣ) таъъия кардааст, дар охири асри XV ва ибтидои асри XVI танҳо дар шахри Ҳирот 61 нафар намояндагони 29 нави санъати ҳунар эҷод кардаанд³⁰. Барои тасдиқи фикри мо маълумоти дар боран ғуфтуғуи

Султон Хусайн ва Мавлоно Гулханӣ овардаи Соммиро низ ҷолиб аст. Соммиро қайд мекунад, ки «Мавлоно Гулхани сарвари бебоқон ва сардафтарӣ чапонӣ буд. Дар ин водихо харчанд таърифи ӯ кунанд, бовар тавон дошт... Рузе Султон Хусайн Мирзо дар хиёбони Хирот дучори ӯ шуда, ба воситаи марази фалаҷ дар тахти равон сайр мекарда. Аз камолӣ лутф ва эҳсосе, ки ба табақаи шуаро ва зурафо доштанд, фармудаанд: Хон Мавлоно, чунӣ? Мавлоно ҷавоб гуфта: Алҳамду лиллаҳ, ду вои равон дораму сайр мекунам ва чун мурдаҳо маро бар тахтапорае набастанд ва ҷаҳор кас намегардонанд»³¹. Харчанд ин далел латифаеро менамояд, вале ба ҳар ҳол, аз эътибори дар байни табақаи ҳукуматдорон доштаи аҳли адаби табақаи поёни иҷтимоӣ гувоҳӣ медиҳад.

Ба неботи мулоҳизаи худ мисоли дигаре меорем. Писари Султон Хусайн, ки Шох Ғариб аст, шоири ҳаҷвигори маъруфи замона Мавлоно Оғаҳиро бо гуноҳе айбдор намуда, мефармояд, ки шоириро «бар сари чорсу пора-пора созанд ва ӯро бисӯзонанд ва ҳокимтарӣ ӯро барбод диҳанд»³². Аммо ин амри шанеъ бо муҳофизати Султон Хусайн, ки худ шоир низ буд, бекор мегардад. Ин далелҳо аз он гувоҳӣ медиҳанд, ки баъзе намояндагони аҳли адаби табақаҳои миёнаю поёни иҷтимоӣ дар аввалҳои асри XVI дар дарбор ва миёни ҳукуматдорони темурий як навъ эътибор ва озодии суҳан доштаанд.

Аммо дар Хуросон ин озодии инсбии суҳан пас аз салтанати хонадони сафавӣ дар асари сиёсати дар идораи давлат нешгирӣи шох Исмоил (1487—1523) ва шох Таҳмосиб (1524—1576) хеле маҳдуд мегардад³³. Шох Исмоил ҳукумати худро дар Хуросон асосан баъди соли 1510 устувор гардонд. Харчанд баъди ин сана ба иллати сиёсати мазҳабии шох Исмоил озодии маънавии аҳли қалам маҳдуд гардида, парешонии мактаби адабии Хирот шуруъ мешавад, вале дар тафаккури табақаҳои гуногуни иҷтимоӣ ва ҳатто табақаи боло таъсири идеологияи доираҳои ҳунармандони шаҳр хурд набуд. Неботи ин мулоҳиза мазмун ва мундариҷаи ғоявии мероси ба дастӣ мо расидаи ҳуди адабони ин давра аст. Сиёсати мазҳабии шох Исмоил вазъи эҷодии махсусан адабони суннимазҳабро саҳт душвор гардонд. Мувофиқи ин сиёсат мебоист ҳаман аҳли қаламрави ӯ мазҳабӣ шиаро қабул мекарданд. Қасе агар аз ин мазҳаб сар тобад ё гирифтори шикаҷаҳо ва ё арзаи шамшер мегардид.

Мусташири англис Э. Браун бузургтарин камбудии салотинии сафавӣро дар «назарияи сиёсӣ ва эҷодияте, ки бо давлати Усмония доштанд ва бештар қувваи худро сарфи масоили мазҳабӣ кардаанд», — мебинад³⁴. Фармонфармоии сафавӣ (чунинчи, шох Исмоил) дар сиёсати мазҳабӣ на танҳо ба муқобили туркҳои суннимазҳабии усмония, балки бар зидди ўзбекиҳои Мовароуннаҳр низ бо шиддати таассуб мубориза мебардад. «Ҳукуматдорони сафавӣ, менависад Э. Браун ба сиёсати нодурусти онҳо баҳо дода, — ба таассуби мазҳабӣ гирифторм гардида, ба адабиёт ва шеър ва ирфон ва тасаввуф ва ба қавли ҳудашон ҳар чӣ ки мутааллиқ ба камолӣ буд, на танҳо дар таъси ва тараққии он ҷаҳде изҳор

накарданд, балки дар пан озору тахвифи намоёндагонии ин камо-
лиёт баромаданд ва ба ҷалони ватан ва нафъии билод маҳкум
карданд. Баъзе бар ҳасби футуви худ арзан шамшер ё тўмаи
отаи гардонданд»³⁵. Бинобар ин аҳли адаби Хуросон ба мисли
ҳамаи сокинони ин диёр маҷбур буданд, ки мазҳаби шиаро парас-
таи ё зохиран худро ба он бипайванданд ва ё ночор ҷалони ва-
тан намоёнд. Восифӣ дар «Бадоеъ-ул вақоеъ» аз аҳвали вазинии
аҳли адаб сухан ронда, кайд мекунад, ки бо қасофати «хунрезии
қизилбошон ва намудории сурхии тоҷи эшон бунафшазори фалак
ранги долазор дошт ва ҳар кас худро аз он вартаи ҳалок ва маҳ-
лакаи хатарнок беруи» меандохт³⁶. Ба гуфти ин муаллиф қариб
поянда кас аз вилояти Хуросон азимати мулки Мовароун-
наҳр накарданд. Восифӣ ҳолати дар лаби Ому хангоми ҷудой бо
якдигар видео гуфтани муҳочирони хуросониро тасвир намуда ме-
нависад, ки «дар лаби дарёи Чайхун фиғону ғиря ва нола ба
аҷи гардун расид, ту гуфти рӯи растохез барҳост ва ҳар як аз
аҳли фазл абъёте, ки муносибати вақт буд, хондан гирифтанд ва
ғиряи ҷонсӯз дарпайвастанд»³⁷. Аксари ин адибон ба ватани худ
дигар бар нагаштанд.

Вазъи маишӣ ва шаронии эҷодии адибони дар Хуросон монда
бисёр бад шуд. Зеро як қисми онҳо ба мисли Хотифӣ, Хилолӣ,
Аҳли Шерозӣ, Хоҷа Мирами Сиёх, Ғаввосӣ, Оғаҳӣ, Нарғисӣ,
Али Сафӣ ва Хайдари Қулчапаз ҳарчанд дар эътиқод сунӣ бу-
данд, вале дар назари шоҳ Исмоил ва ғумоштагони ӯ худро мӯъ-
тақиди мазҳаби шиар вонамуд мекарданд. Ҳукуки эҷодӣ ва озо-
дии сухани ин шоирон маҳдуд гардида, онҳо мавзӯи бисёр қаси-
даҳои худро бо нишондоди шоҳони сафавия интиҳоб мекарданд.
Ҳукуматдорони сафавия меҳостанд, ки шоирон дар шаъни онон
мадҳия нагуфта, балки дар маънабати ҳонадони Алӣ б. Абӯтолиб
қасидаҳои сароянд, марсияҳои биофаранд ва дар таъну лаъни душ-
манони онҳо қадҳияҳои бигӯянд. Бинобар ин шоирони замон маҷ-
бур буданд, ки доир ба қорномаҳои Алӣ б. Абӯтолиб, имом Ҳасан
имом Ҳусайн ва махсусан воқеаи дашти Қарбало қасидаҳои мар-
сия ва манзумаҳои гӯянд. Ҳукуматдорони сафавия эътибори шои-
ронро аз рӯи дар мавзӯҳои мазҳабӣ шеър гуфтани онҳо муайян
мекарданд. Бисёр шоирони барҷастаи замон анъанаи тарзи қадим
ва мактаби адабии Ҷомӣ Навоиро давом медоданд. Лекин эҷо-
диётӣ ин қабил шоирон дар тахти назорати ҳукуматдорон буд³⁸.
Ҷунии адибон бо айби изҳор кардани фикрҳои озодичӯ, ғош гуф-
тани қамбудихон ҳукуматдорон ё танқид намудани баъзе нуқсонҳои
идораи онҳо таъқиб мешуданд, зеро шикалчаҳо меомиданд ва ҳа-
то ба қатл мерасиданд. Чунончи, яке аз шоирони ин давр Ҷалолид-
дини Оғаҳӣ буд, ки ғайбӣи адабии худро асосан дар аҳди
салтанати теуриён шурӯъ намуда, дар замонҳои сафавиён сарома-
ди шуарои Хуросон ҳисоб меёфт. Ин шоир дар татаббун «Дарёи
аброр»-и Амир Хусрав қасида гуфта, дар он ҳокими беадолати
Хирот Муиниддини Миколро таъна мезанад. Матлаи қасида ин
аст:

Арсан шаҳри Ҳирӣ рашик сипехи аҳзар аст,
Дарғахашро шамсан хуршед гулмехи зар аст.

Дар ин қасида байти поёниро меҳонем:

Чархи қачрав бин, ки аз таъсири ӯ шаҳре чуни
Маскани чамъе парешонрӯзгори абтар аст⁴⁶.

Аз барои ин ва монанди ҳамин абъёт бо фармони доруған Ҳирот забони Оғахиро буридаанд. Соммирзо қайд мекунад, ки дар хини қатъи забон Оғаҳӣ ин матлаъро гуфта:

Чу дода ҷайби ман аз теги ёр ғарка ба хун шуд,
Забон бурид чу шамъам, вале забона бурун шуд⁴⁷.

Дар бораи Оғаҳӣ аз муаллифони сарчашмаҳо Фаҳрии Ҳирот⁴¹, Хондамир⁴², Восифӣ⁴³, Соммирзо⁴⁴, Нисорӣ⁴⁵ ва Абдуллои Кобули⁴⁶ маълумот овардаанд. Ба ҷуз Восифӣ, ҳамаи онҳо равиши таъкид мекунанд, ки забони шоир бо фармони ҳокими Ҳирот бурида шудааст. Ҳамаи ин муаллифон дар бораи фазилату мартабаи шеъри Оғаҳӣ сухан ронда, ба як қавл тасдиқ мекунанд, ки ӯ дар шеъру адаб аз устодони барҷастаи замон буд. Аз ҷумла, Фаҳрӣ меорад, ки «Мавлоно Оғаҳӣ бар аксари улум ва фуруи замон соҳибвуқуф аст, ба таҳсис дар услуби шеър. Ва ҳоло аз шуарои қадим, ки номи устоди бар эшон итлоқ метавон кард, яке ӯст»⁴⁷. Онд ба соли вафоти ӯ Абдуллои Кобули менависад, ки «...дар шухури санаи 932 аз ин олам сафар намуда». Пас ин муаллиф дар ҳамаи ҷо хабар медиҳад, ки Оғаҳӣ соҳиби девон аст ва «девонаш қариб ба ду ҳазор байт бошад»⁴⁸.

Шоирӣ дигари ҷабрдидан замон Аҳмади Табасӣ буд. Ба гуфти Соммирзо ин шоир ҳокими Ҳирот Амирхон ва атрофиёни ӯро ба тариқи шаҳрошӯб ҳаҷв мекунад. «Амирхон,— менависад Соммирзо,— ӯро талабида ва баъд аз субут дастӣ рост ва забонашро буридаанд... Аммо ҷор соли дигар зинда буд ва мардум ӯро дидаанд, ки ба дастӣ чап беҳ аз аввала менавишт. Дар шухури санаи нухсаду сию ду дар Ҳирот ғайб шуд. Ин ду байт ҳам дар он вақт дар шиқояти рӯзгор гуфта:

Чунон ки боди ҳазон реҳт барги беду ҷанор,
Забону панҷан ман дод бахти бад бар бод.
Дило, таҳайюли меҳру вафо ин мардуми даҳр
Таслявурест чу бар қатъатайи нақши зинд»⁴⁹.

Мавлоно Замириро ба айби ночизе бо фармони наваоби соҳибқирон ба сараи тахтакулоҳ пушонида ва рӯишро синх намуда, тамоми шаҳро давраи замонданд. Гуноҳи Замирий он будааст, ки ӯ қитъаи поёниро гуфтааст:

Ҳама хофиз фалону мотича,
Ҳама дарवेशрамзи букрой,
Ки даллолӣву дафқаш сад бор
Беҳтар аз шоирину муллоӣ»⁵⁰.

Муаллифи тазкира мефармояд, ки «ин абъётро дар хизмати навабони соҳибқиронӣ ҳонда буданд ва хотири он ҳазратро аз ин ғуборе пайдо шуда ва ўро талаб намуда пурсиданд, ки ин байтро чаро гуфти? Дар ҷавоб гуфт: Ба воситаи он гуфтем, ки дар ин замон ин ҳол аст. Аз истимои ин суҳан наздик буд, ки оташи қаҳри оламафрӯз забона кашида хирмани умри Замирии хокбарсарро ба боди фано диҳад. Аммо охир, ҳилми он ҳазрат мӯҳибӣ итфон он шуда. Аммо ўро тахтакулоҳ ва рӯяшро сиёҳ карда, дар ҷамеи маҳаллот гардонданд»⁵¹. Маълум мешавад, ки чуни чазо дидани шоир ҳатто натиҷаи «ҳилм»-и наваб будааст Вағарна ў ба қатл мерасид. Шох Таҳмосп ба гуфти Амин Аҳмади Розӣ ҷашмони шоирӣ ангуштнамои замон Мавлоно Абулқосими Амирро бо айби ғӯ ба мазҳаби таносух майле зоҳир намуданаиш кӯр месозад. Ин муаллиф менависад, ки ҷаҳонбининашро аз дидан боз дошт. Шоир он вақт ин рубоӣ гуфта:

Шохо, аз либоси нур урам кардӣ,
В-аз дарғахи худ ба ҷавр дурам кардӣ.
Се сол, ки маддохи ту будам шабу рӯз,
Ин ҷонзаам буд, ки кӯрам кардӣ»⁵².

Ба ҷуз ин шиканҷаҳо, шумораи адибони дар ин давр бегуноҳ ва ё бо айби ночизе кушта шудагон ҳам бисёр аст. Восифӣ қайд мекунад, ки ғумоштағони сафавия Ҳофиз Зайниддинро ба айби сунӣ буданаиш дар байни издиҳом бо шамшер пора карданд. «Ҳайдаралӣ,— менависад Восифӣ,— Ҳофиз Зайниддинро мачоли суҳан надода, аз минбар фуру кашид ва ҳанӯз бар замин қадам наниҳода буд, ки бо шамшер бар сари ў зад, ки то миёни абруи вай шикост. Қариб даҳ нафар ўро бо шамшер дар пои минбар пора-пора карданд»⁵³.

Мувофиқи маълумоти Нисорӣ адиби навҷавон Нуриддин Муҳаммадро мучтаҳидони қизилбошия дар 21-солагӣ бо табар пора карда мекушанд⁵⁴. Соммирзо ҳабар медиҳад, ки Начмиддин Қавқабии Бухорой «бо айби номаълум дар Хуросон кушта» мекардад⁵⁵. Мавлоно Монӣ бошад, «бо фитнаи амир Начмӣ кушта» мешавад⁵⁶. Яtimi Машҳадиро ба сабаби ғошғуно ҷасорати шоирӣ доруған шаҳри Машҳад ба қатл мефармояд. Соммирзо аз хусуси ин шоир суҳан ронда меғӯяд, ки «дар замони худ саромади ятимон буд ва охир ба дасти доруған Машҳад кушта шуд»⁵⁷.

Ба ҷуз ин воқеаҳои мудхиш риштаи умри зумрае аз адибонҷ озодфикр бо теги ситами ғуруҳе ба ном «нурбахшия», ки пештар аз шӯъбаҳои ҷараёни тасаввуф буд, қатъ гардидааст. Соммирзо аз амалиёти ин ғуруҳи сияхкор хеле бо эҳтиёт суҳан меронад. Аз ишораҳои ў пай бурда мешавад, ки ин тоифа пинҳонӣ амал намуда, шахсони пешқадами озодичӯй ва аҳли илму адаби ба амалиёти доираҳои ҳукмрон норизо ва мухолифро ба таври пинҳонӣ дар бистари хоб нобуд мекарданд. Чунончи, Соммирзо дар бораи ҷуръату бебоқӣ, дараҷан фазилат ва рутбаи дар илму адаб баланди мавлоно Умедин Розӣ (в. 925/1519) суҳан ронда менависад, ки «дар шухури санаи нӯҳсаду сӣ ҷамъе бар сари ў овехта

ба катлаш расонданд. Баъзе мардум нисбати ин амри шанеъ ба «нурбахшиён» карданд⁵⁸.

Умедӣ, мувофиқи маълумоти муаллифони сарчашмаҳо ба мисли Соммирзо, Нисорӣ, Ҳасани Румлу ва Амин Аҳмади Розӣ маъруфтарин қасидасарои замон буда, дар қасонду соқиномаҳои ҳасорату матонат нишон додааст. Ӯ муҳолифони худро бо аҳочии обдор мағлуб менамудааст. Шояд бад-ин сабаб ба гуфти Ҳоча Ҳасани Нисорӣ «шабе аъдо дар вилояти Рай ўро мактул гардондаанд»⁵⁹. Э. Браун дар «Таърихи адабиёти Эрон» мазмунӣ маълумоти сарчашмаҳои аз ҳусуси аҳволи Умедӣ сухан рондари як навъ хулоса намуда, қайд мекунад, ки вақти кушта шудани шоир яке аз шогирдонаш қитъаи зеринро гуфтааст:

Нодири аср Умедии назлум,
Қ-ӯ ба ноҳақ шаҳид шуд ногаҳ.
Шаб ба ҳоби ман омаду фармуд,
Қ-ай ин ҳоли даруни ман огоҳ.
Баҳри таърихи қатли ман бинавис:
«Оҳ, аз ҳуни ноҳақи ман, оҳ».

Дар мисраи охири қитъаи моддаи таърих 925/1519 аст. Аммо ин муаллиф хабар медиҳад, ки соли қатли Умедиро Амин Аҳмад санаи 930/1523 ва Ҳасани Румлу 929/1522 нишон додаанд⁶⁰. Чунон ки болотар дидем, Соммирзо ҳам соли қатли шоирро 930 донистааст. Лекин мо дар ин масъала ҳоло моддаи таърихи шогирди Умедиро саҳеҳтар мешуморем. Зеро ӯ шохиди бевоситаи воқеаи қатли шоир буд. Аз Умедӣ то рӯзгори мо девони қасонду ғазалиёт боқи монда, як нусхаи он таҳти № 3642 дар музеи Британия, маҳфуз аст ва тавсифаш дар феҳристи Ч. Рю дарҷ ёфтааст⁶¹. Соммирзо дар «Тӯҳфан Сомӣ» аз аҳволи мавлоно Афзалии Номӣ низ маълумот оварда меғӯяд, ки ин шоир «дар овони ҷавонӣ ба муфочо даргузашт. Мардумро гумонӣ он буд, ки нурбахшияро ўро тасмим кардаанд»⁶². Чунон ки мебинем, дар ин мавридҳо Соммирзо бо ибораҳои «баъзе мардум нисбати ин амри шанеъ» ва «мардумро гумонӣ он буд», як навъ эҳтиёткорӣ намуда, аз рӯй-рост фош кардани амалиёти тӯдани нурбахшиён худдорӣ кардааст. Соммирзо дар боран Хилолӣ маълумот оварда, меғӯяд, ки «ин таъриф танҳо дар назари ситамзарифони разл ва камҳимати шоир зиёда менамояд»⁶³. Воқеан дар натиҷаи чунин ситамзарифӣ ва фитнаи душманонаш Убайдуллоҳон ўро дар соли 936/1529 бо айби шай қатл мекунад.

Ба ин тариқ, ҳамаи ин далелу мулоҳизаҳо ба хулоса меорад, ки вазъи таърихию адабии Хуросони солҳои 10—30-уми асри XVI воқеан муҳити пурфитнаи шоиркуш будааст. Зеро дар ягон давран таърихи адабиёти тоҷик дар чунин як муддати кӯтоҳ то ин дараҷа зиёд ба ҷазоҳои саҳт гирифтӣ ва ваҳшиёна қатл шудани аҳли фазлу хирад ва шуарои замонро маъҳзаҳои адабии таърихӣ зикр накардаанд. Албатта, чунин шароити танги эҷодӣ ба пешрафти ҳаёти маданият адабӣ ва махсусан баёни афкори пешқадами шуаро монеаи бузург буд. Аз ин ҷост, ки дар солҳои 20—30-уми асри XVI низ як гурӯҳ адибони ин доираи адабӣ ба монанди Ми-

рами Сиёҳ, Рӯзбехҳои Исфаҳонӣ, Мираки Саидғиёс, Мирзо Машҳадӣ, Боязиди Пуронӣ, Шайхӣ Меҳнаӣ ва чанд нафари дигар ба сабаби тангини шаронти эҷодӣ ва душвории аҳволи маишӣ ҷалон ватан намуда, бештар ба кишварҳои Мовароуннахру Ҳинд ҳиҷрат карданд. Масалан, Фаҳрини Хиротӣ дар «Маҷолис-ун-нафос» аз боби аҳволу ашъори Мирами Сиёҳ маълумот оварда, менависад, ки ӯ «аз хуштабҳои машҳури Хирот аст. Табъаш ба ҳазлу мутобиқаи моил воқеъ шуда»⁶⁴. Соммирзо дар тазкирааш аз муҳочирати ин шоир мефармояд, ки «Ҳоча Мирами Сиёҳи Хиротӣ ба Мовароуннахр ҳиҷрат намуда ва дар ҳамон ҷо фавтида» аст⁶⁵. Дар бораи ин шоири ҳаҷвингор Нисорӣ маълумот додааст, ки «аксар вақти худро сарфи ҳиҷо менамуд»⁶⁶. Дар асл Ҳоча Мирами Сиёҳ баъди он шиканҷаҳое, ки ба сари як зумра шоирони озодфикри ҳиҷогӯи ин давр: Оғаҳӣ, Аҳмади Табасӣ, Замирий, Монини Машҳадӣ ва чанд нафари дигар меояд, почор Хиротро воғузошта, ба Мовароуннахр сафар мекунад ва то охири умр дар Бухоро мемонад. Ҳоча Мирами Сиёҳи Хиротӣ шоири барҷастаи охири асри XV ва аввали асри XVI аст, ки девони ғазалиёташ то замони мо боқӣ монда, як нусхаи он дар китобхонаи Банкипури Ҳиндустон нигоҳ дошта мешавад⁶⁷. Нисорӣ дар бораи Мираки Саидғиёс маълумот оварда менависад, ки «исми сомеаш Султонмаҳмуд аст. Дар Ҳирӣ эътибори тамои дошта... Ба ҷиҳати музоҳимати қизилбош ба Бухоро омада»⁶⁸. Нисорӣ аз аҳволи Боязиди Пуронӣ хабар медиҳад, ки ӯ «аз бузургони мӯътабарӣ Хуросон аст. Аҳли Ҳириро ба аҷдои узомаш эътиқоди тамои аст... Ба воситаи тағдистӣ ва адаби асбоби маош ба Ҳинд рафт ва аҳли он ҷо макдамашро гирифт шумурданд»⁶⁹. Ба ин тариқ, он мактаби адабии Хирот, ки шӯҳраташ дар замони Ҷомӣю Навоӣ ба тамоми Шарқи Наздику Миёна мунташир буд, аз ибтидои асри XVI сар карда, то охири солҳои 40-уми он парешон гарид. Дар эҷодиёти адибони ин фосила муҳимтарин хусусиятҳои мактаби адабии Хирот нақши худро нигоҳ доштаанд.

Шоирони ин давр дар эҷоди асарҳои калони эпикӣ асосан анъанани адибони асри XV-ро давом дода, кӯшиш кардаанд, ки дар ҷавоби «Ҳамса»-и Низомӣ ва дostonҳои он асарҳои баландмазмуну санъате биофаранд. Аз хусуси ин дostonҳо болотар сухан рондем⁷⁰. Ба ҷуз ин таълифот, адибони ин ҳавзаи адаби дар мавзӯҳои ишқию лирикӣ, ишқию романтикӣ, ахлоқию фалсафӣ ва мавзӯҳои таърихӣ маснавҳои зиёд офаридаанд, ки муҳимтарини онҳо «Юсуфу Зулайхо», «Мунозираи Шамсу Қамар», «Мунозираи теги қалам»-и Масъуди Кумӣ, «Баҳромӣ Ноҳид», «Мунозираи Осмоу Замин», «Мунозираи Сиху Мурғ-и Мавлоно Ҳайронӣ», «Билқису Сулаймон»-и Низомиддини Низом⁷¹ ва «Шаҳаншаҳнома»-и Хотифӣ мебошанд⁷². Мутаассифона, алҳол ғайр аз асари Биноӣ, маснавҳои Ҳилолию Хотифӣ ва Мактаби дostonҳои дигари номбурда тадқиқ нашудаанд.

Табиист, ки дар ин асарҳо ба ҷуз анъанани мактаби адабии Хирот ва сиёсати давлати Темуриён мӯҳри воқеияти пурталотуми аввалҳои асри XVI Хуросон ҳам ба хубӣ инъикос ёфтаанд. Маса-

лан, агар дар «Темурнома»-и Ҳотифӣ воқеан лашкаркашиҳои Темур дар партави сиёсати ҳукуматдорони ин сулола ифода ёфта бошанд, дар «Шаҳаншаҳнома»-и ҳудӣ ҳамин шоир рӯйдоди ҳолат ва лашкаркашиҳои шоҳ Исмоили сафавӣ мутобиқи сиёсати мазҳабӣ ва талаботи ин ҳукмрон таҷассум гардидаанд.

Мувофиқи маълумоти ду тарҷуман «Маҷолис-ун-нафоес», таъкирани «Тӯҳфаи Сомӣ», «Ҳабиб-ус-сияр» ва «Ҳафт иқлим» гуфта метавонем, ки дар ин ҳавзаи адабӣ Ҳилолӣ, Ҳотифӣ, Осафӣ, Бинӣ, Низомиддини Низом, Ҳоча Масъуди Кумӣ, Мавлоно Наргисӣ ва Мавлоно Ҳайронӣ дар аксари жанрҳои маъмули адабӣ устод буданд. Бо вучуди ин дар ғазал Ҳилолӣ, Аҳлини Хуросонӣ ва Бобо Фигонӣ бештар доди суҳан дода⁷³, дар жанри қасида Мавлоно Умедӣ ва Аҳлини Шерозӣ мақоми аз ҳама баланд доштанд. Соммирзо ба маҳорати дар қасида баланди Умедӣ баҳо дода менависад, ки «бемуболиға аз мутааххирин қасе қасидаро бештар аз ӯ нагуфта»⁷⁴ аст. Зотан жанри қасида ва махсусан қасидан мадҳӣ дар ин ҳавзаи адабӣ ба мисли асри XV раванқ надошт. Ҳарчанд қасидаҳои ахлоқию фалсафӣ дар ин доира давом карда бошанд ҳам, онҳо дар муайян намулани моҳияти адабиёти ин давр нуқтаи муҳим шуда наметавонанд.

Аксари муаллифони маъхазҳо, аз ҷумла Фаҳрини Хиротӣ, Ҳакимшоҳи Қазвинӣ ва Соммирзо, ҳангоми ба эҷоди шоирон баҳо додани худ гоҳо дар қадом нави шеър даст доштан ва ё устод будани онҳоро хабар медиҳанд. Чунончи, Соммирзо дар боран Шайх Рубонӣ Машҳадӣ маълумот оварда, таъкид мекунад, ки ин шоир «аз ақсоми шеър ба рубоӣ майли зиёд дорад ва бад-ин воқита ӯро Шайх Рубоӣ меғуянд»⁷⁵. Дар ин ҳавзаи адабӣ жанри рубоӣ ба мисли ғазал хеле дар раванқ буд. Дар гуфтани рубоӣ бештар намоидагони адабиёти шаҳрию доираҳои хунаремандӣ рағбат зоҳир намулданд, ки Мавлоно Гудҳанӣ, Ғизолӣ Машҳадӣ ва Покии Хиротӣ аз ҷумлаи онҳо мебошанд⁷⁶.

Дар ин ҳавзаи адабӣ ҷаириҳачвиниз чун нимаи дуҷуми асри XV ривҷ дошта, шоирони ҳиҷогӯи замон ҳамчун Мавлоно Мурод, Мавлоно Ҳусайнӣ, Мавлоно Ҳайратӣ, Мавлоно Ҳайронӣ, Ҳоча Мирами Сиёҳ ва Мавлоно Оғаӣ анъанаҳои гузаштагони худро давом медоданд. Соммирзо аз ҷуръати адабӣ ва мазмуни ашъори Мавлоно Мурод маълумот оварда менависад, ки «ӯ бисёр бебок ва ба гуфтани ҳаҷв мубодират менамуд, ки овардани он лоиқи сиёки ин авроқ нест»⁷⁷.

Ин муаллиф аз аҳвали Мавлоно Ҳайронӣ суҳан ронда, ҳаҷвини дар ҳақи қозӣ Муҳаммади Аълони Қошонӣ гуфтаи шоир, дар боран Мавлоно Ҳайратӣ маълумот оварда, ҳиҷоҳои миёни ӯ ва Ваҳиди Кумӣ воқеъшударо «машҳури замон» медонад⁷⁸. Аз маъруфтарин шоири ҳиҷогӯи ин давр Ҳоча Мирами Сиёҳ буд, ки аз ин хусус пештар суҳан рафт⁷⁹.

Дар ин доираи адабӣ эҷоди шеърҳои шаҳрошӯб назар ба даврони таърихи адабиёти то асри XVI зиёдтар авҷ гирифт, ки ин яке аз аломатҳои қувват ёфтани адабиёти шаҳрию доираҳои хунаремандист.

Ашъори
«Шаҳрошӯб»

Дар адабиёти форсу тоҷик ашъори шахрошӯб аз нимаи дуюми асри XI маълум аст. Нахустин шеъри форсу тоҷик ба уивони шахрошӯб ҳамон 92 қитъаи Масъуди Саъди Салмон (в. 515/1122) «дар васфи санъатгарон ва пешаварон» аст⁵⁰. Дар ҳар яки ин қитъаҳо сифати санъат ё пешае тавассути каллимаву ибора ё образҳои мушоххасу конкрети худ баён гардидааст. Чунончи, сифати дилбари оҳангар ба ин тарз омадааст:

Агар оҳангарист пешан ту,
Бо ман, эй дилрабоӣ, дар деҳ тан.
Аз дили хеш в-аз дилат барсоз
Аз пай кор кӯраву оҳан.
К-оҳане нест саҳт чун дили ту,
Кӯрае нест гарм чун дили ман⁵¹.

Масъуди Саъд дар қитъаи дигар сифати ёри тиргар ва тири ӯро бо ин сурат чилвагар месозад:

Ду гуна тир дорӣ бар қафӯ чашм:
Сафедон баъзею баъзе сиёҳон.
Бадандешон раманд аз тири дастат,
Раманд аз тири чашмат некроҳон.
Агар чун ғамзаи худ тир соӣ,
Ба ғавҳарҳо харадаш аз ту шохон⁵².

Дар қитъаҳои дигари Масъуди Саъд сифатҳои «ёр» ё «дил, бар»-и анбарфурӯш, рангрёз, наққош, заргар, барзгар, бозаргон, дебобоф, ной, раққос, шоир, лашкарий, сако, котиб, фалсафӣ, кӯзӣ, ҳандасӣ ва монанди инҳо тасвир гардидаанд.

Аҳмади Гулчини Маонӣ дар асари «Шахрошӯб дар шеъри форсӣ» қайд мекунад, ки Масъуди Саъди Салмон ба ҷуз ин 92 қитъаи маснавии шахрошӯбе низ дорад, ки дар баҳри хафиф суруда шуда ва муштанӣ аст бар 371 байт⁵³. Шоир дар ин маснавии шахрошӯб сано ва сифати дарбориёни султон Шерзода бини Масъуди Ғазнавӣ, аз ҷумла ситониши ҳудӣ султон Масъуд, мадҳи амир Моҳу, амир Қайковус, Хоҷа Абӯ Наср, Хусайни табиб, сифати хеш, Муҳаммади ной, Исфаидиёри ҷангӣ Бонун каввол, Моҳун раққос ва сифати амсоли инҳоро бо зарофату латофат ва ҳазлу тийбат овардааст.

«Қориномаи Балх»-и Санонӣ Ғазнавӣ (в. 535/1140) низ аз маснавии шахрошӯб аст. Донишманди Эронӣ Мударрисӣ Разавӣ дар бораи ин асар менависад, ки «ашъори «Қориномаи Балх» бар ҳилофи маснавии дигари вай (Санонӣ — Ҷ. К.) бештар мадҳу санои бузургони Ғазнин ва дарбориёну сарони лашкар ва шохзодагону ғуломони ҳоса ва ҷамъе аз шуаро мебошад, ки ҷамъеро мадҳ карда ва иддаеро зам намуда ва ё ба мутоибаву ҳазл бо он ҷамъат сухан гуфтааст»⁵⁴.

Аз он ҷи гуфта шуд, аён аст, ки дар ашъори шахрошӯб на як нафар, балки гурӯҳе аз намоёндогони табақаҳои гуногуни аҳолии шаҳр ба мисли ҳукуматдорон, аҳли санъату ҳирфат, гурӯҳи ҷудогонан одамон мадҳу ситониш, қадҳу зам ва ҳазлу мутоиба мегардиданд.

Дар таърихи адабиёти мо, он ҷи ки то кунун маълум аст, аз

байни адибон Махастӣ нахустин шоираест, ки дар қолаби рубоӣ ашъори шахрошӯб гуфтааст ва дигарон дар ин боб пайрави ӯ мебошанд. Аз ин шоира дар асари номбурдаи Аҳмади Гулчини Маонӣ 19 адад рубоӣ оварда шудааст, ки дар таърифи соҳибони касбу хирфатҳои гуногун, аз ҷумла дар таърифи хокбоз, кулоҳдӯз, кафшдӯз, порадуз, хайёт, қассоб, наҷвор, хаббоз, наълбанд, нассоч, баззоз, кабудтарбоз, муаззин, тирандоз ва монанди нихост⁸⁵.

Чунончи, ин ду рубоиро, ки яке дар таърифи қассоб ва дигаре дар васфи наълбанд гуфта шудааст, аз назар гузаронем:

Қассобписар думба баровард ва пӯст,
Дар даст гирифт гуфт: «Ваҳ-ваҳ чи накуст»!
Бо худ гуфтам: «Ки гошти хирсаи бин,
Бо ин хама дунба дунба медорад дӯст»⁸⁶.

Он кӯдаки наълбанд дос андар даст,
Чун наъл бар асп баст, аз по бинишаст.
З-ин подиратар кӣ дид дар олами паст,
Бадре ба суми асп ҳилол барбаст»⁸⁷.

Чунон ки аз ин мисолҳо маълум аст, ба тавассути шахрошӯб ба адабиёт тасвирҳои тозаи муҳити зиндагонии аҳли санъату хирфат ва олату афзори кори онҳо бештар дохил шуданд.

Шеърҳои шахрошӯб ба монанди сокиномаҳо қолаби муайяне надоштанд ва дар шаклҳои китъа, маснави рубоӣ, ғазал, ва қасида нишо мешуданд.

Ба қавли амир Алишери Навоӣ, дар қолаби ғазал шеъри шахрошӯбро бори аввал Сайфӣ Бухорӣ сурудааст. Аҳмади Гулчини Маонӣ ин мулоҳизаи Навоиро мавриди баҳсу арзёбӣ қарор дода, ба хулосаи дуруст меояд, ки воқеан то Сайфӣ шуаро дар қолаби ғазал шахрошӯб нагуфтаанд ва ӯ «дар ин қор ҳаққан мухтареъ ва мубтакор аст»⁸⁸. Дар асрҳои XV—XVI ба ғазалҳои Сайфӣ Бухорӣ қасидаи Оғаҳи Хуросонӣ, рубоӣҳои Хоҷа Хондамир ва шахрошӯби Лисонии Шерозӣ илова шуданд⁸⁹.

Аз таҳқиқи ашъори шахрошӯби шуарои асрҳои XI—XVI ба хулосаи зерин омадан мумкин аст:

а) Он шеърҳое, ки дар ситониши аҳли санъату хирфат ва афзору олати кори онҳо гуфта шудаанд, асосан дар қолаби китъа, ғазал ва рубоӣ мебошанд. Ба мулоҳизаи мо, ин амр тасодуфӣ нест. Чунки ғазалу китъа ва рубоӣ ҳамон замон лириқӣ ҳастанд, ки мабдан қомилан ҳалқи дошта, дар онҳо бештар орзуву омор ва бехтарин дарҳостҳои ҳалқу аҳли заҳмат иброз мегарданд.

б) Шеърҳое, ки ба мадҳ ё нақӯҳиши аҳли як шаҳр ва мазаммати нуқсонӣ бесомониҳои қари ҳукуматдорон таҳсис шудаанд, аксар аз қасидаву маснави иборатанд.

Дар доираи адабии Хуросон аз машҳуртарин ғояндагони ашъори шахрошӯб Оғаҳи Хуросонӣ, Хоҷа Хондамир, Аҳмади Табасӣ, Ваҳиди Қумӣ, Мавлоно Ҳайратӣ ва Лисонии Шерозӣ буданд.

Хоҷа Хондамир дар «Номаи номӣ»-и худ (с. таълиф 925/1519) 160 рубоии шахрошӯб дорад, ки ҳар кадом пеш аз оғози номаҳо

хамчун унвон сабт гардидааст. Дар асари Аҳмади Гулчини Маонӣ аз ин рубоӣёт 5 адад мундариҷ аст, ки мо ду адади онро, ки яке ба дуредгар ва дигаре ба аттор унвон шудааст, ба тариқи мисол меорем:

Эй қарда дилам ба **рандан ҳаҷр** забун,
Чашмони ман аз **шавки дурудгар** пурхун.
Гар **арра** нихад бар сари ман чархи нағун,
Ҳаргиз накунам меҳри ту аз дил беруи.

* * *

Эй гашта **ҳавон**, кӯи ту **атрфшон**,
Аз **накхати** хулки ту муаттар дилу чон.
Дар оташи ҳаҷри ту дилам сӯхт чу уд.
Гардид **гулоби ашк** аз дила рӯшон.⁸⁴

Дар ин ду рубоӣ ибораю образҳои хоси санъати ҳунари наҷҷорию атторӣ мисли «рандан ҳаҷр», «шавки дурудгар», «арраву чархи нағун», «ҳавон атрафшон», «накхати муаттар», «сузиши уд» ва «гулоби ашк» ба сурати таъсифу истинораҳои ошиқона баён шудаанд, ки ин образҳо аз муҳити иҷтимоӣ ва аҳволу асрори қорӣ санъатгарон гирифта шудааст. Хондамир дар «Ҳабиб-ус-сияр» дар бораи Огаҳӣ менависад, ки ӯ «ба Хирот рафта сокин шуд, аммо касе ба ҳолаш напардохт. Бинобар ин қасидан шахрошӯб дар мазамматӣ тамомин ҳуққом ва аъёнӣ Хирот назм кард. Он аъён ба арзи ҳуққом расид ва волини Хуросон ба қатъи дасту забони Мавлоно Огаҳӣ ҳукм фармуд»⁸⁵.

Соммирзо дар тазкирааш навиштааст, ки ин шоир «дар ҷавоби «Даръи Аброр»-и Амир Хусрав шахрошӯбе чихати суккони Хирот гуфта»⁸⁶.

Аз ин шахрошӯб дар тазкирани Соммирзо шаш байт мундариҷ аст, ки он ин аст:

Арсан шаҳри Хирӣ раҳи сипехри анвар аст,
Дарғаҳашро шамсан хуршед гулмехи зар аст.
Чӯрми тии ин мушт хок аз хокрези хандакши,
Наргиси боғи ҷаҳонорон ӯ ҳафт ахтар аст.
Пойтахти сад ҳазорон хусрави гетикушост,
Кӯҳнагаъраҳи босе шохона личумлашкар аст.
Чархи қачрав бин, ки аз таъсири ӯ шаҳре чуни
Маскани ҷамъе парешонрӯзгорӣ абтар аст.
Бар Муъин бин, аз ишқондон наҷосат сад ҳазор,
З-ахтари бад обила бар рӯи он бадаҳтар аст.
Рӯи зинташ аз қасофат матбахи Намрудро
Кӯҳна қағир аст, лекин лонки хокистар аст⁸⁷.

Чунон ки мебинем, шоир дар мисрае аз ин шахрошӯб шаҳри Хиротро «маскани ҷамъе парешонрӯзгор» донистааст. Дар байти панҷум ӯ андоми босе зинт ва ҷӯтурҳои рӯи яке аз ақобирони Хирот Ҳоҷа Муъини Миколро ба наҷосатпороҳон ба рӯи шахсе нош хӯрда, монанд кардааст. «Ва филтоқеъ,— менависад Соммирзо,— агар касе ӯро (Ҳоҷа Муъинро — У. К) дида бошад, медонад, ки турфа ташбеҳе қарда»⁸⁸. Аз мазмуни ин шаш байт ошкор аст, ки шахрошӯби Огаҳӣ мазмуни барҷастан ҳаётӣ доштааст. Аз

ин рӯ бесабаб набуд, ки он хуккоми парешонрӯзгор бо фармони воли Хирот ба буридани дасту забони шоир муваффақ мегардад. Ба гуфти Соммирзо Аҳмади Табасӣ низ ҳокими Хирот Амирхон ва атрофиёни ӯро дар шахрошӯби худ саҳт ҳаҷв мекунад ва ҳоким ӯро талабида, баъд аз субут дасти рост ва забонашро мебурунад⁹⁶. Соммирзо аз мазмуни ашъор ва хусни шахрошӯби Мавлоно Ваҳиди Табресӣ сухан ронда мегӯяд, ки «миёни у ва Мавлоно Ҳайратӣ муориза ва мушоира воқеъ шуда, як дигарро аҳочин рақик кардаанд. Абъёти обдор ва ашъори ҳамвор бисёр дорад, хусусан шаҳрангезе, ки аз барои мардуми Табрес гуфта дар ниҳояти хушӣ ва гоҳи шӯҳрат аст... Ин чанд байт аз он ҳост:

Шукри лаллаҳ, ки баҳри шаҳрангез
Аз Ҳирӣ омадам сӯи Табрес.
То ба васфи бутони табресӣ
Ҳамчу тӯти кунам шаҳррезӣ.

Дар ин шаҳрангез дар таърифи шишагар ду байт гуфта:

Дилбари шишагари барноӣ
Мардуми дилдарост биной.
Баски шуд шишаваш писандида,
Ҳамчу айнак ниханд бар дида»⁹⁷.

Ин муаллиф аз аҳволу ашъори Мавлоно Хурраӣ, ки муддати мадиде дар Хирот умр ба сар бурдааст, мулоҳиза ронда менависад, ки у «ба Гелон рафт ва шахрошӯбе ба чиҳати он шаҳр ва мазаммати мардуми он ҷо гуфт... Ӯро ба амри бадӣ муттаҳам сохтанд ва забонаш буридаанд»⁹⁸. Ҳамчунин аз шоирони ин ҳанзаи адабӣ дар ин давра ба унвонҳои «шахрошӯб», «шаҳрангез», «дахрошӯб» ва «оламошӯб» бисёр шахрошӯбоҳо гуфтаанд. Аммо аз ин шахрошӯбоҳо ба мисли шахрошӯби Мавлоно Хурраӣ таиҳо ҳабаб дорему ҳалос. Муаллифони тазкираҳо аз ин шахрошӯбоҳо зикр кунанд ҳам, вале аксаран ба исботи фикрашон намунае дарҷ накардаанд.

Аз шахрошӯбоҳои то кунун ба мо маълум ва дар ин кор ба мисол оварда низ мумкин аст, ки доир ба ҷиғунағӣ, шарт ва талаботи асосии шеърӣ шахрошӯб ба як ҳулосаи муайян омад.

Муҳаммад Ҷаъфарӣ Маҳҷуб дар замиран «Сабки Хуросонӣ дар шеърӣ форсӣ» дар бораи шахрошӯб мақолаи ҷудогонае дорад⁹⁹. Муаллиф дар ин мақола аз хусуси назми шахрошӯб дилхон бисёр дарҷ намуда, сипас таъриферо, ки доир ба ин навъи шеър дар фарҳанги «Онанд Роч» аст, меорад: «Он ки дар ҳусну ҷамолӣ ошӯбандан шаҳр ва фитнан даҳр бошад ва маҳҷубам, ки шуаро аҳли шаҳро кунанд»¹⁰⁰. Аммо ин таърифи шахрошӯб ҳеле ноқис аст. Зеро «он ки дар ҳусну ҷамол ошӯбандан шаҳро фитнан даҳр» аст, ҳамоно шохидон ва маҳҷубагон буданд, ки шуаро дар тағаззулу ғазалиёт онҳоро бисёр сутуданд. Бахши дуюми таъриф, ки «шуаро аҳли шаҳро кунанд», ба як шартӣ шахрошӯб наздиктар аст. Ба ин вачҳ Маҳҷуб доир ба ин нуктаи муҳим мулоҳизаи саҳеҳи адабиётшиносии Ҳинд доктор Саид Абдуллоро

меорад, ки вай гуфтааст: «нахустин шарти он ин аст, ки дар ин назм табақоти мухталифи шаҳр ё мамлакате, ҳоса санъатгарон ва пешаварон ва коргарони оиро васф кунанд»¹⁰⁰. Ин таъриф муҳимтарин хусусияти шаҳрошӯби то асри XV-ро асосан дуруст ифода кардааст ва далелҳои дар даст доштаи мо низ оиро тақвият медиҳанд, ки дар шаҳрошӯбҳои ин давра маҳз **табақоти мух-талифи шаҳр** ва махсусан қору меҳнати санъатгарону пешаварон ситониш меёбад. Аммо ин таъриф низ яктарафа аст. Вай дигар шарту хусусиятҳои шаҳрошӯби даврани баъди асри XV-ро ифода накардааст.

Баъдтар, дар асри XVI марбут ба беназмиҳои умури давлатӣ ва умуман коргузори ҳукуматдорон шаҳрошӯбҳои Оғаҳи Хуро-сонӣ, Аҳмади Табасӣ, Мавлоно Ҳайратӣ, Мавлоно Хурраӣ ва Мавлоно Ҳарифӣ таълиф ёфтаанд, ки дар онҳо нуқсонҳои иҷтимоӣ-сиёсӣ ва маънавии гурӯҳҳои мухталифи ҳукуматдорон бо ҷуръа-ти воқеан шаҳрошӯбе танқиду мазаммат гардидаанд. Аз ин ҷост, ки аксари ин ғундагон бо ҳукми фармонфармоён ба фишорҳои саҳти маънавӣ ва ҷазоҳои ҳунии ғирифтор гардидаанд. Дар ин за-мина дигар шарти шаҳрошӯб ба миён омад, ки он танқиду ма-заммат ва ҳаҷву тийбати гурӯҳҳои гуногуни иҷтимоии шаҳр, мах-сусан фармонфармоёнҳои муҳити нобасомон мебошад.

Ба ин тариқ мувофиқи таҷрибаи эҷодии адибони асрҳои XI—XVI таърифи жанри шаҳрошӯб ба ин қарор аст:

Агар шоир дар ашъори худ муҳимтарини ҳислату фазилат ва кирдори ягон гурӯҳи иҷтимоии шаҳр: махсусан, намоёндогони кас-бу ҳунар ва аломати машғулоти онҳо, тарзи идораву коргузори ҳукуматдорон ва умуман вазъи иҷтимоӣ-сиёсӣ ва маънавии ах-ли шаҳро марбут ба муҳити мушаххаси ҳар қадом, тавассути об-разҳои ҳоси онҳо васфу ситониш ё танқиду мазаммат ва ё ҳаҷву тийбат намояд, чунин шеърҳо шаҳрошӯб номидан салоҳ аст.

Албатта, дар як шеър васфу ситониш омехта бо тийбат, ё тий-бат омехта бо ҳаҷви рақик низ омада метавонад. Дар шаҳрошӯб шарти умда он аст, ки бояд як фарди шаҳр не, балки гурӯҳи иҷ-тимоии он марбут ба муҳити мушаххаси худ бо афзори олатҳои кор мавзӯи асосии шеър бошад. Дар акси ҳол шеър танҳо васфу си-тониш, танқиду мазаммат ва ё ҳаҷву тийбати оддӣ ҳисоб меёбад.

Аз маълумоти маъхазҳо бар меояд, ки шоирон назар ба дав-раҳои дигар дар асри XVI бештар шаҳрошӯб гуфтаанд. Баъди ас-ри XVI низ шуарои Мовароуннаҳр Эрон ва форсизабони Ҳинд шаҳрошӯбҳои бисёр гуфтаанд, ки Ашрафи Мозандаронӣ (в. 1670), Ваҳиди Қазвинӣ (в. 1698), Сайиди Насафӣ (в. 1720), Мирзо Бедил (в. 1721), Наҳхати Исфаконӣ, Фағфурӣ Лоҳурӣ, Рашкии Ҳамадонӣ, Тақинуддини Авҳадӣ, Ҳаким Шифой, Ҳоҷӣ Муҳамма-ди Нишотӣ, Неъматхони Оӣ ва чанд нафари дигар аз ҷумлаи он-ҳоанд¹⁰¹. Аз адибони асрҳои XVIII—XIX тоҷик шаҳрошӯб гуфта-ни шоире то кунун маълум нест.

Бо вучуди ин ҳама далелҳои боло академик А. Мирзоев дар асари «Сайидо ва мақоми ӯ дар таърихи адабиёти тоҷик»¹⁰² дар бораи шаҳрошӯби ин шоир сухан ронда қайд мекунад, ки «то

вакти Сайиди Насафӣ дар адабиёти мо» ин навъ шеър ҳамчун жанр истифода нашудааст: «Лекин,— меғӯяд ин муаллиф,— дар адабиёти турк ханӯз дар асри XV ифодакунидане жанри махсус гардида. Аз шоириҳои турк Масеҳӣ (в. 1512), ки адабиётшиносони Туркия, ўро дар қатори Начотӣ яке аз сутунҳои адабиёти туркҳои усмонӣ мешуморанд, аввалин дафъа бо уивони «Шахрар-ғез» маснавию навишт¹⁰⁹.

Аз ин мулоҳизаҳо ба хубӣ маълум аст, ки академик А. Мирзоев дар вақти таълифи асари худ ханӯз дар асри XI бо уивони «Шахрошӯб» дар девони Масъуди Саъди Салмон аз ҷиҳати доштани 92 китъа, як маснавий, маснавии «Қорномаи Балх»-и Санони Ғазнавий ва рубоиёти Маҳастӣ комплаи беҳабар будааст¹⁰⁹.

Дар ин доираи адабӣ соқинома низ ривоч дошт. Ба гуфти Абдулнабии Фахруззамонӣ соқинома ҳарчанд аз «Искандарнома»-и Низомӣ шурӯъ мешавад, вале ин жанр он вақтҳо дар шакли аъёти ҷудогона зухур дошт¹⁰⁹. Ривочи соқинома ҳамчун жанри адабӣ ба аввалҳои асри XVI рост меояд ва дар асри XVII эҷодтар равиҷи ёфта буд. Абдулнабии Фахруззамонӣ дар таъкирани «Майхона» аз шоириҳои соқиномасарои асри XVI ёздаҳ нафарро ҳабар медиҳад, ки дар байни онҳо номи Умедии Розӣ, Абдуллоҳи Хотӣфӣ (в. 1520) Аҳли Шерозӣ (в. 1535), Содикӣи Астарободӣ (в. 1547) ва Ҳайдари Қулчапаз (в. 1551) мавҷуд аст¹⁰⁹. Мавзӯи соқиномаҳои ин адибон ҳеле васеъ аст. Дар онҳо аз мазмунҳои хушгузарони дунё сар карда, то баъди дарду ғами аҳли хирад, ақидаҳои ҳақимона, таъкиди мазаммати иллатҳои муҳити нугувор ифода ёфтаанд.

Дар ин ва умуман ҳамаи доираҳои адабии ин давр муаммо ҳеле ривоч ёфта буд. Барои аҳли адаб эҷоди муаммо, доништан асрор ва қушодани навиъҳои гуногуни он яке аз ғазилатҳои асосӣ доништа мешуд, ки аз ин бобат баъди таълифи назми доираҳои адабӣ суҳан меронем.

ДОИРАИ АДАБИИ САМАРҚАНД

Ҳаёти адабии Самарқанд аслан аз солҳои 50-уми асри XV, яъне аз рӯзгори салтанати Абӯсайд Султон (1456—1468) ба таъназул дучор омада буд. Зеро пас аз қатли Улугбек дар ҳамаи соҳаи ҳаёти иҷтимоӣ сиёсӣ идеологияи ирҷиҳои рӯҳонӣи мутаассиб барқарор гардида. Ин ҳолат ба пешравии ҳаёти маданияи адабӣ монан саҳте шуда ва дар зарфи инмаи дуҷоми асри XV ҳатто дар тамоми Мовароуннаҳр ягон шоири барҷастае зухур накарда¹⁰⁹. А. Мирзоев мулоҳизаҳои дар ин бобат баён кардаи Е. Э. Бертельсро қамъбааст карда дуруст менависад, ки «ҳаёти адабии ин давраи Мовароуннаҳр ҳеле заиф ғашта»¹⁰⁹. Дар ин масъала А. Н. Болдырев низ мувофиқи маълумоти тарҷуман якуми «Маҷолис-ун-нафос» таъкид мекунад, ки дар Мовароуннаҳри ин давр қариб 50 нафар шуаро зиста бошанд ҳам, аммо дар байни онҳо ягон шоири барҷастаи касбӣ ба назар намерасад ва аксари ин

адибон фаъолияти эҷодии худро ба маънафоти дарбор ҳам раво-на накардаанд¹⁰⁹. Ба ақидан А. Мирзоев сабаби ин ҳолат «асосан намоёндагонии табакаи миёнаи шаҳрҳо ва ҳунармандон будани ин адибон аст»¹¹⁰. Ин мулоҳизаҳо аз он шаҳодат медиҳанд, ки адабиёт дар доираи адабии Самарқанд ба сабаби дар миёни ҳукуматдорони баландмартабаи мамлакат нуфузи хеле пурқувват пайдо кардани рӯхониёни мутаассиб асосан дар беруни дарбор, дар доираҳои ҳунармандони шаҳр ҷараён доштааст. Ин ҳолати адабӣ, тақрибан то миёнаҳои асри XVI давом дошт. Зеро фармонфармоёни ин давраи Самарқанд Ҷалод Султон ва Абӯсайд Султон монанди падари худ Қутқунҷихон ҳоло аз илму фазилат дуруст бохабар набуданд ва аз пуштбонии сарпарастӣ кардани аҳли фазлу адаб низ дур буданд.

Аз ин ҷост, ки аҳли адаби Самарқанд асосан берун аз дарбори ҳукуматдорони шайбонӣ дар дуконҳои ҳунармандон, раставу бозорҳо, хонаҳои аҳли фазлу адаб ва масҷиду мадрасаҳои шаҳр ҷамъ омада, ба якдигар баҳсу мунозираҳо ва мусобиқаҳои адабӣ ташкил менамуданд.

Мувофиқи маълумоти «Маҷолис-ун-нафос» (тарҷумаҳои Фаҳрӣ ва Ҳакимшоҳ), «Бадоеъ-ул-вақоъ», «Ҳабиб-ус-сияр», «Тухфани Сомӣ», «Музаққир-ул-аҳбоб», «Бобурнома» ва «Ҳафт иқлим» дар ин доираи адабӣ аз ибтидои асри XVI то миёнаҳои он фаъолияти илмӣ адабии зиёда аз 45 нафар аҳли адабу фазл ба монанди Орифи Самарқандӣ, Ҳалвои Самарқандӣ, Ликони Самарқандӣ, Яхёи Самарқандӣ, Рӯҳи Самарқандӣ, Олии Самарқандӣ, Нодир Самарқандӣ ва Фурӯғи Самарқандӣ ҷараён доштааст. Аз ин адибон муаллифони маъхазҳо (Фаҳрию Ҳакимшоҳ) се нафар—Ориф, Ҳалвоӣ ва Ховаришоирони соҳибдевор гуфтаанд. Аммо аз ин шоирон ҳоло ба ҷуз ашъори парешон то замони мо боқӣ мондани девоне маълум нест. Дар маъхазҳо аз ин адибони аҳли санъату хирфат ҳамагӣ 14 нафар шоир (Нодир, Балой, Фурӯғӣ, Фазлӣ, Ҳалвоӣ, Рӯҳӣ ва чанд тани дигар)¹¹¹ дарҷ гардида бошанд ҳам, мувофиқи шароити эҷодии ин доираи адабӣ теъдоди адибони аҳли санъату хирфат бояд зиёдтар бошанд.

Дар ҳаёти адабии ин доира саҳми ҳамаи ин адибон як хел нест. Дар бораи мақоми адабӣ ва хусусиятҳои бадеии эҷодиёти адибони ин ҳавзаи адабӣ муаллифони таъкираҳо хеле муҳтасар қайду ишораҳо кардаанд. Чунончи, Фаҳрӣ аз хусуси Мавлоно Васфӣ менависад, ки ӯ «аз шуарои қадими Самарқанд аст» ва аз аҳволи Мавлоно Бехудӣ мегӯяд, ки вай «аз зумраи ошиқпешагони Самарқанд буд»¹¹². Ҳакимшоҳ дар бораи Мавлоно Бақой менависад, ки «шоирест дар Самарқанд ҷомеи фазоил ва камолоти илмӣ буда, мусиқиро касе мисли ӯ намедонад». Ин муаллиф аз хусуси Амӣи меорад, ки ӯ «марди фақир ва мискинсифат аст. Ба тарзи қасида камтар шеър гуфта. Доим ғазал мегуфта. Ин матлаъ аз ӯст:

Эй дил, нишони новакӣ он дилрабо шудӣ,
Дар ошиқӣ нишонаи тирӣ бало шудӣ»¹¹³.

Ба эътибори ин маълумот мо метавонем аз хусуси саҳми ин адибон дар ҳаёти адабии он давр ва мақоми адабию мартабаи илмӣи ин шоирон тасаввуроти басо умумие ҳосил кунем. Дар баъзе мавридҳо аз маълумоти маъхазҳо онд ба мартабаи адабию илмӣи баъзе шоирон тасаввуроти нисбатан равшантар низ пайдо мешавад. Аз ҷумла Амин Аҳмади Розӣ дар боран адиби нимаи аввали асри XVI Мавлоно Абулхайри Самарқандӣ менависад, ки «дар анвои фазоил насиби комил дошта, хусусан дар ҳикмат Арастуи аввал ва дар тиб Абӯ Алии сонӣ буда... Ашъораш байнулҷумҳур машҳур аст»¹¹⁴. Аз ин маълумот дар илмҳои ҳикмату тиб ва назму шеър шӯҳрати баланд доштани Абулхайри Самарқандӣ равшан мегардад.

Дар дониши адабии Самарқанд ба ҷуз шоирони худӣ Мовароуннаҳр, намояндагони мактаби адабии Хирот низ иштирок доштанд, ки Девонаи Нишопурӣ, Муайяди Меҳнаӣ¹¹⁵, Нурии Нишопурӣ, Фатҳуллоҳи Хиротӣ, Ҳоҷагии Табретӣ ва Мӯҳсини Шервонӣ аз ҷумлаи онҳо буданд¹¹⁶. Аксари ин адибон ба сабаби сӯёсати мазҳабии шоҳ Исмоили Сафавӣ дар Хуросон истода натавониста, ночор ба Мовароуннаҳр ҳиҷрат карда буданд. Аҳволи анидагӣ ва фатҳияти эҷодии бисёри ин адибон дар Мовароуннаҳр, аз он ҷумла дар Самарқанд ҷаҳон бад набуд. Чунки қисми зиёди онҳо, ба гуфти А. Н. Болдырев, дар муборизаҳои идеологии байни теуриёну шайбонӣён иштироки бевосита надоштанд¹¹⁷. Яке аз барҷастатарин намояндагони ин муҳҷирон Заӣшиддин Маҳмуди Восифӣ буд, ки зиёда аз 40 соли ҳаёти эҷоднаш дар Мовароуннаҳр, аз ҷумла ҷанде дар Самарқанд қараён дошт.

Намояндаи дигари мактаби адабии Хирот Девонаи Нишопурист, ки дар муҳити адабиёти шаҳрини ин дониш яке «аз шоирони мӯътабар ва хуштабъони муқаррар» ҳисоб меёфт¹¹⁸. Нисории абъёти ин шоирро зебо ва ашъорашро ғарро доништа, ба исботи фикраш як ғазали аз ҷиҳати услубӣ эҷод ба дараҷаи донишу дониш тафаккур ва муҳокимаи бадеии аҳли шаҳр бештар мувофиқи урӯнисол меорад:

Эй ин хатти анбарафшонат муаттар маҷмара,
Ҳасрати ҷашни ту дорад дар Хито оқубара.
Хар сиринкоро, ки хуноби ҷигар ханроҳ нест,
Пеша саррофи хирад сии аст, аммо носара.
Бар сари роҳи ҳаёлат хонаҳои дилдара.
Мекунам ободу месозам ин миҷгон панҷара.
То абад бар оташи ишқи ту ҳақда сӯхтаи
Аз ҷигарҳо уду аз дилҳои пурхун маҷмара.
Аз либоси даҳр ҷун Девона бо шале бисоз,
Ғар ҳавои соф дорӣ, дил бинех бар ҷандара¹¹⁹.

Ин ғазал аз ҷиҳати тарзи офаридани образҳо ва умуман услуби бадеӣ ба завоқ ва диди эстетикӣ табақкаи поёни иҷтимоӣ алоқаманд аст. Дар ин ғазал шоир ба ашъёи предметҳои атроф аз дидгоҳи табақкаи поён ингариста, онҳоро мувофиқи матлаби анидагӣ ва дониш ҳаёли ҳамин табақа таъсир кардааст. Дар натиҷа ӯ образҳои бисёр ҷолибе ҳамчун «саррофи хирад», «сими носара», «хонаи обод» ва «панҷараи миҷгон»-ро ба таъри матбуъ

офаридааст. Ин газал аз эҷодиёти шоирони адабиёти шахрӣ намунаест. Намунаҳои дигари ин гуна газалҳоро бештар аз эҷодиёти Муаядӣ Мехнаӣ ва Хумоюнӣ Самарқандӣ ба даст меорем¹²⁰. Ин аснод бори дигар шаҳодат медиҳад, ки дар ин ҳавзаи адабӣ ба ҷуз шоирони таҳҷой сахми намояндагони мактаби адабии Хирот низ хурд нест ва ин гурӯҳи адибон махсусан дар ривчи адабиёти шаҳрию доираҳои хунарамандӣ бисёр ғафол буданд.

Дар ошкор сохтани ғазилатҳои адабиёти ин давраи Самарқанд маълумоти аз ин хусус дар «Бадоеъ-ул-вақоеъ» овардан Восифӣ ҷолиби диққат аст. Восифӣ таъкид мекунад, ки ҳоча Юсуфӣ Маломатӣ ки вазирӣ Қўчқунчиҳои аст, ба ҳонааш аҳли ғазлу адаби шахр, аз он ҷумла, Мавлоно Қатилӣ, Мавлоно Муҳаммади Парғолӣ, Мавлоно Мўҳсини Шервонӣ ва ҳуди ўро талабада, бадеҳаву шеърҳои ва баҳсу мунозираҳои адабӣ ташкил меҷард. Дар ин маҷлис Тунӣ ном шоире низ шеър гуфт, ки шеърӣ арузро хуб наметонист ва қофияи шеъраш хароб буд. Восифӣ дар ҷавоби Тунӣ ба ин нуқси шеъри ӯ ишорае мекунад. Аммо Юсуфӣ Маломатӣ аз ин амали Восифӣ ранҷида, ба ӯ саҳт мешӯрад. Восифӣ дар ҷавоби ин «ғазилат»-и вазир ба ҷиҳати ӯ қасидае меғўяд, ки «ба зоҳир муштамили мадҳе ба ғояти латоғат ва ба ҳасб таъминии ҳаҷве буд дар ниҳояти рақоқат». Қасида дар маҷлиси шуаро ҳонда мешавад, ки матлааш ин аст:

Хаст дар сизилан ҳоқонӣ
Мўҳрдоре, ки надорад сонӣ¹²¹.

Устод Айний дар «Восифӣ ва ҳулосан Бадоеъ-ул-вақоеъ» аз ин қасида шаш байт оварда, қайд мекунад, ки агар аз калимаи «мўҳрдор» ҳарфи дуюм «х» равад, он гаҳ ин лафз ба «мурдор» табдил меёбад¹²². Юсуфӣ Маломатӣ аз бими боз ҳам зиёдтар шўҳрат ёфтани ин ҳаҷвия бо маслиҳати ғузало ба Восифӣ узр меғўяд. Аз рафти ин маҷлиси адабӣ маълум мешавад, ки баъзе фармонфармоени шайбонӣ аз рӯи расмият нияти ба атрофи худ гирд овардани аҳли адабро дошта бошанд ҳам, ҳоло ба сабаби камсаводӣ аҳли ғазлу камол ва шеърро аз муддаиёни оддии он дуруст тафозут карда наметавонистаанд. Мисоли барҷастаи ин муносибати ба шеъри Тунӣ ва Восифӣ доштан вазирӣ Қўчқунчиҳои аст. Ҳатто вай дар аввал маънои қасидаро нафаҳмидааст ва танҳо баъди маънидод кардани уламо ба ӯ сарфаҳм рафтааст.

Дар омўштани хусусиятҳои адабиёти шаҳрию доираҳои хунарамандии Самарқанди нимаи аввали асри XVI ҷамъомадҳои адабии дар ҳавли Ҳоча Амироқи шохӣ орошан шуаро низ бисёр ҷолиб аст. Дар ин маҷлисо тақрибан вакили ҳамаи табақоти иҷтимоии шахр иштирок доштанд. Дар яке аз онҳо ба гуфти Восифӣ ҷуз ақобиру аъён, аҳолии авом низ «ба расми меҳмонӣ мўҷтамеъ буданд ва гуфтутун иншоуву муаммо дар миён афтода»¹²³. Дар ин маҷлиси адабӣ ба тариқи имтиҳон аз Восифӣ 17 намояндаи қасбу хунароҳои гуногун, ба монанди Мавлоно Сайиди Кароқўлӣ, Мавлоно Саъдуллои соғарҷӣ ва Мавлоно Муҳаммади обғинагар мувофиқи

эхтиёчи зиндагии худ бо навбат хохиш мекунад, ки арзадоштҳои нишо намояд.

У барои ҳар кадоми онҳо арзадоштҳои аз ҷиҳати шаклу мазмун тозаеро нишо мекунад¹²⁴. Ин арзадоштҳо ба уивони Ҳоча Ҳабиби девон, Фӯлод Султони шишагар, устод Ҳусайни мисгар, устод Қамоди меҳчагар, Рӯҳии танбӯри, Ҳочӣ Ҳасани шаммоъ, Ҳоча Муҳаммади баззоз, Ҳоча Исмоили деҳқон, Абдулазизи боғбони Фароҳинӣ барин соҳибони ҳунар навишта шудаанд. Чунончи, Восифӣ аз вазъи аҳволи Мавлоно Сайиди Карокӯли ба ҷиҳати Ҳоча Ҳабиби девон менависад, ки «ин ғариби муфлисро аз сафеду сиёҳ ҷуз сафеднӯи сиёҳини дида вачхи дигар дар назар нест. Ва монанди ашк ўро дар назари мардум ҷуз оби рӯй бар хок рехтан ҳеч ҳунаре не. Дар ватан ба ҳар ҷо ки мерафтам, қарзҳои монанди соя сар дар паи ман ниҳода ва дар ҳар кучо менишастам, чун бахти сиёҳ пешни ман ситода ташаддӯх менамуданд. Ба ҳукми зарурат худро дар қурбати ғурбат андохтам...»¹²⁵. Аз ин арзадошт дар қамол қашшоқӣ умр ба сар бурда, аз даст қарзҳои хатто ҷалон ватан қарда, ба Самарқанд омада зистани Мавлоно Сайиди Карокӯли бисёр хуб равшан аст. Восифӣ аз номи Ҳоча Муҳаммад ба Абдулазизи боғбон арзадошт навишта хохиш мекунад, ки «...ин мухлиси дуогӯй тарҳи боғе андохта. Шунда шуд, ки дар он ҷаноб аз ниҳоли мевадор ва ғайра бисёр пайдо мешавад...»¹²⁶. Сипас ӯ аз боғбон ниҳоли дарахтони ноч, исфедор, анҷир, шафтолу, себ, анор, бихӣ, амруд, зардолу ва амсоли нигоро мепурсад. Масалан, ӯ дар сифати яке аз ин ниҳолон менависад: «Дигар ниҳоли меваре, ки аз гуи ғабғаби дилбарон ва ҷоҳи зақани симбарон хабар медиҳад ва бо рангу бӯи рӯҳафзо тафреҳу тақвияти дили беморон аз по менамояд. Байт:

Он ки навбад эн хӯрданиш осеб,
Шуд муқаввии қалб, яъне себ»¹²⁷.

Ҷолиби диққат аст, ки Восифӣ дар қараёни нишон арзадошт аломату хусусият ва умдатарин фазилатҳои ин меваро бо маҳорати санъаткорӣ баён қардааст. У дар дигар арзадоштҳои соҳибони ҳунарҳои ҳамчун мисгар, чархгар, обгинагар, меҳчагар, шаммоъ, баззоз, деҳқон ва амсоли инҳо низ кӯшидааст, ки хусусияту фазилатҳои муҳим ва мақому манзилати дар ҳаёти иҷтимоии мамлакат ишғол намудан ҳар як санъати ҳунарро бо ибораи истилоҳот ва образҳои махсуси худ тасвир намояд. Аслан ҳар кадоми ин арзадоштҳо аз ҳаёти ҳунармандони шахру деҳот ҳикоятҳои мансури алоҳидааст, ки ҷо-ҷо бо назм оро ёфтаанд. Восифӣ бо чунин ҳикоятҳо лавҳаҳои ҳаёт ва паҳлуҳои зиндагонии ҳунармандони шахру деҳоти замонашро назар ба дигар санъаткорони муосирон худ зиёдтар ба ҳақиқати бадеӣ овардааст, ки ин яке аз хизматҳои бузурги нависандаи ҳақиқатнигор аст. Аммо дар бораи ин ҳикоятҳо, ки бештар бо нигоришоти ҷанбаи реализми демократӣ сурат гирифтааст, дар адабиётшиносӣ алҳол бевосита касе ҷиҳе нагуфтааст.

Сипас дар қамъномаи адабии ҳавлии Ҳоча Амирқои шохӣ ин-

тидори дар муаммокушой доштаи фузало санчида мешавад¹²⁸. Аз ин муаммокушойҳо аён мегардад, ки дар доираи адабии Самарқанди нимаи аввали асри XVI ба мисли Хуросони ин давр кушодани муаммоҳои душвор яке аз фазилатҳои аҳли илму адаб ҳисоб меёфтанд.

Аз ҳамаи ин далелу мулоҳизаҳо натиҷаи зерин бар меояд:

а) Дар ҳавзаи адабии Самарқанди нимаи аввали асри XVI адабиёти дарборӣ умуман вучуд надошт ва барои ташаккули ин адабиёт шароити иҷтимоӣ набуд.

б) Баръакси ин ҳолат дар ин ҳавзаи адабӣ адабиёти доираҳои шахрию хунаrmандии пурқувват гардид, ки намоёндагони барҷастаи он Нодири Самарқандӣ, Фурӯғи Самарқандӣ, Ҳалвои Самарқандӣ ва Девонаи Нишопурӣ буданд.

Ҳарчанд дар таърихи адабиёт шӯҳрати ин адабиёти доираҳои шахрию хунаrmандии Самарқанд ҷандон маъруф нест, вале он аз ҷиҳати мазмуну мундариҷаи ғоявӣ арзиши бузургӣ адабию эстетикиро дорост. Чунки ин адабиёт аввалан аз ҷиҳати мундариҷаи ғоя ва услуби бадеӣ бар муқобили адабиёти динию иртиқоӣ ва соф дарборӣ шакл гирифта, дар он тарзи зиндагии табақаи ашроф — шоҳу амирон ва намоёндагони мутаассиби «шариатпазирон» аз диди халқӣ танқиду мазаммат ва маҳкум гардидааст. Соҳибии дар ин адабиёт тарзи ҳаёти хунаrmандии шахру савдогарон майдан он бо калимаю ибора, истилоҳот ва образҳои бадеӣ хосан онҳо бевосита ифода ёфтааст. Аз ин ҷиҳат ин адабиёт имрӯз барои мо дар тадқиқи шаклҳои тафаккури бадеӣ хунаrmандии шахру савдогарони майдан он кимати бузургӣ адабию эстетикӣ дорад. Бинобар ин он ҷи ки яке аз муҳаккиқони адабиёти асри XVI Зоҳир Аҳрорӣ «маҳсули адабии доираҳои адабии Самарқанд дар таърихи адабиёти тоҷик таъсири маълуме боқӣ нагузоштааст» гуфтааст, ба ҳақиқат рост намеояд.¹²⁹ Хулоса, адабиёти ин шахр дар даврани шайбонии аввал (Муҳаммади Шайбонӣ, Қўчқунчи-хон, Фўлод Султон ва Абўсайд Султон) ба сабаби дар идораи давлат камтаҷрибагӣ ва аз илму маданият камхабар будани аксари ҳукуматдорон асосан берун аз дарбор дар доираҳои хунаrmандии шахр ҷараён дошт. Барҷастатарин намоёндагони адабиёти ин даврани Самарқанд Фурӯғӣ, Ориф, Ҳалвоӣ, Ховарӣ, Абулхайр ва Девонаи Нишопурӣ буданд. Дар эҷодиёти ин қабил адибон, яққоя бо эҷодиёти Восифӣ бехтарин хусусиятҳои адабиёти доираҳои хунаrmандӣ ифода ёфтаанд.

Баъди вафоти Убайдуллоҳон (с. 1539) даъвогарони тоҷу таҳти давлати Шайбонӣ дар байни худ ба ҷангу ҷадалҳои зиёди хунии сар карданд. Ҳар ҳокими бонуфуз қўшиш мекард, ки худро султон эълон намояд ва ба номи ӯ хутба хонанд¹³⁰. Муборизаи шадид маҳсусан, дар байни ду гурӯҳи Шайбонӣ — ҳокими Тошканд Наврўзахмад ва писари ҳокими Миёнкалот Абдуллоҳон давом дошт. Дар ин муборизаҳо аввал Наврўзахмад ғолиб омада, аз ихтиёри Абдуллоҳон ва падари ӯ Искандархон мулкҳои Миёнкалотро ситонид. Аммо баъди вафоти Наврўзахмад ҳукмронии мамлакат ба дасти ҳокими Балх Пирмуҳаммадхон, амаки Абдул-

лохон, гузашт. Баъд 1561 Абдуллохон аз Самарқанд писарони Наврӯзахмад ва аз Миёнкалот тарафдорони онҳоро дур намуда, падари худро сардори давлат эълон кард. Абдуллохон дар муддати кӯтоҳе аксари ҳокимони саркашро ба итоати худ дароварда, як давлати нисбатан марказиятёфтаи Шайбонийро таъкил намуд. Дар давраи ин ҳокон дар иқтисодиёти мамлакат як навъ беҳбудӣ рух дод. Яъне ислоҳоти пул гузаронида шуд, сохтмону иншоотҳои зиёд ба амал омаданд, каналҳо қанда шуд, заминҳо обёрӣ гардиданд. Роҳҳо, сардобаҳо, қорвоисаройҳо ва бозору тимҳо сохта шуданд¹³¹. Ҳамаи ин барои пешравии ҳаёти маданияту адабии нисбатан як шароити мусонд фароҳам овард.

Ҳукуматдорони шайбонӣ то миёнаҳои асри XVI таҷриба ҳосил намуданд. Аксари онҳо дар мустақкам қардани давлат ва бештар ҷорӣ намудани сиёсат моҳияти илму адабиётро бештар фаҳмиданд.

Дар нимаи аввали асри XVI фозилтарин намоёнҳои шайбонӣ Ғабдуллохон буд. Дар нимаи дуюми ин аср бо сардори Абдуллохон шумораи онҳо афзуд. Бисёр ҳокимони вилоятҳо аз ҷумла, Абдулатифхон, Ҷавоимардалихон, Дӯстмуҳаммадхон ва Пирмуҳаммадхон аз илму адабиёт ва фазилатҳои замона бохабар буданд. Дар Самарқанд низ ҳукуматдорони шайбонӣ таҷрибаи зиёд андӯхтанд ва аз адабиёту фазилатҳои дигари инсонӣ бештар истифода бурдандро ёд гирифтанд.

Дар натиҷаи ин дар нимаи дуюми асри XVI ба шаходати Мутрибӣ таиҳо дар доираи адабии Самарқанд 104 нафар аҳли фазлу адаб (ба монанди Аминии Самарқандӣ, Муроди Самарқандӣ, Аршини Қешӣ, Нозимии Миёнкалӣ, Фигорӣ Самарқандӣ, Лавҳии Яғнобӣ ва Назрии Бадашхонӣ) эҷод мекарданд¹³². Дар ин доираи адабӣ аз ноҳияҳои муҳталиф, монанди Хуросон, Фарғона ва Бадахшон адибони зиёд (Ваҷеҳи Аҳсиқатӣ, Воқифии Бадахшонӣ, Ғарибии Ҳиротӣ, Ҳаримии Қобулӣ) ҷамъ омада буданд¹³³. Мувофиқи маълумоти Мутрибӣ аз 104 нафар адиби ин доираи адабӣ 10 нафар (Аминии Дахбедӣ, Афзалии Самарқандӣ, Боқии Самарқандӣ, Ҷошқии Самарқандӣ, Зоҳидии Дахбедӣ, Ҳозирӣ Самарқандӣ, Нозимии Миёнкалӣ, Фигорӣ Самарқандӣ, Содиқӣ Самарқандӣ ва Собирӣ Самарқандӣ) шоирони барҷастаи соҳибдевори буданд¹³⁴. Чунончи, Мутрибӣ дар боби Афзалии Самарқандӣ мегӯяд, ки ин шоир «аъёти хуш ва ашъори дилкаш дорад ва соҳиби девони аст»¹³⁵. Ин муаллиф онд ба девон, таъби хуш ва иқтидори шоирӣ Содиқӣ Самарқандӣ баҳо дода менависад, ки ин адиб «таъби хуш доштанд ва дар ҳамаи ғунуни шеър зуфунун буданд ва тадвини девон намудаанд»¹³⁶. Маълумоти доир ба иқтидори шоирӣ ва девони 8 нафари дигар овардан Мутрибӣ низ дар ҳамаи қиссанд.

Ба қавли Мутрибӣ дар ин замон ба ҷуз девонҳои ғазалиёт маснавии «Бонуви Эҳдо» (Ҷошилии Самарқандӣ), маснавии «Нозу Ниёз» (Завқии Миёнкалӣ), тазкирани «Риёз-уш-шуаро» (Содиқии Самарқандӣ), рисолаи илми бадеи «Дурар-ул-бахр» (Қазони Зомирӣ) ва рисолаи дар илми тиб «Ҷавоиди Ҳошимия» (Давони Самарқандӣ) таълиф гардид¹³⁷. Аммо сарнавишти аксари ин асарҳо ҳоло ба мо маълум нест. Бо вучуди ин аз рӯи он мероси адабии,

ки аз ин адибон то имрӯз дастраси мост, муҳимтарин хусусиятҳои ин доираи адабиёро муайян кардан мумкин аст.

Як хусусияти маркази адабии Самарқанди ин давра назар ба нимаи аввали асри XVI бо илму адаб зиёдтар шуга варзидани фармонфармоӣ ва амалдорони давлати Шайбонӣ буд. Ин ҳолат дар мундариҷаи ғоявии адабиёт низ нақши худро гузошт. Яъне адабиёти ин доира назар ба пештари худ бештар ба тахти назорати ҳукуматдорон гузашт. Ин вазъи адабӣ тақозо намуд, ки шуарон амалдори шайбонӣ ба монанди Аминӣи Самарқандӣ, Дарвешӣи Самарқандӣ, Қазоӣи Заминӣ ва Нозимӣи Миёнкалӣ баробари шаклҳои дигари назм ба гуфтани қасида низ машғул шуда, ҳукмронии замонро ҳокими аср Абдуллоҳон ва умарон болонишини ӯро мадҳу ситоиш низ кунанд¹³⁸. Ба ин восита дар эҷодиёти адибони ин доира ҷаири қасида андаке ҷои гирифт. Чунончи, Мутрибӣ дар ғасли Афзалӣи Самарқандӣ мегӯяд, ки ин шоир «дар мадҳи салотин ва ҳавокии қасонди ғарро дорад ва аз умаро ва салотини ҷавоизу силоти некӯ меёфта»¹³⁹.

Муаллифи тазкира дар бораи Қазоӣ менависад, ки ӯ «қасонди маснуи мушқила бисёр гуфта»¹⁴⁰. Чанд шоир дар қасонди худ Абдуллоҳонӣ шайбониро бо муболиғаҳо ҳамчун мазҳари илму фазилат ва шоҳи одил ситоиш намудаанд. Чунончи, Аминӣ дар васфи ин ҳокон мегӯяд:

Ситоралашкару хуршедфару кайвонқадр,
Зухалмаҳаллу Уторидбаёну меҳрато;
Сикандаронинаву исодаму калимқалом,
Халилхулқу Сулаймоншукӯху хизринқо;
Сари сарони салотини даҳр Абдуллоҳ,
Ки ҷархи ғир пан пойбӯси ӯст дуто.

Аммо баробари ҳамин шоир дар қисмати талаби қасида аз аҳволи нугувори худ Абдуллоҳонро ба ин тарз огоҳ намудааст:

Зи сайри янҷуму аз ҷаври ҷархи қачрафтор
Насибӣ ман ҳама раиҷ асту меҳнату ано.
Ғуноҳам ин ки шудам пойбасти ҳамчу забон,
Нагашта ҷун суҳани ҳештан ҷаҳонпаймо¹⁴¹.

Дар айни замон байни ин адибон санъаткороне ҳам буданд, ки ба ҷуз мадҳи салотин ва шукӯху давлати онҳо бисёртар ба гуфтани қасидаҳои ғалсафӣю ахлоқӣ, ҳасбӣ ва фаҳрия майл дошта, ба ин восита онҳо манзилату мартабаи аҳли хирад, фазлу адаб ва қудрати рӯҳию тақомули маънавияи инсониро ситоиш мекарданд. Чунончи, Мутрибӣ аз хусуси аҳволу ашъори яке аз ин гуна адибон Нозимӣи Миёнкалӣ маълумот дода, аз ҷумла менависад, ки «ашъори дурарбораи зебу зинати ғушу гардани арӯси рӯзгор гардида. Вуфуд ва вуфури қавофили равохили абъёти ғавҳарнисораи ба атроф ва акнофи олам рафта, нақли ҳар маҳфилу нукли ҳар маҷлис гашта. Ба ҷисми улуи муносибаташ дар ниҳоят қувват аст... Мухассасоти ӯ дар фанни шоирӣ он аст, ки тадвини девони қасонд бар тартиби ҳуруфи таҳаҷҷӣ намуда, муштамил бар 7000 байт»¹⁴². Пас муаллифи тазкира ба исботи фикраш аз меъро-

си Нозимӣ як газал, як рубой ва як қасидаи Фахрияро дар 43-байт меорад, ки чанд байти он ин аст:

То шуд иқлими маонӣ дар ингилби рон ман,
Чуа шахи ворастигӣ набвад дигар малҷон ман.
Тегӣ меҳр аз қуввати андеша нагӯнадад сутурд
Дар бинони нуктасанҷӣ хоман имлон ман.
Гардад аз бефитратӣ мушшӣ доиш мунфил
Гоҳи таҳрири нахустин нукта аз иншон ман...
Дод таълими ҳунар бо Буалӣ гирони фазл,
Тифли ақли нуктапарвар аз суҳанорон ман...
Кист ҳамтоям дар иқлими маонигустарӣ?
Ақли кул ҳам набвад аз бефитратӣ ҳамтон ман.
Тар насозам аз ман дунон лабӣ ҳиммат ба сахт,
Бахшад ар аз ҳуми чархи нилгун сахбон ман.
Хилъати иззат нахоҳам, то зи бекадри фазл,
Догӣ ҳасрат хирқасон гардида сар то пон ман.
Шодкомӣ чун талаб дорам зи ҳусни эътибор,
Қирғун шуд кохи завқ аз фикри дуросон ман.
**Бо вучуди ин ҳама фазлу ҳунар бахти забун,
Заҳри ҳасрат мекунад пур ҳар нафас минон ман.**
Талхкомаи онҷунон аз заҳр нокомии табъ
Талхкомӣ буда гуё хилъати обон ман ¹⁴³.

Дар чанд байти ин қасидаи фахрия аҳволи иҷтимоию маънавӣ ва рӯҳияи умумии шоирони қасидасарои ин доираи адабӣ ифода ёфтаанд. Шоир аз муҳити беадолат шикваҳои пуралам дорад, зеро вай «бо вучуди ин ҳама фазлу ҳунархояш» дар зиндагӣ хору забун аст.

Суҳанони Мутрибӣ дар бораи қасидаи Муроди Самарқандӣ ҳам тақрибан ба ҳамин мазмун аст ¹⁴⁴.

Аз он чи гуфтем, ҳулосае ба миён меояд, ки ҳарчанд дар ин доираи адабӣ шоирони барҷастаи қасидасаро ба майдон омада, жанри қасида қамтар ҷон гирифт, аммо аҳволи маишию маънавӣ ва вазъи эҷодии ин қабил адибон ҳуб набуд ва онҳоро ҳукуматдорон ба дурустӣ пуштбонӣ намекарданд. Далели барҷастаи ин мулоҳиза шикоятҳои Аминӣ (насиби ман ҳама ранҷ асту меҳнату ано...) ва Нозимӣ (талхкомаи онҷунон аз заҳр, нокомии табъ...) аст.

Дар доираи адабии Самарқанд, бо вучуди шоирони қасидасаро ва назми дарборӣ, аъъанни адабиёти шаҳрию доираҳои ҳунармандӣ мавқеи калон дошт. Дар тазкираи Мутрибӣ аҳволу ашъори 30 нафар адиби ақли хирфату санъат ба монанди Бедилӣ Самарқандӣ, Юсуфи Самарқандӣ, Мардумӣ Самарқандӣ, Фаршӣ Самарқандӣ, Ҳочагин Самарқандӣ ва Зинӣ Самарқандӣ зикр ёфтаанд. Шумораи онҳо шояд яқоя бо савдогарони майдаю амалдорон ва мударрисӣ мадрасаҳо аз он ҳам афзунтар бошанд ¹⁴⁵. Ин ҳолат на танҳо аз нуфузи дар ҳаёти иҷтимоии шаҳр калон, балки дар офаридани неъматҳои маънавии он ҳам арҷманди ақли санъату хирфат шаҳодат медиҳад. Ин адибон баробари давоми ривож додани хирфатҳои худ, дар арсаи адабиёт низ осори ҷолиби диққат офарида, дар осори худ зиндагии ҳамарӯзаи ҳунармандони шаҳро дар образҳои хосан рӯзгори ин табақа ба саранҷи ифода кардаанд. Ҷунончи, Мутрибӣ дар бораи Лавҳии Яғнобӣ менависад, ки ин шоир «аз Ҳазораи Яғноб аст. Дар бозор ангурфурӯшӣ ме-

кунад ва худро дар водии шоирӣ шогирди мулло Чандавӣ медонад ва ин ғазалро пеши ман хонд». Аз он ғазал мо танҳо як байт дарҷ мекунем:

Дирӯз рафта бар сари бозорӣ ошкӣ,
Эн дид, матон тафриқа, нафрӯхтан чӣ суд ¹⁴⁰.

Дар ин ҷо ибораҳои «сари бозор», «матон тафриқа» ва «суди фруҳтан»-ро шоире дар шеърӣ худ истифода бурдааст, ки дар бозори Самарқанд шугли ангурфрушӣ дошт. Мутрибӣ дар зикри Бедилӣ Самарқандӣ таъкид мекунад, ки «ӯ аз водии шамшергарӣ соҳибвуқӯф менамуд ва дар гуфтани ҳаҷв забонаш аҷоиб тез буд ва абъёти обдор аз ӯ ба вуқӯф меомаданд. Чаноби Мир Афзалро аҳочин ачиба намуда, ки ин нусха таҳаммули эроди он надорад. Ашъори покизаи хуб низ дорад» ¹⁴⁷. Дар ашъори Бедилӣ образҳои хосаи шамшергарӣ, дар ашъори Юсуфи Самарқандӣ тасвирҳои маҳсули саҳхофӣ, дар шеърҳои Давоӣ образҳои хосаи соҳаи тиб, дар Зулолӣ образҳои хосаи бозору савдо ва Фаршӣ образҳои хоси хунари заргарӣ мушоҳида мешаванд.

Инҳақ, дар доираи адабии ин давраи Самарқанд адабиёти шахрию доираҳои хунаремандӣ пурқувват буд ва ин адабиёт ҳам аз ҷиҳати шумораи адибон ва ҳам аз лиҳози ҳаҷми мероси боқимонда мундариҷаи ғоявии худ ҷолиби диққат аст.

Ба ин тарик, аз адибони барҷастаи ин доираи адабӣ, ки минбаъд мероси илмию адабии онҳо бояд ҳарчониба ҷустуҷӯ гардида, мавриди тадқиқи амиқ қарор гирад, мероси адабии Нозими Миёнқоли, Фигории Самарқандӣ, Аминии Даҳбедӣ, Афзалии Самарқандӣ, Содикӣи Самарқандӣ, Боқии Самарқандӣ, Чошӣи Самарқандӣ, Ҳозирӣи Самарқандӣ ва Мутрибӣи Самарқандӣ аст. Чунки ин адибон ба танҳо шоирони соҳибдевони замони худанд, балки мундариҷаи ғоявӣ бадеии эҷодиёти аксари онҳо дар ошкор гардидани умдатарин хусусияти адабиёти асри XVI арзиши пурқимати илмию адабӣ доранд.

ДОИРАИ АДАБИИ БУХОРО

Дар таъсису тавсена ва ривоҷи доираи адабии Бухоро нақши Убайдуллоҳони шайбонӣ хурд набуд. Ба гуфти Фаҳрии Хиротӣ ин ҳукмрон «ба сӯҳбати шуаро тавачҷӯҳи тамом» доштааст ¹⁴⁸. Дар аксари сарчашмаҳои адабӣ Убайдуллоҳон ҳамчун ҳукмронӣ аз илму адаб огоҳ ва ҳатто шоир шинохта шудааст. Душманони сиёсӣ мулоҳазаи ӯ, аз ҷумла Фаҳрӣ ва Соммирзо ҳам ин нуктаро инкор накардаанд ¹⁴⁹. Ба қавли Нисорӣ ӯ «мазони баландро дар ибороти дилписанд адо мекарда»-аст ¹⁵⁰. Ин далелҳо гувоҳи меҳнат, ки Убайдуллоҳон ҳамчун ҳукмронӣ аҳд ба илму адаби замон маҳсусан, ба илмҳои динӣ ва шеърӣ шоирӣ аҳамият меод. Шохиди барҷастаи ин сардори шоирони дарборӣ ӯ таъин гардидани шайхулисломи мамлакат Хоҷа Ҳошимӣ мебошад ¹⁵¹. Убайдуллоҳон ба сифати як ҳукмронӣ бофазилати замон мисли теуриён хуб медонист, ки дар идораи давлат, мустаҳкам кардани сиёсат ва афзун

гардонидани шаъну шӯхрати он танҳо қувваи яроку аслиҳа ва аскария кам аст. Бинобар ин вай бо ёрии шайхулислому сардори шуарои дарбори худ Ҳоча Ҳошимӣ аз қувваи дину шаръат ва шеър адабиёт ба дараҷаи дилхоҳ истифода мебарад. Худи хон ҳам бо тахаллуси Убайдӣ шеър мегуфт, ба тоҷикӣ ва арабӣ девон тартиб дода буд¹⁵². Як нусхаи куллиёти Убайдуллоҳон тахти № 8931 дар захираи дастнависҳои Институти шарқшиносии АФ РСС Ҷазбекистон махфуз аст¹⁵³. Убайдуллоҳон шуарои ҳаммаслак ва тарафдори сиёсату ҳукуматашро пуштбонӣ мекард. Дар дарбори ӯ шоирони бисёр ҷамъ омада, давлату салтанати вайро ситоиш менамуданд. Мувофиқи маълумоти сарчашмаҳои адабию таърихӣ, аз ҷумла маълумоти ду тарҷуман «Маҷолис-ун-нафос», «Тӯҳфан Сомӣ», «Бадоеъ-ул-нақоъ», «Ҳабиб-ус-сияр» ва «Музаққир-ул-аҳбоб» аз ибтидои асри XVI то миёнаҳои он дар доираи адабии Бухоро яқин бо дарбори Убайдуллоҳон фаъолияти эҷодии 112 нафар аҳли ҷазлу адаб ва шуарои замон (амсоли Мавлоно Фарҳодӣ, Мавлоно Хулқӣ, Мавлоно Фақирӣ¹⁵⁴, Рӯзбехони Исфаҳонӣ, Қамолиддини Иброҳими Шервонӣ, Ҳоча Масъуди Афзалӣ, Фони Бухорӣ, Ҳоча Волаҳӣ, Девонаи Ҳисомӣ, Қасирӣ Бухорӣ, Ҳоча Мирами Снӣх, Зайниддини Восифӣ, Мавлоно Қомӣ, Мавлоно Афсарӣ, Шайх Мирҷонӣ Анисӣ, Мавлоно Нахлӣ, Мирзо Қабулӣ, Абдурахмони Мушфиқӣ, Мирзо Сабрӣ, Мансури Табретӣ ва Ҳоча Ҳасани Нисорӣ) ҷараён доштааст¹⁵⁵. Аз тасъоди ин адибон низ маълум аст, ки дар Мовароуннаҳр доираи адабии Бухоро аз ҳама калонтар будааст.

Доираи адабии Бухоро дар вақте таъсис меёфт, ки мактаби адабии Хирот ба тадриҷ парешон мегардид. Ин ҳолат барои аз ҳисоби намоёндагони мактаби адабии Хирот низ тавсия ёфтани доираи адабии Бухоро як заминан мусонд гардид. Дар ин доираи адабӣ ва умуман ривочи адабиёти замон сахм ва хизмати ҳамаи ин 112 нафар аҳли илму адаб яқсон нест. Аз ин адибон мувофиқи маълумоти маъхазҳо 11 нафар: Мавлоно Фақирӣ¹⁵⁶, Ҳоча Волаҳӣ, Девонаи Ҳисомӣ, Ҳоча Мирами Снӣх, Мавлоно Қомӣ, Нахли Бухорӣ, Абдурахмони Мушфиқӣ, Қосими Арслон, Қосими Қохӣ, Мансури Табретӣ ва Ҳоча Шайхалӣ соҳиби девон буда, бо осори худ барои ривочи адабиёт сахми арзандае гузоштаанд¹⁵⁷. Аз осори ин шоирон имрӯз ба аҳли илм девонҳои Мушфиқӣ, Нахлӣ ва Қохӣ маълум аст ва доир ба мероси ду адиби аввал муҳаққиқон тадқиқотҳои ҷолиби диққат таълиф кардаанд. Девонҳои Ҳоча Мирами Снӣх (Муктадир, ҷ. II, сах. 135—138; № 232) ва Қосими Арслон (Муктадир, ҷ. II, сах. 182—184; № 249) то замони мо боқӣ монда бошанд ҳам, то кунун тадқиқ нашудаанд. Аммо аз девонҳои 6 нафар шоири дигар асаре нест. Фақирӣ дар бораи Фақирӣ Бухорӣ менависад, ки «марди оӣ аст, аммо девони ғазал тамои карда»¹⁵⁸. Нисорӣ аз хусуси дар ду забон: тоҷикӣ ва туркӣ девонҳо тартиб додани Ҳоча Шайхали Бухорӣ хабар медиҳад, ки ин шоир «девони форсӣ ва туркӣ дорад»¹⁵⁹. Ҳамин муаллиф аз девони ғазалиёти Мансури Табретӣ маълумот оварда қайд мекунад, ки ӯ «соҳиби девон аст ва бештар гуфтораи ғазал буда»¹⁶⁰. Нисорӣ дар

бори 5 шоир дигар низ тақрибан ҳамин гуна маълумот меорад¹⁶¹.

Он чи аз осори мансури адибони ин доираи адабӣ то кунун ба мо маълум хастанд, «Меҳмонномаи Бухоро»-и Рӯзбехдон, «Рисолаи мусикӣ», «Куллиёти мақомҳо»-и Наҷмиддини Кавкабӣ ва «Бадоеъ-ул-вақоъ»-и Зайниддини Восифӣ мебошанд¹⁶². Зотан асари Восифӣ ба ҷуз доираи адабии Бухоро бо Самарқанду Тошканд ҳам алоқаманд аст. «Бадоеъ-ул-вақоъ»-и Восифӣ на танҳо бузургтарин ёдгории бадии адабиёти нимаи аввали асри XVI, балки бо фаро гирифтани тарзи баёни муҳимтарин масъалаҳои ҷамъии сиёсии замони худ дар таърихи адабиёти мо асари беназир аст.

Дар ин доираи адабӣ шоирони бисёре ба монанди Мавлоно Ғоибӣ, Мавлоно Кудси, Қамолиддини Зиёӣ, Фатхуллоҳи Ғичдувонӣ, Мавлоно Рӯҳӣ, Мирҷони Анисӣ, Мавлоно Қосим, Мавлоно Маҳрамаӣ, Мавлоно Фарқӣ ва Равнақии Бадахшонӣ мақоми калоне доштанд¹⁶³. Аммо аз осори онҳо, имрӯз танҳо ҳамон абъёту пора, ғазалу рубой ва китъаҳои дар маъхазҳои адабӣ боқӣ мондаанд. Чунончи, Нисорӣ дар боби Мирҷони Анисӣ нависад, ки ӯ «асари улуми мутадовиларо забт намуда... Дар ваъз ва насихат кӯшида мардумро ба тариқи мустақим ҳидоят менамояд. Таъби санҷидаи писандаи дорад. Ва дар фуруни шеър сухан карда ва тасоинифи бисёр намуда. Ашъораш шӯҳрате дорад ва ин ғазал аз ғуфтори ӯст:

То ҷарҳи ҷафопеша маро аз ту ҷудо кард,
Ғамҳои фироқи ту ҷи ғуям, ки ҷиҳо кард...
Беҳуш фитодем зи бодӣ сари зулфат,
Ин фитагари дар ҳақи мо бодӣ сабо кард.
Он маҳ насим аз ҷамани лутф фиристод,
Сад шукр, ки коре ба ҳавон дилӣ мо кард.
То ёфт Анисӣ ба дари дӯст мақоме,
Хар шому сахар рӯй ба даргоҳи қаю кард»¹⁶⁴

Дар байни ин зумра адибон ҳамчун Муҳаммадали Зоҳид ва Ҳоҷа Абдусалом шахсони баъътиборе ҳам буданд, ки бо доду инсофи худ миёни халқ шӯҳрат доштанд ва ҳолати мардумро бо мизони адолат мебароварданд. Чунончи, дар замони Убайдуллоҳон халқ аз гаронии харчи муҳорибаҳо, ба аскарӣ ҷалб шудани фуқаро ва беинзомӣҳои дар ин бобат рӯйдода саҳт азият кашида, ба Муҳаммадаминии Зоҳид, ки дар илму фазилат «нодири замон буда, ба салотин кам ихтилот мекард», муроҷиат менамояд. Пас ин шахс ба ҳон ари мекунад, ки «дар ин тавҷеҳ ҷаҳор амри номуносиб покӯшуда. Аз касе ки мебояд гирифт, намегиранд ва аз касе ки намебояд гирифт, мегиранд.

Ба касе ки мебояд дод, намедиханд ва ба касе намебояд дод, медиханд. Ба ҳамин сухан тавҷеҳро бар тараф карданд. Аз ин назар ҳанӯс дар ҳаққи фақирон бисёр доштанд»¹⁶⁵.

Дар доираи адабии Бухоро адабиёти дарборӣ бо сардорони ҳуди Убайдуллоҳон ва шайхулисломи мамлакат Ҳоҷа Ҳошамии Сиддиқӣ ривҷ меёбад ва намоёндагонии барҷастаи он Ҳоҷа

Садри Афзалӣ, Мавлоно Миршодӣ, Мавлоно Маҷлисӣ, Мирзо Малолӣ, **Мирзо Хинду**, Мавлоно Афсарӣ, Хоча Абдулазиз, Хофиз Миросӣ ва Махмуди Азизон буданд ¹⁶³. Муддате чанд Зайниддини Восифӣ низ дар ҳайли ҳамин адибон буд. Аксари ин адибон дар дарбори амирони Бухоро Убайдуллохону Абдулазизхон ¹⁶⁴ намуда, ба мисли шуарон маддоҳи гузашта ҳукмронӣ худро ба муқобилгаву игроқ ҳамчун таҷассуми олин ақлу заковат, фазлу доғиш, адлу адолат ва муктадирӣ беҳамтон дарион ситониш мекарданд. Бисъёри онҳо махсусан, Убайдуллохонро аз Нӯшеравон одил, аз Афлотун доно ва аз Сикандар муктадир ба қалам додаванд. Чунинки, Мавлоно Маҷлисӣ, ки маддоҳи Бобур буд, Убайдуллохонро ҳангоми пирӯзӣ дар қорзор ситониш намуда, инъоми зиёде мегирад.

Матлаи он қасидан мадҳия ин аст:

Соқиле, бархез, ки машшотан боғ аст насим,
Дастан оннан чом кун аз сонди сив ¹⁶⁵.

Нисорӣ дар боран дигар қасидасарон маддоҳи дарбор Мавлоно Қатилӣ менависад, ки ӯ «аз шуарон муътабар аст. Дар гуфтани шеърӣ маснӯъ машхур ва пурзӯр аст. Дар мадҳи ҳазрати Убайдуллохон қасидан ғарро гуфта, Мактаи он машхур аст:

Қасе ба қазми Қатилӣ назар намефкананд,
Ба дӯри ақли ту гавалар ба ҳос яқсон аст ¹⁶⁶.

Аз ин далел равшан аст, ки ба таъли Убайдуллохон баробари қасидаҳои мадҳия, шеърҳои маснӯи душворфаҳм низ писанд меомадаанд. Нисорӣ вақти ба шеърӣ Қатилӣ баҳо додани худ ин завқи ҳукмронӣ замонро фаромӯш накардааст. Ӯ Қатилро маҳз барои ҳамин шеърҳои маснӯи шоири муътабар меҳисобад. Чунки вай дар зикри шоири дигар (Абдулазиз ва Шавқӣ) ҳам онҳоро барои шеърҳои маснӯи шоири «муътабарӣ пурзӯр» доништааст ¹⁶⁷. Аз ин нукта равшан мегардад, ки шахсан худ Убайдуллохон барои ҷӣ Восифро ба навиштани маҳз шеърҳои маснӯъ, лугзу муаммо ва ҷистонҳои душворписанд даъват мекунад. Восифӣ мувофиқи хоҳиши хон ва завқи вай зиёда аз 80 лугзу муаммо ва шеърҳои маснӯъ мегӯяд, ки дар бисъёри онҳо фазилатҳои Убайдуллохону шукӯҳи салтанати ӯ мадҳу ситониш шудаанд. Чунинки, Восифӣ ба номи Убайдуллохон ин ду муамморо мегӯяд, ки дар яке меҳру ораз ва дар дигаре лутфу эҳсонӣ хон мадҳ гардидаанд:

Буд хуршеди фалаҳ чун зарра пешин дилситон,
Рӯи хубаш диду бинишаст офтоби заррасон ¹⁷⁰.

Ҳамин бо лутфу эҳсонӣ намеборад шудан моад,
Ки ҷангаш низ эълومه намонд новакаш дар дил.

Восифӣ дар муаммон ба номи Саъд низ ақлу фазилати Убайдуллохонро сӯтуда мегӯяд:

Нисорӣ онд ба аҳволу ашъори Мавлоно Афсарӣ менависад, ки вай «аз вилояти Қармина аст. Муддате мадид дар хизмати Убайдуллоҳон мебуда ва худро дар силки муқаррабон менамуд. Ашъори маснӯи бисёӣ гуфта ва татаббӯи девони Амир Қосим намуда... Муаммони бисёӣ дорад» ¹⁷². Қисми зиёди девони Амир Қосим аз ашъори маснӯӣ иборат аст ва аз ин рӯ Афсарӣ ба девони ин шоир таваҷҷӯҳ пайдо карда, дар татаббӯи он девон мураттаб сохтааст. Аз тарафи дигар, Афсарӣ шоири муаммонавише низ буд, ки аз онҳо Нисорӣ ба тасдиқи фикраш чанд мисол овардааст.

Ривочи шеърӣ маснӯӣ дар адабиёти дарборӣ доираи адабли Бухоро аз майлу рағбати ҳукмронии мамлакат Убайдуллоҳон шуруъ шудааст. Худи хон ба гуфтани шеърҳои маснӯӣ, лугзу муаммоҳои душворнависанд рағбати калон дошт ва аз маддоҳони дарборӣ низ иншои чунин шеърҳоро меписандид. Майли хон на танҳо бо ташаббуси беасосияи худӣ ӯ, инчунин бо кӯшиши сардори шоиронии дарбор Ҳоча Ҳошимии Сиддиқӣ низ тарғиб мегардид. Ба гуфти Восифӣ Убайдуллоҳон девони Қотибиро бисёӣ дӯст медошт ва пайваста онро мутолиа мекард. Дар куллиёти Қотибӣ ҳам қасидаҳои маснӯӣ ва лугзу муаммоҳои асосӣ доранд. Бинобар ин Ҳоча Ҳошимӣ мувофиқи завқи хон аз он куллиёт шеърҳо интиҳоб намуда, ба онҳо татаббӯӣ мекард. Ӯ Восифиро низ ташвиқ мекунад, ки ба шеърҳои Қотибӣ дар доираи майлу рағбати шахриёр ҷавобҳо бигӯяд. Хоҳиши болоро Восифӣ дар ҷавоби панҷ қасидаи Қотибӣ дар радифҳои «лола», «нарғис», «бунафша», «гунча» ва «гул» бо маҳорат адо мекунад ¹⁷³. Восифӣ дар қисмати мадҳи ҷавобнаҳои худ марбут ба эҷоди образҳои гуногуни гулҳои лола, нарғис, бунафша ва гунча гӯӣ адлу адолат, ҳиммату саховати беҳамто ва разму базмҳои ҳайратоварӣ хонро бо игроку муболиғаҳои анъанавӣ таърифу тавсиф гуфта, ҳосаи умури давлати ӯро таҷассуми олии давлатдорӣ тасвир кардааст. Чанд байти яке аз он қасидаҳои ин аст:

Ба саҳни боғи фурӯзон чу меҳри машғалааст
Барон баҳин шаҳаншоҳи баҳру бар лола,
Убайдхон, ки бувад аз рӯи ҳиммати ӯ
Гули ҳамешабакор анҷуми камар лола.
Шаҳе, ки тавсани адлаш таҳи хиром ин наъл
Дихад ба ҷои шарар аз дили ҳаҷар лола.
Ба даври адли вай оташ ҷунон гулвостонест,
Ки дуди ӯ ҳама сунбул бувад, шарар лола.
Ҷунон ки хуни аду рехт бар замин тегаш,
Ба ҷои сабаз дамад аз замин дигар лола ¹⁷⁴.

Шоир дар қасидаи радифи «нарғис» низ ба шох муроҷиат мекунад:

Аз пан зеби гиребони ту таркиб намуд
Аз зару нуқра яке тугман зебо нарғис.
Аз зумуррад қалам, аз нуқраву зар карда давошт,
То ки бар дила кунад мадҳи ту имло нарғис.
То нинаҳ доғи гуломин ту бар ҷабҳан ҳасм,
З-он сабаб омада бар сурати тамго нарғис ¹⁷⁵.

Чунон ки мебинем, Восифӣ дар ин қасидаҳо маҳз шукӯҳу азт-мат ва қудрати давлати хониро ситоиш карда, дар афзудани шӯҳ-рати он хизмат намудааст. Зотан асли мақсад ва чашмдошти Хо-ча Хошимиву Убайдуллоҳони шайбонӣ аз ҳамаи шуарои дарбор чунин хизмати «софдилона» буд.

Ба ин тарик, аз он чи гуфтем, ба ҳулоса омадан мумкин аст, ки дар доираи адабии Бухоро завқу хоҳиш ва иродаи танҳо ҳукм-ронӣ замон мундариҷаи ғоявӣю бадии чараёнӣ адабиёти дарбо-риро муайян кардааст.

Дар доираи адабии Бухоро низ, чунон ки дар доираи адабии Самарқанд дидем, саҳми намояндагони ҳавзаи адабии Хуросон амсоли Камолиддини Иброҳим, Мавлоно Қатилӣ, Зайниддини Во-сифӣ, Мансури Табретӣ, Хоҷа Мирами Сиёҳ, Мирави Саидғиёс ва Мирзо Машҳадӣ чандон хурд набуд¹⁷⁶. Иддае аз ин адибон (Ка-молиддини Иброҳим, Қатилӣ, Саидғиёс) маддоҳи дарбори Убай-дуллоҳон буданд, зумран дигари онҳо (Мирами Сиёҳ, Мансури Табретӣ) асосан берун аз дарбор эҷод карда, дар ашъори худ, фикрҳои пешқадаму орзуҳои мардуми замонро ифода кардаанд. Убайдуллоҳон барои он ки шӯҳрати илму адабдӯстӣ ва шуаропар-варии худро берунтар аз сарзамини Мовароуннаҳр паҳн кунад, нисбат ба адибони муҳоҷири хуросонӣ ва махсусан маддоҳони дар-бор меҳрубониҳо зоҳир мекард. Дар ин маврид меҳрубониҳои Убайдуллоҳон ба ин адибон зимнан зарбае ба сиёсати мазҳабии сафавиён ҳисоб меёфт. Нисорӣ ин нуктаи сиёсати мазҳабии шоҳи-ни тарафайиро дар зикри аҳволи чанд шоири хуросонӣ таъкид кардааст. Масалан, ӯ дар зикри аҳволу ашъори Султонмуҳаммад Мирави Саидғиёс қайд мекунад, ки ин шоир дар аҳди Султон Хусайн «дар Хирӣ эътибори тамои дошта... Ба чиҳати музоҳимати кизилбош ба Бухоро омад. Ҳазрати Убайдуллоҳон риёи бисёр намуд»¹⁷⁷. Дар доираҳои адабии Мовароуннаҳр дар нимаи аввали асри XVI анъанаҳои эҷодии намояндагони мактаби адабии Хирот дар маркази диққати ҳукуматдорони шайбонӣ буд. Мисоли ин ба-ҷуз он далелҳои боло, дар пайравии девони Султон Хусайн ба тоҷи-кию арабӣ девон тартиб додани Убайдуллоҳон, дар татаббӯи де-вонҳои Амир Қосим, Амир Шохӣ ва Навоӣ девонҳои тадвин карда-ни Афсарӣ буданд¹⁷⁸. Бисёрӣ намояндагони адабиёти берун аз дарбор ва доираҳои шаҳрию ҳунармандӣ низ принсипҳои эҷодии ҳавзаи адабии Хуросонро бештар намунаи ибрат шинохтаанд, ки аз ин бобат дар фасли пайравии татаббӯот сухан меронем. Борҳо шудааст, ки Убайдуллоҳон худро ба Султон Хусайн, Хоҷа Хоши-миро ба Навоӣ ва дарборашонро ба Хироти давраи Темуриён ме-нанд намояд. Ва дар воқеъ ҳам дар нимаи аввали асри XVI дар Бухоро адабиёти дарборӣ ба мисли пояи иқтисодии худ пурқув-ват буд ва асосан мафкураи табақаи ҳукмронро ифода мекард. Дар муқобили адабиёти дарбор дар ин доираи адабӣ заминаи иқ-тисодию иҷтимоии адабиёти доираҳои шаҳрию ҳунармандӣ низ чандон заиф набуд. Давлати Шайбонӣён то рафт мустаҳкам ме-шуд, ба ивази мардуми бодиянишинии саҳро шумораи муқимни-шинон афзун ва аҳолии шаҳр зиёд гардид. Дар шаҳру деҳот му-

бодилаи маҳсули ранчи ҳунармандон авҷ гирифта, дар байни шаҳрҳо ва давлатҳо савдон дохилию хориҷӣ ривҷ меёфт. Ин ҳолат дар ҳаёти иҷтимоии мамлакат аз нуфузи табақаи ҳунармандону савдогарони майда ва умуман аҳолии шаҳр шаҳодат медиҳад. Аз байни ин табақаи иҷтимоии шаҳр бисёр адибон ба майдон омаданд, ки маҳсули эҷоди онҳо ҳоса бо мундариҷаи ғоявӣю бадеии худ дар ҳаёти адабии мамлакат мақоми арзанда доранд. Мувофиқи маълумоти маъхазҳо дар ин доираи адабӣ аз ибтидо то миёнаҳои асри XVI қариб 40 нафар аз аҳли санъату хирфат ҳамчун Хулқии Бухорӣ, Мавлоно Соқинии Ғамза¹⁷⁹, Мавлоно Қасирӣ, Мавлоно Моилӣ сарроҷ, Дарвешмақсудӣ тиргар, Хоча Муҳаммади қаннод, Мавлоно Зинатӣ, Мавлоно Қомӣ, Мавлоно Абдулҳаким, Мавлоно Донишӣ, Мирзо Сабрӣ, Қосими Арслон ва Мавлоно Нихонӣ эҷод кардаанд. Чунончи, дар байни ин адибон Хулқӣ баззоз, Қасирӣ наҷҷор, Моилӣ сарроҷ, Дарвешмуҳаммад тиргар, Қомӣ бофанда, Абдулҳаким табиб, Донишӣ мушқфурӯш ва Нихонӣ шонатарош буданд.

Нисорӣ дар зикри аҳволу ашъори Моилӣ сарроҷ менависад, ки ӯ «дар сарроҷӣ шўҳран шаҳру нодиран даҳр буда... Тўҷҷор зину тазини ӯро то Булғору Чин бурда, ба намуна нигоҳ медоштанд. Ашъори рангин дорад ва ин ғазал аз суҳанони намакини ӯст». Нисорӣ аз Моилӣ ба тасдиқи фикраш як ғазали панҷбайтӣ ва як байт мисол овардааст, ки матлаву мақтан он ғазал ин аст:

Ман аз Мачҳун дар таркии ошнқӣ кам нестам,
Ғояташ девонаву расвои олам нестам...
Мекушонд рози дил пешин сағонани Моилӣ,
Чуники дар базми висоли дўст маҳрам нестам¹⁸⁰.

Нисорӣ доир ба аҳвали шоири тиргар Дарвешмақсуд менависад, ки вай «марди озодае буд. Ба санъати тиргарӣ машғули дошт. Таъъаш рост ва баландпарвоз буд. Хар кучо ба маънии рангин пай мебурд. Таъъи латифаш ба латифа моил буд ва аз худ бадохатаи латифаи бисёр нақл мекард»¹⁸¹. Нисорӣ дар аҳволу ашъори бофандаи соҳибдевор Мавлоно Қомӣ менависад, ки ин эҷоб «ба амали насосҷӣ машғул буд... Чун аз санъати насосҷӣ ҳалосӣ меёфт, ба китобати девони худ мешитофт. Суҳанони аҷаб ба ҳам мебофт ва ин ғазали ӯ машҳур аст, ки бисёр дардомезона гуфта». Муаллифи таъкира аз ғазали Қомӣ танҳо чор байт овардааст, ки се байти он ин аст:

Зор нолам аз ғамат, ғиръи бедод қунам,
Ба кӣ ғўм ситамаи, пешин кӣ фарёд қунам?
Эй хуш он дам, ки ту дар сахии чаман хоб қуни,
Чун насим онму рӯи ту ба гул бод қунам.
Бо вучуди лаби ширини ту, эй роҳати чоӣ,
Шақари қанд чӣ бошад, ки аз ӯ ёд қунам¹⁸².

Ин ғазал на танҳо «бисёр дардомезона гуфта» шудааст, балки аз ҷиҳати услубӣ баён ба тарзи халқӣ низ воқеъ гардидааст, ки далели он доираи тафаккуру дараҷаи муҳокимаи шоиронаи ӯст.

Махсусан, аз байти дуюм, мисраи «чун насим ояму рӯи ту ба гул бод кунам»-и шоир хеле чолиб аст. Дар ин байт шахси ошиқ ба «насим» ва маъшуқа ба «падидаи олии табиат» ташбеҳ гардида, бо ин васила як лавҳаи дилкаши зебо ба вучуд омадааст. Дар сахни чаман бо ноз хобидани маъшуқава мисли насим рӯи ўро бо гул бод кардани ошиқ як образи равшанест, ки бо услуби маҳз ба худ хоси халқӣ ифода ёфтааст. Мутаассифона, сарнавишти девони ин шоири бофанда алҳол ба мо маълум нест.

Ҳамин тазкиранигор дар фасли аввали боби якуми асараш дар бораи шоири машҳури начҷор Мавлоно Қасирӣ меорад, ки ӯ «аз шоирони қадими Бухорост. Пешааш начҷорист. Ба сифати нисоф, ки ба ҳар коре даст мениҳода, дастӣ ҳамаро ба хубӣ мебаста ва ба инсоф амал менамуда».

Аз суҳанони дигари муаллиф бар меояд, ки Қасирӣ то таълиф ёфтани ин тазкира (то 1565) дар Бухоро вафот карда будааст. Сипас Нисорӣ аз шоир ду байт ғазал ва як рубоӣ меорад. Он рубоӣ ин аст:

Чун теша ба сӯи хеш доим матарош,
Чун ранда зи кори хеш бебаҳра мабош,
Пайваста чу арра бош дар илми маош,
Чизе сӯи худ мекашӯ чизе мепош¹⁸³.

Шоир дар ин рубоӣ мазмуни маълуми «инсон бояд дар қайди зиндагӣ одилу ба инсоф ва родмард бошад»-ро илқо мекунад. Ин ҷо суҳани вай умумӣ нест, балки хеле мушаххасу конкрет аст. Вай ҳамин насихати маълумро бо образҳои афзори олати кори хеш «теша», «ранда» ва «арра» ба тарзи аёнӣ баён кардааст. Дар ин рубоӣ образҳои тозаӣ ҳаётӣ бо тарзи баёни конкрет мазмуни маъмулии шеърро рӯҳи тоза бахшидааст.

Нисорӣ дар аҳволу ашъори шоири ҳунарманди мусиқанавоз Мавлоно Рафеи Бухорӣ мегӯяд, ки ин адиб «дар фанни мусиқӣ дасте дошт. Дар қонун гӯштоби Хоҷа Абдуллоҳи Марворид хӯрда. Дар даҳр гӯшаи овози созаш ба гӯши мардум мерасид, сими ашк бе ихтиёр аз дида равон мегардид... Ин каминаро ба мулоқоти худ мушарраф месохт ва дар манзили ин шикастабол ба музокираи илмӣ мепардохт. Табъи нақӯ дошт».

Нисорӣ аз ашъори Рафеи Бухорӣ як рубоӣ ва як матлаи ғазал дарҷ кардааст, ки рубоии шоир ин аст:

Синаи қонун шуда аз ҷанги ғам ёр маро,
Аҷабе нест агар нола бувад зор маро.
Гӯштобе, ки маро панҷаи хичрони ту дод,
Меравад сими сиришк аз мижа чун тор маро¹⁸⁴.

Дар ин рубоӣ низ ҳолати ҳузновари шахси шоири ҳунарманд, ҳаракатҳои дасту нолаву зори вай марбут ба хусусиятҳои санъати мусиқӣ: қонун ва узву оҳангҳои мушаххаси ҳамин афзори мусиқӣ: нола, гӯштоб, сим ва тор ифода ёфтааст. Яъне дар ин рубоӣ санъаткор худро ба олати мусиқии хеш муносиб ва бисёр ҷозиб монанд кардааст.

Бо ин тариқ аҳли санъату хирфат дар чунин шеърҳо бар хи-

лофи ашъори мадеҳавии адибони дарбор, ахvoli рӯҳии худро мувофиқи завқу дониш ва муҳокимаҳои бадеии санъатгарону пешаварон тавассути ашъёну предметҳои конкретӣ барояшон бисёр қарин, махсусан, олату афзори қори худ баён кардаанд. Тасвири реалии бадеии ҳамин тараф ва паҳлуҳои зиндагонии табақаи ҷеҳи иҷтимоӣ, ҳоса санъатгарону пешаварон ва соҳибони шуғлҳои гуногун аз бехтарин саҳифаҳои адабиёти ин давр ҳисоб мешаванд. Дар исботи равшантарии ин матлаб ва нуктаи муҳим мо чанд лаҳза ва лаҳзаи тасвири бадеиро аз қасидаи радифи «лола» ва «нарғис»-и Восифӣ ва ду рубоии тоза мутолиа намудани худ аз назар мегузаронем:

Дар қасидаи ба Ubайдуллоҳон бахшидаи Восифӣ образи «лола» дар фурузон гардонидани «базми шох» вазиған «машғал», дар ҳушу хурсандӣ ва шукӯҳи ин базм сифати «ҷоми заррин», «пиёлаи ақик» ва посбонии ҳукумати шох «лашқари сипару найзадор»-ро адо кардааст. Образи «нарғис» низ барои зинати гиребонии шох вазиған «туғмаи зару нуқтагин» ва баҳри иншоии мадҳи ӯ «калами зумурад» давошти заррин»-ро иҷро намудааст. Дар ин ду қасида образҳои «лола» ва «нарғис» дар ҳимояи шукӯҳу азамат, ҳушу хурсандӣ ва салтанати Ubайдуллоҳони шайбонӣ бо тарзи олиии баён хизмат кардаанд.

Дар рубоии якум ғазилати шахси одилу родмӯрд тавассути аз қори афзори пешани наҷҷорини «теша» ва «ранда» тарҷеҳ додаи ҳосияти олати дигари пешани наҷҷорӣ «арра» баён гардидааст.

Дар рубоии дуюм шахси санъаткор ва дарду аламҳои вай ба олати мусиқии ҷанг ва навои ҳузнвари он монанд шудааст. Дар ин рубоӣҳо воситаҳои тасвири бадеии сирф ҳалқии «теша», «ранда», «арра», «ҷанг», «тор», «сим» ва ғӯштор» ҳолатҳои гуногуни зиндагонии аҳли санъату ҳирфатро ифода намуда, бо тамоми тобишҳои маъноии худ ба маъниату мароми ҳамин табақаи иҷтимоӣ хизмат кардаанд.

Дар ин давра дар ҳаёти иҷтимоии мамлакат нуфузи табақаи санъатгарону пешаварон ва умуман шахриён бештар қувват гирифта. Дар ин замина аҳли санъату ҳирфат дар осори худ бо усулҳои гуногуни бадеӣ аз ҷиғанагии ахvoli маъшию рӯҳии табақаи ҳеш сухан меронданд. Мавридҳои шудааст, ки аҳли санъату ҳирфат дар нақлу ҳикоятҳои худ дар бораи мақому манзилати дар ҳаёти маънавии мамлакат арҷманди ҳеш сухан ронда, маъниати худро мувофиқи доирани донишу ҷаҳонбинии ва идеалҳои бадеии ҳалқӣ ҳимоя мекардаанд. Аз ин ҷиҳат ҳикояте, ки Восифӣ дар назди Келдимухаммад дар бораи саргузашт, маҳорат ва қадри хаттоти беназир Ёкут ва тирандози моҳир Ҳиндухоча нақл кардааст, бисёр ҷозиб аст:

Ёкут ва Ҳиндухоча ном ду бародар буданд. Онҳоро халифа ҳарида гирифта, Ёкутро ба устоди тирандоз ва Ҳиндухочаро ба муаллими хаттот месупорад. Аммо Ёкутро майл ба хат навиштан ва Ҳиндухочаро завқ ба тир андохтан буд. Ёкут ҳамвора тирҳои худро қалам сохта, ба навиштани хат машғул мегашт. Ҳиндухоча да-

воту каламро ба як сӯ гузошта, ҳарчи ба дасташ меафтад, тиру камон месохт.

Ёкутро устодаш сару рӯй шикаста, дар хона банд мекунад. Ёкут дар ҳолати хуншор ангиштонаширо ба хуни рӯяш молида ба девори хона хати шангарф менавишт. Ин ҳолатро устодаш дида аз қардан худ пушаймон мешавад.

Ҳиндухочаро низ устодаш аз тиру камон дур намуда, ба дасташ давоту қалам медиҳад. Аммо вай шохчаи ҷӯби тареро, ки наадаш афтадааст, камон ва қалами худро тир сохта ба тирандозӣ машғул мегардад. Устодон аз ин ҳол халифаро огоҳ месозанд ва ӯ мефармояд, ки шогирдонро мувофиқи майли ҳудашон тарбият намоянд. Дар андак замон маҳорати Ёкут дар хат ба дараҷае мерасад, ки ҳама дар ҳайрат мемонад. Ҳиндухоча низ тирандози беҳамтон замон мегардад. Халифа ба Ёкут китобати «Қуръон»-ро месупорад. Ӯ ин китобро бо маҳорати тамои истинсоҳ мекунад. Чун ӯ дар аснои китобат ба сурраи ҳафтум мерасад, қасдан вои васатро тарк мекунад. Ёкут доништан мехост, ки қадри хунари ӯ ва мартабаи аҳли хунар дар назди халифаву шох то чӣ дараҷа аст. Вай китобатро ба поён расонида, китобро ба халифа месупорад. Халифа ба ивази ин хизмат Ёкутро ҳазор дирам медиҳад. Ёкут дар ҳолати бисёр ғамгин ба манзили худ бар мегардад. Халифа китобро мутолиа намуда, чун ба сурраи ҳафтум, ки дар он вои васат тарк шудааст, мерасад, саҳт ошӯфта гардида, Ёкутро назди худ металабад. Ёкут халифаро мефаҳмонад, ки ин амри тасодуфист.

Халифа фармон медиҳад, ки он ҳарфро Ёкут ба ҷояш бинависад. Аммо Ёкут бо баҳонаи озори дасти худ амри халифаро иҷро намекунад. Халифа баҳонаи Ёкутро мефаҳмад ва ӯро ба ҳашм меғӯяд ки «дар қаламрави ман котибон бисёранд ва хушнависон бешумор». Сипас Ёкутро аз дар берун мекунад. Лекин аз байни ҷамъе хушнависон касе мисли Ёкут зебо навишта наметавонад. Халифа мефаҳмад, ки ба Ёкут муомилаи басе зишт қардааст. Бо вучуди ин сир аз даст додан намехоҳад. Хушнависон аз халифа иҷозат гирифта, чил шабу рӯз машқи хушнависӣ мекунанд ва аз байни худ якеро хуш намуда, ҳарфи вои васатро менависонанд. Лекин байни хати Ёкут ва хушнависи баргузида тафовути фоҳиш зоҳир мегардад. Ниҳоят, халифа ба хатои худ иқро мегардад ва Ёкутро «хонда ба ғъозу иқроми тамои дар паҳлуи худ менишонад ва меғӯяд:

Эй дарего, қадри ту нашинохтем,
Бе гуноҳат аз назар андохтем.

Эй Ёкут, ақиқи ҳақиқати ҷавҳари ту бар мо зоҳир гардид аз тӯро монанди ёкути ғавҳари тоҷ бо ибтиҳоч иззату ҳурмат хоҳем сохт ва ҳаргиз тӯро монанди мардумакӣ дида аз назар нахоҳем андохт»¹⁸⁵. Пас халифа ӯро ба навиштани он ҳарф ишорат мекунад. Ёкут ба эҳтиром ҷавоб медиҳад, ки то мақсади ӯ аз ҳазина ҳосил нагардад, он ҳарфро нахоҳад навишт. Ёкут ба халифа шарт мегузорад, ки ӯ аз зари сурху сафед хирмане созад ва касе дар он тарафи хирман бошад, наанояд. Халифа ин шартро ба ҷо меорад

ва Екут он ҳарфи мақсудро ба ҷояш менависад. Халифа Екутро ишорат мекунад, ки ин ҳама хирмани зарро тасарруф намояд. Аммо Екут аз хирмани зар танҳо як танга мебардораду бокиро ишорат мекунад, ки ба хазина баргардонанд. Аз ин кор мақсади Екут он буд, ки то халифа хуб бидонад дар мамлакат кадрӣ қимат ва манзилати аҳли ҳирфату санъат беҳамтоист.

Хиндухоча низ, чунон ки гуфтем, дар ғанин камондорӣ ва тирандозӣ устои комиле гардида буд. Халифаро писари танҳое буд. Рӯзе бо падар менишаст, ки ногоҳ ду мурғи фарҳида дар шохи дарахте ба ҷилва меоянд. Писар меҳоҳад, ки ин мурғиро ба даст бисварад. Лекин ҷоран якҷоя ба даст овардани мурғиро сайёдон намеёбанд.

Чунки ин мурғон ҳосае буданд, лаҳзае дар танҳои зинда намемонданд ва ҳаргиз ба доме низ намеафтиданд. Аз ин ҳол халифа саҳт ғамгин шуда, сар ба ҷайби тафаккур фуру мебуд ва ҳеч чорае надошт. Хиндухоча аз дур ин ду мурғро мушоҳида менамуд. Дид, ки гоҳ-гоҳ он ду мурғ минқорҳои худро кабутарсифат ба ҳам месайданд ва ҷун ошику маъшӯқ аз ҳам бўса мерабуданд. Хиндухоча ба халифа арз мекунад, ки ин мурғиро якҷоя ба даст оварда метавонад. «Баъд аз он,— менависад Восифи,— Хиндухоча тирӣ паҳнпайконе дар баҳри камон пайваст ва мунтазир нишаст. Чуи он ду мурғ минқорҳои худро ба ҳам пайвастанд ва аз ҳам бўса мечустанд. Хиндухоча шаст раҳо кард, он тир ба минқори ҳарду расида саросима аз дарахт афтоданд ва ғирифтор шуданд»¹⁸⁵. Баъди ҷуини ҳунариамой ва маҳорати баланди тирандозӣ халифа Хиндухочаро бисёр эҳтиром намуда, ба ҷоҳу мансаби олӣ мерасонад.

Аз мазмуну мундариҷа ва ғояи ин ҳикоят бар меояд, ки адибони аҳли санъату ҳирфат дар бораи мақоми баланди дар ҳаёти иҷтимоӣ маънавии мамлакат доштаи худ тасаввуроти воқеаи саҳеҳ ва дурусте дошта будаанд. Ҳарчанд ин сурати воқеа як идеали бадеӣ ва орзуи ширини аҳли санъату ҳирфат аст, бо вуҷуди ин ҷуини ҳолат аз нуфузи калони дар ҳаёти иҷтимоӣ маънавии мамлакат доштаи санъатгарону пешаварони замон шаҳодат медиҳад. Аз ин ва дигар далелҳо маълум мешавад, ки дар нимаи аввали асри XVI монанди Ҳироти охирҳои асри XV дар ҳаёти иҷтимоӣ маданияи Бухоро нуфузи аҳли санъату ҳирфат калон будааст.

Ҷои таассуф аст, ки аз ин зумра адибон то замони мо, ба ҷуз ашъори парешони дар тазкираю баёзҳо сабтшуда, танҳо осори Зайниддини Восифӣ ва девони Хоҷа Мирами Сиёҳ боқӣ мондаанд¹⁸⁷.

Дар миёнаҳои асри XVI давлати Шайбонийн зиёдтар марказият ёфт. Абдуллоҳон (1532—1598) баъди ба тахт нишастани худ бо қатъияти тамом эътибори ҳукумати марказиро баланд бардошта, худсарӣҳои ҳокимони маҳаллиро маҳдуд гардонд. Дар натиҷаи баланд шудани роли ҳукумати марказӣ дар ҳаёти иқтисодӣ сиёсӣ ва маданияи мамлакат баъзе беҳбудӣҳо ба амал омаданд. Махсусан ислоҳоти пулии Абдуллоҳон беназмиҳои зиёди молия-

вино то андозае барҳам дода, дар роҳи бехбудии ҳаёти иқтисодию маданияи кишвар таъсири мусбат бахшид.

Дар ҳаёти адабӣ инз инсбат ба нимаи аввали асри XVI таъъирот падид омада, ба арсаи адабиёт адибони барҷастан пурмахсул дохил шуданд, ки Асвадӣ Бухорӣ, Даоӣ Бухорӣ, Восилӣ Марвӣ, Ҳолатӣ Насафӣ, Мушфиқӣ Бухорӣ, Маъсумӣ Бухорӣ, Бадриӣ Қашмирӣ, Нахлӣ Бухорӣ, Фасеҳӣ Бухорӣ ва Ҳоҷа Ҳасанӣ Нисорӣ аз ҷумлаи онҳо буданд¹⁸⁸. Мувофиқи маълумоти «Тазкират-уш-шуаро»-и Мутрибӣ, «Тухфат-ус-сурур»-и Дарвешалӣ ва «Ҳафт иқлим»-и Амин Аҳмад аз миёнаи асри XVI то охири ин аср танҳо дар шаҳри Бухоро зиёда аз 80 нафар адиб эҷод кардаанд. Аз байни ин адибон Мушфиқӣ Бухорӣ ду девони ғазалиёт, як девони мUTOИБОТ ва як девони қасоиду се маснавӣ¹⁸⁹, Бадриӣ Қашмирӣ як девони ғазалиёт се маснавӣ, Маъсумӣ девони ғазалиёт «Таърихи Синд», Ҳофизӣ Танишӣ Нахлӣ ашъори лирикийу «Шарафномаи шохӣ», Нисорӣ девони ғазалиёт тазкирани «Музакир-ул-аҳбоб», Даоӣ Бухорӣ девони ғазалиёт иборат аз ҳаҷдаҳ ҳазор байт ва Ҳолатӣ Насафӣ девони ғазалиёт таълиф намудаанд¹⁹⁰. Гайр аз ин Дарвешалӣ Чангӣ рисолаи «Тухфат-ус-сурур», Чамилӣ Бухорӣ рисолаи муаммoe ба номи Қулбобон Қуқалтош ва Ҳошимхочан Ҳошимӣ дар шарҳи «Шабистони ҳаёл»-и Муалло Фаттоҳӣ асари «Шамъи шабистон»-ро навиштаанд¹⁹¹.

Аз ин микдори таълифот дар солҳои охир осори Мушфиқӣ, Нахлӣ, Дарвешалӣ ва Нисорӣ ба дараҷаи муайяне тадқиқ шуданд. Аммо осори адабӣ таърихӣ Бадриӣ Қашмирӣ, Маъсумӣ Бухорӣ, Даоӣ Бухорӣ ва Ҳолатӣ Насафӣ мӯҳтоҷи тадқиқи таҳқиқот мебошанд. Мутрибӣ аз боби мероси Маъсумӣ сухан хушода «эшон девони ғазалиёте мураттаб сохта» ва дар боби Даоӣ ин шоир «девоне мураттаб сохта, қариб ба ҳаҷдаҳ ҳазор байт» мегӯяд, ки то кадом дараҷа ба ҳақиқат мувофиқ омадани ин суҳанон ҳам тадқиқоти ҷиддиеро тақозо дорад¹⁹².

Дар ин доираи адабӣ ба ҷуз он адибони номбурда боз чанд нафар адиб (ба монанди Аминӣ Бухорӣ, Анҷумӣ Бухорӣ, Ҳаётӣ Балхӣ, Оташӣ Бухорӣ, Аршӣ Кешӣ ва Фасеҳӣ Бухорӣ) зиндагӣ намудаанд, ки аз мероси онҳо гайр аз пораҳои парешонӣ дар маъхазҳо дарҷёфта имрӯз ҷизи дигаре дар даст нест¹⁹³. Муаллифони маъхазҳо доир ба арзиши мерос ва мартабаи эҷодӣ ин зумра адибон ба мисли эҷодиёти шоирони забардасти соҳибдевори баҳон бисёр баланд додаанд. Чунончи, Мутрибӣ дар бораи ашъори Анҷумӣ сухан роида мегӯяд, ки ӯ «аз хуштабъони муштабар ва подирасанҷони муштаҳар аст. Ба эътибори хусни ашъор ва лутфи гуфтор дидаи аҳли назар аст»¹⁹⁴. Ин муаллиф аз хусуси табъи шеърӣ Аршӣ Кешӣ мефармояд, ки эшон «табъи хуш ва ашъори беғаш дорад. Аҳлияти тавмом пайдо карда. Аз фусаҳон муқаррар ва шуарон муштаҳар-гардидааст. Овозан ашъори хушаш аз фарш то арш расида. Табъаш дар ҳамаи аснофи шеър бебадал аст»¹⁹⁵. Афсус, ки аз ин қабил адибон мероси хеле кам боқӣ мондааст. Чунончи, Мутрибӣ дар тазкирани худ аз мероси Аминӣ як ғазалу як қасидан мадҳӣ, аз Анҷумӣ ду ғазал, аз Оташӣ се ғазал, аз Ҳа-

тӣ як газал, аз Орифи Бухорой як газал ва аз Аршӣ 2 газал дарҷ кардаасту бас ¹⁹⁶.

Бо вучуди ин ба эътибори он мероси адабие, ки ҳоло ба дасти мо расидааст, муҳимтарин хусусиятҳои ғоявию бадеии адабиёти нимаи дуҷуми асри XVI-и доираи адабии Бухоро ва умуман адабиёти ин давраи тоҷикро то андозае равшан кардан мумкин аст.

Дар ин давр мероси адибонро аз ҷиҳати мазмуну мундариҷа на ғоя ба адабиёти дарборию ғайри дарбор ҷудо кардан душвор аст. Дар эҷодиёти як гурӯҳ адибон (ба монанди Анҷуми Бухорой, Ҳаҷрин Бухорой, Амир Дӯсти Вафой, Мирзо Мӯъминӣ Муншӣ, Назрини Машҳадӣ ва Ҷоқарини Бухорой) ситоишҳои пуриғроки ҳону амирон ва шукӯҳи давлати онҳо бо мазмунҳои халқӣ ба дараҷае омезиш ёфтаанд, ки гоҳо ба гурӯҳи шуарои маддаҳои дарбор ё берун аз дарбор нисбат додани онҳо мумкин нест. ¹⁹⁷ Дар ин мавридҳо дастури назарини мо ҳамон суҳанони машҳури В. И. Ленин, ки «дар ҳар як маданияти миллӣ ҳатман вучуд доштани унсурҳои иртиқию буржуазӣ ва унсурҳои камтаракӣ кардан демократӣ» буд. Шояд сабаби асосии дар нимаи дуҷуми асри XVI ба ҳамдигар саҳт омезиш ёфтани ин ду ҷанбаи эҷодиёти адибони алоқаманди дарбор нақш ва асарии сиёсати пешгирифтаи Абдуллоҳон бошад. Зеро, дар аҳди ин ҳоли сиёсати мазҳабӣ, яъне низои байни шиаю сунӣ ҳам дар қаламрави сафавиён ва ҳам шайбонииён назар ба нимаи аввали асри XVI каме суст гардид. Дар ҳар ду сарзамин ҳам ба иттиҳоди вилоятҳои парешон ва ба як ҳукумати марказӣ тобеъ сохтани тамоми мамлакат мекушиданд. Ин ҳолат ба ҷуз эҷодиёти шуарои номбурда, (амсоли Амӣнӣ, Анҷумӣ, Вафой ва Нодирӣ) дар эҷодиёти Мушфиқию Нахлӣ, ки бо дарбори Абдуллоҳон алоқаманд буданд, низ равшан ифода ёфтааст.

Зоҳир Аҳрорӣ дар монографияи «Мушфиқӣ» аз хусуси ҷиҳатҳои сусти эҷодиёти ин шоир мулоҳиза ронда қайд мекунад, ки бештарин қасидаҳои Мушфиқӣ ба мадҳи Абдуллоҳон бахшида шудааст. «Шоир дар ин қисмати эҷодиёти худ,— менависад ин муаллиф,— шахсияти Абдуллоҳон, давраи ҳукмронӣ, лашқаркашиҳо, қатлу ғораткуниҳои ӯро бо суҳанони олии ниҳоят тантанавон ва ғайра мекунад. Ҳатто зебу зинати ашъори худро аз юмни шарофати мадҳи Абдуллоҳон дониста («Шеърӣ ман гар зинате дорад, зи юмни мадҳи туст,— Хона орояд, бале, ҳар кас ба қадри меҳмон») мадҳи ӯро «зевари дафтари пирояи ашъор»-и ҳеш шуморидааст» ¹⁹⁸. Мушфиқӣ дар бисёр қасидаҳои кирдору лашқаркашӣ ва сиёсати пешгирифтаи ин ҳукмронро аз ҷораю тадбирҳои шоҳони бузургӣ афсонавию таърихӣ ҳамчун Ҷамшеду Фаридун ва Қайхусраву Исқандар оқилонатар дониста аст. Ҷ дар қасидае Абдуллоҳонро ситонӣ намуда, таъкид мекунад, ки баҳри зиндагӣ кори эҷодӣ аҳли салтанати ин ҳоким аз ҳамаи давраҳо нодир ва беҳтар аст:

Хусраво, аҳди суҳан тоза шуд аз давлати ту,
Натавон ааде аз ин нодиратар пайдо кард.
Нак хушкӣ қалам аз файзи баҳори қарамат
Барги эҷод бароварду самар пайдо кард ¹⁹⁹.

Дар қасидаҳое, ки Мушфиқ ба писари хони замон Абдулмуъмин, амалдори олирутбаи хонӣ Кулбобои Кӯкалтош, роҳбару намояндагони дину тасаввуф ва шайхҳои Чӯйборӣ — Хоҷа Ислоҳ, Хоҷа Саъд ва Шайх Абдулбақо бахшидааст, низ таърифҳои ифрокмеъи зиёде мавҷуд аст ²⁰⁰.

Баробари ин, дар эҷодиёти Мушфиқ афкори пешқадами замон аз ҷумла, танқиди зулму ҳаҳлат, бенизомии ҳукуматдорон, ситониши фазилатҳои неки инсон, эҳсоси ошиқона, ҳазлу мӯтобиба ва шӯҳҳои ҳалқӣ, ораҳои умедҳои наҷиби мардуми замон ва амсоли инҳо низ кам нестанд, ки ин дар асари Зоҳир Аҳрорӣ хеле хуб небот шудааст ²⁰¹.

Ба ин тарик, аз далели мулоҳизаҳои боло маълум мешавад, ки дар нимаи дуюми асри XVI адибони дарбори доираи адабии Бухоро назар ба нимаи аввали ин аср дар эҷоди бадеӣ муҳтортар будаанд. Дар эҷодиёти онҳо баробари маҳку ситонишҳои пурдабдабӣ ҳукумати хонию азамати дарбори он, афкори пешқадами замон ва дараҷаи муайян ифода ёфтаанд, ки ин ҳолат ва нуқтаи муҳим дар эҷодиёти шуарои дарбори нимаи аввали асри XVI хеле кам мушоҳида мешуд.

Дар ин доираи адабӣ афкори пешқадами замон мисли нимаи аввали асри XVI махсусан дар эҷодиёти адибони аҳли санъату хирфат зиёдтар ифода ёфтаанд, ки ин ҳолатро тарзи зиндагии ин табақа ба таври ноғузир тақозо мекард.

Мувофиқи маълумоти Мутрибӣ дар нимаи дуюми асри XVI дар ин доираи адабӣ яқоя бо маҳфилҳои адабии Тошканди Хисор 33 нафар адиби аҳли санъату хирфат (ба монанди Асвадӣ Бухорӣ, Ибни Чангӣ, Боқӣ Бухорӣ, Хучуми Хисорӣ, Ҳолатӣ Насафӣ, Ташти Бухорӣ, Лутфӣ Бухорӣ, Муфлисӣ Тошкандӣ, Орифӣ Бухорӣ, Тиркашӣ Тошкандӣ, Хирғохӣ Хисорӣ, Фаюрий Хисорӣ) эҷод кардаанд ²⁰². Аз мероси ин адибон, он чи ҳоло маълум аст, то замонӣ мо танҳо девони **Ҳолатӣ Насафӣ** ва аз 32 нафари дигар ашъори парешон боқӣ мондаанд. Девони Ҳолатӣ мувофиқи бахши иловаи феҳристи Чарльз Рё дар музеи Британия тахти № 11524 маҳфуз аст. Ин девон аз 139 ҷараҳ иборат буда, дар санаи 995/1587-88 бо дасти Муҳаммадамин ном котиб истисно шудааст ²⁰³.

Аз мероси парешони ин адибон ҷунончи, дар тазкирани Мутрибӣ аз Асвадӣ ду ғазал, Ибни Чангӣ як ғазал, Боқӣ як ғазал, Хучумӣ як ғазал, Лутфӣ як рубой, Орифӣ як ғазал, Фасеҳӣ як қитъа, Қурайшӣ як ғазалу як рубой ва аз мероси Хирғохӣ як ғазалу як рубой мундариҷ аст ²⁰⁴.

Ба ин тарик, адабиёти шахрию доираҳои ҳунармандии нимаи дуюми асри XVI Бухоро ба мисли нимаи аввали он аз ҷиҳати мазмуну мундариҷаи ғоявӣ дар муқобили адабиёти дарборӣ асосан манфиати табақаи поёни иҷтимоиро ифода мекард.

Ин вилоят аз ҷиҳати мавқеи ҷуғрофӣ ҳарчанд як **Вилояти Балх** ҳиссаи ҷудонапазири Хуросон аст, вале аз назари сиёсӣ эътиқоди мазҳабӣ бо аҳли суннати Мовароуннаҳр саҳт омезиш дорад. Ин вилоят дар тамоми асри XVI, яъне

аз ибтидо то охири салтанати шайбониён, дар ихтиёри ҳокимони ҳамин сулолаи суннимазҳаб воқеъ гардида буд. Аз ин рӯ мо қарор дорем, ки аҳли адаби ин вилоятро бештар дар пайвастигӣ доираҳои адабии Мовароуннаҳр аз назари тадқиқ гузаронем.

Мувофиқи маълумоти маъхазҳо дар нимаи аввали асри XVI дар ин вилоят ҳаёт ва фаъолияти эҷодии зиёдтар аз 20 нафар аҳли адабу фазл (аз он чумла, Мавлоно Камолиддини Абулхайр, Мавлоно Ховарӣ, Мавлоно Шайдо, Мавлоно Абдӣ, Мавлоно Фазой ва чанд тани дигар) чараён доштааст. Нисорӣ доир ба аҳволу ашъори Ховарӣ мегӯяд, ки «Мавлоно Ховарӣ бо вузарон замон мубоҳаса ва мучодала дошт». Ховарӣ як мудлати муайян дар назди ҳокими Балх Одилшоҳ хизмат намудааст. Дар давоми ин хизмат мавридҳои будааст, ки мансабдорони золим ва беинсофи ҳукуматро қадху зам гӯяд. Чунончи, вай дар хусуси яке аз мансабдорони мунофиқ ба Одилшоҳ ин тарз мекунад:

Аз зиёновариш халқ ба танг
В-аз дилаш то ба забон сад фарсанг.²⁰⁶

Ховарӣ ба гуфти Нисорӣ, ки бо ӯ мулоқот доштааст, дар сини пиронсолӣ дар Балх вафот мекунад²⁰⁶.

Нисорӣ аз хусуси аҳвол ва тарзи каломи Шайдо менависад, ки ӯ «мачмаи фазоил буд. Пайваста ба улуми ақлӣ ва нақлӣ иштиғол менамуд... Ва аз шуарон қадим ва ёрони надим буд. Дар майдони шоирӣ гӯи суханро аз акрон мерабуд. Аксар каломаш мазохомез аст. Татаббӯи «Гулистон» намуда»²⁰⁷. Аз ин маълумот натиҷае бояд гирифт, ки воқеан Шайдо шоирӣ барҷастан замонӣ худ будааст ва дар ҷавоби «Гулистон»-и Саъдӣ асаре эҷод кардааст. Вале ин асари Шайдо ҳоло пайдо нест. Нисорӣ дар бораи Фазой низ ба сифати адиби маъруф ва дузабонаи замон менависад, ки «ашъори форсӣ ва туркиш бисёр аст ва маснавии «Нозу Нибъ» гуфта»²⁰⁸. Аммо мо аз сарнавишти ин маснавии Фазой низ чизе намедонем.

Вилояти Балх дар нимаи дууми асри XVI бо Мовароуннаҳр бештар алоқаи мустаҳкам пайдо карда, ба яке аз вилоятҳои асосӣ ва марказҳои сиёсии давлати Шайбониён табдил ёфт. Мувофиқи маълумоти маъхазҳо аз чумла, маълумоти тазкирани Мутрибӣ, дар нимаи дууми асри XVI дар ин вилоят фаъолияти эҷодии 23 нафар аҳли фазлу адаб ҳамчун Авҷӣ, Баҳрии Балхӣ, Танҷии Балхӣ, Юсуфи Балхӣ, Қоматии Балхӣ, Турдии Балхӣ, Губорини Балхӣ ва чанд тани дигар чараён доштааст²⁰⁹. Харчанд эҷодиёти як қисми ин адибон дар даврони гуногуни ҳаёти худ дар марказҳои адабии Бухоро (Авҷӣ, Танҷӣ, Муҳиббӣ), Самарқанд (Баҳрӣ, Курбӣ) ва доираҳои адабии Ҳиндустон (Ҷонии Кобулӣ, Рашхӣ Балхӣ, Ғелақӣ) чараён доштанд, вале давран асосии ҳаёту эҷодиёти онҳо зиёдтар дар вилояти Балх гузаштааст.

Чунон ки мебинем, мувофиқи маълумоти маъхазҳо дар асри XVI дар вилояти Балх зиёдтар аз 43 нафар аҳли адаби замон эҷод кардаанд. Аммо аз мероси адабии онҳо то замони мо танҳо ашъори парешон расидааст. Чунончи, дар тазкирани Мутрибӣ аз Авҷӣ

як рубой, Бахрӣ як ғазал, Чонӣ як ғазал, Ятимӣ як ғазал, Муҳиб-
бӣ як ғазалу як рубой, Муштоқӣ як ғазал, Мирзо Фарҳод ду ға-
зал, Солеҳ як рубой, Заҳир як ғазал, Ғелақӣ як ғазал ва як ру-
бой, мундариҷанд ²¹⁰.

Ҳаман ин ашъори парешон аз ҷиҳати мазмуну мундариҷа ва
ғояи худ як ҳел нестанд. Дар байни 43 адиби ин вилоят 11 нафар
(ба монанди Мавлоно Фазой, Мавлоно Зинатӣ ²¹¹, Юсуфи Балхӣ,
Муштоқии Хисорӣ, Курбии Ҳасоч, Қоматии Балхӣ, Туробии Ко-
булӣ, Танҷини Балхӣ ва Ғуборини Балхӣ) намояндагони аҳли санъа-
ту ҳирфат буданд ²¹². Ин далел аз равиши адабиёти шахрию ху-
нармандии ин вилоят шоҳид аст.

Вилояти Балх ҳарчанд дар Хуросон аст, вале адабиёти он аз
ҷиҳати инкишофи мазмуну хусусиятҳои сабқ бо доираи адабии
Бухоро ниҳоят монанд аст. Махсусиятҳои доираи адабии Бухоро
дар боло тавсиф гардидаанд. Дар нимаи дуюми асри XVI ин ху-
сусиятҳои муштаракӣ доираҳои адабӣ бештар зохир гардидаанд.
Шояд ин ҳолат яке аз зухуроти сиёсати Абдуллоҳон бошад, ки
мувофиқи он вилоятҳои асосӣ ба ҳукумати марказӣ бештар то-
беъ мегардидаанд.

Аз марказҳои дигари хурди адабие, ки дар пешрафти ҳаёти
адабии Мовароуннаҳр ҳиссае дорад, вилояти Тошканд аст. Дар
Шаҳрухиви Тошканд ҳанӯз аз солҳои 20—30 асри XVI маҷлисҳои
адабӣ вучуд доштанд. Дар атрофи ҳокими Тошканд Келдимуҳам-
мадхон, ки ба илму маданият назар ба падари худ Суюнҷоҳахон
бештар аҳамият меод, як зумра аҳли илму адаб ҳамчун Чало-
лиддини Юсуф, Зайниддини Восифӣ, Мавлоно Қатилӣ, Ҳамиди
Шошӣ ва Абдулғаффори Тошкандӣ ҳам омада буданд. Мувофи-
қи маълумоти маъхазаҳо аз ҷумла «Бадоеъ-ул-вақоеъ» ва «Музақ-
қир-ул-вақоб» дар ин вилоят дар нимаи аввали асри XVI 8 нафар
аҳли илму адаб умр ба сар бурдаанд, ки як қисми онҳоро дар бо-
ло ном бурдем ²¹³. Дар нимаи дуюми асри XVI дар ин вилоят му-
вофиқи маълумоти Мутрибӣ фазолияти адабии зиёда аз 15 нафар
аҳли илму адаб ба мисли Чалили Тошкандӣ, Дардӣ Тошкандӣ,
Дайри Тошкандӣ, Мавлоно Муфлисӣ, Мавлоно Садри, Мавлоно
Собирий, Шўҳратии Оҳангаронӣ ва Сомонии Тошкандӣ чараён ёф-
тааст ²¹⁴. Аммо аз мероси ин адибон ҳам ба ҷуз ашъори парешон
боқӣ мондани ягон асари алоҳида ва ё девони ашъоре то ҳол маъ-
лум нест. Дар ин вилоят аз 15 адиби нимаи дуюми асри XVI Муф-
лисӣ, Тиркашӣ, Забтӣ ва Лофӣ, яъне чор нафар намояндагони аҳ-
ли санъату ҳирфат будаанд. Як нуктаи ҷолиби диққат он аст, ки
аксари адибони Тошканд ҳамчун Муфлисӣ, Файзӣ, Садри, Собирӣ,
Забтӣ, Лофӣ, Самонӣ, Содикӣ ва Шўҳратӣ асосан дар Самар-
қанд таҳсили илму тақмили камол намудаанд ²¹⁵. Шояд аз ҳамин
сабаб бошад, ки барҷастатарин хусусиятҳои ашъори парешон
адибони ин вилоят назар ба Бухоро бештар бо маркази адабии
Самарқанд умумият дорад. Яъне дар ин вилоят низ адабиёти
шахрию доираҳои хунармандӣ мисли Самарқанд инсбат ба ада-
биёти дарборӣ нуфузи бештар дорад. Исботи ин мулоҳиза мазмун
ва мундариҷаи ғоявии ашъори парешони аксари адибони ин ви-

лоят ва аз ҷумла ашъори Садри ва Шўхратист²¹⁶. Дар ашъори парешони ин шоирон аҳволу омоли аҳли ҳирфат зиёдатар ифода ёфтаанд.

Дар ин аср Хисор низ яке аз вилоятҳои калони давлати Шайбонӣ буд. Аз ин вилоят ҷаид шоир ҳамчун Муштоқии Хисорӣ, Ҳучумии Хисорӣ, Ҳирғоҳии Хисорӣ ва монанди инҳо дар ҳаёти адабии Самарқанд, Бухоро ва Балх ширкат доштанд. Ҷуз ин, ба қавли Мутрибӣ, дар ҳуди вилояти Хисор зиёда аз 8 нафар аҳли ғазлу адаб ба мисли Дўсти Хисорӣ, Зардақии Хисорӣ, Узрии Хисорӣ, Туруқии Хисорӣ ва Ҳуррамии Хисорӣ эҷод намудаанд ва як маҳфили адабии ҳоса доштаанд²¹⁷. Аз байни ин 8 адиб чор нафар: Ҳурраӣ, Ғаюрӣ, Ҳучумӣ ва Ҳирғоҳӣ намоёнанд табақаи поёни иҷтимоӣ ва аҳли ҳирфат буданд. Аз мазмун ва мундариҷаи мероси дар тазкираҳо омадаи ҳамаи шоирони Хисор натиҷае бар меояд, ки як хусусияти барҷастаи эҷодиёти ин адибон, пеш аз ҳама, дар бештар гуфтани шеърҳои «ҳазлу мутонбаомез» будааст, ки ин имтиёзо ро дар асрҳои минбаъд низ мушоҳида мекунем.

Дар ҳаёти адабии Мовароуннаҳри асри XVI аҳли адаби Бадахшон ҳам сахми маълуме гузоштааст. Аз шоирони ин диёр 7 нафар (ба монанди Ҳалили Бадахшонӣ, Абдусамъди Бадахшонӣ, Раинақӣ, Улаҳӣ, Вокифӣ, Мухлисӣ ва Назрин Бадахшонӣ) дар марказҳои адабии Самарқанду Бухоро иштирок менамуданд²¹⁸. Дар ҳуди Бадахшон дар назди ҳокимони он — Сулаймоншоҳу Иброҳимшоҳ аҳли адаби замон — Амонӣ, Лаълӣ, Саной ва Собитӣ хизмат намуда, ба ин васила дар он ҷо як навъ тарҳи маҳфили адабӣ гузоштаанд²¹⁹. Аммо аз осори дар тазкираҳо дарҷёфтаи адибони Бадахшон ошкор нашуд, ки ин маҳфил аз дигар доираҳои адабии Мовароуннаҳр бо кадом хусусиятҳо тафовут дорад.

Дар ҳаёти адабии Мовароуннаҳри ин аср адибони Фарғона низ нақше доранд. Нисорӣ дар тазкираи худ аз адибони ин диёр ба аҳволу ашъори 8 нафар (ҳамчун Ҷозили Андиҷонӣ, Боқии Қосонӣ, Насибии Андиҷонӣ, Иброҳими Андиҷонӣ, Мавлоно Сағӣ, Қудсии Фарғонӣ, Садри Андиҷонӣ)²²⁰ ва Мутрибӣ ба аҳволу ашъори 6 нафар (мисли Пояндаи Аҳсий, Файзии Қосонӣ, Даони Андиҷонӣ, Убурии Мурғиноӣ, Ломеии Андиҷонӣ ва Меҳнатии Мурғиноӣ)²²¹ ғазлу бобе тахсис карданд. Аз маълумоти тазкиранависон ва ашъори парешони ин адибон ошкор аст, ки дар байни онҳо мероси Пояндаи Аҳсий ва Файзии Қосонӣ аз ҷиҳати мазмун ва мундариҷа бештар ҷолибанд.

Ба ин тарик, баъд аз тадқиқи доираҳои адабии Хуросону Мовароуннаҳр ва санҷиши умдатариин мушаххасоти ин доираҳо ба хулосаи зерин омадем:

Дар Мовароуннаҳру Хуросони асри XVI се доираи адабии асосӣ: ҳавзаи адабии Ҳирот, маркази адабии Самарқанд ва доираи адабии Бухоро мавҷуд буданд. Ин доираҳои адабӣ дар байни худ робитан қавӣ доштанд. Онҳо бо вучуди бисёр ҷиҳатҳои умумии анъанавӣ, ҳар кадом ҷанбаҳои ҳосае низ доштанд, ки аз ин ҳусус дар ҷой ва мавридҳои худ сухан рондем. Ҳавзаи адабии Ҳирот аз ибтидои асри XVI сар карда, то охири солҳои ҷилуми ин аср асо-

сан пароканда гардид ва аз ҳисоби намоёндагонии ин ҳавза доираҳои адабии Самарқанду Бухоро ва Хинд ғанӣ шуданд.

Дар ҳавзаи адабии Хирот ҳудуди адабиёти дарбориро берун аз дарбориро пайдо кардан бисёр душвор аст ва доир ба сабаби ин ҳолат дар ҷои худ мо мулоҳизаҳо рондем. Дар аҳди Ҷамшиди охир қадри аҳли адаб як дараҷа вучуд дошта бошад ҳам, аммо дар замони сафавиён ин қадр ҳеле паст шуд ва шоирони махсусан сунимазҳаб саҳт таъкиб шуданд. Яке аз сабабҳои ин ҳолат шиддат ёфтани таассуботи динӣ буд.

Дар доираи адабии Самарқанд дар нимаи аввали асри XVI мактеби адабиёти шахрии доираҳои ҳунармандӣ бисёр калон буд. Дар нимаи дуюми ин аср ҳам, гуфтан мумкин аст, ки асосан ҳамин мактеби адабиёти номбурда нигоҳ дошта шуд. Аммо дар доираи адабии Бухоро, ки маркази сиёсии давлатии Шайбониён буд, адабиёти дарборӣ дар паноҳи ҳукуматдорон бештар шӯҳрат дошт. Харчанд адабиёти берун аз дарбор ва шахрии доираҳои ҳунармандӣ дар байни табақаи боло ба дараҷаи адабиёти дарборӣ шӯҳрат надошт, вале он дар миёни табақаи поёни иҷтимоӣ бо мазмуну мундариҷа ва ғояи баланди халқии худ таъсири бузургеро соҳиб буд.

Доираҳои хурди вилоятҳои Балху Тошканд бо равиш ва махсусиятҳои худ доираҳои тамоми мустақили адабӣ набуданд. Адабиёти вилояти Балх зиёдтар дар зерин таъсири доираи адабии Бухоро ва Тошканд бештар таҳти таъсири ҳавзаи адабии Самарқанд қарор гирифта буданд. Маҳфилҳои адабии Ҳисору Бадахшонро низ маҳфилҳои мустақил гуфтан мумкин нест. Ин маҳфил ва доираҳои хурди адабӣ асосан таҳти таъсири доираҳои бузурги адабӣ буда, ба мисли шоҳаҳои як дараҷаи азим нашъунамо доштанд. Доираҳои калони адабии Хирот, Самарқанд ва Бухоро бошанд, аз ҷиҳати хусусият ба якдигар омезиш ёфта, яке дигареро такмил меоданд. Аз ин ҷиҳат ин доираҳои адабро аз як дигар ҷудо ва танҳо омӯختан мумкин нест. Дар алоҳидагӣ омӯхтани ин доираҳои адабӣ метавонад, ки муҳаққиқро ба ҳулосан ноқису яктарафа оварда, аз муҳимтарин хусусиятҳои процесси адабии асри XVI ғофил гузорад.

Бинобар ин доираҳои адабии номбурда дар алоқамандӣ ва робитаи зичи якдигар тадқиқ гардиданд.

Робитан
адабии шуарон
Мовароуннахру
Ҳиндустон

Яке аз ҳодисаҳои адабӣ, ки дар ин аср бештар вусъат ёфт, дар натиҷаи дар Мовароуннахру Хуросон душвор гардидани шароити адабӣ эҷодӣ ба сӯи Ҳиндустон сафар кардани адибон буд. Баъд аз дар Ҳиндустон таъсис ёфтани давлати Темуриён,

ҳукуматдорони ин сулола дар мустаҳкамӣ афзудани иқтидори шӯҳрати давлати худ ба пешравии илм, маданият ва адабиёт ғамхориҳои зиёд намуданд. Онҳо дар сиёсат ва идораи давлат бештар ба «вилоятиён» таъия мекарданд ва ба адибони вилоятӣ лутфу марҳаматҳои фаровон зоҳир намуда, шароити хуби эҷодӣ муҳайё мекарданд. Шӯҳрати ин қадрдонӣ лутфу марҳаматҳои темуриёни Хинд дар сарзаминҳои гуногун, аз ҷумла дар Хуросону Мовароуннахр паҳн мешавад. Ин буд, ки аз Мовароуннахру Хуросон ба умеди лутфу марҳамат, мансаб ва умуман ривочи эҷодӣ худ ади-

бони бисъёре ба доираҳои адабии Ҳинд рӯй меоваранд. Мувофиқи маълумоти маъхазҳо дар нимаи аввали асри XVI таъхо аз Мовароуннаҳр ба Ҳиндустон зиёда аз 30 нафар аҳли илму адаб (ҳамчун Боязиди Пуронӣ, Шайхони Муаммой, Фозили Андиҷонӣ, Мавлоно Ҷонӣ, Ҳочаи Барако, Ҳоча Ҳусайни Марвӣ, Абдурахмони Мушфиқӣ, Қосими Арслон, Қосими Қохӣ, Мансури Табретӣ²²² ва дар нимаи дуюми ин аср зиёда аз 50 нафар адиби гуногунтабақаю масалак (ба монанди Боқии Анҷуми, Одамии Самарқандӣ, Тарзии Самарқандӣ, Қафшии Бухорӣ, Орифи Бухорӣ, Қадрии Насафӣ, Сомонии Тошкандӣ, Доии Андиҷонӣ ва Мутрибии Самарқандӣ)²²³ ҳиҷрат мекунад. Як қисми зиёди ин адибон дар доираҳои адабии Ҳинд эътибор пайдо намуда, ба мансабу ҷойҳои баланди эҷодӣ мерасанд ва дар назди ҳукуматдорони теҳруй бисъёр муаззаз мегарданд. Чунончи, Нисорӣ дар мартабаю шўҳрати ашъори Қосими Қохӣ менависад, ки «ашъори ширинширо тўтиёни Ҳинд ба ҷои шакар ба қор мебарданд»²²⁴. Мутрибӣ дар боран дар Ҳиндустон ба эҳтиромӣ баланди ҳукмрони мамлакат сазовор шудани Нисорӣ Бухорӣ навиштааст, ки вай «ба Ҳинд равона гардид ва дар назди Акбарподшоҳ муаззаз буда»²²⁵. Нисорӣ онд ба аҳволу ашъори Ҳоча Ҳусайни Марвӣ менависад, ки ӯ «валади Ҳоча Мирдўсти девон аст. Муддате дар Бухоро ба таҳсили улум иштиғол намуда... Дар назди салотиини Бухоро муаззаз буд. Тўтии таъаш ба шакарестони Ҳинд монд гашта, ҳавои Ҳинд намуд. Чуи ба маҷлиси Ҳумоюнподшоҳ мушарраф гардид, толаш баландӣ қард, аз ҳубут ба сууд ҳаракат намуд ва дар маҷлиси иззат муқим гашт. Салотин ба назари муҳаббат ўро нигариста, ба мансаби олии садорат мумтоз ва сарфароз гардонданд»²²⁶. Аммо аз ҷиҳати таркиби иҷтимоӣ аксари адибони ба Ҳиндустон рўйоварда намоёндагонӣ табақаи ҷойи иҷтимоӣ буданд ва онҳоро ба Ҳинд на таъхо орзуи авҷу барор ва шўҳрати эҷодӣ, балки саҳтии зиндагонӣ, тағии шароити вилоят ва дарди мўҳтоҷӣ оварда буд. Масалан, Мутрибӣ аз беқадри ва аҳволи ногувори Одамии Самарқандӣ менависад, ки ин шоир бад-ин ҷиҳат «мутаваҷҷеҳи Ҳинд шуд. Дар он ҷо ўро ба қадр ғано даст дода. Чанд гоҳе ба шодмонӣ ва шодқомӣ умр гузаронида»²²⁷. Ин муаллиф аз ҳусуси ҷиғанагии аҳволу ашъор ва сабаби ба Ҳиндустон ҳиҷрат намудани шоири аҳли қасаба Қафшии Бухорӣ маълумот оварда таъкид мекунад, ки «ба ҷиҳати адаби қифояти маош тўтии таъаш майли шакарестони Ҳинд намуд». Ў ба тасдиқи фикраш байти ҷойиро аз гуфтаи худӣ шоир меорад:

Дар ин диёр ҷу беқадр гаштай, Қафшӣ,
Бис, ки ҷониби Ҳиндустон ба сайр равам²²⁸.

Нисорӣ дар боран аҳволи маиши Боязиди Пуронӣ, ки муддати муайяне дар Бухоро умр ба сар мебард, менигорад, ки ин шоири муҳочир «ба воситаи тағдастӣ ва адаби асбоби маош ба Ҳинд рафт ва аҳли он ҷо мақдамашро ғиромӣ шумурданд ва сўхбаташро мугтанам донишанд»²²⁹.

Аз маълумоти маъхазҳо бар меояд, ки як зумра адибони Мовароуннаҳр ба Ҳиндустон на таъхо ба иллати адаби асбоби маошӣ

зиндагӣ ва сахтии шаронти диёри худ, ийчуни ба мақсади тақмилу тавсияи дониш, сӯхбат бо афозилу амочиди кишвар ва бо оғзои ороستانی маҷлисҳои илмӣ адабӣ низ сафар намудаанд. Аз ҷумлаи ҷуни адибоне, ки ба Ҳинд сафар кардаанд, Ҷоили Андиҷонӣ, Мавлоно Саҳмӣ, Тарзӣ Самарқандӣ, Содиқи Самарқандӣ ва Орифӣ Бухороӣ буданд²³⁰.

Бо вучуди ин аксари адибони ба Ҳинд сафар кардаи Мовароуннаҳр намоёндагони табақаи поён буда, ба он диёр «ба ҷиҳати адаби асбоби маош» ва сахтии шаронти зиндагӣ ҳичрат намудаанд. Бисёрини ин адибон бо эҷодиёти худ дар доираҳои мухталифи адабии Ҳиндустон иштирок карда, дар устувор гардидани робитаи адабии халқҳои Мовароуннаҳру Ҳиндустон саҳми арзанда гузоштаанд ва охирулаҳр дар вилоятҳои ҷудогонан он кишвар мадфун гардидаанд. Аз ин қабил адибон ба ватани худ таъхир иддаи каме ба мисли Ниёзӣ, Нисорӣ, Тарзӣ, Мушфиқӣ, Орифӣ, Форигӣ, Доин Андиҷонӣ ва Содиқи Самарқандӣ баргаштаанд²³¹.

Робитаи илмӣ адабии халқҳои Мовароуннаҳру Ҳиндустон, махсусан дар нимаи дуюми асри XVI бештар сурат пазируфт. Дар ин давр дар байни давлатҳои Шайбонӣи Мовароуннаҳру Темурӣи Ҳинд муносибатҳои дипломатӣ, савдо ва рафтуоии аҳли илму адаб ба воситаи Афғонистон ҳеле пурқувват гардид. Дар байни ҳукуматдорони ин ду кишвар Ҷалолиддин Акбар (1556—1605) ва Абдуллоҳон муносибати дӯстона идмо дошт. «Муносибати байни Ҷалолиддин Акбар ва Абдуллоҳон,— менависад А. Мирзоев,— ба алоқаи тичорати ва адабии байни Мовароуннаҳру Ҳинд низ баътаъсир намондааст»²³².

Воқеан шохиди пурқувват гардидани ин робитаи адабӣ, дар ин давр дар доираҳои адабии Ҳиндустон иштирок намудани зиёда аз 52 нафар шоири Мовароуннаҳр ва дар ҳудуди як таъҷирани Мутрибӣ дарҷ ёфтани аҳволу ашъори зиёда аз 28 нафар адиби форсизабони Ҳинд ҳамчун Файзии Даканӣ, Фидоии Ҳиндӣ, Шерии Ҳиндӣ, Азҳарии Дехлавӣ, Зоҳирии Гучротӣ, Ҷаъфарии Ироқӣ, Шеърин Мултонӣ ва Тӯлауии Кашмирӣ²³³.

Ба ҷуз ин дар ин давр дар мадраса ва доираҳои адабии Мовароуннаҳр аз аҳли фазл ва шуарои форсизабони Ҳинд бисёр касон таҳсил илм намуда, дар равнақи адабии ин кишвар иштироки фаъол доштанд (ҷунончи, Алифӣи Шомӣ, Бодии Кашмирӣ, Абдусаломӣ Кашмирӣ ва Размӣи Ҳиндӣ)²³⁴. Дар ин замина дар байни аҳли адаби Мовароуннаҳру Ҳинд муқотибаҳои адабии дӯстона, иншоӣ татаббуоти ҷавобияҳои ашъорӣ якдигар ҳеле раванк ёфт. Ҷунончи, Мутрибӣ дар зикри малик-уш-шуарои дарбори Акбарподшоҳ Ҷамолӣи Файзии Даканӣ (1547—1596) таъкид мекунад, ки «ешон ба мартабаи уламои бузург расида. Дар фанни шеър бағоят зуфунуи буда ва аз ҳамаи саноси шеърӣ ва бадоси фикрӣ бохабар. Фақир девони абъёти ўро тамоми китобат кард, бағоят ашъорӣ ҷоифизо ва маонии дилкаш мутолиа намуд. Ба ҳазрати Маҳдуми Хасанхоҷаи Нисорӣ гонбона тариқи муҳаббатро паймуда, аз вилояти Ҳинд абвои муросалат кушуда»²³⁵. Файзӣ дар зимни ин мактубу ду байт қитъа ва як ғазали худро ба Бухоро мефиристад ва аз

шуарои Мовароуннаҳр ҷавоби ин ғазал металабад. Матлаи ғазали Файзӣ ин аст:

Ман ба роҳе меравам, к-он ҷо кадам номаҳрам аст
В-аз мақоме ҳарф меғӯям, ки дам номаҳрам аст.

Ба ин ғазал ҳуди Нисорӣ ҷавоб меғӯяд, ки матлаи ғазалаш ин аст:

Мезанӣ, эй дил, дам аз ҷое, ки дам номаҳрам аст,
По манех дар маҳфиле, к-он ҷо кадам номаҳрам аст ²³⁶.

Мутрибӣ дар зикри Хоча Хусайни Саной, ки дар Машҳад тавааллуд ёфта, дар Бухоро таҳсили илм намуда ва дар Ҳинд нашъунамо кардааст, менависад: «ӯ аз шуарои хушгӯи беназир аст. Гуфтораш аҷоиб дилпазир ва фанни шеърро некӯ медониста. Аз соири ғазои баҳраманд буда... Ашъори зебо ва қасидаи ғарро дорад. Аз Ҳинд «Қоринома» ном қасида гуфта ба Мовароуннаҳр фириристода ва дар ӯ адади якеро то сад ба тартиб дарҷ карда ва аз шуарои истифҳои ҷавоб намуда» ²³⁷.

Матлаи қасидаи Саной ин аст:

Яке назар ҷу фикандӣ аз он ду наргиси шалло,
Шудааст ҷорағари ман эн қайди панҷан савдо.

Ба ин қасида низ аз шуарои Мовароуннаҳр Хоча Хасани Нисорӣ ҷавоби санъаткоронае гуфта, адади садро дар камтар аз абиёти Саной дарҷ мекунад. «Фақир,— менависад Нисорӣ,— татаббӯи мазкур намуда ва адади «сад»-ро дар камтар аз абиёти ӯ дарҷ карда ва матлааш ин аст:

Эн як қанон ду ҳаддитаи босе, ки хаста ба дилҳо,
Ба ҳонан дили бечора гашта панҷара пайдо» ²³⁸.

Нисорӣ ин қасидаи ҷавобияро ба Ҳинд мефиристонад.

Мутрибӣ дар зикри аҳволу ашъори Муроди Самарқандӣ хабар медиҳад, ки ин шоири забардаст дар ҷавоби қасидаи «Қашмир»-и Файзии Даканӣ қасидаи ғаррое гуфтааст. Матлаи қасидаи Файзӣ ин аст:

Ҳазор қофилан шавқ мекунад шабгир,
Ки бори айш кушода ба арсан Қашмир ²³⁹.

Дар қасидаи Файзӣ манзараҳои дилрабо ва неъматҳои фаровони Қашмир васф шуда, аз рӯзҳои аввали иншо гардидаи худ шӯҳрати азиме дошт. Муродӣ дар ҷавоби ин қасида ба номи Абдуллоҳони шайбонӣ қасидаи мувашишае гуфта, ба қавли Мутрибӣ «пои суҳанро ба дараҷае расонида, ки аксар саноеи шеър ва бадоеи фикр ва асрори улум аз ӯ мафҳум ва маълум мегардад». Матлаи қасида ин аст:

Кунун, ки ҷарх нас аз қариҳо ба сад таъбир
Қашид баҳри нишоти ту соябони ҳарир ²⁴⁰.

Ба қасидаи «Қашмир»-и Файзӣ Хоча Ҳасани Нисорӣ ҳам ҷавоб гуфта дар кнёси манзараҳои Қашмир, хубиҳои обу ҳаво, анвои неъматҳо ва фазилатҳои аҳли қамолӣ Бухороро насфу ситоиш мекунад, ки матлаи қасида ин аст:

Агарчи рашик бихишт аст арсан Қашмир,
Чу ҳокм ноки Бухоро набошадан назир²⁴¹.

Ҳамчунин Содиқи Самарқандӣ ба ғазали Урфии Шерозӣ, Муъини Самарқандӣ ба ғазали Мӯхташам Қошӣ ва Хирғоҳии Нисорӣ ба рубоии Мӯхташам ҷавобҳои бисёр сазовор гуфтаанд²⁴², ки аз ин хусус дар фасли татаббуоти шoirон сухан меронем.

Дар адабиёти ин давр бештар дар натиҷаи аз Мовароуннаҳр гурӯҳ-гурӯҳ ба Ҳиндустон сафар ва азми ҳичрат кардани аҳли илму адаб ва аз он диёр бевосита ба Мовароуннаҳр ирсол намудани ашъори фахрия, қасидаҳои «Қорнома», «Қашмирия» ва амсоли нисҳо як силсила шеърҳо иншо шуданд, ки дар онҳо обу ҳокми Мовароуннаҳр ва манзараҳои дилкаши он кишвар ситоиш ёфтаанд. Ин шеърҳо дар дили хонанда эҳсоси меҳр, дилбохтагӣ ва муҳаббатро ба кишвари худ, маҳбубагонии дилрабо ва манзараҳои зебон он бедор мекунад. Дар адабиёти классикӣ то қунун низ чунин шеърҳо бисёранд. Масалан, шеъри «Ҳар бод, ки аз сӯи Бухоро ба ман ояд — Бо бӯи гулу мушқу насими суман ояд», қасидаи «Бӯи чӯи Мулиён ояд ҳаме — Еди ёри меҳрубон ояд ҳаме»-и устод Рӯдакӣ ва ашъори дар тасвири манзараҳои Мовароуннаҳр гуфтаи шoirон аз қабилӣ чунин шеърҳоанд. Дар асри XVI, ки аҳли адаб ба сабаби душвории шароити Мовароуннаҳр ва бар акси ин дар Ҳинд таъсис ёфтани давлати мусулмони Темуриён ватани худро воғузошта гурӯҳ-гурӯҳ ба Ҳиндустон сафар мекарданд, мазмун ва мундариҷаи ғоявии чунин шеърҳо моҳияти махсуси кишвардӯстӣ касб мекунад. Ба ин маънӣ Мутрибӣ дар зикри Содиқи Самарқандӣ аз сафари Ҳинд баргаштани адибро шарҳ дода менависад, ки «баъд аз он мувофиқи ҳадиси ҳуббул ватан мин ал-имон озими маскани маътуф гардида, бад-ин диёри хайросор ташриф оварда буданд»²⁴³.

Мутрибӣ дар фасли аҳволи Ҳумин Самарқандӣ, ки абадан дар мулки худ зистаиро ният дошт, менигорад:

Намеравам сӯи Ҳинду надорам ин савдо,
Чаро ки ҷилваҳои ёри ман Самарқанд аст.
Забони тӯтӣ табъам шакарфишон гашта,
Ки нахлӣ қомати ўро ҳама самар қанд аст²⁴⁴.

Восифӣ низ дар манзуми «Сифати мулки Тошқанд» мегӯяд:

Он диёре, ки хубияш ҳаме ҷо,
Гашта собит ба мардуми дово.
Ваҳ ҷӣ мулке, ки раван ризвон,
Шудааст аз ҳяҷолаташ пинҳон.
Ҳарки бошад дар ин диёр муқим,
Ёд норад дигар зи худди наъим.
Мурдан ин ҷо бувад босе хуштар,
Ки бувад энди кас ба ҷон дигар²⁴⁵.

Муҳаммадзамони Бадахшони аз сахтиҳои беруи аз ватан хонабар-
дӯшу саргардон гаштан дилгир шудааст ва орзуе дорад, ки дар
огӯши ватани худ ба шодмонӣ умр ба сар барад. Рубоии ӯни ба
ҳамин маънист:

То чанд ба кӯху дашт хайрон бошам,
Чун булбули шӯрида дар фиғон бошам.
Рузе бошад, ки ҳамчу гул хандазанон,
Дар гушан гулшани Бадахшон бошам ²⁴⁶.

Шоирони форсизабони Хинд дар чанде аз ашъори худ, ки барои
ҷавоб гуфтан ба шоирони Мовароуннаҳр фиристода буданд, бо
санъаткориҳо обу хок ва манзараҳои зебои Хиндро ситуда, афза-
лияти оиро аз шаҳрҳои Мовароуннаҳр тарҷеҳ додаанд. Дар ҷавоби
ин шеърҳо шуарони Мовароуннаҳр дар ситониши кишварии худ як
силсила шеърҳо офариданд.

Шоирон дар ин шеърҳо тавассути бағоят ҷозиб ба ҷилва овар-
дани манзараҳои табииат, дашту даманҳои гулпӯш, заминҳои серҳо-
сил ва ашхоси фозилу донои кишвар дар дили хонанда ба диёри
худ эҳсоси муҳаббатро ангехтаанд. Чунончи, ин ҳолатро дар ҷа-
воби қасидани «Қашмир»-и Файзӣ гуфтаи Муроди Самарқандӣ ²⁴⁷
ва Ҳоҷа Ҳасани Нисорӣ мутолиа менамоем. Файзӣ дар қасидааш
манзараҳои Қашмирро ситудааст. Нисорӣ қасидани худро дар вас-
фи Бухоро иншо кардааст, ки ин чанд байт намуна аз он аст:

Агарчи рашқи бихишт аст арсан Қашмир,
Чу ҳоки ӯи Бухоро набошадан назир...
Чу иштиқоқ Бухоро намуда турраи баҳор,
Ки қонӣ или бувад назди олими таҳрир...
Ба соии гулча аноран шукуфтаву хлдон,
Даҳони писта чу тунги шакар бувад анҷир.
Муганине, кӣ бинӯшад эн оби ангураш,
Ба ҷуз маҳони Ҳусайнӣ намекунад таҳрир ²⁴⁸.

Восифӣ зебоиҳои табииати ғусункор, обу ҳоки гуворо, боғоти
рӯҳфизо, анвои дарахту гулҳо, сабзаву мевачоти Мовароуннаҳрро
бо маҳорати баланд тасвир мекунад ва бо ҳамин дар қалби хо-
нанда ба ин мулки зебо бештар муҳаббат мепарварад. Ин чанд
байт аз он манзуми шоир аст:

...Ҳоки ӯи он чунон ки то бояд,
Абри раҳмат бар ӯ ҳамеборад.
Боду ҳокаш ҳаме барад ба фалак,
То қунад тӯтиёи ҷашми малак.
Е ба ҷанинат барад, ки ризвонаш,
Қунадаш атр хуру тилмонаш...
Васфи боғоти ӯ қунам бунӯд,
Ки бихишту Ирам равад аз ёд...
Сурхгулҳош бар фарози ҷаман,
Ҳаст чуи нори водии Яман.
Балки гулбун ба тарфи Анҳораш,
Шаҷарулаҳзор асту гул норош.
Ғунча к-аз гулбун омада беруи,
Ҳуми сабаест нурман гулгун...
З-он бувад сад ҳазор гулча ғузуи,

Ба қасидаи «Кашмир»-и Файзӣ Хоча Ҳасани Нисорӣ ҳам ҷавоб гуфта дар киёси манзараҳои Қашмир, хубиҳои обу ҳаво, айвон неъматҳо ва фазилатҳои аҳли қамолӣ Бухороро васфу ситоиш мекунад, ки матлаи қасида ин аст:

Агарчи раиқи бихишт аст прсаи Қашмир,
Чу ҳоки покӣ Бухоро набошадан назир ²⁴¹.

Ҳамчунин Содиқи Самарқандӣ ба ғазали Урфии Шерозӣ, Мӯъминӣ Самарқандӣ ба ғазали Мӯхташамъ Қошӣ ва Хиргоҳии Ҳисорӣ ба рубони Мӯхташамъ ҷавобҳои бисёр сазовор гуфтаанд ²⁴², ки аз ин ҳусус дар фасли татаббуоти шоирон сухан меронем.

Дар адабиёти ин давр бештар дар натиҷаи аз Мовароуннаҳр гурӯҳ-гурӯҳ ба Ҳиндустон сафар ва азми ҳичрат кардани аҳли илму адаб ва аз он диёр бевосита ба Мовароуннаҳр ирсол намудани ашъори фахрия, қасидаҳои «Қорнома», «Қашмирия» ва амсоли нисҳо як силсила шеърҳо иншо шуданд, ки дар онҳо обу ҳоки Мовароуннаҳр ва манзараҳои дилкаши он кишвар ситоиш ёфтаанд. Ин шеърҳо дар дили хонанда эҳсоси меҳр, дилбохтагӣ ва муҳаббатро ба кишвари худ, маҳбубагонӣ дилрабо ва манзараҳои зебои он бедор мекунад. Дар адабиёти классикӣ то кунун низ чунин шеърҳо бисёранд. Масалан, шеъри «Ҳар бод, ки аз сӯи Бухоро ба ман ояд — Бо бӯи гулу мушқу насими сӯман ояд», қасидаи «Бӯи ҷӯи Мӯлиён ояд ҳаме — Еди ёри меҳрубон ояд ҳаме»-и устод Рӯдакӣ ва ашъори дар тасвири манзараҳои Мовароуннаҳр гуфтаи шоирон аз қабилӣ чунин шеърҳоанд. Дар асри XVI, ки аҳли адаб ба сабаби душвории шароити Мовароуннаҳр ва бар акси ин дар Ҳинд таъсис ёфтани давлати мусулмони Темурён ватани худро воғузошта гурӯҳ-гурӯҳ ба Ҳиндустон сафар мекарданд, мазмун ва мундариҷаи ғоявии чунин шеърҳо моҳияти махсуси кишвардӯстӣ касб мекунад. Ба ин маънӣ Мутрибӣ дар зикри Содиқи Самарқандӣ аз сафари Ҳинд баргаштани адибро шарҳ дода менависад, ки «баъд аз он мувофиқи ҳадиси хуббул ватан мин ал-нмон озими маскани маътуф гардида, баъд-ин диёри хайросор ташриф оварда буданд» ²⁴³.

Мутрибӣ дар фасли аҳволи Ҳумин Самарқандӣ, ки абадан дар мулки худ зистанро ният дошт, менигорад:

Намеравам сӯи Ҳинду надорам ин савдо,
Чаро ки ҷаълағайи ёри ман Самарқанд аст.
Забони тӯтӣ табъам шакарфишӯи гашта,
Ки нахли қомати ўро ҳама самар қанд аст ²⁴⁴.

Восифӣ низ дар манзуми «Сифати мулки Тошканд» мегӯяд:

Он диёре, ки хубияш ҳама ҷо,
Гашта собит ба мардуми доно.
Ваҳ ҷӣ мулке, ки раъзан ризвон,
Шудаст аз ҳиҷолаташ пинҳон.
Ҳарки бошад дар ин диёр муқим,
Ед норад дигар эн худди наъим.
Мурдан ин ҷо бувад бисе хуштар,
Ки бувад зинда кас ба ҷои дигар ²⁴⁵.

Мухаммадзамони Бадахшонӣ аз саҳтиҳои берун аз ватан хонабар-
душу саргардон ғаштан дилгир шудааст ва орзуе дорад, ки дар
огуши ватани худ ба шодмонӣ умр ба сар барад. Рубони Ҳинд ба
ҳамин маънист:

То чанд ба кӯху дашт хайрон бошам,
Чун булбули шӯрида дар ғиёс бошам.
Рӯзе бошад, ки ҳамчу гул хандазанон,
Дар гушаи гулшани Бадахшон бошам²⁴⁶.

Шоирони форсизабони Ҳинд дар чанде аз ашъори худ, ки барои
ҷавоб гуфтан ба шоирони Мовароуннаҳр фиристода буданд, бо
санъаткорихо обу ҳок ва манзараҳои зебои Ҳиндро ситуда, афза-
лияти онро аз шаҳрҳои Мовароуннаҳр тарҷеҳ додаанд. Дар ҷавоби
ин шеърҳо шуарои Мовароуннаҳр дар ситониши кишвари худ як
силсила шеърҳо офариданд.

Шоирон дар ин шеърҳо тавассути бағоят ҷозиб ба ҷилва овар-
дани манзараҳои табиат, дашту даманҳои гулпӯш, заминҳои серҳо-
сил ва ашхоси ғозилу донои кишвар дар дили хонанда ба диёри
худ эҳсоси муҳаббатро ангехтаанд. Чунончи, ин ҳолатро дар ҷа-
воби қасидаи «Қашмир»-и Файзӣ гуфтаи Муроди Самарқандӣ²⁴⁷
ва Ҳоҷа Ҳасани Нисорӣ мутолӣ менамоем. Файзӣ дар қасидааш
манзараҳои Қашмирро ситудааст. Нисорӣ қасидаи худро дар вас-
фи Бухоро иншо кардааст, ки ин чанд байт намуна аз он аст:

Агарчи раҳи бихишт аст арсаи Қашмир,
Чу ҳокӣ ӯи Бухоро набошадаш назир...
Чу ғиёсҳои Бухоро намуда турраи баҳор,
Ки ғиёсҳои ғиёс набуд олими тахрир...
Ба соҳи гулча анораш шукуфтаву хандон,
Даҳони ғиёсҳои ғиёс набуд анҷир.
Муғанине, ки бинӯшад аз оби анҷираш,
Ба ҷуз мақоми Ҳусайнӣ намекунад тахрир²⁴⁸.

Восифӣ зебоиҳои табиати фусункор, обу ҳокӣ гуворо, боғоти
рӯҳфизо, анвои дарахту гулҳо, сабзаву меваҷоти Мовароуннаҳрро
бо маҳорати баланд тасвир мекунад ва бо ҳамин дар қалби хо-
нанда ба ин мулки зебо бештар муҳаббат мепарварад. Ин чанд
байт аз он манзуми шоир аст:

...Ҳокӣ ӯи ғиёсҳои ғиёс набуд,
Абри раҳмат бар ӯ ҳамеборад.
Боду ҳокӣ ҳаме барад ба ғиёс,
То қунад ғиёсҳои ғиёсҳои ғиёс.
Е ба ғиёсҳои ғиёс, ки ғиёсҳои ғиёс,
Қунадаш атр хуру ғиёсҳои ғиёс...
Васфи боғоти ғиёсҳои ғиёсҳои ғиёс,
Ки бихишту Ирам равад аз ғиёс...
Сурхгулҳои ғиёсҳои ғиёсҳои ғиёс,
Ҳаст ғиёсҳои ғиёсҳои ғиёсҳои ғиёс.
Балки ғиёсҳои ғиёсҳои ғиёсҳои ғиёс,
Шачарулаҳзор асту ғиёсҳои ғиёсҳои ғиёс.
Ғиёсҳои ғиёсҳои ғиёсҳои ғиёсҳои ғиёс,
Ҳуки сабзест пурман ғиёсҳои ғиёсҳои ғиёс.
З-он бувад сад ҳазор ғиёсҳои ғиёсҳои ғиёс.

Ба қасидаи «Қашмир»-и Файзӣ Хоҷа Ҳасани Нисорӣ ҳам ҷавоб гуфта дар қиёси манзараҳои Қашмир, хубиҳои обу ҳаво, айвонӣ неъматҳо ва фазилатҳои аҳли камоли Бухороро васфу ситоиш мекунад, ки матлаи қасида ин аст:

Агарчи раҳми бидишт аст арсаи Қашмир,
Чу ҳоми поки Бухоро набошадан назир²⁴¹.

Ҳамчунин Содиқи Самарқандӣ ба газали Урфии Шерозӣ, Мӯъини Самарқандӣ ба газали Мӯхташам Қошӣ ва Хирғоҳи Нисорӣ ба рубои Мӯхташам ҷавобҳои бисёр сазовор гуфтаанд²⁴², ки аз ин хусус дар фасли татаббуоти шоирон сухан меронем.

Дар адабиёти ин давр бештар дар натиҷаи аз Мовароуннаҳр гурӯҳ-гурӯҳ ба Ҳиндустон сафар ва азми ҳичрат кардани аҳли илму адаб ва аз он диёр бевосита ба Мовароуннаҳр ирсол намудани ашъори фахрия, қасидаҳои «Қорнома», «Қашмирия» ва амсоли нисбаи як силсила шеърҳо иншо шуданд, ки дар онҳо обу ҳоми Мовароуннаҳр ва манзараҳои дилкаши он кишвар ситоиш ёфтаанд. Ин шеърҳо дар дили хонанда эҳсоси меҳр, дилбохтагӣ ва муҳаббатро ба кишвари худ, маҳбубагонии дилрабо ва манзараҳои зебои он бедор мекунанд. Дар адабиёти классикӣ то кунун низ чунин шеърҳо бисёранд. Масалан, шеъри «Ҳар бод, ки аз сӯи Бухоро ба ман ояд — Бо бӯи гулу мушқу насими суман ояд», қасидаи «Бӯи чӯи Мулиён ояд ҳаме — Еди ёри меҳрубон ояд ҳаме»-и устод Рӯдакӣ ва ашъори дар тасвири манзараҳои Мовароуннаҳр гуфтаи шоирон аз қабилҳои чунин шеърҳоанд. Дар асри XVI, ки аҳли адаб ба сабаби душвории шароити Мовароуннаҳр ва бар акси ин дар Ҳинд таъсис ёфтани давлати мусулмони Темуриён ватани худро воғузошта гурӯҳ-гурӯҳ ба Ҳиндустон сафар мекарданд, мазмун ва мундариҷаи ғоявии чунин шеърҳо моҳияти махсуси кишвардӯстӣ касб мекунанд. Ба ин маънӣ Мутрибӣ дар зикри Содиқи Самарқандӣ аз сафари Ҳинд баргаштани адибро шарҳ дода менависад, ки «баъд аз он мувофиқи ҳадиси хуббул ватан мин ал-имон озими маскани маътуф гардида, бад-ин диёри хайросор таширф оварда буданд»²⁴³.

Мутрибӣ дар фасли аҳволи Ҳумин Самарқандӣ, ки абадан дар мулки худ зистанро ният дошт, менигорад:

Намеравам сӯи Хинду надорам ин савдо,
Чаро ки ҷилваҳои ёри ман Самарқанд аст.
Забони тӯтии таъям шакарфишон гашта,
Ки нахли қомати ўро ҳама самар қанд аст²⁴⁴.

Восифӣ низ дар манзумаи «Сифати мулки Тошканд» мегӯяд:

Он диёре, ки хубиаш ҳаме ҷо,
Гашта собит ба мардуми доно.
Ваҳ ҷӣ мулке, ки раъзан ризвои,
Шудааст аз ҳиҷолаташ пинҳон.
Ҳарки бошад дар ин диёр муқим,
Ед норад дигар эн худди назим.
Мурдан ин ҷо бувад бисе хуштар,
Ки бувад зинда кас ба ҷои дигар²⁴⁵.

Муҳаммадзамони Бадахшонӣ аз сахтиҳои берун аз ватан хонабар-
дӯшу саргардон гаштан дилгир шудааст ва орзӯе дорад, ки дар
огӯши ватани худ ба шодмонӣ умр ба сар барад. Рубони поин ба
ҳамин маънист:

То чанд ба кӯху дашт ҳайрон бошам,
Чун булбули шӯрида дар фиғон бошам,
Рӯзе бошад, ки ҳамчу гул хандазанон,
Дар гӯшав гулшани Бадахшон бошам ²⁴⁶.

Шоирони форсизабони Ҳинд дар чанде аз ашъори худ, ки барои
ҷавоб гуфтан ба шоирони Мовароуннаҳр фиристода буданд, бо
санъаткориҳо обу хок ва манзараҳои зебои Ҳиндро ситуда, афза-
лияти онро аз шаҳрҳои Мовароуннаҳр тарҷеҳ додаанд. Дар ҷавоби
ин шеърҳо шуарои Мовароуннаҳр дар ситоиши кишвари худ як
силасила шеърҳо офариданд.

Шоирон дар ин шеърҳо тавассути бағоят ҷозиб ба ҷилва овар-
дани манзараҳои табиат, дашту даманҳои гулпӯш, заминҳои серҳо-
си ва ашҳоси ғозилу донои кишвар дар дили хонанда ба диёри
худ эҳсоси муҳаббатро ангехтаанд. Чунончи, ин ҳолатро дар ҷа-
воби қасидан «Қашмир»-и Файзӣ гуфтаи Муроди Самарқандӣ ²⁴⁷
ва Ҳоча Ҳасани Нисорӣ мутолиа менамоем. Файзӣ дар қасидааш
манзараҳои Қашмирро ситудааст. Нисорӣ қасидаи худро дар вас-
фи Бухоро иншо кардааст, ки ин чанд байт намуна аз он аст:

Агарчи раиқи бихишт аст арсаи Қашмир,
Чу хоки пои Бухоро набошадаш назир...
Чу иштиқок Бухоро намуда турраи баҳор,
Ки қони илм бувад назди олими таҳрир...
Ба соии гунча анораш шукуфтаву хандон,
Даҳони писта чу тунги шакар бувад анҷир.
Муганиие, кӣ бинӯшад эн оби ангураш,
Ба ҷуз маҷоми Ҳусайнӣ намекунад таҳрир ²⁴⁸.

Восифӣ зебоиҳои табияти ғусункор, обу хоки гуворо, боғоти
рӯхфизо, анвои дарахту гулҳо, сабзаву мевачоти Мовароуннаҳро
бо маҳорати баланд тасвир мекунад ва бо ҳамин дар қалби хо-
нанда ба ин мулки зебо бештар муҳаббат мепарварад. Ин чанд
байт аз он манзумаи шоир аст:

...Хоки ӯ он чунон ки то бояд,
Абри раҳмат бар ӯ ҳамеборад.
Боду хокш ҳаме барад ба фалак,
То кунад тўтиёи ҷашми малак.
Е ба ҷаннат барад, ки ризвонаш,
Кунадаш атр хуру ғилмонаш...
Васфи боғоти ӯ кунам бунёд,
Ки бихишту Ирам равад аз ёд...
Сурхгулҳош бар фарози ҷаман,
Ҳаст чун нори водии Яман.
Балки гулбун ба тарфи Анхораш,
Шаҷарулаҳзор асту гул норош.
Ғунча к-аз гулбун омада беруи,
Ҳуми сабзест нурман гулгун...
З-он бувад сад ҳазор ғунча ғузун,

Лаб бароварда медамад афсуи.
 Руста ҳар су гули ҳамешабахор,
 Ҳаст аз у боғро ҳамеша баҳор...
 Гули хайри ба ҳар тараф сингар аст,
 Куббаи ӯ забарҷади гуҳар аст...
 Лола ҳаст ошённи булбӯд,
 К-оташ афканда дар вай аз ғам гул...
 Сифати меваҳои ӯ кун гуш,
 Ки даҳандо аз ӯст чашмаи нӯш...
 Ҳар анораш, ки нори санҷоништ,
 Кони лаъла асту лаъли раммонист.
 Хуққан пур зи лаълу еқут аст,
 Дилу ҷон з-ӯ бақуввату кут аст.
 Сифати ношпотияш натавон,
 Ки зи фикраш шавад пур оби даҳон.
 Ҳаст монанди шишаҳои набот,
 Е бувад зарфҳои оби ҳаёт 249.

Аз он чи овардем, хуб ошкор аст, ки ҳангоми аз ватани худ ба Ҳинд бо сабабҳои гуногун хайл-хайл ҳичрат намудани аҳли илму адаб, баръакси ин майлу савдо, як зумра адибон ба мисли Хумии Самарқандӣ, Хоча Ҳасани Нисорӣ, Зайниддини Восифӣ, Муҳаммадзамони Бадахшонӣ ва Муроди Самарқандӣ дар ашъори худ хубихон кишвари худ, манзараҳои зебои анвои мевачоти онро дар киёси диёри Ҳинд ва ё бевосита тасвир намуда, бо ҳамин меҳри аҳли Мовароуннаҳрро ба обу хок ва сарзамини худ бештар ангехтаанд.

ВАЪЪИ ЖАНРҲОИ АДАБИ

Дар адабиёти асри XVI низ асосан жанрҳои ғазал, қасида, рубой, маснавӣ, муаммо ва қитъа ҳукмрон буданд.

Дар байни жанрҳои лирикии ин давр ғазал аз ҳама маъмултар буд. Тақрибан шоиреро пайдо карда наметавонем, ки ғазал нагуфта бошад. Муаллифони сарчашмаҳои ин ҳангоми шарҳи аҳволу ашъор ва дараҷаи маҳорати адибон дар исботи матлаб бештар аз ғазалиёти онҳо намуна овардаанд. Чунончи, Нисорӣ дар тазкирааш ба исботи матлаби худ ба ҷуз матлабҳо аз 90 шоири замон ғазалҳои қомилро мисол овардааст. Мутрибӣ дар тазкирани худ аз эҷодиёти танҳо шоирони Мовароуннаҳр 205 ғазал (1011 байт), 40 матлаб ва 18 байти алоҳида дарҷ кардааст. Ин далел аз он шаҳодат медиҳад, ки нуфузи ғазал дар адабиёти асри XVI бағоят калон аст.

Дар эҷодиёти адибони доираҳои адабии Хуросону Мовароуннаҳр то миёнаҳои асри XVI принципҳои эҷодии мактаби адабии Ҳирот нақши равшане дошт. Дар ғазалиёти ин давр андеша ва эҳсоси ошиқона ҷои асосӣ дорад. Оҳангҳои шикваю шикоят аз муҳити нугувор, эътироз бар зидди саҳтиҳои даврон ва танқиду маҳаммати беадолатиҳои зумомдорони замона, яъне масъалаҳои иҷтимоию сиёсӣ дар зимни андеша ва эҳсоси ошиқона баён гардидаанд. Чунончи, Восифӣ дар ғазали ишқии «Ба дил оташ зан, онро лозазори гулшани ҷои кун — Дарову оташи дилро Халилоси гу-

листон кун» баъди хусни матлаъ, ки шахси ошиқ ба маъшука му-
роҷиат мекунад, инони суҳанро аз дилсахтиҳои маъшука ҷиҳати
беадолатӣ ва ситамҳои ҷарҳи ҷафокор (арбоби замона) бурда, ба
ин васила, бар муқобили ҳамаи он ҷафокориҳо исьён мебардорад:

Нагуям аз ҷафокори то зинҳор, эй фалак, ҳаргиз!
Бирам ҳар ҷиз, к-аз дастӣ то меояд, ба ман он кун!
Зи сакфи нилгун хишти Маху Хур то ба кай афтад,
Биё, эй сели ашк, ин сакфро якбора вайрон кун!²⁵⁰

Ин гуна оҳангҳои шикваю шикоят ва эътирозот бар муқобили бе-
назмиҳои замон дар девонҳои ғазалиёти Хоча Мирами Сиёх, Мав-
лоно Комӣ, Мир Шарифи Табрезӣ ва ашъори парешони Мавлоно
Қудсию Нодири Самарқандӣ бисёр дучор меоянд²⁵¹.

Аз шуарои ғазалсарои машҳури нимаи аввали асри XVI дар
ҳавзаи адабии Хуросон Бадриддини Хилолӣ, Аҳли Хуросонӣ, Бо-
бо Фигонӣ²⁵², дар маркази адабии Самарқанд Орифи Самарқан-
дӣ, Халвои Самарқандӣ ва дар доираи адабии Бухоро Хоча Во-
лаҳӣ, Мавлоно Донишӣ ва Мансури Табрезӣ буданд²⁵³.

Дар нимаи дууми асри XVI ба асари беҳбудтар гардидани ҳаё-
ти иҷтимоӣ сиёсӣ дар Мовароуннаҳр адабиёт бештар раванҷ ёфт.
Дар ин замина ба арсан ғазал симоҳои барҷастатаре ворид гар-
диданд, ки машҳуртарини онҳо Фигори Самарқандӣ, Мушфиқии
Бухорӣ ва Ҳузурӣ Самарқандӣ буданд²⁵⁴. Дар натиҷаи ғайри-
таълимӣ ҷунун шудани ғазал баробари эҳсосоти ошиқона,
оҳангҳои норизой аз муҳит, тараннуми риндию озодагӣ ва танқиди
нуқсонҳои иҷтимоӣ бештар тавсн ёфтанд. Ҷунончи, Рашии Шах-
рисабзӣ, ки яке аз шоирони ғазалсарои вақт аст, ба сабаби дар ин
«боғи кӯҳан» боре ҳам ҳосил нашудани муродаш меҳаҳад, ки му-
вофиқи дархости худ «тарҳи боғи наво»-ро биандозад:

Дар ин боғи кӯҳан нафъи надидастӣ то, эй Рашиқ,
Биё дигар бино кун, бар дили худ тарҳи боғи наво²⁵⁵.

Гармии Уротеппагӣ дар ғазали «Заҳри ғам ин рӯзи азал шуд
ба коми мо — Набвад ба ғайри заҳри ҳалоҳил ба коми мо» аз сах-
тию аламҳои паёпан замонаи машъум ва беадолатиҳои зиёди он
фаръёдҳои ҷонҷӯе кашид, меҳаҳад, ки он ҳама ситамҳои ҷе-
ру забар гарданд²⁵⁶.

Дар ҳамоҳангии Гармӣ Мутрибии Самарқандӣ низ дар ғазал
«Фалак заҳри ҳалоҳил то ба кай дар соғарам резад — Ба ҷон
ашк ҳуноби дил аз ҷаши тарам резад» меҳаҳад, ки бедодиҳои му-
ҳити худро нобуд созад:

Дилам он аждари оташфшонӣ кӯҳи андӯх аст,
Ки гар оҳе кашам, дӯзах ин коми аждарам резад²⁵⁷.

Аз ҷиҳати ҳаҷм ғазалиёти ин давр аксар дар доираи 5—7 байт
мебошад.

Нуктаи дигари ҷолибе, ки дар ғазалиёти ин аср мушоҳида шуд,
робитаи он бо мусикӣ аст. Албатта, дар даврони дигари таърихи
адабиёт ҳам робитаи шеърӣ мусикӣ наздик буд. Аммо дар асри

XVI ин робита то дараҷае кавию омезиш ёфт, ки мислашро дар давраҳои дигар намебинем. Шохиди ин мулоҳиза бевосита бо шеър ва ғазалу мусиқӣ пайваста шугл варзидани зиёда аз 90 шоири асри XVI (амсоли Мир Иброҳими қонунӣ, Мир Хабибуллоҳи қабузӣ, Мавлоно Ҳасани Кавказӣ, Асвадӣ Бухорӣ, Ибни Чангӣ, Бадриддини Ҳилолӣ, Абдурахмони Мушфиқӣ, Алиҷони ғижакӣ, Ҳоча Шайхалии Табасӣ ва Восилии Марвӣ) мебошад. Зумрае аз ин адибон ба матни чандин ғазали худ савтҳо баста ва оҳангҳои тоза ихтироъ кардаанд. Чунинчи, Нисорӣ доир ба маҳорати дар соҳаи мусиқӣ низ баланди Қоҳин Миёнкалӣ менависад, ки ин адиб «дар илми мусиқӣ қуввати тамои дошт. Дар оҳанги Аҷам ин ғазалашро савти некӯ баста: Гуфтем салоҳати араброву аҷамро»²⁵⁸. Соммарзо аз хусуси дараҷа ва мартабаи санъати Мавлоно Ошиқии Хуросонӣ менависад, ки ин шоир «дар илми адвор нақшо мебандад ва савтҳои хуб дорад ва девони ғазал тамои карда... Дар гурбат Ошиқӣ ин ғазал гуфта ва дар Панҷгоҳ нақше баста. Филвоқеъ, ки хуб воқеъ шуда:

Ба гурбатам сару қорест ба балон ғарибӣ,
Маро балон ғарибӣ фитода чон ғарибӣ²⁵⁹.

Мавлоно Соҳибӣ Балхӣ ва Ҳоча Юсуфи Бурҳон ҳам аз ҷумлаи ғазалсароёнӣ нимаи аввали асри XVI буданд. Мавлоно Соҳибӣ Балхӣ ғазали «Ҳамчу субҳ аз меҳри рӯят мезадам дамҳои сард — То расам рӯзе ба кӯят дил басте шабгир кард»-ро ба савти Чоргоҳ ва Ҳоча Юсуфи Бурҳон ғазали «Расид мавсимӣ шодино айшу тараб — Агар гадо ба муроди диле расад, чӣ аҷаб»-ро ба оҳанги Исфакон бастаанд²⁶⁰. Ин далелҳо, ки ба исботи мулоҳизаи худ овардем, ҳамон санадхое буданд, ки муаллифони сарчашмаҳо дар исботи ҳақиқати робитаи ғазалу мусиқии замон ҳамчун «муште аз хирвор» овардаанд. Дар исботи ҳақиқати робитаи ғазалу мусиқии асри XVI аз осори ҳуди адибон низ далелҳои бисёр овардан мумкин аст. Шояд сабаби ин қадар басте хушоҳангу гуворо ва наҳоят мусиқӣ воқеъ гардидани ғазалиёти Бадриддини Ҳилолӣ ва Аҳлини Хуросонӣ дар ҳамаи робитаи зичи ғазалу мусиқии замон бошад.

Қасида

Дар қасидаи ин аср нисбат ба вазъи қасидаи давраи Темурӣ тағйироти намоён дида мешавад. Дар мактаби адабии Ҳирот аз навъҳои қасида бештар қасидаи ахлоқию фалсафӣ мустаъмал буд. Чунин вазъи қасидаро дар мактаби адабии Ҳирот сиёсати қорӣ ва завқӣ бадеии ҳукуматдорони темурӣ муайян кардаанд.

Он табaddулотӣ сиёсӣ, ки дар ибтидои асри XVI дар Мовароуннахр Хуросон рӯй дод, ба мазмуну мундариҷоти қасида тағйирот ворид намуд ва ба вазъи умумии қасида таъсири калон бахшид. Дар Хуросон шуаро, мувофиқи сиёсати ҳукуматдорони сафавӣ, дар шаъни онҳо васфу ситоиш намегуфтагӣ шуданд. Сарварони ин сулола аз ҷумла, шох Исмоил ва шох Таҳмосиб адибонро водор мекарданд, ки дар манқабати ҳонадонӣ Алӣ б. Абӯтолиб, имом Ҳасану имом Ҳусайн ва воқеаи дашти Қарбало қасидаю марсияҳо гуфта, дар таъну лаъни душманони ин ҳонадон қадҳияҳо нишо на-

моянд. Дар назди ҳукуматдорони сафавия манзилати адибон на аз рӯи қасонди мадеҳӣ, балки мувофиқи дар мавзӯҳои мазҳабӣ шеър гуфтани онҳо муайян мегардид. Шоирони мадеҳасаро дар назди ин ҳонадон бе қадр буданд. Ин гуна сиёсати сафавиён вазъи қасидаро дар Хуросон сахт тағйир дод ва ин жанри лирикӣ назар ба даврани теъмуриён хеле таназзул намуд. Вазъи қасида дар доираҳои адабии Мовароуннаҳр, яъне Самарқанду Бухоро тамоман дигар буд.

Дар маркази адабии Самарқанд дар аввалҳои асри XVI асосан адабиёти доираҳои шахрии хунаrmандӣ ҷараён дошт, ки жанри қасида ҳоси эҷодиёти намоёндагонии ин адабиёт набуд. Гайр аз ин дар ин маркази адабӣ ҳукуматдорони Шайбонӣ чунончи, Кўчқинчиҳои ва Султон Абӯсайд ба иллати навқорӣ ва адабии фазилат моҳити қасидаро дуруст сарфаҳм намерафтанд ва ҳатто забони адибонро намефаҳмиданд. Масалан, аҳли адаб Султон Абӯсайдро қасидав соли 918/1512 ба муносибати сармон сахти Самарқанд гуфтаи Восифиро тавассути тарҷума фаҳмонда буданд²⁶¹.

Ҳатто вазири Кўчқинчиҳои Хоҷа Юсуфи Маломатӣ маънои қасидан «Ҳаст дар силсилаи ҳоконӣ — Мўҳрдоре, ки надорад сонӣ»-и Восифиро нафаҳмидааст.

Чунон ки аз ин далелҳо маълум аст, жанри қасида дар нимаи аввали асри XVI дар маркази адабии Самарқанд бинобар адабии заминаҳои иҷтимоӣ сиёси тамоман нуфуз надошт.

Аз солҳои бистуми ин аср дар атроф ва дарбори Убайдуллоҳон як гурӯҳ адибон ба монанди Хоҷа Хошимӣ, Хоҷа Садри Афзалӣ, Мавлоно Миршодӣ, Мавлоно Маҷлисӣ ва Мавлоно Афсарӣ ҷамъ омада, шукӯҳи давлат, мартабаи фазилат ва лашкарқашонии ин хонро бо муболиғаҳои пуригрок мадҳу ситонӣ мекарданд. Ба ин дарбор як муддат Восифӣ низ қашида шуда буд. Тавассути фазолияти адабии мадҳҳои ин адибон, ки аксар бо нишонҳои ҳуди Убайдӣ эҷод мекарданд, жанри қасида андак ҷон гирифт. Нисорӣ дар таъкири худ адибонии номбурдаро қасидасароёни маъруфи замон донистааст²⁶².

Дар натиҷаи мустаҳкамтар шудани давлати Шайбонӣ ва ба вучуд омадани заминаҳои иҷтимоӣ сиёсии ҳаёти маданӣ дар замони Абдуллоҳонии шайбонӣ ба арсаи адабиёт қасидасароёни барҷастае ба монанди Муроди Самарқандӣ, Нозимии Миёнқоли, Мушфиқии Бухорӣ ва Аминии Самарқандӣ ворид гардиданд. Мутрибӣ дар таъкираш аз қасидасароёни ин давр номи чордах нафарро ба тавсифҳои «дар мадҳи салотин ва ҳавоқин қасидан гарро дорад», «дар қасида фариди даҳру ваҳиди аср», «қасидан гарро дорад» ва монанди инҳо таъкид намудааст²⁶³. Ин далел аз вазъи нисбатан гуворон заминаи иҷтимоӣ жанри қасида гувоҳи медиҳад. Яке аз шоирони маъруфи замон Нозимии Миёнқоли ҳатто «бо тартиби ҳуруфи таҳачҷи муштамил бар ҳафт ҳазор байт девони қасонд мураттаб сохта» буд²⁶⁴. Ин далел низ аз вучуди заминаи иҷтимоӣ қасида шояди дигар аст.

Аксари қасонди доирани адабии Бухоро дар мадҳу ситонии Убайдуллоҳон, Абдулазизҳои ва махсусан Абдуллоҳонии Шайбонӣ

нишо шуда, қасидаҳои дар ҳавзаи адабии Самарқанд таълиф ёфта бештар ҷанбаи фалсафию ахлоқӣ ва ҳасбию факриявӣ доранд.

Мувофиқи маълумоти маъхазҳо ва осори боқимондаи адибон, рубой дар ин давр низ ба мисли ғазал аз маъмултарин ҷинсҳои адабӣ буд. Рубоиро тақрибан ҳаман шоирон сурудаанд. Аммо ин жанр дар эҷодиёти адибони доираҳои шахрию хунаремандӣ ба монанди Мавлоно Гулҳанӣ, Ғизолини Маҷҳадӣ, Покини Ҳиротӣ²⁶⁵, Мавлоно Яқинӣ, Қосими Арслон²⁶⁶, Ашқини Самарқандӣ, Ваҷеҳини Аҳсикатӣ ва Саҳони Бухороӣ²⁶⁷ бештар маъмул аст. Дар ин аср шуарое низ буданд, ки асосан бо рубоисароӣ шўҳрат доштанд. Соммирзони Сафавӣ дар бораи Шайх Рубоӣ ном шоир мефармояд, ки ин шахс «аз ақсоми шеър ба рубоӣ майли зиёд дорад ва бад-ин восита ўро Шайх Рубоӣ мегўянд»²⁶⁸. Мутрибӣ аз хусуси мероси Ваҷеҳини Аҳсикатӣ менависад, ки «бештар гуфтораши рубоӣ буда» ва доир ба эҷодиёти Ҳакими Рукнони Қошӣ мегўяд, ки «бештар гуфтораши ба тарзи рубоӣ аст»²⁶⁹. Чунин маълумотро Мутрибӣ аз хусуси мероси Азизини Самарқандӣ низ меорад²⁷⁰. Аз ин маълумот ошкор аст, ки машхуртарин шоирони рубоисароии асри XVI дар сарзамини Мовароуннаҳру Хуросон Шайх Рубоӣ, Ваҷеҳини Аҳсикатӣ, Ёбурии Мурғинонӣ, Ҳакими Рукнони Қошӣ ва Азизини Самарқандӣ будаанд.

Дар ин давр дар байни шуаро гуфтани рубоии мустазод низ ронҷ гардид. Чунончи, Нисорӣ аз ашъори Мавлоно Фони Бухороӣ сухан ронда дар зимни он хотирнишон мекунад, ки ин шоири фозил рубоии мустазодро бисёр хуб гуфтааст. Он рубоӣ ин аст:

Дӣ дар дилам он бадхў меҳраш афзуд,
Оре, аз ҷон.
Сўи дилам он бадхў руҳсора кушуд,
Бешакку гумон.
Ғайри дилам он дилҷў бо кас нанамуд,
Он руҳ пинҳон,
Фонӣ, охир аз ту дилро бирабуд,
Бингар ба ҷӣ сон?!

271.

Ҳамон ҷо Нисорӣ дар ҷавоби ин рубоии мустазоди Фонӣ аз худ ду рубоии мустазод меорад, ки яке аз онҳо ин аст:

Хоҳам назари пинҳон бар рӯи нигор,
Бо ҷашми пуроб.
Орам инами пурхун дар маҷлиси ёр,
Бо ҷисми кабоб.
Дорам талаби афгон монанди ҳазор,
Бо ҷангу рубоб.
Ашқам шафақи резон чуи доваи нор,
Дар базми шароб

272.

Мувофиқи маълумоти маъхазҳо ва осори ба даст омадаи шуаро то нимаи аввали асри XVI гуфтани рубоӣҳои мустазод маъмул набуд. Ин намунаи рубоӣҳои мустазод шояд аст, ки шуароии асри XVI дар натиҷаи ҷустуҷўҳои эҷодӣ дар шакли мазмунӣ рубоӣ навигарӣ ворид намудаанд. Натиҷаи ҳамин тағйироти ҷадид аст, ки мазмунӣ рубоӣ бештар равшан ва оҳанги он зиёдтар шўҳангу

чозиб гардидааст. Мисраъҳои илован ҳар чор мисраи рубой мазмунӣ ҳар кадомро ба тариқи таъкид ташреҳ намудаанд ва ниҳоят, маҷмӯи ҳар чор мисраи рубой дар зехни хонанда ба якҷоягӣ нақши равшане мегуздоранд.

Рубоиёти ин давр аз назари мавзӯ ва мазмуну мундариҷа бештар ҷанбаи ишқию лирикаи медитативӣ дошта, шоирон дар зимни эҳсосоти ошиқона беадолатиҳои замонаи худро ифшо намудаанд. Аммо рубоиёте, ки масъалаҳои иҷтимоию сиёсӣ ва фалсафавӣ зиндагӣ бевосита дар онҳо мавзӯи муҳокима қарор гирифта бошанд, низ кам нест. Шоирони замон дар ҷунин рубоӣҳо аз қисмати забун, бенавоию номуродӣ, гардиши фалаки шӯъбадабоз ва дарду доғҳои аз абнӣ ноқобили замона дидаи худ шикоятҳои ҷонқоҳе кардаанд ва гоҳо эътирозоти сахте ҳам баён намудаанд.

Дар ин аср аёнани маснависароёни гузашта мӯтобиқи талаби замон бомуваффақият давом дошт ва ба ҷуз маснавиҳои Хотифӣ, Хилолӣ, Биноӣ, Наргисӣ ва Мактабии Шерозӣ, ки ба аҳли илм маълуманд, боз чанд маснавини ишқию романтикӣ, ахлоқӣ, таърихӣ қаҳрамонӣ ва динӣ таълиф ёфтанд. Маснавиҳои «Равзат-уш-шухуд», «Қисас-ул-анбиё», «Таърихи Табарӣ», «Қалилаву Димна»-и Ғаввоси Хуросонӣ, «Юсуфу Зулайхо», «Мунозираи Шамсу Қамар», «Мунозираи тегу қалам»-и Масъуди Кумӣ, «Баҳром ва Ноҳид», «Мунозираи Осмону Замин»-и Мавлоно Ҳайронӣ, «Билқису Сулаймон»-и Низомиддини Низом, «Нозу Ниёз»-и Завқии Миёнкалӣ, «Бону ва Эҳдо»-и Фаршии Самарқандӣ, «Шаҳаншоҳнома»-и Мавлоно Шодӣ ва «Абдуллонома»-и Бадриддини Қашмирӣ аз ҷумлаи ҷунин асарҳо буданд.

Ҷунои ки мебинем, аз байни ин муаллифҳои ҳеҷ кас ба ҷуз достонҳои алоҳидан ҳамса дар пайравии ин асари панҷгона ягон асари комил таълиф накардааст. Хотифӣ дар пайравии ҳамса нияти таълифи асари панҷгона дошт. Аммо ӯ баъди итмоми се достони ҳамса, ба ҷои «Искандарнома», ки аз қорнамонҳои Искандари ҷуноӣ ҳикоят мекард, маснавини «Темурнома»-ро дохил кард. Баъди ин Хотифӣ ба эътибори қорнамонҳои шох Исмоили сафавӣ асари дигари таърихӣ «Шаҳаншоҳнома»-ро манзум намуда, аёнани ҳамсасароиро риоя накард. Аслан аз тарафи Ҷомӣ ба ҳафт маснавий бурда расондани асари панҷгона, худ як навигарӣ дар аёнани ҳамсасароӣ буд.

Дар ин аср иншони достонҳои таърихӣ аз ҳаёти фармонфармоёни муосир ривҷ гирифтаанд, ки намунаи ин «Абдуллонома»-и Нодир беки Садр²⁷³, маснавини ба воқеаи лашкаркашиҳои Абдуллоҳои бахшидан Муқимии Самарқандӣ²⁷⁴, «Шаҳаншоҳнома»-и Мавлоно Шодӣ ва «Абдуллонома»-и Бадриддини Қашмирӣ²⁷⁵ мебошанд. Нисорӣ дар таъкирааш аз аҳволу ашъори Нодирбеки Садр суҳан ронда, аз ҷумла, менависад, ки ӯ «Темурнома»-и Мулло Абдулло (Хотифӣ — У. К.)-ро ба номи номин Абдуллоҳои татаббуъ карда, доди суҳанварӣ дода, бисе дурари лаоли дар силки назм кашада. Бисёр дар шеър мустаҳкам ва матин аст²⁷⁶.

Далелҳои дар ин аср дубора манзум гардидаи «Қалилаву Димна», ба риштан назм омадани «Таърихи Табарӣ», таълиф ёфтани

маснавиҳои «Мунозираи Осмону Замин», «Мунозираи Шамсу Камар» ва достони «Бахрому Ноҳид» шохиданд, ки асри XVI дар ҷараёни ҷустуҷӯҳои эҷодии худ ба даврони Рудакию Асади Тӯси муҷрият намуда, дар партави бевоситаи «Калилаву Димна», «Даврони Оғтоб» ва «Мунозираи Арабу Аҷам» асарҳои худро мутобиқи талаби замон таълиф мекарданд.

Дар адабиёти ин аср ба шакли маснавӣ ва гоҳо касида дар ситиши умдатарини фазилатҳои обу ҳок ва мардонии баргузидани шаҳрҳои гуногуни Мовароуннаҳр Хуросон як силсила манзумаҳо таълиф ёфтаанд, ки маснавии «Дар сифати Тошканд», манзумаи «Дар васфи мадраси Саброн»-и Восифӣ, касидаи «Маҷмаъ-ул-ғаройб»-и Биноӣ²⁷⁷ манзумаҳои «Дар сифати Самарқанд»-и Муроди Самарқандӣ²⁷⁸ ва «Дар васфи Бухоро»-и Ҳоҷа Ҳасани Нисорӣ²⁷⁹ аз ҷумлаи чунин асарҳоянд. Ин асархоро мувофиқи хусусияти мавзӯ ва мундариҷаи ғоявӣ шаҳрнома гуфтаи беҳтар аст.

Дар адабиёти асрҳои гузашта назирини ин «шаҳрномаҳо» тақрибан дучор намешаванд. Аммо минбаъд, дар асри XVII таълифи чунин шаҳрномаҳо бештар ривҷ ёфтанд, ки ин ҳолат як тарзи ихлоси ҳисси муҳаббат ба кишвари хеш буда, дар асрҳои дигар бо тариқи усулҳои гуногун ифода гардидаанд.

Муаммо Жанри муаммо дар ин аср ба мисли нимаи дуҷуми асри XV бисёр ривҷ дошт. Эҷоди муаммо, доништану шикофтани навъҳои гуногуни ин жанр дар

байни уламо ва аҳли адаб фазилати баланд ва аз умдатарини воситаҳои тазоҳури фитрату заковат ҳисоб меёфт. Бинобар ин бисёр адибони замон ба таҳлили муаммо, аз худ кардани асрор ва донишҳои нозукиҳои ин жанри адабӣ диққати махсус меоданд. Дар ин давр илми муаммо барои адибон, махсусан уламои адиб, ҳамчун маърифати илмҳои арӯзу қофия ҳатмӣ буд. Ин муддао аз як далели хурд ҳам равшан аст. Чун Восифӣ аз Хирот ба Самарқанд меояд, аҳли илму адаби Самарқанд дониши ӯро дар яке аз маҷлисҳои адабии манзили Ҳоҷа Амириқой на танҳо дар илми арӯзу қофия, шеър ва баён, инчунин дар гуфтану шикофтани муаммо низ имтиҳон менамоянд²⁸⁰.

Ин далел шохиди он аст, ки дар ин давр донишҳои илми муаммо яке аз талаботи адабӣ ҳисоб меёфт. Аз ин ҷост, ки тақрибан ҳаман муаллифони сарчашмаҳо дар зикри аҳволу ашъори адибон ақсар маврид дар силки чанд унсури зарури шеър, ҳамчун арӯзу қофия, завқ ва муносибати ба муаммо доштан онҳоро махсус таъкид намудаанд. Ҳатто баъзе адибон чунончи, Мавлоно Шаҳобиддини, Мавлоно Муҳаммади Хиротӣ ва Мавлоно Қалонии Самарқандӣ таҳаллуси адабии худро «муаммой» хондаанд. Нисорӣ аз услуби баён ва тарзи шеъри Мавлоно Шаҳобиддини Муаммой менависад, ки ин шоир «дар муаммо беназир ва дар шеър иншо дилпазир буда»²⁸¹. Ин муаллиф дар бораи Ҳакими Шаҳрисабзӣ мефармояд, ки вай «қавоиди шеър муаммо ва арӯро ба вачҳи тақмил таҳсил карда» буд²⁸². Мутрибӣ низ дар таъкираш дар бораи зиёда аз 50 шоири муаммосарон нимаи дуҷуми асри XVI ба монанди Ашрафии Самарқандӣ, Аминии Бухорӣ, Юмлии Миёнкалӣ

ва Собирн Тошкандӣ маълумот додааст ²⁸³. Ҷ аз дараҷаи фазилати Муқимин Самарқандӣ сухан кушода мегӯяд, ки ин адиб «аз арӯз ва қавофӣ ва муаммо нукуфи тамои дошта», дар бораи ашъори Фаршн Самарқандӣ менависад, ки ин шоир «дар фанни муаммо ва арӯз ва қавофӣ изҳори қудрат намуда» ва доир ба мартабаи дониши Файзин Қосонӣ мефармояд, ки эшон «фанни муаммо ва арӯзро бағоят хуб медонистанд» ²⁸⁴.

Чунон ки мебинем, дар ин аср нишони муаммо бисёр раванқ ёфтааст ва назирн ин ҷунбиширо мувофиқи маълумоти маъхазаҳо, дар асрҳои гузаштаву баъд ба ин дараҷа мушоҳида намекунем.

Равнақи нишони муаммо тақозо дошт, ки таҷрибаи ин ҷунбиши шаклпарастӣ тавассути асарҳои назарӣ як навъ ҷамъбаст гардад. Аз ин ҷост, ки «Рисола дар муаммо»-и Мавлоно Шаҳобиддини Муаммой, «Рисола дар қавоиди муаммо»-и Мавлоно Низом ²⁸⁵ ва «Рисола дар фанни муаммо»-и Ҷамили Бухорой таълиф ёфтанд ²⁸⁶. Албатта, то асри XVI низ доир ба қисну қонди муаммо рисолаҳо тасниф шудаанд.

Чунин асарҳо рисолаи «Эҳёи фӣ илми ҳалли муаммо»-и Бадии Табрезӣ (асри XIV), «Хулалн мутарраз»-и Шарафуддини Алии Яздӣ (ваф. 1454) ва се рисолаи муаммои Абдурахмони Ҷомӣ буданд ²⁸⁷.

Худи муаммо шеърест, ки аз як ё ду байт иборат буда, дар он ҷуз маънои зоҳирн шеър қалимае ва ё одатан исми хоҳе бо ишора ниҳон мегардад. Қоида ва тартиби шикфти муаммо асосан ба қаму зиёд, ҷой иваз намудани нуқтаю ҳарфҳои арабӣ ва қимати ҳарфҳои аъҷад саҳт марбут аст. Дар вақти тарҷума ва ё ба хати дигар гузаронидани матни муаммо матлаби манзур аз байн меравад. Аслан нишони муаммо ва махсусан шикфти он ҳунари душвор аст. Аз ин рӯ бо ин навъи шеър бештар уламон адиб, мударрисони мадрасаҳо, амалдорони фозили давлат, мунишю котибон, шоирони дарбор ва худи умарон шоир машғул шудаанд. Ин гурӯҳи адибон бо нишони муаммиёт услуби адабию ба сабки маснӯи мушкил мебуданд ва мазмуно қурбони шакл мегардонданд. Бинобар ин Е. Э. Бертельс дар монографияи «Навой» доир ба муаммо мулоҳиза ронда қайд мекунад, ки «уходя в муаммо, литература совершила самоубийство, обрекая себя на полную утрату какой бы то не было общественной ценности» ²⁸⁸.

Албатта, ин баҳои Е. Э. Бертельс ба муаммо аз ҳақиқат дур аст. Чунки ин навъи шеър барои адибон ва махсусан, уламон адиб дар боби тақомули ақлу зақо як воситаи машқи зеҳну хирад ҳисоб меёфт.

Дар ин аср ба мисли асри XV адибон дар нишони китъаву таърих низ анъанаи гузаштагонро давом медоданд. Махсусан, нишони китъаҳои таърих бисёр маъмул буд. Адибони замон ҳамчун одат китъаҳои таърихи худро ба муносибатҳои бинои масҷиду мадраса, пулу работ, хонаҳо, тавлиду вафоти одамони гуногон, ба маснад нишастани ҳукуматдорон, фатҳи шаҳру вилоятҳои алоҳида ва амсоли онҳо бахшидаанд. Аксари ин китъаҳои таърих назир надоранд ва дар омӯхтани ҳаёти маданияи Мовароуннаҳру Хуросон ар-

зиши баланди илмиро моликанд. Чунончи, Мавлоно Азизӣ таърихи бинои мадрасаи Мири Арабро, ки соли 942/1535 ба итмом расидааст, дар китъаи худ бо иборати «мадрасаи олии Мири Араб» овардааст.²⁸⁹

Мавлоно Шайдон Балхӣ ба ҷиҳати дар дохили қалъаи Балх сохта шудани бинои тозаи мӯхташам китъаи поинро гуфта буд:

Дар аҳли қалъаи Балх оӣ иморате шуд,
То ӯбу хок бошад, бодо бақои манзил.
Таърихи номи боӣ пурсида гашт, гуфтам,
Боии соли таърих гуфтам: «Қарой одил».

Дар ин китъа моддаи таърих дар иборати «Қарой одил» нухуфта, он ба соли 956/1549 баробар аст.²⁹⁰

Амир Садриддин Мухаммад таърихи вафоти Хофиз Аҳмадро гуфтааст. Дар китъаи Садриддин Мухаммад моддаи таърих дар мисраи «Бигуфто: аз хушовозон яке рафт» омада, соли 971/1564-ро нишон медиҳад. Теъдоди чунин мисолхоро афзудан мумкин аст.

Зоҳир Аҳрорӣ низ дар монографияи «Мушфиқӣ» аз хусуси аҳамияти маданияи адабии китъаҳои таърихӣ ин шоир мулоҳизаҳои муфиде рондааст.²⁹¹

Жанри лирикии мухаммас яке аз навъҳои мусаммат (маъноӣ ба ришта ҷавоҳир кашидан) буда, ҳар банди он аз панҷ мисраъ иборат аст. Шуарои ин аср мухаммасотро асосан бар ғазалҳои шоирони машҳури гузашта ҳамчун Ғаъдӣ, Амир Хусрав, Хофиз, Камол, Ҷомӣ ва муосирони худ ба мисли Хилолӣ, Осафӣ ва Мӯхташам бастаанд. Аз байни мухаммасоти ин аср ҳоло мухаммаса ба даст наомад, ки онро шоир бе заминаи ғазали шоирӣ дигар гуфта бошад.

Аслан дар ин давр мухаммас ҳамчун жанри адабии лирикӣ вуҷуд дошт, вале чандон маъмул нагардида буд. Шояд бад ин сабаб низ бошад, ки муаллифони сарчашмаҳои хангоми шарҳи ашъори адибон аз ин жанри адабӣ ба сифати намуна ба нудрат мисол овардаанд. Чунончи, Мутрибӣ дар вақти шарҳи ашъори Мухаммадзамони Бадахшӣ аз хусуси бар ғазали Хофиз мухаммас бастани ин шоир сухан ронда, дар ин зимн як мухаммаси ҳафтбанди худро бар ғазали ӯ меорад. Чинси мухаммас дар девонҳои шоирони ин аср ба монанди Хилолӣ, Осафӣ, Мушфиқӣ ва Содиқии Самарқандӣ низ маъмул нест ва мақоми ночиз дорад.

Аммо чинси мусаллас, ки яке аз навъҳои мусаммат буда, ҳар банди он аз се мисраъ иборат аст, тавассути эҷодиёти Мушфиқӣ бештар роҷ гардид.

Дар ин марҳилаи адабиёт ба мисли асри XV ва асрҳои гузашта анъанаи таълифи асарҳои мансури адабию таърихӣ ва илмӣ бо муваффақият давом дошт. Асарҳои мансури ин давраро мувофиқи умдатарини хусусиятҳои мазмуну мундариҷа ва дараҷаи бадеияти худ шартан дар аснофи асарҳои бадеӣ, асарҳои таърихӣ, асарҳои илмӣ адабӣ ва асарҳои илмӣ аз назар мегузаронем.

Ба гурӯҳи асарҳои бадеӣ «Бадоеъ-ул-вақоеъ»-и Восифӣ²⁹², «Латиф-ут-тавоиф»-и Алӣ Сафӣ (с. таълиф 1532)²⁹³ «Ҳафт кишвар»-и

Фахрии Хиротӣ²⁹⁴, «Шамъи Шабистон»-и Хоҷа Хошимӣ²⁹⁵, «Нигористон»-и Қозӣ Аҳмади Ғаффорӣ (с. таълиф 959/1552)²⁹⁶, «Зинат-ул-мачолис»-и Маҷдӣ (с. таълиф 1003/1595)²⁹⁷, «Анис-ул-ушшоқ»-и Нисорӣ²⁹⁸, «Ғулафшон»-и Шайдои Балхӣ²⁹⁹, «Нигористон»-и Аҳмад Сулаймон (с. таълиф 941/1535)³⁰⁰ ва «Танбех-ус-салотин»-и Аҳмад б. Чалолиддин³⁰¹ дохил мешаванд.

Ҳамаи ин асарҳо бо услуби матбуи насри бадеӣ таълиф шудаанд. Қаҳрамони асосии онҳо аҳли ҳунар, зиёни одӣ ва ҳақиқатзаҳматкаш аст. Чунончи, дар «Бадсӯ-ул-вақосъ»-и Восифӣ воқеаю ҳодисаҳои замони муаллиф ба таври ёддоштҳо баён гардидаанд. Дар ин асар ба ҷуз тасвири муҳимтарин ҳодисаву воқеаҳои таърихӣ замон, нақлу ривоят ва ҳикоятҳои нафиси бадеӣ бағоят зиёданд. Ин асар барои ошкор намудани вазъи ҳаҷву мутаботиби замони муаллиф ҳам манбаи ягона аст ва аксари ин ҳаҷвиёт мувофиқи доираи дониш, дараҷаи муҳокима ва психологияи бадеии табақаи поёни иҷтимоӣ сурат гирифтаанд.

Дигар асари мансури ин давр «Латиф-ут-тавоиф»-и Алии Сафӣ аст. Ин асар аз муқаддима, 14 боб ва ҳар боби он аз чанд фасл иборат аст. Муаллиф латифаҳои асарашро мутаботиқи тартиби табақоти иҷтимоии замонаш табақабандӣ кардааст. Латифаҳои асар аз манобеи ҳатӣ, нақлу ривоятҳои одамони гуногун ва мушоҳидаҳои ҳаётии ҳуду Алии Сафӣ фароҳам омадаанд. Алии Сафӣ ҳангоми интиҳоби латифаву ҳикоятҳои ширин ба инъикоси бевоситаи ҳаёти иҷтимоии замона будани онҳо бештар эҳамият додааст.

Қаҳрамони латифаҳо ҳамчун Ҳуҷҷоти Юсуф, Хорунарашид, Хисрави Парвиз, муосирони Алии Сафӣ ба монанди Улугбек Мирзо, Султон Ҳусайн, Хоҷа Аҳмади Хавофӣ ва ҷанд адиби дигар асосан шахсони таърихӣ ҳастанд. Дар ҷанде аз латифаҳои Алии Сафӣ амалиёти зишти ҳукуматдорони замон ҳаҷву танқид гардидаанд ва дар иддае аз онҳо онни давлатдорони шоҳони қадими Эрон маърифи ситоиш қарор гирифтаанд. Алии Сафӣ ҳам бо роҳи танқиди амалиёти фармонфармоии золим ва ҳам ситоиши онни давлатдорони шоҳони қадими Эрон гоյи адоу додгустариро тарғиб намудааст.

Дар «Ҳафт кишвар»-и Султон Муҳаммад Фахрии Хиротӣ ақидани табақаи миёнаи иҷтимоӣ бар муқобили беадолатӣ ва зулму ҷаҳолати зуммдорони замона тавассути манзил ба манзил қорнамоӣ ва амалиёти образи рамзии Хоҷа Оқилддин талқин мегадарад.

«Шамъи шабистон»-и Хоҷа Хошимӣ, мувофиқи маълумоти Мутрибӣ, дар пайравии «Шабистони ҳаёл»-и Мулло Фаттоҳӣ таълиф шудааст. Ба гуфти Мутрибӣ, ин асар «бо латофати иборот ва назокати истиқорот дар суратест, ки таъби салим ва зехии мустақимро аз қабули маонии он чора нест»³⁰².

«Нигористон»-и Қозӣ Аҳмад б. Начмиддин Абдулғаффори Ғаффорӣ аз 330 латифаву ҳикоятҳои таърихӣ иборат буда, ба ҳукмронии замон шоҳ Таҳмосин сафавӣ бахшида шудааст. Латифаҳои асар мутаботиқи тартиби сулолаҳо табақабандӣ шудааст³⁰³.

«Гулафшон»-и Шайдон Балхи, ба гуфти Нисорӣ дар «татаббӯи «Гулистон»-и Шайх Саъдӣ» таълиф шудааст ³⁰⁴.

Ба синфи асарҳои таърихӣ «Шайбонинома»-и Бинӣ ³⁰⁵, «Бобурнома»-и Бобур Мирзо ³⁰⁶, «Ҳабиб-ус-сияр»-и Хондамир ³⁰⁷, «Мехмонномаи Бухоро»-и Рӯзбехҳои Исфаҳонӣ ³⁰⁸, «Зафарнома»-и Муқимии Самарқандӣ ³⁰⁹, «Футӯҳоти шохӣ»-и Амир Садриддин ³¹⁰, «Аҳсан-ут-таворих»-и Ҳасани Румлу ³¹¹, «Таърихи Рашидӣ»-и Муҳаммад Ҳайдар ³¹² ва «Шарафномаи шохӣ»-и Ҳофизии Таниш ³¹³ дохил мешаванд.

Дар ин асарҳо ба ҷуз тасвири воқеаҳои сиёсӣ, саргузашти амӣрон, тохтутоз, ҷангҳои байни яқдигарии қабиларо сулолаҳо, кушӯкушӣ ва амсоли инҳо доир ба ҳаёти маданият адабӣ, шарҳи аҳволу ашъори адибон ва аҳли фазли замона низ бисёр навиштаҳои бадеӣ мавҷуд аст. Муаллифони ин асарҳо бо муносибатҳои гуногун ба ҷуз ривоятҳои бадеӣ ва саргузашти адибу фузалои замони худро бо насли бадеии дилкаш овардаанд.

Тақрибан дар ҳамаи асарҳои таърихӣ ҷо-ҷо порчаҳои манзум ҷой гирифтаанд. Муқаддимаи «Зафарнома»-и Муқимии Самарқандӣ бошад бо назм навишта шудааст ³¹⁴.

Ба ҷамъи асарҳои илмӣ адабии ин давр ду тарҷумани «Маҷолис-у-нафоес» (тарҷумаҳои Фаҳрии Ҳиротӣ ва Ҳакимшоҳи Қазвинӣ), «Тӯҳфаи Семӣ»-и Соммирзо, «Музаққир-ул-аҳбоб»-и Ҳоҷа Ҳасани Нисорӣ, «Тазкират-ут-таворих»-и Абдуллои Қобулӣ, «Ҷавоҳир-ул-ачоиб»-и Фаҳри б. Амирии Ҳиротӣ ³¹⁵, «Тазкират-уш-шуаро»-и Мутрибӣ ва «Тӯҳфат-ус-сурур»-и Дарवेशалии Ҷангӣ ³¹⁶ дохил мешаванд. Аз хусуси ин асарҳо дар фасли «Маъхазҳои адабӣ» мулоҳиза рондем.

Ба гурӯҳи асарҳои илмӣ «Дурар-ул-баҳр»-и Қазони Зоминӣ ³¹⁷, «Рисолаи мусиқӣ»-и Начмиддини Кавқабӣ ³¹⁸, «Рисола фӣ илми тиб»-и Мавлоно Юсуф ³¹⁹ ва «Фавоиди Хошминия»-и Давони Самарқандӣ ³²⁰ дохил мешаванд. Ҳоло ба ҷуз рисолаи Начмиддини Кавқабӣ боқӣ мондани рисолаҳои дигари илмӣ маълум нест.

Аз ин номгӯи мухтасари осори мансур маълум мешавад, ки дар ин аср бисёр асарҳои насли бадеӣ, таърихӣ, илмӣ адабӣ ва сирф илмӣ таълиф гардидаанд. Муаллифони ин асарҳо аълоии пешгузаштагонашонро бо муваффақият давом дода, ба ин восита дар равиқи насли бадеӣ, таърихӣ ва илмӣ адабии асри худ ҷиҳати сазовор гузоштаанд.

Назираи татаббӯи

Нуктаи дигари муҳимме, ки дар адабиёти асри XVI ҷолиби диққат аст, ин ба мисли адабиёти нимаи дуюми асри XV ривҷ гирифтани назираи татаббӯи аст. Ҳарчанд дар ин давра ягон шоир дар пайравии ҳамсаъсари панҷгонаеро ба итмом нарасондааст, вале дар татаббӯи дostonҳои алоҳидан ин асар маснавӣҳои бисёр гуфта шудаанд, ки таълифоти Ҳотифӣ, Хилоли ва Мактабӣ аз ҷумлаи онҳоанд. Шуарои замони ба ҷуз он дostonҳои алоҳидан ҳамса дар қисматҳои дигари назм — дар эҷоди ҷинси қасида, ғазал ва рубои низ татаббӯоти зиёде намудаанд.

Яке аз асарҳои, ки мавриди татаббӯоти бисёр шоирони асри

XVI қарор гирифтааст, қасидаи «Даръёи аброр»-и Амир Хусрав аст. А. Мирзоев дар монографияи «Биной» аз хусуси вазъи назирасарони нимаи дуюми асри XV сухан ронда, дар он зимн матлаи қасидаҳои 7 шоири ин давра (Ҷомӣ, Навоӣ, Биной, Сухайлӣ, Султон Маҳмуд Мирзо, Мир Ҳасаналии Чалоирӣ ва Абдусамеди Бадахшӣ)-ро меорад, ки дар пайрави «Даръёи аброр»-и Амир Хусрав гуфтаанд ³²¹.

Матлаи қасидаи Амир Хусрав ин аст:

«Кӯси шах холию бонги гулгулаш дарди сар аст,
Хар кӣ қонё шуд ба хушкӯ тар шахи бахру бар аст» ³²².

Ба ин қасида зиёда аз 10 шоири асри XVI ба монанди Чололидини Оғаҳӣ, Маҳмуди Ҳамӯшӣ, Миршодин Ҷӯйборӣ, Маҳмуди Олим ва Насибии Андичонӣ ҷавоб гуфтаанд. Чунончи, матлаи қасидаи Оғаҳӣ ин аст:

«Арсан шаҳри Ҳирӣ рашки сипехи аҳзар аст,
Дарғахашро шамсаи хуршед-гулмеҳи зар аст» ³²³.

Соммирзо дар зикри аҳвали Мавлоно Маҳмуди Ҳамӯшӣ хабар медиҳад, ки ин шоир дар татаббӯи «Даръёи аброр»-и Амир Хусрав қасида гуфтааст. Соммирзо ба далели фикраш ҳамон ҷо матлаи қасидаи Ҳамӯширо меорад:

«Олами фой, ки дар вай шодмонӣ камтар аст,
Ҳосилаш гар ганҷи Қорун аст, ҳокаш бар сар аст» ³²⁴.

Нисорӣ дар баёни шарҳи ашъори Миршодин Ҷӯйборӣ меорад, ки ин шоир қасидаи Ҳоҷа Хусравро татаббӯи некӯ намуда ва ин байти ӯ ҷолиб аст:

«Моли мадҳалро амонат дон, ки бикри моҳрӯ
Дар бари инини агар сад сол хуфтад-духтар аст» ³²⁵.

Таҷрибаи эҷодии шуарон замон нишон медиҳад, ки асарҳои ҷавобия одатан бар муқобили осори бузург ва баргузидаи муосиру гузашта гуфта мешаванд. Қасидаи фалсафии Амир Хусрав низ аз ҷумлаи чунин асарҳои бузург аст. Ин матлабро ҷавобҳои ба ин асар гуфтаи Ҷомӣю Навоӣ тасдиқ мекунанд. Аз тарафи дигар, чун шоир ба балогати маънавий расида, ба қувваи эҷодияш боварӣ ҳосил мекунад, дар исботи қудрату маҳорати хеш аз шуарон гузаштаву муосир асари бузург, баргузида ва ҷолиберо интихоб намуда, дар ягонагии мавзӯ ва вазну қофия ба он ҷавоб меғӯяд ва бо ҳамин дар ҳаёти адабӣ дараҷаи иқтидору маҳорати эҷодии худро намоиш медиҳад. Дар шеърӣ ҷавобия бояд се талаботи асосии татаббӯоту назира: маонии бикр, тарзи баёни дилкашу фаҳмо ва воҳитаҳои тозаи тасвири бадеӣ вучуд дошта бошад ³²⁶. Дар чунин ҳолат шеърӣ ҷавобия аз шеърӣ асли камтар воқеъ намегардад ва назокати он ба дараҷаи зарурӣ таъмин мешавад. Аз ин рӯ, дар ашъори ҷавобия ба «Даръёи аброр» гуфтаи шоирони асри XVI, ки ин ҷо аз онҳо матлаъ ва абъёти алоҳида дарҷ гардидаанд, тала-

«Гулафшон»-и Шайдон Балхӣ, ба гуфти Нисорӣ дар «татаббӯи «Гулистон»-и Шайх Саъдӣ» таълиф шудааст ³⁰¹.

Ба синфи асарҳои таърихӣ «Шайбонинома»-и Биной ³⁰⁵, «Бобурнома»-и Бобур Мирзо ³⁰⁶, «Ҳабиб-ус-сияр»-и Хондамир ³⁰⁷, «Меҳмонномаи Бухоро»-и Рӯзбехҳои Исфаконӣ ³⁰⁸, «Зафарнома»-и Муқимии Самарқандӣ ³⁰⁹, «Футӯҳоти шоҳӣ»-и Амир Садриддин ³¹⁰, «Аҳсан-ут-таворих»-и Ҳасани Румлу ³¹¹, «Таърихи Рашидӣ»-и Муҳаммад Хайдар ³¹² ва «Шарафномаи шоҳӣ»-и Ҳофизӣ Таниш ³¹³ дохил мешаванд.

Дар ин асарҳо ба ҷуз тасвири воқеаҳои сиёсӣ, саргузашти амӣрон, тохтутоз, ҷангҳои байни-яқдигарии қабиларо сулолаҳо, қушқушӣ ва амсоли инҳо доир ба ҳаёти маданият адабӣ, шарҳи аҳволу ашъори адибон ва аҳли фазли замона низ бисёр навиштаҳои бадеӣ мавҷуд аст. Муаллифони ин асарҳо бо муносибатҳои гуногун нақлу ривоятҳои бадеӣ ва саргузашти адибу фузалои замони худро бо насри бадеӣ дилкаш овардаанд.

Тақрибан дар ҳаман асарҳои таърихӣ ҷо-ҷо порчаҳои манзум ҷой гирифтаанд. Мукаддимаи «Зафарнома»-и Муқимии Самарқандӣ бошад бо назм навишта шудааст ³¹⁴.

Ба ҷамъи асарҳои илмӣ адабии ин давр ду тарҷуман «Мачолис-ун-нафоис» (тарҷумаҳои Фаҳрии Ҳиротӣ ва Ҳакимшоҳи Қазвинӣ), «Тӯҳфаи Сомӣ»-и Соммирзо, «Музаққир-ул-аҳбоб»-и Ҳоҷа Ҳасани Нисорӣ, «Тазкират-ут-таворих»-и Абдуллои Қобулӣ, «Ҷавоҳир-ул-ачоиб»-и Фаҳрӣ б. Амирии Ҳиротӣ ³¹⁵, «Тазкират-уш-шуаро»-и Мутрибӣ ва «Тӯҳфат-ус-сурур»-и Дарवेशалии Ҷангӣ ³¹⁶ дохил мешаванд. Аз хусуси ин асарҳо дар фасли «Маъхазҳои адабӣ» мулоҳиза рондем.

Ба гурӯҳи асарҳои илмӣ «Дурар-ул-баҳр»-и Қазони Зоминӣ ³¹⁷, «Рисолаи мусикӣ»-и Начмиддини Кавкабӣ ³¹⁸, «Рисолаи фӣ илми тиб»-и Мавлоно Юсуф ³¹⁹ ва «Ҷавоиди Ҳошимия»-и Давоии Самарқандӣ ³²⁰ дохил мешаванд. Ҳоло ба ҷуз рисолаи Начмиддини Кавкабӣ боқӣ мондани рисолаҳои дигари илмӣ маълум нест.

Аз ин номгӯи мухтасари осори мансур маълум мешавад, ки дар ин аср бисёр асарҳои насрии бадеӣ, таърихӣ, илмӣ адабӣ ва сирф илмӣ таълиф гардидаанд. Муаллифони ин асарҳо аълоани пешгузаштагонашоро бо муваффақият давом дода, ба ин восита дар равнақи насри бадеӣ, таърихӣ ва илмӣ адабии асри худ ҳиссаи сазовор гузоштаанд.

**Назираву
татаббӯт**

Нуктаи дигари муҳимме, ки дар адабиёти асри XVI ҷолиби диққат аст, ин ба мисли адабиёти имамии дуҷуми асри XV ривҷ гирифтани назираву татаббӯт аст. Ҳарчанд дар ин давра ягон шоир дар пайравии ҳамсағсари панҷгонаеро ба итмом нарасондааст, вале дар татаббӯи достонҳои алоҳидан ин асар мазнавиҳои бисёр гуфта шудаанд, ки таълифоти Ҳотифӣ, Хилолӣ ва Мактабӣ аз ҷумлаи онҳоянд. Шуарон замони ба ҷуз он достонҳои алоҳидан ҳамса дар қисматҳои дигари назм — дар эҷоди ҷинси қасида, ғазал ва рубоӣ низ татаббӯоти зиёде намудаанд.

Яке аз асарҳои, ки мавриди татаббӯоти бисёр шоирони асри

XVI қарор гирифтааст, қасидаи «Даръёи аброр»-и Амир Хусрав аст. А. Мирзоев дар монографияи «Биной» аз хусуси вазъи назирасароки нимаи дуюми асри XV сухан ронда, дар он зими матлаи қасидаҳои 7 шоири ин давра (Чомӣ, Навоӣ, Биной, Сухайлӣ, Султон Маҳмуд Мирзо, Мир Ҳасаналии Чалоӣ ва Абдусамади Бадахшӣ)-ро меорад, ки дар пайрави «Даръёи аброр»-и Амир Хусрав гуфтаанд ³²¹.

Матлаи қасидаи Амир Хусрав ин аст:

«Қўси шаҳ холию бонги гулгулаш дарди сар аст,
Ҳар кӣ қонё шуд ба хушқу тар шахи баҳру бар аст» ³²².

Ба ин қасида зиёда аз 10 шоири асри XVI ба монанди Чололиддини Оғаҳӣ, Маҳмуди Ҳамӯшӣ, Миршодини Қўйборӣ, Маҳмуди Олим ва Насибии Андиҷонӣ ҷавоб гуфтаанд. Чунончи, матлаи қасидаи Оғаҳӣ ин аст:

«Арсан шаҳри Ҳирӣ рашии сипехри аҳзар аст,
Дарғаҳшро шамсан хуршед гулмехи зар аст» ³²³.

Соммирзо дар зикри аҳволи Мавлоно Маҳмуди Ҳамӯшӣ хабар медиҳад, ки ин шоир дар татаббӯи «Даръёи аброр»-и Амир Хусрав қасида гуфтааст. Соммирзо ба далели фикраш ҳамоно ҷо матлаи қасидаи Ҳамӯширо меорад:

«Олами фой, ки дар вай шодмонӣ камтар аст,
Ҳосилаш гар танчи Қорун аст, ҳокаш бар сар аст» ³²⁴.

Нисорӣ дар баёни шарҳи ашъори Миршодини Қўйборӣ меорад, ки ин шоир қасидаи Ҳоҷа Ҳусравро татаббӯи некӯ намуда ва ин байти ӯ ҷолиб аст:

«Моли мадҳалро амонат дон, ки бикри моҳрӯ
Дар бари иннин агар сад сол хуфтад-духтар аст» ³²⁵.

Таҷрибаи эҷодии шуарои замон нишон медиҳад, ки асарҳои ҷавобия одатан бар муқобили осори бузург ва баргузидани муосиру гузашта гуфта мешаванд. Қасидаи фалсафии Амир Хусрав низ аз қумлаи чунин асарҳои бузург аст. Ин матлабро ҷавобҳои ба ин асар гуфтаи Чомӣю Навоӣ тасдиқ мекунанд. Аз тарафи дигар, чун шоир ба балоғати маънавий расида, ба қувваи эҷодияш боварӣ ҳосил мекунад, дар исботи қудрату маҳорати ҳеш аз шуарои гузаштаву муосир асари бузург, баргузида ва ҷолиберо интиҳоб намуда, дар ягонагии мавзӯ ва вазну қофия ба он ҷавоб меғӯяд ва бо ҳамин дар ҳаёти адабӣ дараҷаи иқтидору маҳорати эҷодии худро намоиш медиҳад. Дар шеър ҷавобия бояд се талаботи асосии татаббӯоту назира: маонии бикр, тарзи баёни дилкашу фаҳмо ва воситаҳои тозаи тасвири бадеӣ вучуд дошта бошад ³²⁶. Дар чунин ҳолат шеър ҷавобия аз шеъри асли камтар воқеъ намегардад ва назокати он ба дараҷаи зарурӣ таъмин мешавад. Аз ин рӯ, дар ашъори ҷавобия ба «Даръёи аброр» гуфтаи шоирони асри XVI, ки ин ҷо аз онҳо матлаъ ва абыёти алоҳида дарҷ гардидаанд, тала-

боти асосин татаббӯот риоя гардидаанд ва дар ин ҷавобияҳо назо-
кати зарурӣ мавҷуд аст.

Дар байни ашъори ҷавобии ин давр татаббӯоти Восифӣ ба қа-
сидаҳои шуарон гузашта низ ҷолиб аст. Восифӣ аз шуарон маш-
хури гузашта ҷунонӣ, ба қасидаҳои «тантаронӣ»-и Қамолӣ Ис-
моил³²⁷ «баҳория»-и Салмони Совачӣ³²⁸, «ангуштарин», «шутур
хучра», «лола», «наргис», «бунафша», «ғунча» ва «гуд»-и Қотибӣ
Нишопурӣ³²⁹, «чор дар чор»-и Абдулқосим Ҷабалӣ³⁰ ва ба қасидаи
«боли мурассаъ»-и Фаҳриддини Розӣ³³¹ татаббӯ намудааст.

Аз ин татаббӯот танҳо матлаи ду қасидаи Восифиро дар ҷа-
воби қасидаҳои Қамолӣ Исмоил ва Фаҳриддини Розӣ дарҷ меку-
нем. Қамолӣ Исмоил:

«Эй, дар муҳити нишкат сар гашта нуктаи дил,
В-эй, аз ҷамолӣ рӯи хуш гашта маркази гил».

Восифӣ:

«Эй, лаъли ҷовфизоят нақди хазинаи дил,
З-он нақд нест моро ҷуз хуни дидаи хоси...»³³²

Фаҳриддини Розӣ:

«Боли мурассаъ бисӯат мурғи муламмалбадан,
Ашқи Зулайҳо бирехт Юсуфи гулпираҳан».

Восифӣ:

«Дод Зулайҳо тамои гавҳари мушқи Хӯтан,
То ки шуд ўро ба қом Юсуфи гулпираҳан».³³³

Аз матлаҳои ин ду қасида маълум аст, ки Восифӣ дар ин та-
таббӯот ба талаботи шеърӣ ҷавобия пурра риоя намуда, дар муқо-
били қасидаҳои Қамолӣ Исмоил ва Фаҳриддини Розӣ асарӣ аз ли-
ҳози мазмуну мундариҷа ва маҷмӯи бадеиёти худ қомилро офа-
ридааст.

Хангоме, ки аз ашъори татаббӯи ин давр сухан меравад, қаси-
даҳои дар ҷавоби қасидаи «Қашмир»-и Файзӣ гуфтаи Нисорӣ ва
дар ҷавоби «Қорнома»-и Саной навиштаи Нисорию Муродиро низ
таъкид кардан лозим аст³³⁴. Ин устодони сухани Мовароуннаҳр
дар ҷавоби қасидаҳои шоирони Ҳиндустон ба ҳамаи суннати шеърӣ
ҷавобия ба сароҳати тамои риоя намуда, қасидаҳои аз ҷиҳати шак-
лу мазмун бае гаррое гуфтаанд.

Дар ин аср анъанаи назиранивисӣ ба дараҷае вуҷуд ёфта буд,
ки адибон баробари шеърҳои баргузидан алоҳида ба девонҳои то-
ми шоирон ҳам татаббӯ менамуданд. Нисорӣ аз хусуси шарҳи аҳ-
волу ашъори Мавлоно Афсарӣ, ки яке аз шоирони дарбори Убай-
дуллоҳон буд, маълумот оварда меёяд, ки ин шоир «татаббӯи де-
вони Амир Қосимро намуда ва ҷавоби Амир Шохӣ гуфта ва дар
татаббӯи Навоӣ бисёр кӯшида ва худро сонии Амир Алишер ҳаёӣ
карда, Сонӣ таҳаллус менамуд»³³⁵. Аммо мувофиқи маълумоти
Феҳристи китобхонаҳо то рӯзгори мо боқӣ мондани ягон нусхаи
девони Афсарӣ маълум нест.

Аз ин навиштаҳои Нисорӣ ошкор аст, ки адибони дарбори Убай-
дуллоҳон бештар ба эҷодиёти шуарон доираи адабии Ҳирот пай-
равӣ менамуданд. Ба гуфти Восифӣ яке аз ташаббускорони ин пай-

равӣ ҳуди ҳукмрони замон Убайдуллоҳон буд³³⁶. Убайдӣ дар татаббӯи девони Султон Ҳусайн ба тоҷикию араби девон тартиб медиҳад³³⁷. Дар замони Убайдуллоҳон «ҳар рӯзи ҷумъа,— менави-сад Восифӣ,— аз фузало ва шуарои шаҳри Бухоро ба мулозимат мешитофтанд ва одати ҳазрат он буд, ки ҳар рӯз шеър дар миён меандоштанд ва шуароро ба ҷавобу татаббӯи он маъмур месохтанд»³³⁸. Дар яке аз маҷлисо ба фармудан хон шоирон маъмур мешаванд, ки аз «ғазалиёти Ҳусрави Дехлӣ, ҳазрати Маҳдумӣ (Ҷомӣ — У. К.) ва Мавлоно Қотибӣ»³³⁹ қариб сад ғазал интиҳоб намуда, ба онҳо татаббӯи бикунанд. Ба ин муносибат Восифӣ аз ғазалиёти ин се шоир қариб чил ғазал интиҳоб намуда, мутабиқи талаботи ашъори ҷавобия татаббӯи менамояд ва бо ҳамин маҳорати баланди худро дар назди Убайдуллоҳону Ҳоҷа Ҳошимӣ ва аҳли дарбор намоиш медиҳад³⁴⁰. Ба ғазалиёти ин се шоир ба ҷуз Восифӣ Ҳоҷа Ҳошимӣ, Афсарӣ ва Афзалӣ низ татаббӯи мекунанд. Аммо намунаи татаббӯоти ин шоирон дар «Бадоеъ-ул-вақоъ» дарҷ наёфтааст. Гайр аз ин Восифӣ дар татаббӯи даҳ ғазали Мирҳочӣ Унсӣ, ки намоияндан доираи адабии Хирот буд, инчунин дар муқобили даҳ ғазали Амир Ҳусрав ҷавоб гуфтааст, ғазал иншо мекунад. Аз ин ҷавобияҳо ба сифати мисол танҳо яктоӣ ғазал меорем.

Ҳусрав:

Дар о, эй, шоҳи гул, хандону маҷлисо гулистон кун,
Ба гуфти талх чун май ошиқонро масту ғалтон кун.
Фаровон бут парастидам ба меҳроби намоз, акиун
Ба меҳроби ду абруи худам аз сар мусулмон кун.
Бурун о, эй саводи дида, чун абри сияҳ в-он ғаҳ
Ба гармо соя бар болои он сарви хиромон кун.
Манех бар онна он рӯй, ваҳ гар мениҳ боре,
Бисӯз ин ҷони камбаҳти маро ҳокимтари он кун.
Табибон, дарди ман дорад нухуфта дар дилам коре,
Ту дардери, ки бекор аст раи машғули дармон кун.
Пас аз мурдан манех тобути ман дар гӯшаи маҷлис,
Бубар он хемаро даркори оташгоҳи ғаброн кун.
Бион ишқи ҷонон нав шуд андар синан Ҳусрав,
Биноҳон кӯҳан аз қон-қони ғамза ваброн кун³⁴¹.

Унсӣ:

Бид, эй сарви хушрафтор, гашти боғу бӯстон кун,
Чу гул аз гулча ру бинмою оламо гулистон кун.
Барафрӯз он руҳу ҷонро чу холи худ дар оташ зан,
Барафшон кокуду дилро чу зулфи худ парешон кун.
Зи ман дар мотами хичрон чу ҷонон мекашад доман,
Аҷал ку блъд аз инам ҷок дар ширҳани ҷон кун.
Сафед аз гирия гашт охир саводи ҷашмаи, эй ҳамдам,
Агар бар сина доғи тоза дорӣ, пулбан он кун.
Ба гирди он даҳон ҳолат ҳаёли салтанат дорад,
Чу хотам додӣш гӯ даъвани мулки Сулаймон кун.
Гар, эй Унсӣ, ҳавон талъати лйлинавше дорӣ,
Чу Маҷнун бо дилан пурдари ғам рӯ дар биёбон кун.³⁴²

Восифӣ:

Ба дил оташ зан оиро долазори гулшани ҷон кун.
Дарову оташ дилро ҳаҷилосо гулистон кун.
Мағу к-аз партави хуришед дорад равшани олам,
Шавад то бар ту равшани лаҳзае сар дар гиребон кун.
Зи даст ғамзаат ҳаҷи ҷаҳон ғумроҳ шуд охир,
Наҳаҳи қуфри мардум ғамзан худро мусулмон кун.

Нагӯям аз ҷафохон ту зинҳор, эй фалак ҳаргиз,
Бирав, ҳар ҷиз к-аз дастӣ ту меояд, ба ман он кун!
Зи сақфи нилгун хишти Маҳу Хур то ба кай афтод?!
Бие, эй сели ашк, ин сақфро якбора вайрон кун!
Вафону мардумӣ дар Мовароуннаҳр кам бошад,
Агар хоҳӣ бирав, эй Восифӣ, рӯ дар Хуросон кун 342.

Чунон ки мебинем, ин ду ғазали охир дар татаббӯи ғазали якум таълиф шудаанд. Дар ин се ғазал вазну қофия ва радифҳо умумианд. Мавзӯи ғазалҳои Хусраву Унсӣ қомилан ишқӣ буда, аз ҷиҳати рӯҳи оҳанг ва воситаҳои тасвири бадеӣ яке дигареро тақмил намудаанд. Мавзӯи ғазали Восифӣ низ асосан ишқист. Аммо дар се байти аввал мавзӯи ишқӣ бо оҳанги фалсафӣ омезиш ёфта, дар байтҳои дигар шоир инони суҳанро ба масъалаи муҳимми иҷтимоии замон — масъалаи адлу дод ва беадолатиҳои муҳити худ мебарад ва ба ин восита ӯ нисбат ба тартиботи беадолати Мовароуннаҳри замони худ эътироз баён мекунад. Ин гуна эътирози иҷтимоиро мо дар ғазалҳои Хусраву Унсӣ намебинем. Ин ғазалҳо ҳар кадом ба сари худ мазияту назокати ҳосе доранд. Чунончи, дар ғазали Хусрав ҳақиқати таърихӣ одати мардуми ҳинд (Пас аз мурдан манех тобути ман дар гӯшаи маҷлис — Бубар ин ҳемаро даркоре оташгоҳи ғаброн кун) инъикос ёфта бошад, дар ғазали Восифӣ авзои таърихӣ рӯҳияи халқи Мовароуннаҳри аввали асри XVI таҷассум ёфтааст.

Ин гуна таъсири робитаи эҷодӣ дар нимаи дуҷуми асри XVI бештар тавсияю равиш меёбад. Махсусан, дар байни шоирон татаббӯ намудани ғазалҳои яқдигар авҷ мегирад. Чунончи, Мутрибӣ қайд мекунад, ки дар ин рӯзгор Дӯстии Бӯстонӣю Мӯъминӣ Самарқандӣ дар татаббӯи ғазалиёти Мӯхташамӣ Қошӣ, Содикӣи Самарқандӣ дар татаббӯи ғазали Урфӣ ва Тоҳири Хиротӣ дар татаббӯи ғазали Ваҳшӣи Ироқӣ ғазалҳо гуфтаанд. Дар поин матлаи ҷаде аз ин ғазалҳоро дарҷ мекунем.

Мӯхташам:

Ғар аз ҷамоли ҷаҳонтоби ӯ ниқоб кашанд,
Ҷаҳонӣи қалами рад бар офтоб кашанд.

Дӯстӣ:

Бӯтон, ин аз пай даъвӣ ин рух ниқоб кашанд,
Яке ниқоби туро дида сад ҳаҷоб кашанд.

Мӯхташам:

Хусни рӯзафзун нигар, к-он хусрани зарринриқоб,
Дӣ хилоле буди имшаб моҳафрӯз офтоб.

Мӯъмин:

Наргисаш аз айни ҳубӣ карда оламро хароб,
Дӣ шуда сармасту шаб маҳмуру рӯзаш бурда хоб 344.

Урфӣ:

Ишқ ку то нав кунам бо дӯст паймони дуруст,
В-аз ғайрон дар шаҳр нагзорам ғиребони дуруст.

Содикӣ:

Ғар чу ман бинад малак э-он шӯх паймони дуруст,
Ҷоман исмат намонад бо ғиребони дуруст 345.

Ваҳшӣи Ироқӣ:

Чу шамъам шӯъла бар ҷон зад, ки аввалҳои ноз аст ин.
Сароно сӯхтаи ман ҳам, ки оғози нӯз аст ин.

Тоҳири Хиротӣ:

Занад бар синаам ханҷар, ки қовишҳои ноз аст ин,
Тамам бар ҳоку ҳуа ман ҳам, ки оғози инёз аст ин ³⁴⁶.

Мутрибӣ дар шарҳи аҳволу ашъори Шаҳрин Самарқандӣ доир ба татаббуоти шуарон замон суҳан роида далели ҳолиберо меорад. Чун ғазали Валии Даштибаёзӣ, ки шоири маъруфи асри XVI Хуросон аст, ба миёни шуарон Мовароуннаҳр меафтад, бори нахуст ба ин ғазал Шаҳрин Самарқандӣ ҷавоб мегӯяд. Матлаи ғазали Вали ин аст:

Шаб, ки қуфли дари хурсандиям афгон бишкаст,
Нола кардам, ки кафас бар ҳама мурғон бишкаст.

Матлаи ғазали Шаҳриро меорем:

Соғари айши маро сокии даврон бишкаст,
Аҳд бар баст ба ман он буту паймон бишкаст ³⁴⁷.

Ба ғазали Вали мувофиқи маълумоти Мутрибӣ, аз шуарон замон қариб бист нафар ҷавоб мегӯянд. Матлаи ғазали баъзе аз ин шоиронро дар поин дарҷ мекунем:

Нозимӣ:

Ишваат наштари ғам то ба раги ҷон бишкаст,
Қафаси булбулу рашқи дил аз афгон бишкаст.

Завқӣ:

То ба захми дили мо тири ту паймон бишкаст
Оқибат аҳди вафодорие дармон бишкаст.

Сайрафӣ:

Турки ҷашнат ба дилам новаки мижгон бишкаст,
Лаззати тири ту ҳосияти дармон бишкаст.

Фаршӣ:

Қофари ҷашми ту то раваки имон бишкаст,
Зоҳиди ғушанишини тавба зи исёи бишкаст.

Рашқӣ:

Хар ғах он шӯх ба рух зулф ҷу райгон бишкаст,
Қуфр бимуд руҳу раваки имон бишкаст.

Шамсӣ:

То зи ҳасрат маҳи ман, тири ту паймон бишкаст,
Ба дили ҳаста маро хоҳиши дармон бишкаст ³⁴⁸.

Чунон ки аз мутолдан матлаъҳо ошкор аст, дар ин давр татаббуъ намудани ғазалиёти якдигар на танҳо дар байни шуарон дохили ҳуди Мовароуннаҳр, инчунин дар миёни адибони Хуросону Мовароуннаҳр ҳам ривож гирифта буд. Ин ҳолат бори дигар аз роҷаи бардавомӣ эҷодии шоирони Хуросону Мовароуннаҳр шаҳодат медиҳад. Дар ин ғазалҳо шоирон ба суннатҳои татаббуот пурра риоя намуда, дар доираи як вазну қофия ва радиф ба таъри эҷодӣ ҳунариномой кардаанд. Бинобар ин ғазалҳои онҳо аз ҷиҳати шаклу мазмун ҳозирро гиро воқеъ гардидаанд.

Дар байни ашъори дар ҷавобу татаббуоти якдигар гуфтаи шоирон рубоӣ ҳам маъмул буд. Мутрибӣ дар шарҳи ашъори Хиротӣ Хисорӣ доир ба рубоӣҳои дар татаббуи якдигар гуфтаи чор шоири

машхури ин аср — Мӯхташам Кошӣ, Валии Даштибаёзӣ, Нотикӣи Сабзаворӣ ва Хирғоҳи Хисорӣ маълумоти пурқимате додааст, ки дар понӣ мазмуни мухтасари онро меорем. Мӯхташам дар мавзӯи шамъу парвона рубони зеринро мегӯяд:

Парвона ба шамъ гуфт: к-афрӯхта шав!
Кам сӯз марову бо ман омӯхта шав!
Шамъаш гуфт: агар мувофиқ ёрӣ,
Ман сӯхта мешавам, ту ҳам сӯхта шав!

Мӯхташам ин рубонро ба шоири муосири худ Валии Даштибаёзӣ— ба Хурошон фиристода аз ӯ хоҳиш менамояд, ки бо ҳамин мазмуну латофат ҷавобе бигӯяд. Вали ба рубони Мӯхташам ҷавоби муносибе мегӯяд ва он рубой ин аст:

Парвона, ки шамъаш ҳаласефзо бошад,
Чуз сӯхтаваш чаро таманно бошад!
Ғайрат нагузоралаш, ки дар баъзи касон,
У индаву ёр маҷлисоро бошад.

Аз ин рубой Нотикӣи Сабзаворӣ хабар ёфта, мувофиқи шаклу мазмуни рубони боло ҷавоби дилкаше мегӯяд. Рубони Нотикӣ ин аст:

Парвона ки шамъро талабгор шавад,
Дар сӯзиши хеш гармбозор шавад.
З-он месӯзад, ки гарди хокистари ӯ,
Бошад, ки ҳаҷоби чашми агъёр шавад.

Валии Даштибаёзӣ рубони худро ба шоири Мовароуннаҳр фиристода, таъкид менамояд, ки «ҳар кас мазмуне ба ин латофат мебандад, ман ба вай хати бандагӣ медиҳам». Аз шоири Мовароуннаҳр ҷавоби рубони Валиро бо ҳамин мазмуну латофати баланд Хирғоҳи Хисорӣ мегӯяд. Рубони Хирғоҳи ин аст:

Парвона, ки онин муҳаббат омӯхт,
Чуз бар руҳи шамъи хештаи дида надӯхт,
З-ин бим, ки дар ҳаҷр намонад фардо,
Бечора шаби васл аз он худро сӯхт³⁴⁹.

Чунон ки мебинем, ҳарчанд ин чор рубой дар як мавзӯ, яъне муҳаббати ба шамъ доштаи парвона гуфта шудааст, вале се шоир дар татаббӯти худ иқтидори баланди табъ ва нуктасанҷиро намоиш дода, дар доираи як мавзӯ паҳлуҳои тозаю нави онро бо қамолӣ назокат баён кардаанд. Дар ин рубойҳо осори тақлид нест. Аз ин рӯ онҳо дар назари ҳонанда бо назокати хоса ҷилвагар аст. Масалан, дар рубони якум, муҳаббати шамъу парвона ба тариқи муқолама сурат мегирад. Азбаски шамъ сӯхта мешавад, парвона низ ба хотири ҳамин ёри мувофиқи худ бояд сӯхта гардад. Дар рубони дуюм, парвона хеле бадрашк аст. Вай барои он ки шамъро дар миёни агъёр маҷлисоро набинад, аз оташи рашк худро месӯзад. Дар рубони сеюм, парвона худро баҳри он месӯзад, ки хокистари ӯ ҳаҷоби чашми агъёр бошад ва агъёр рӯи шамъро дида натавонад.

Дар рубоии чорум, сабаби худкушии парвона дар тоқати ҳаҷр на-
доштани ўст. Инак, дар ҳар чор рубой парвона ошиқи вафодори
шамъ аст. Аммо сабаби худкушии ў дар ҳар чор рубой ба таври гу-
ногун сурат гирифтааст.

Аз татаббӯти шоирон дар касида, ғазал ва рубой маъ-
лум мешавад, ки дар ашъори ҷавобия асосан шоирони маъруфу
барҷастан замон қувва озмудаанд ва онҳо аз ўҳдан ин мусоби-
қаи адабӣ ба хубӣ баромадаанд. Ин шоирон дар ҷараёни татаб-
бӯти худ бештар дар дориан ҳатто як мавзун муайян ба фа-
зилати зеҳни равшанбин ва тафаккури нозуксанҷ тарафу паҳлуҳои
тозаи мавзӯро кашф карда, ба ин васила имконоти васеи шеър
ҷавобияро собит намудаанд. Гоҳо онҳо бо лутфи маънию тақозои
таносуби сухан аз доираи мавзӯи шеъри асл беруи баромада,
ба ин роҳ низ тарафҳои тозаи хунари татаббӯтро намоиш додаанд.
Аммо бо вучуди ин дар ин давра адибоне низ буданд, ки ҳангоми
ҷавоб гуфтани ашъори ҳамдигар асосан аз дараҷаи тақлид беруи
баромада натавонистаанд. Ин гурӯҳ адибон ба мисли Мавлоно Си-
мӣ ва Мавлоно Абдулрофиз ба лафзбозию шаклпарастихо овора
шуда, аз доираи тақлид беруи набаромаданд. Мисоли ин рубоихон
дар тақлиди рубоии Лутфуллои Нишопурӣ гуфтаи Мавлоно Симӣ,
рубоихон ғушвора, музмар ва мусовиюлтарафайни Мавлоно Абду-
рофиз мебошанд³⁵⁰.

**Сабку услуби
шеър**

Мувофиқи маълумоти маъхазҳо сабку услуби ада-
биёти ин давраро асосан ба ду ҷараён «матбӯъ» ва
«маснӯъ» чудо кардан мумкин аст. Дар ҳаёти ада-
бии асри XVI махсусан, дар нимаи аввали он, мавқеи шеърҳои
«м а т б ў ъ» ниҳоят калон буд. Ин шеърҳо табиятан писанди таби
мардум ва диди эстетикии онҳо буданд. Мутрибӣ, мувофиқи қайду
нишораҳои бисёрӣ худ, тахти ибораи «шеъри матбӯъ» ҳамон шеър-
хоро мефаҳмад, ки бо илҳами саршор ва завқи баланди бадеӣ ба
таври табиӣ гуфта шудаанд. Ба ҷумлаи ҷунийн шеърҳо бештарин
қисмати осори адабии Бадриддини Ҳилолӣ, Абдуллоҳи Хотифӣ,
Аҳлии Хуросонӣ, Наргисии Қандаҳорӣ, Оғаҳии Хуросонӣ, Дарвешӣ
Деҳакӣ, Ҳайдарӣ Қулчапаз, Низомиддини Низом, Хоча Мирами
Сиёҳ, Ҳолатии Насафӣ, Мансури Табретӣ ва Ошиқии Хуросонӣ до-
хил мешаванд. Дар ашъори ин шоирон ваҳдати шаклу мазмун бо
қамолӣ малоҳат воқеъ гардидаанд.

Тақрибан аз миёнаҳои ин аср сар карда, дар байни шоирон
гуфтани шеърҳои «маснӯъ» то рафт қувват мегирад. Шоирон ба
маъни офариниҳо, диққати мазмун дода шуда, аз таносуби қомили
шаклу мазмун беपरво мемонданд. Дар натиҷа дарки маънӣ душ-
вор мешуд ва ҳатто маънӣ дар сояи шакли бадеӣ мемонд. Дар
шеърҳои «маснӯъ» шакл, техника ва санъатҳои лафзиву мушки-
лан бадеӣ ҷузъи ҳукмрон мебошанд. Луғзу муаммиёт низ ҷузъи
таркибии шеъри «маснӯъ» аст. Зумрае аз шоирон дар баробари эҷо-
ди шеърҳои «матбӯъ» ба гуфтани ашъори «маснӯъ» низ диққати
махсус меододанд³⁵¹. Чунки дар ин давр гуфтани ҷунийн шеърҳо
байни як тоифаи адибон аз ҷумла, уламои шоир нишони фазл
ва мартабаи шоирӣ ҳисоб меёфт. Мутрибӣ дар зикри аҳволи

машхури ин аср — Мӯхташами Кошӣ, Валии Даштибаёзӣ, Нотиқии Сабзаворӣ ва Хирғоҳии Хисорӣ маълумоти пурқимате додааст, ки дар поин мазмуни мухтасари онро меорем. Мӯхташам дар мавзӯи шамъу парвона рубоии зеринро мегӯяд:

Парвона ба шамъ гуфт: к-афрӯхта шав!
Кам сӯз марову бо ман омӯхта шав!
Шамъаш гуфт: агар мувофиқ ёри,
Ман сӯхта мешавам, ту ҳам сӯхта шав!

Мӯхташам ин рубоиро ба шоири муосири худ Валии Даштибаёзӣ — ба Хуроёни фиристода аз ӯ хоҳиш менамояд, ки бо ҳамин мазмуну латофат ҷавобе бигӯяд. Вали ба рубоии Мӯхташам ҷавоби муносибе мегӯяд ва он рубоӣ ин аст:

Парвона, ки шамъаш ҳавасафзо бошад,
Чуз сӯхтаиаш чаро таманно бошад!
Ғайрат нагузорадаи, ки дар базми қасон,
Ӯ зиндаву ёр маҷлисоро бошад.

Аз ин рубоӣ Нотиқии Сабзаворӣ хабар ёфта, мувофиқи шаклу мазмуни рубоии боло ҷавоби дилкаше мегӯяд. Рубоии Нотикӣ ин аст:

Парвона, ки шамъро талабгор шавад,
Дар сӯзиши хеш ғарибозор шавад.
З-он месӯзад, ки гарди хокистари ӯ,
Бошад, ки ҳичоби чашми агъёр шавад.

Валии Даштибаёзӣ рубоии худро ба шоирони Мовароуннаҳр фиристода, таъкид менамояд, ки «ҳар кас мазмуне ба ин латофат мебандад, ман ба вай хати бандагӣ медиҳам». Аз шоирони Мовароуннаҳр ҷавоби рубоии Валиро бо ҳамин мазмуну латофати баланд Хирғоҳии Хисорӣ мегӯяд. Рубоии Хирғоҳӣ ин аст:

Парвона, ки онин муҳаббат омӯхт,
Чуз бар рухи шамъи хештан дида надӯхт,
З-ин бим, ки дар ҳаҷр намонад фардо,
Бечора шаби васл аз он худро сӯхт ³⁴⁹.

Чунон ки мебинем, ҳарчанд ин чор рубоӣ дар як мавзӯъ, яъне муҳаббати ба шамъ доштаи парвона гуфта шудааст, вале се шоир дар татаббӯоти худ иқтидори баланди табъ ва нуктасанчиرو намоиш дода, дар доираи як мавзӯъ паҳлӯҳои тозаю навӣ онро бо қамолӣ назокат баён кардаанд. Дар ин рубоиҳо осори тақлид нест. Аз ин рӯ онҳо дар назари хонанда бо назокати ҳоса ҷилвагар аст. Масалан, дар рубоии якум, муҳаббати шамъу парвона ба тариқи муқолама сурат мегирад. Азбаски шамъ сӯхта мешавад, парвона низ ба хоҳири ҳамин ёри мувофиқи худ бояд сӯхта гардад. Дар рубоии дуюм, парвона ҳеле бадрашк аст. Вай барои он ки шамъро дар миёни агъёр маҷлисоро набинад, аз оташи рашк худро месӯзад. Дар рубоии сеюм, парвона худро баҳри он месӯзад, ки хокистари ӯ ҳичоби чашми агъёр бошад ва агъёр рӯи шамъро дида натавонад.

Дар рубоии чорум, сабаби худкушии парвона дар тоқати ҳаҷр на-
доштани ӯст. Инак, дар ҳар чор рубой парвона ошиқи вафодори
шамъ аст. Аммо сабаби худкушии ӯ дар ҳар чор рубой ба таври гу-
ногун сурат гирифтааст.

Аз татаббуоти шоирон дар қасида, ғазал ва рубой маъ-
лум мешавад, ки дар ашъори ҷавобия асосан шоирони маъруфу
барҷастан замон қувва озмудаанд ва онҳо аз ўҳдаи ин мусоби-
қаи адабӣ ба хубӣ баромадаанд. Ин шоирон дар ҷараёни татаб-
буоти худ бештар дар дориан ҳатто як мавзун муайян ба фа-
зилати сеҳин равшанбин ва тафаккури нозуксанҷ тарафу паҳлуҳои
тозаи мавзӯро кашф карда, ба ин васила имконоти васеи шеър
ҷавобияро собит намудаанд. Гоҳо онҳо бо лутфи маънию тақозои
таносуби суҳан аз дориан мавзӯи шеъри асл беруи баромада,
ба ин роҳ низ тарафҳои тозаи ҳунари татаббуотро намоиш додаанд.
Аммо бо вучуди ин дар ин давра адибоне низ буданд, ки ҳангоми
ҷавоб гуфтани ашъори ҳамдигар асосан аз дараҷаи тақлид беруи
баромада натавонистаанд. Ин гурӯҳ адибон ба мисли Мавлоно Си-
мӣ ва Мавлоно Абдулроғиз ба лафзбозию шаклпарастиҳо овора
шуда, аз дориан тақлид беруи набаромаданд. Мисоли ин рубоӣҳои
дар тақлиди рубоии Лутфуллои Нишопурӣ гуфтаи Мавлоно Симӣ,
рубоӣҳои гушвора, музмар ва мусовиёлтарафайни Мавлоно Абду-
роғиз мебошанд³⁵⁰.

**Сабку услуби
шеър**

Мувофиқи маълумоти маъхазҳо сабку услуби ада-
биёти ин давраро асосан ба ду ҷараён «матбӯъ» ва
«маснӯъ» чудо кардан мумкин аст. Дар ҳаёти ада-
бии асри XVI махсусан, дар нимаи аввали он, мавқеи шеърҳои
«м а т б ў ъ» ниҳоят калон буд. Ин шеърҳо табиатан писанди таби
мардум ва диди эстетикӣи онҳо буданд. Мутрибӣ, мувофиқи қайду
ишораҳои бисёри худ, таҳти ибори «шеъри матбӯъ» ҳамон шеър-
хоро мефаҳмад, ки бо илҳами саршор ва завқи баланди бадеӣ ба
таври табиӣ гуфта шудаанд. Ба ҷумлаи чунин шеърҳо бештарин
қисмати осори адабии Бадриддини Хилолӣ, Абдуллоҳи Хотифӣ,
Аҳли Хуросонӣ, Нарғисии Қандаҳорӣ, Оғаии Хуросонӣ, Дарвешӣ
Деҳақӣ, Хайдарӣ Қулчапаз, Низомиддини Низом, Хоча Мирами
Сиёҳ, Ҳолатии Насафӣ, Мансури Табретӣ ва Ошиқии Хуросонӣ до-
хил мешаванд. Дар ашъори ин шоирон ваҳдати шаклу мазмун бо
қамолӣ малоҳат воқеъ гардидаанд.

Тақрибан аз миёнаҳои ин аср сар карда, дар байни шоирон
гуфтани шеърҳои «маснӯъ» то рафт қувват мегирад. Шоирон ба
маъни офариниҳо, диққати мазмун дода шуда, аз таносуби қомил
шаклу мазмун бепарво мемонданд. Дар натиҷа дарки маъний душ-
вор мешуд ва ҳатто маъний дар сояи шакли бадеӣ мемонд. Дар
шеърҳои «маснӯъ» шакл, техника ва санъатҳои лафзӣву мушки-
лаи бадеӣ ҷузъи ҳукмрон мебошанд. Луғзу муаммийет низ ҷузъи
таркибии шеъри «маснӯъ» аст. Зумрае аз шоирон дар баробари эҷо-
ди шеърҳои «матбӯъ» ба гуфтани ашъори «маснӯъ» низ диққати
махсус медоданд³⁵¹. Чунки дар ин давр гуфтани чунин шеърҳо ба
байни як тоифаи адибон аз ҷумла, уламои шоир нишони фазл³⁵²
ва мартабаи шоирӣ ҳисоб меёфт. Мутрибӣ дар зикри аҳволи

машхури ни аср — Мӯхташам Кошӣ, Валии Даштибаёзӣ, Нотиқии Сабзаворӣ ва Хирғоҳин Ҳисорӣ маълумоти пурқимате додааст, ки дар ҷониб мазмуни мухтасари онро меорем. Мӯхташам дар мавзӯи шамъу парвона рубоии зеринро мегӯяд:

Парвона ба шамъ гуфт: «афрӯхта шав!
Кам сӯз марову бо ман омӯхта шав!
Шамъаш гуфт: агар мувофиқ ёри,
Ман сӯхта мешавам, ту ҳам сӯхта шав!

Мӯхташам ин рубоиро ба шоири муосири худ Валии Даштибаёзӣ — ба Ҳуроёни фиристода аз ӯ хоҳиш менамояд, ки бо ҳамин мазмуну латофат ҷавобе бигӯяд. Вай ба рубоии Мӯхташам ҷавоби муносибе мегӯяд ва он рубоӣ ин аст:

Парвона, ки шамъаш ҳавасефро бошад,
Чуз сӯхтанаш чаро таманно бошад!
Ғайрат нагузорадаш, ки дар баъзи касон,
Ӯ зинадаву ёр маҷлисоро бошад.

Аз ин рубоӣ Нотиқии Сабзаворӣ хабар ёфта, мувофиқи шаклу мазмуни рубоии боло ҷавоби дилкаше мегӯяд. Рубоии Нотиқӣ ин аст:

Парвона, ки шамъро талабгор шавад,
Дар сӯзиши хеш гармбозор шавад.
З-он месӯзад, ки гарди хокистари ӯ,
Бошад, ки ҳичоби чашми агъёр шавад.

Валии Даштибаёзӣ рубоии худро ба шоирони Мовароуннахр фиристода, таъкид менамояд, ки «ҳар кас мазмуне ба ин латофат мебандад, ман ба вай хати бандагӣ медиҳам». Аз шоирони Мовароуннахр ҷавоби рубоии Валиро бо ҳамин мазмуну латофати баланд Хирғоҳин Ҳисорӣ мегӯяд. Рубоии Хирғоҳӣ ин аст:

Парвона, ки онни муҳаббат омӯхт,
Чуз бар рухи шамъи хештаи дида надӯхт,
З-ин бим, ки дар ҳаҷр намонад фардо,
Бечора шаби вазел аз он худро сӯхт 349.

Чунон ки мебинем, ҳарчанд ин чор рубоӣ дар як мавзӯ, яъне муҳаббати ба шамъ доштаи парвона гуфта шудааст, вале се шоир дар татаббӯти худ иқтидори баланди табъ ва нуктасанҷиро намоиш дода, дар доираи як мавзӯ паҳлуҳои тозаю нави онро бо камали назокат баён кардаанд. Дар ин рубоӣҳо осори тақлид нест. Аз ин рӯ онҳо дар назари хонанда бо назокати хоса ҷилвагар аст. Масалан, дар рубоии якум, муҳаббати шамъу парвона ба тариқи муқолама сурат мегирад. Азбаски шамъ сӯхта мешавад, парвона низ ба хоҳири ҳамин ёри мувофиқи худ бояд сӯхта гардад. Дар рубоии дуюм, парвона хеле бадрашк аст. Вай барои он ки шамъро дар миёни агъёр маҷлисоро набинад, аз оташи рашик худро месӯзад. Дар рубоии сеюм, парвона худро баҳри он месӯзад, ки хокистари ӯ ҳичоби чашми агъёр бошад ва агъёр рӯи шамъро дида натавонад.

Дар рубоии чорум, сабаби худкушии парвона дар тоқати ҳаҷр на-
доштаи ӯст. Инак, дар ҳар чор рубой парвона ошики вафодори
шамъ аст. Аммо сабаби худкушии ӯ дар ҳар чор рубой ба таври гу-
ногун сурат гирифтааст.

Аз татаббуоти шоирон дар касида, ғазал ва рубой маъ-
лум мешавад, ки дар ашъори ҷавобия асосан шоирони маъруфу
барҷастаи замон қувва озмудаанд ва онҳо аз ӯҳдаи ин мусоби-
қаи адабӣ ба хубӣ баромадаанд. Ин шоирон дар ҷараёни татаб-
буоти худ бештар дар дориан ҳатто як мавзӯи муайян ба фа-
зилати зеҳни равшанбин ва тафаккури нозуксанҷ тарафу пахлуҳои
тозаи мавзӯро кашф карда, ба ин васила имконоти васеи шеър
ҷавобияро собит намудаанд. Гоҳо онҳо бо лутфи маънию тақозои
таносуби сухан аз доираи мавзӯи шеъри асл берун баромада,
ба ин роҳ низ тарафҳои тозаи ҳунари татаббуотро намоиш додаанд.
Аммо бо вучуди ин дар ин давра адибоне низ буданд, ки ҳангоми
ҷавоб гуфтани ашъори ҳамдигар асосан аз дараҷаи тақлид берун
баромада натавонистаанд. Ин гурӯҳ адибон ба мисли Мавлоно Си-
мӣ ва Мавлоно Абдулрофиз ба лафзбозию шаклпарастихо овора
шуда, аз доираи тақлид берун набаромаданд. Мисоли ин рубоӣҳои
дар тақлиди рубоии Лутфуллои Нишопурӣ гуфтаи Мавлоно Симӣ,
рубоӣҳои ғушвора, музмар ва мусовиюлтарафайи Мавлоно Абду-
рофиз мебошанд³⁵⁰.

**Сабку услуби
шеър**

Мувофиқи маълумоти маъхазаҳо сабку услуби ада-
биёти ин давраро асосан ба ду ҷараён «матбӯъ» ва
«маснӯъ» чудо кардан мумкин аст. Дар ҳаёти ада-
бии асри XVI махсусан, дар нимаи аввали он, мавқеи шеърҳои
«матбӯъ» ниҳоят калон буд. Ин шеърҳо табиатан писанди таъби
мардум ва диди эстетикӣи онҳо буданд. Мутрибӣ, мувофиқи қайду
ишораҳои бисёри худ, тахти ибораи «шеъри матбӯъ» ҳамон шеър-
ҳоро мефаҳмад, ки бо илҳами саршор ва завқи баланди бадеӣ ба
таъри табиӣ гуфта шудаанд. Ба ҷумлаи чунин шеърҳо бештарин
қисмати осори адабии Бадриддини Ҳилолӣ, Абдуллоҳи Хотифӣ,
Аҳли Хуросонӣ, Наргисии Кандаҳорӣ, Оғаҳи Хуросонӣ, Дарवेशи
Дехақӣ, Ҳайдарӣ Қулчапаз, Низомиддини Низом, Ҳоҷа Мирами
Сиёҳ, Ҳолатии Насафӣ, Мансури Табретӣ ва Ошиқии Хуросонӣ до-
хил мешаванд. Дар ашъори ин шоирон ваҳдати шаклу мазмун бо
камолӣ малоҳат воқеъ гардидаанд.

Тақрибан аз миёнаҳои ин аср сар карда, дар байни шоирон
гуфтани шеърҳои «маснӯъ» то рафт қувват мегирад. Шоирон ба
маъни офариниҳо, диққати мазмун дода шуда, аз таносуби комили
шаклу мазмун бепарво мемонданд. Дар натиҷа дарки маънӣ душ-
вор мешуд ва ҳатто маънӣ дар сояи шакли бадеӣ мемонд. Дар
шеърҳои «маснӯъ» шакл, техника ва санъатҳои лафзӣи мушки-
лаи бадеӣ ҷузъи ҳукмиро мебошанд. Лугзӯ муаммиёт низ ҷузъи
таркибии шеъри «маснӯъ» аст. Зумрае аз шоирон дар баробари эҷо-
ди шеърҳои «матбӯъ» ба гуфтани ашъори «маснӯъ» низ диққати
махсус медоданд³⁵¹. Чунки дар ин давр гуфтани чунин шеърҳо ба
байни як тоифаи адибон аз ҷумла, уламои шоир нишони фаза
ва мартабаи шоирӣ ҳисоб меёфт. Мутрибӣ дар зикри аҳволи

адиби ин давра аз ҷумла, Фаршии Самарқандӣ, Қазони Зоминӣ, Собирӣ Тошқандӣ ва Содиқии Самарқандӣ ашъорӣ «матбуъ»-и онҳоро бисёр қадр намуда, дар айни замон таъкид мекунад, ки ин шоирон бештар ба гуфтани шеърӣ «маснуъ» майл доранд. Чунончи, ӯ дар зикри Фаршӣ мегӯяд: «Дар ҳар ду қисм аз аксоми шеър: матбуъ ва маснуъ таъъаш диққат мекунад ва майли хотираш ба ашъорӣ маснуъ бештар аз матбуъ менамояд... Бештар аз саноеи мушкилан шеърӣ ва бадоеи муфаззилан фикриро чун матиру мушачҷар ва мудаваару, муакқад ва музалаъу мураббаъ ва муттасилаву муфаззила ва мушариву сипарӣ ва рактоъу хайфоъ ва изҳори музмар ва ғайри инҳоро гуфта»³⁵². Гузашта аз ин Мутрибӣ дар зикри шарҳи ашъорӣ Қазонӣ ба таиҳо ба шеърӣ «маснуъ» майл дошта, мисли Фаршӣ шеърҳо гуфтани ин адиб, балки аз тарафи ӯ ҳатто дар асари махсуси илмӣ бисёр ғариб қор қарда шудани истилоҳоти ашъорӣ «тариқи маснуъ»-ро ба ин қарор хабар медиҳад:

«Мусталаҳоти тариқи маснуъро ғариб некӯ забт намуда буд ва аксар аз саноеи мушкилан шеърӣ ва бадоеи муфаззилан фикриро чун матир ва мушачҷар ва мудаваар ва музалаъ ва муакқад ва муттасила ва муфасила ва сипарӣ ва изҳори музмар ва мақлубӣ муставӣ ва ғайри инҳоро аз баҳри ҳаёл ба соҳили изҳор овардааст ва дар ин фан китобе инз тасниф намуда»³⁵³.

Аммо бо иҷуди ин ҳама шаклпарастӣ ва аз тарафи баъзе намоёндагонӣ ин чараён қор қарда шудани асосҳои назарии «шеърӣ тариқи маснуъ» ба ҳар ҳол таваҷҷӯҳи адабӣ диди эстетикӣ аксари адибони маъруфи замон бештар дар тарафи шеърӣ «тариқи матбуъ» будааст. Худи Мутрибӣ муқобили чараёни шаклпарастӣ мебошад. Аз ин ҷост, ки ӯ пайваста ваҳдати шаклу мазмунӣ асари бадеиро мепарастид. Ин маънӣ аз қайдҳои зиёди Мутрибӣ дар шарҳи ашъорӣ бисёр шоирон ба монанди Миртабибӣ Ишқӣ, Қурайшӣ Бухорӣ, Тоҳирӣ Хиротӣ, Мӯхташамӣ Қошӣ, Нозимӣ Миёнкалӣ, Урфӣ Шерозӣ, Аҳдӣ Қароқулӣ ва ҷанд нафари дигар ба хубӣ ошқор мегардад³⁵⁴. Чунончи, ӯ ягонагии шаклу мазмуно дар шеърӣ Қурайшӣ бисёр ҷозиб доишта менависад, ки ин кас «маонии хубро дар алфози марғуб муаддӣ мекардад»³⁵⁵. Мутрибӣ ҳамин ваҳдати шаклу мазмуно дар ашъорӣ Урфӣ аҳсант мегӯяд, ки дар шеърӣ ин шоир «маонии бадеа дар алфози латифа муаддӣ гардида»³⁵⁶. Чунин назари Мутрибӣ дар зикри мартабаи шеърӣ Тоҳирӣ Хиротӣ ба ибораҳои «мазмуно дар сурати некӯ мебаидад» ва дар зикри шеърӣ Аҳдӣ «мазмуно аҷиб дилпазир мебааст» ифода ёфтааст³⁵⁷. Аз ин далелҳо равшан аст, ки ин адиби маъруфи замон дар муқобили чараёни шаклпарастии назм истода, ашъорӣ «матбуъ»-ро тарафдорӣ мекардааст.

Мутрибӣ ба ҷуз ин ду услуби баёни бадеӣ, дар назми ин давра вучуд доштани боа як услуби тозаи шеърӣро нишон додааст, ки ин ҷукта аз дараҷаи баланди илмӣ назарии асари ӯ шаҳодат медиҳад. Чунончи, вай дар зикри Ашқии Самарқандӣ аз хусуси услуби эҷодии ин шоир сухан роида, менависад, ки «бештар ашъораш ба

тарзи ироқмутаарраз аст»³⁵⁸. Яъне дар услуби эҷодии ин шоир аломатҳои сабки «ироқӣ» мавҷуд аст. Дар ин ҷо Мутрибӣ ба тарзи «ироқмутаарраз» ҳамонро на сабки бадии «ироқӣ»-ро, ки аз нимаи дуҷуми асри XI маълум аст, балки сабки дигари тозаеро, ки аз миёнаҳои асри XVI аломатҳои худро зоҳир намуда ва имрӯз ба унвони сабки «ҳиндӣ» шӯҳрат дорад, дар назар доштааст. Ин нукта аз қайди дигари Мутрибӣ, ки дар сабки баёни Қурайши Бухорӣ дорад, пай бурда мешавад. Ӯ навиштааст: «Харчанд ки ироқ намеғунд, фааммо ашъори валиёнаи эшон (Қурайшӣ — Ҷ. К.) дили ваҳшитабъонро сайд намуда»³⁵⁹. Дар миёнаҳои асри XVI ҳамон услуби тозан бадеӣ дили бегонагон ва ваҳшитабъонро сайд мекард, ки баъдҳо ба номи сабки «ҳиндӣ» машҳур шуд.

Аз ин қайдҳои мӯҷазии Мутрибӣ натиҷае бар меояд, ки ин сабки тозан бадеӣ (хоҳ «ироқӣ» ва хоҳ «ҳиндӣ» бошад) ба ҳар ҳол, писанди табъи аксарият будааст. Чунки агар ҷошнини ин сабки тоза дили ваҳшитабъонро ба худ ром карда бошад, пас аз хусуси улфат гардидани дили ҷойдорӣиен шубҳае боқӣ наместонад.

Дар маъхазҳои адабии ин давра эрод ва қайду нақдҳои доир ба уюби шеър, аз ҷумла нуқсони қофия, таносуби маънавии калом ва норасоиҳои вазии шеър гирифтаи муаллифони ҳам мавҷуд аст. Ин гуна эродхоро агар дар «Тӯҳфаи Сомӣ»-и Соммирзо аксар ба таври нисбатан умумии амсоли «шеърӣ ӯ номавзун аст» ва «шеърҳои бемаза меғунд» пайдо кунем³⁶⁰, дар «Тазкират-уш-шуаро»-и Мутрибӣ ба таври бештар конкрет мебинем. Масалан, Мутрибӣ дар зикри аҳволу ашъори Аминии Даҳбедӣ нақл мекунад, ки «музокираи байти зерин ба миён омад. Байт:

Соқӣ, ба ишрат кӯш дар давраи гул,
Мағзор зи наф ҷом то поёни гул.

Мавлоно Солеҳи Ғиждувонӣ, ки дар илми арӯз комил мешамуд, байти болоро номавзун дониста, қайд мекунад, ки «ҳар гоҳ баъд аз ҳарфи «маднун» дар тақтеъ соқит воқеъ шавад. Пас дар калимаи «даврон» ва «поён» дар ин байт баъд аз алиф «нун» воқеъ шуда. Чуи дар тақтеъ соқит шавад, байт номавзун мешавад. Фақир гуфтам: Қондаи аҳли арӯз он аст, ки ҳар гоҳ баъд аз ҳарфи «маднун» соқини воқеъ шавад, дар тақтеъ соқит мегардад. Ин ҷо «нун» мутаҳаррик аст. Пас соқит намегардад ва байт номавзун нашавад»³⁶¹.

Ҷунин қайду мулоҳизаҳои Мутрибиро дар баёни шарҳи ашъори Анисии Ироқӣ, Бодии Қашмирӣ, Ҷошнини Самарқандӣ, Лутфии Хиротӣ, Нидоии Бухорӣ ва чанд тани дигар низ мушоҳида мекунем³⁶².

Аз муаллифони маъхазҳои адабии ин аср Мутрибӣ шахсе аст, ки дар баробари ҷараёни адабӣ, ба процесси эҷодии адибон ҳам бевосита муҳофиза кардааст. Вай дар чанд маврид нуқсони нуктаҳои муҳим ва ҷамъу тартиби асарҳои адибон, аз ҷумла Содиқии Самарқандию Қазоии Зоминиро бо сароҳат нишон дода, дар онҳо воқеан қаноат ҳосил кунандааст, ки нуқсони асарҳои худро бар-тараф намоянд.

Чунон ки дар боло ишора буд, Содиқӣ дар забти аҳволу ашъори адибони муосири худ «Риёз-уш-шуаро» ном тазкира таълиф мекунад. Мутрибӣ ба сифати як адиби маъруфи замони асарро бодиккат мутолиа намуда, норасонҳояшро нишон медиҳад. Чунончи, ӯ менависад: «дар он китоб бар баъзе аз саноси мушкилаи шеърӣ ва бадоеи муфазсилаи фикрӣ ва умуре, ки арбоби таснифро дар ин фан шоиста ва мутодиакунандаро боиста намояд, наёфта»³⁶³. Бинобар ин Мутрибӣ ба Содиқӣ маслиҳат медиҳад, ки норасонҳои китобро дуруст намояд ва тартиби банду бастии асарро аз нав бисозад. Содиқӣ дар асоси ин маслиҳат тазкирани худро бори дигар кор мекунад: «Дар ин авҷот шунидам, ки — менависад Мутрибӣ,— он ҷамъу тартиби аввалиро барҳам зада, тазкирае дар сурати назму наср менавишта»³⁶⁴.

Қазони Зоминӣ дар илми бадеъ «Дура-ул-баҳр» ном асаре менависад. Ин асарро низ Мутрибӣ хонда мебарояд. «Фааммо ин фақирро,— мегӯяд Мутрибӣ,— дар баъзе аз мабоҳиси арӯзии ва масоили қавофӣ ва аз сонии саноеъ... ва ғайри инҳо ба хотир мерасид. Чун ба арзи мулозимонаш расондам, ҳамаро бар вачҳи аҳсан қабул намуда, дар ислоҳи он кӯшид»³⁶⁵. Дар тазкирани Мутрибӣ чунин маслиҳатҳои муфиди муаллифро бисёр пайдо мекунем.

Дар байни ақидаҳои илмию адабӣ ва адабию эстетикӣ муаллифон сарчашмаҳо, махсусан қайдҳои онҳо дар боран услубҳои адабии «матбуъ» ва «маснӯъ», ваҳдати шакли мазмунӣ асари бадеӣ, сабки бадии «ироқӣ», нақдҳои уюби шеър ва нуқсу норасонии асарҳои илмию адабӣ аҳамияти бузургӣ илмӣ доранд. Ин қайдҳо дар тадқиқи ҳарчонибани сабкиҳои адабӣ, ақидаҳои танқидӣ ва адабию эстетикӣ адибони гузаштаи мо ёрии амалӣ мерасонанд.

АНҶОМИ СУХАН

Дар ин асар мо, пеш аз ҳама, кӯшиш кардем, ки сохту таркиб ва мундариҷаи муҳимтарин маъхазҳои адабию таърихиро ба таври муқоиса таҳлил намоем ва ба ин восита аҳамияти илмию қимати адабии онҳоро дар омӯхтани адабиёти асри XVI ошкор созем. Зеро маҳз дар адабиёти асри XVI маъхазҳои адабию таърихӣ хеле бисёр таълиф ёфтаанд ва бидуни дақиқ санҷидани маълумоти онҳо тадқиқи адабиёти ин аср номумкин буд.

Сипас мо дар асоси маълумоти ҳамин маъхазҳои фаровон вазъи ҳаёти маданияи адабӣ, умумияту мушаххасоти доираҳои адабии Хуросону Мовароуннаҳр, робитаи мутақобилан онҳо бо доираҳои адабии Ҳинд, адабиёти доираҳои шаҳрию хунармайдӣ, ҳолати жанрҳои адабӣ, назираву татаббуот, сабку услуби шеър ва умуман процесси адабии асри XVI-ро марбут ба адабиёти асри XV ва давраҳои пешини он таҳлил намудем. Дар чараёни тадқиқ ба таври конкрет ошкор гардид, ки адибони асри XVI низ дар замони худ осори пурқимати фаровоне офаридаанд. Чунинчи, аз адибони ин аср ба ҷуз маснавӣҳои гуногуну осори мансур, рисола ва асарҳои таърих, 64 нафар шоир бевосита тадвини девон намудаанд. Аз осори ин 64 адиб ҳоло то замони мо боқӣ мондани девонҳои 20 нафар ба монанди Ҳоҷа Осафӣ, Наргисии Қандаҳорӣ, Ҳоҷа Мирами Сиёх, Шайхи Сухайлӣ, Майлии Машҳадӣ, Умедии Розӣ, Монии Машҳадӣ, Ибни Ямӣи Шибиргонӣ, Содики Самарқандӣ, Ҳолатии Насафӣ ва даҳ шоири дигар маълум аст.

Дар ин асар девонҳои баъзеи ин шоирон истифода шуданд. Аммо девонҳои иддае аз онҳо ҳоло ворида доираи тадқиқ нашудаанд. Тадқиқи ҳарчонибаи девонҳои ин адибон ва ба ин восита муайян намудани мақоми адабии онҳо дар таърихи адабиёти асрҳои XVI—XIX яке аз муҳимтарин вазифаҳои адабиётшиносон аст.

ҲОШИЯ ВА ТАВЗЕҲОТ

МУҚАДДИМА

¹ Айни. С. Намунаи адабиёти тоҷик. М., 1926, с. 105—112, 118—121, 121—142, 150—152.

² Ҳамон ҷо, с. 131.

³ Ҳамон ҷо, с. 6.

⁴ Намунаи адабиёти тоҷик (гурӯҳи адибон). Нашр. Давл. Тоҷ. Сталинобод, 1940, с. 165—174.

⁵ Ҳамон ҷо, с. 170.

⁶ Айни С. Намунаи адабиёти тоҷик, с. 118—121.

⁷ Мирзоев А. Адабиёт (ёри барон дарси адабиёти асрҳои XVI, XVII, XVIII ва XIX-и тоҷик). Сталинобод, 1948, с. 5—44.

⁸ Ҳамон ҷо, с. 7.

⁹ Ҳамон ҷо, с. 37.

¹⁰ Мирзозода Х. Материалҳо аз таърихи адабиёти тоҷик (асрҳои XVI—XIX ва ибтидои асри XX). Сталинобод, 1950, с. 3—60.

¹¹ Ҳамон ҷо, с. 14.

¹² Ҳамон ҷо, с. 29—45.

¹³ Ҳамон ҷо, с. 47.

¹⁴ Хусейнода Ш., Болдырев А. Н., Айни К. С. Мирзоев А., Адабиёти тоҷик (китоби дарси барон синфи IX мактабҳои мена). Сталинобод, 1954, с. 49—99.

¹⁵ Болдырев А. Н. Зайноддин Васифи. Таджикский писатель XVI в. Сталинобад, 1957.

¹⁶ Камол Айни. Бадриддин Хилоли. Сталинобад, Таджикгосиздат, 1957.

¹⁷ Ҳамон ҷо, с. 69—86.

¹⁸ Сатторов А. Тӯҳфан Сомӣ ва хусусиятҳои он. Душанбе, «Дониш», 1972.

¹⁹ Гафуров Б. Г. Таджики (Древнейшая, древняя и средневековая история) М., 1972, с. 549—559.

²⁰ Зоҳир Ахрорӣ. Мушфиқӣ (Ҳаёт ва эҷодиёт) Душанбе, «Дониш», 1978, с. 118.

²¹ Муқимов Р. ва Валихӯчаев Б. Чанд сухан онд ба як тазкира, Саодон Шарк, 1961, № 9.

²² Абдулғанӣ Мирзоев. Баъзе қайдҳо онд ба як мақола, Саодон Шарк, 1966, № 2.

²³ Болдырев А. Н. Тазкираи Нисари, как новый источник для изучения культурной жизни Средней Азии XVI века, ТОВЭ, Т. III, Л., 1940.

²⁴ Айни К. Тазкирани Ҳасани Нисорӣ ва нусхаҳои он. Ахбороти шӯбаи ҷамъиятии АФ РСС Тоҷикистон, № 9. Сталинобод, 1956.

²⁵ Назиров У. Нисорӣ ва тазкирани ӯ «Музакир-ул-ахбоб, Мақтаби советӣ, 1971, № 10. Тазкирани Нисорӣ, Саодон Шарк, 1973, № 3, Мутрибии Самарқандӣ, Мақтаби советӣ, 1973, № 2.

²⁶ Айни С. Қуллӣёт, ҷ. 13, Душанбе, «Ирфон», 1977.

²⁷ Ҳамон ҷо, с. 7—23.

²⁸ Зайи-ад-дин Васифи. Бадаи ал-вақай, критический текст, введение и указатели А. Н. Болдырева. В двух томах. М., 1961.

²⁹

زین الدین محمود واصفی. بدایع الوقایع تصحیح الکساندر بلدروف در دو مجلد تهران سالهای ۱۹۷۰—۱۹۷۲.

³⁰ Бадриддин Хилолӣ. Осори мухтаб (Мураттиб ва муаллифи муқаддима-ну тавзеҳот Камол Айӣ). Сталинобод, 1958. Нашр. Давлатии Тоҷикистон.

³¹ Ҳамон ҷо, с. 7—17.

³² Мушфиқӣ. Мунтахабот (ҷамъунома ва тартибдиханда З. Ахроров), Сталинобод, нашриёти Давлатии Тоҷикистон, 1958.

³³ Абдурахмон Мушфиқӣ. Мунтахабот (Муаллифи муқаддима ва тартибдиханда Ахроров З.), Сталинобод, нашр. Дав. Тоҷ., 1959.

³⁴ Девони Хилоли Чигатой бо «Шоҳу Дарвеш» ва «Сифот-ул-ошиқӣ»-и ӯ. Тасхеҳи муқабала ва муқаддима аз Саъид Нафисӣ. Техрон, 1337 ҳ.

³⁵ Ҳамон ҷо, с. 18.

³⁶ Ҳамон ҷо, с. 19.

³⁷ Гафуров Б. Г. Таджики, М., 1972, с. 521—525.

³⁸ Муҳаммад Заҳриддин Бабур, Бабур-наме. Ташкент, 1958, с. 106—109.

³⁹ Гафуров Б. Г. Таджики, М., 1972, с. 523.

⁴⁰ Ҳамон ҷо, с. 526.

⁴¹ Зайниддин Маҳмуди Восифӣ. Бадоеъ-ул-вақоъ. Техрон, 1972, ҷ. 1, с. 30.

⁴² Гафуров Б. Г. Таджики..., с. 527.

⁴³ Сомирзон Сафавӣ. Тӯҳфай Сомӣ, Техрон, 1347, с. 29.

⁴⁴ Бартольд В. В. История культурной жизни Туркистана. Л., 1927, с. 97.

⁴⁵ Зайниддин Маҳмуди Восифӣ. Бадоеъ-ул-вақоъ, ҷ. II, с. 250.

⁴⁶ Сатторов А. Тӯҳфай Сомӣ ва хусусиятҳои он, Душанбе, «Дониш», 1972, с. 20—21.

⁴⁷ Ҳамон ҷо, с. 17.

БОБИ ЯКУМ АЗ ҚИСМИ ЯКУМ

«МАҶОЛИС-УН-НАФОИС» ВА ТАРҶУМАҲОИ ОН

¹ Бартольд В. В. Мир Али Шир и политическая жизнь, сборник «Мир Али Шир», Л., 1928, с. 100—164.

² Бертельс Е. Э. Навои, М., Л., 1946, с. 228—230.

³ Болдырев А. Н. Зайниддин Валиф. Таджикский писатель XVI в. (Опыт творческой биографии). Сталинабад, 1957; 1—354.

⁴ Мирзоев А. Биноӣ. Сталинобод, 1957; с. 33—36; 1—428.

⁵ Хайитметов А. Алишер Навоӣнинг адабий-танқидӣй қарашлари. Тошкент, УЗФА нашриёти, 1959.

⁶ Мир Низомиддин Алишер Навоӣ. Таъкиран шуарои қарни иҳсоми хичрӣ. Бо сазӣ ва эҳтимоми Алнасар Ҳикмат, устои донишгоҳ, Техрон, 1323 хичрӣи шамсӣ.

⁷ Ҳамон ҷо, с. 14—18.

⁸ Боровков А. К. «Маджалис-ан-нафис» («Собрание редкостей») Известия АН СССР, отделение литературы и языка. М., 1947, т. 6, вып. 6.

⁹ Болдырев А. Н. Персидские переводы «Маджалис-ан-нафис» Алишера Навоӣ, Уч. Зап. ЛГУ. Серия востоковедческих наук, 1952, № 128, вып. 3, с. 131—161.

¹⁰ Алишер Навоӣ Мажалис-ун-нафис, илмӣ танқидӣй текст, тайёрлоии Сунма Ғаниева. Тошканд. Ўзбекистон ССР АФ нашриёти, 1961; 1—256.

¹¹ Ҳамон ҷо, с. 24—27.

¹² Мирзозода Х. Таърихи адабиёти тоҷик. Душанбе, «Маориф», 1977, с. 325—326; 1—400.

¹³ Ҳамон ҷо, с. 325.

¹⁴ Коллектив. Ўзбек адабиёти тарихи, II том (XV асрини иккинчи қисми). Тошкент, Ўзбекистон ССР «Фан» нашриёти, 1977, 357—373 бетлар.

¹⁵ Мир Низомиддин Алишер Навоӣ. Маҷалис-ун-нафис. Бо сазӣ ва эҳтимоми Алнасар Ҳикмат. Техрон, 1323, с. 6—33; Миқбала дар истиноди саҳифаи асар аз Ҳамон нашр дар қавсаи ноён ҷумлаи ибораҳо ҳоҳад омад.

¹⁶ Болдырев А. Н. Персидские переводы «Маджалис-ун-нафис» Алишера Навоӣ. Уч. Зап. ЛГУ. Серия востоковедческих наук, 1952, т. 128, вып. 3, с. 151—161.

¹⁷ Алишер Навоӣ. Мажалис-ун-нафис илмӣ-танқидӣй текст... Тошкент, 1961, 301 бет.

¹⁸ Ҳамон ҷо, в. 187.

¹⁹ Моддаи китъаи таърихи Шабистарӣ санаи 926/1520-ро нишон медиҳад.

²⁰ Афсаҳзод А. Достони «Лайлӣ ва Мачнун»-и Абдурахмони Чоми. Душанбе, «Дониш», 1970, с. 170.

²¹ Бартольд В. В. Мир Али Шир и политическая жизнь, Л., 1928, с. 138.

²² Воҳидов Р. «Мажалисунафонс»-нинг таржумалари, Тошкент, «Фан», 1984.

«БАДОЕЪ-УЛ-ВАҚОЕЪ»

¹ Зайниддин Махмуди Восифӣ. Бадоеъ-ул-вақоъ. Дар ду муҷаллад, таслиҳи А. Болдырев, нитишороти буёнӣ фарҳанги Эрон Техрон, 1972; Минбаъд ҷилд ва саҳифаи асар дар қавсайни поёни ҷумлаву ибораҳо ҳоҳад омад.

² Болдырев А. Н. Зайниддин Вәсифӣ. Таджикский писатель XVI в. Сталинбад, 1957.

³ Хондамир. Ҳабиб-ус-сияр, ҷони санъӣ. Бомбей, 1877, ҷ. 3, аз ҷузъи 3, с. 349.

⁴ Соммирзо. Тӯҳфан Сомӣ, Техрон, 1347 шамсӣ, с. 208—209.

⁵ Болдырев А. Н. Зайниддин Вәсифӣ... с. 129.

⁶ Лерх П. И. Археологическая поездка в Туркестанский край в 1867, СПб, 1870.

⁷ Болдырев А. Н. Зайниддин Вәсифӣ... 166—168.

⁸ Ғиёсиддин бинии Хумомиддин Хондамир. Ҳабиб-ус-сияр, ҷони санъӣ. Бомбей, 1857, с. 115. Минбаъд саҳифаи асар дар қавсайни поёни ҷумлаву ибораҳо ҳоҳад омад.

⁹ Стори Ч. А. Персидская литература, ч. II, М., 1972, с. 853.

¹⁰ Мирхонд. Равазат-ус-сафо. нашри Бомбей, 1270, х., ҷ. 7, с. 72—85.

¹¹ Навоӣ. Мачолис-ун-нафонс-1, с. 198.

¹² Ҳамон ҷо, с. 60.

¹³ Мирзоев А. Биноӣ. Сталинобад, 1957, с. 57—89.

¹⁴ Навоӣ. Мачолис-ун-нафонс-1, с. 169.

¹⁵ Ҳамон ҷо, с. 60.

¹⁶ Ҳамон ҷо, с. 72.

¹⁷ Вәсифӣ. Бадоеъ-ул-вақоъ, ҷ. 2, с. 215.

¹⁸ Соммирзо. Тӯҳфан Сомӣ, с. 229.

¹⁹ Навоӣ. Мачолис-ун-нафонс-1, с. 85.

²⁰ Атоулло Махмуди Хусайнӣ. Бадоеъ-ус-саноеъ, Бо сарсухан, тавзеҳот ва таҳрири Р. Мусулмонқулов. Душанбе, «Ирфон», 1974.

²¹ М. Ахмадов. Дарवेशи Деҳакӣ. Душанбе, 1967, с. 33—36.

²² Н. Норқулов. Қамолддин Бехзод, УзССР «Фан» нашриёти, Тошкент, 1964.

«БОБУРНОМА»

¹ Захир ад-дин Муҳаммад Бабур. Бабур-наме. Записки Бабура, перевод. М. Салье, изд. АН Узб. ССР, Ташкент, 1958, дд. 174^а—190^а; Минбаъд истинод мувофиқи варақи ҳамаи нашр ҳоҳад омад.

² Ҳамон ҷо, в. 180^а.

³ Ҳамон ҷо, в. 180^б.

⁴ Ҳамон ҷо, в. 181^а.

⁵ Ҳамон ҷо, в. 182^а.

«ТҶҲҲАН СОМӢ»

¹ Соммирзо Сафарӣ. Тӯҳфан Сомӣ, таслиҳ ва муқаддима аз Ружиддин Хумоюн Фаррух. Техрон, 1347 шамсӣ, с. 16—17; 1—438; Минбаъд саҳифаи асар аз рӯи ҳамаи нашр дар қавсайни поёни ҷумлаву ибораҳо ҳоҳад омад.

² Сатторов А. Тӯҳфан Сомӣ ва хусусиятҳои он, Душанбе, «Дониш», 1972, 1—132.

³ Ҳамон ҷо, с. 58.

⁴ Ҳамон ҷо, с. 38.

⁵ Ҳамон ҷо, с. 71.

6 Алишер Навоӣ Мажолис-ун-нафос. ғазвий-танқидий текст... Тошкент, 1961, 103 бет; 1—256; Минбаъд: Мажолис, матн интиқодӣ, с.

7 Ҳамон ҷо, с. 123.

8 Ҳамон ҷо, с. 190.

9 Ҳайдарӣ Қулчапаз. Девон (Мураттиб ва муаллифи сарсухан С. Сиддиқов) Душанбе, «Дониш», 1983;

10 Рағимов А. Жизнь и творчество Абди-бека Шерози. Баку 1970, с. 80—120 (на азерб. яз.).

11 Ҷурабек Назриев. Мактаби Шерозӣ ва достони ӯ «Лайлӣ ва Мачнун». Душанбе, «Дониш», 1983; 1—185.

«МУЗАККИР-УЛ-АХБОБ»

1 То кунун ба мо 12 нусхаи хаттии «Музакир-ул-ахбоб» маълум аст. 5 нусхаи он тақти рақамҳои 56, 4338, 7760, 4374, 4282 дар ЗД Институти шарқшиносии АФ РСС Ӯзбекистон, як нусха дар ду дафтар зери рақамҳои В. 2493, В. 4020 дар ЗД Шӯбаи Ленинградии Институти шарқшиносии АФ СССР, ду нусха тақти рақамҳои 3223, 3395 дар ЗД Институти шарқшиносии АФ РСС Тоҷикистон, чор нусха дар китобхонаҳои мамлакатҳои хориҷа, аз ҷумла як нусха дар Берлин, ду нусха дар музеи Британия ва як нусха дар китобхонаи Калмаатан Хиндустон махфӯз аст.

2 Нисорӣ. Музакир-ул-ахбоб, нусхаи № В. 4020 (Лд), ҷл. 41а, 426, 80а, 936; Дарवेशали Чангӣ. Тӯҳфат-ус-сурур, микрофильми № 264 (Дш), ҷ. 126.

3 Мутрибӣ. Таъкират-уш-шуаро, нусхаи № 2253, (Тш), ҷл. 303—305.

4 Ҳамон ҷо, ҷ. 304.

5 Минбаъд варақи нусхаи № 4282 (Тш) дар қавсайни охири ҷумлаву ибораҳо ҳоҳад омад.

БОБИ ДУЮМ АЗ ҚИСМИ ЯКУМ

«Таъкират-ут-тавориҳ»

1 Абдуллоҳи Қобулӣ. Таъкират-ут-тавориҳ, нусхаи № 2093 (Тш), ҷ. 256а.

2 СВР, т. I. Тошкент, 1952, с. 67.

3 Стори Ч. А. Персидская литература. М., 1972, т. I, с. 416.

4 Ҳоло ду нусхаи девони Саодӣ Бухорӣ тақти № 2265 ва № 976 (Дш) махфӯз аст.

«ТАЪКИРАТ-УТ-ШУАРО»

5 Муқимов Р., Валихӯҷаев Б. Чанд суҳан онд ба як таъкира. Саодӣ Шарқ, 1961, № 9, с. 150—154.

6 Муҳаммади Мутрибӣ. Таъкират-уш-шуаро, нусхаи № 2253 (Тш), ҷ. 7; Минбаъд: Мутрибӣ. Таъкират-уш-шуаро ҳоҳад омад. Ҳоло ба аҳли тадқиқ мувофиқи маълумоти феҳристи китобхонаҳои ҷаҳон таъкираи хамин нусхаи таъкираи Мутрибӣ маълум аст.

7 Мутрибӣ. Таъкират-уш-шуаро, ҷ. 8; Минбаъд рақамҳои варақҳои таъкира дар қавсайни охири ҷумлаву ибораҳо ҳоҳад омад.

8 Абдулғаӣ Мирзоев. Баъзе қайдҳои онд ба як мақола, Саодӣ Шарқ, 1966, № 2, с. 112.

9 Саодӣ 1013 ҳиҷрӣ мутабиқи 1604—1605 милодӣ аст.

10 Саодӣ 1006 ҳиҷрӣ мутабиқи 1597—98 милодӣ аст.

11 Абдулғаӣ Мирзоев. Из истории литературных связей Мавераннахора и Индии во второй половине XVI — начале XVII вв., М., 1963, с. 4—5.

12 Ахрорӣ З. Мушфиқӣ, Душанбе, «Дониш», 1978, с. 48—49.

13 Ҳасанхоҷаи Нисорӣ. Музакир-ул-ахбоб, нусхаи № 4282 (Тш), ҷл. 81—82.

14 Ҳамон ҷо, ҷ. 134.

15 Ҳамон ҷо, ҷ. 136.

16 Ҳамон ҷо, ҷ. 135.

17 Ҳамон ҷо, ҷ. 143.

«ТҶҲАТ-УС-СУРУР»

¹ Дарवेशалии Чангӣ. Тӯхфат-ус-сурур, 3Д Институти шарқшиносии АФ РСС Тоҷикистон, дастнависи № 264, в. 86; Миябӯд рақами нараки асар дар қавсайни ҷомеи ҷумлаву ибораҳо ҳоҳад омад.

² Мутрибӣ. Таъкират-уш-шуаро, в. 110.

³ Мехтар — сардори ғуруҳи навозандагони дарбор аст.

⁴ СВР, т. I, Ташкент, 1952, с. 318; Персидские и таджикские рукописи Института народов Азии АН СССР, М., 1964, с. 283.

⁵ Фитрат А. Узбек классик мусикаси тарихи. Самарканд, 1927, 58 бет.

⁶ Семёнов А. А. Среднеазиатский трактат по музыке Дарवेशа Али (XVII века) Ташкент, 1946.

⁷ Мавлоно Қавқабӣ 12 мақомро ба ринтан назм қашид ва бо шаш овоз дар пардаи рост овро «Қудшӣ» номид.

⁸ Семёнов А. А. Среднеазиатский трактат по музыке 'Дарवेशа Али Чанги... Ташкент, 1946, с. 9.

⁹ Ҳамон ҷо, с. 3.

«ШАРАФИНОМАИ ШОҲӢ»

¹ Ҳофизии Таниш — Наҳлӣ. Шарафиномаи шоҳӣ, нусхаи № 778 (Дш), в. 492 б. Миябӯд рақами нараки асар дар қавсайни охири ҷумлаву ибораҳо ҳоҳад омад.

² Мутрибӣ Самарқандӣ. Таърихи Ҷаҳонгирӣ, нусхаи аксии шахсии академик А. Мирзоев, вв. 119—120.

³ Мутрибӣ, Таъкират-уш-шуаро, нусхаи № 2253 (Тш), в. 172, Ҳамин муаллиф, Таърихи ҷаҳонгирӣ, в. 119.

⁴ Абӯсалом Мухаммад машҳур ба Мирсевинҷӣ. Азқор-ул-азкиё, нусхаи № 7123 (Тш), в. 53; Дарवेशалии Чангӣ. Тӯхфат-ус-сурур, в. 166а.

⁵ Сайфиев Н. Ҳофизии Таниш ва «Шарафиномаи шоҳӣ»-и ӯ, Душанбе, 1973, с. 3—6.

⁶ Иборан «Султони соҳибтарикат» ба ҳисоби абҷад 971-ро ифода мекунад, ки ба соли 1563 милодӣ баробар аст.

⁷ Соли вуқӯи воқеа дар мисран якум 980 қайд шудааст. Қолиб аст, ки агар мо иборан «Замони нуҳсаду ҳаштод буда» زمان نپصلو هشتاد بود ба ҳисоби абҷад шуморем, низ 980 ҳосил мешавад.

⁸ Мирзоев А. Биноӣ. Сталинобод, 1957, с. 75.

«МАЙХОНА»

⁹ Мулло Абдунабини Фахруззамони Қазвинӣ. Майхона, бо таъриҳ ва таъми-лу тарҷуми Аҳмад Гулчинӣ Мазонӣ. Техрон, 1340.

¹⁰ Ҳамон ҷо, с. 769.

БОБИ ЯКУМ АЗ ҚИСМИ ДУЮМ

¹ История таджикского народа, Т. II, книга первая. М., 1964, с.

² Болдырев А. Н. Зайноддин Васифи, таджикский писатель XVI в. Сталинабад, 1957, с. 245, 260, 262.

³ Гафуров Б. Г. Таджики. М., 1972, с. 549—556.

⁴ Ашрафи М. М. Персидско-таджикская поэзия в миниатюрах XIV—XVII вв. Душанбе, «Ирфон», 1974, с. 90—103.

⁵ Зоҳир Аҳрорӣ, Мушфиқӣ Душанбе, «Дониш», 1978, с. 41—45.

⁶ История таджикского народа, том II, книга первая. М., 1964, с. 417.

⁷ Зайноддин Махмудӣ Восифӣ. Бадосъ-ул-вақоъ, ҷ. I, с. 39—40, 41—45, 71—95, 138—162.

⁸ Ҳамон ҷо, с. 260—279.

⁹ Болдырев, Зайноддин Васифӣ, Сталинабад, 1957, с. 68—69.

¹⁰ Нисорӣ. Музаққир-ул-аҳбоб, нусхаи № 4282 (Тш), в. 16.

- ¹¹ Хамон чо, в. 17.
- ¹² История таджикского народа. Т. II, книга первая. М., 1964, с. 418—419.
- ¹³ Нисорий. Музакир-ул-ахбоб, № 4282 (Тш), вв. 20, 28.
- ¹⁴ История таджикского народа. т. II, книга первая. М., 1964, с. 409.
- ¹⁵ Соммирзон Сафавӣ. Тӯҳфан Сомӣ, с. 374.
- ¹⁶ Нисорий. Музакир-ул-ахбоб, нусха № 4283 (Тш), вв. 84, 106; Мутрибӣ.
- Тазкират-уш-шуаро, нусха № 2253 (Тш), вв. 344, 416.
- ¹⁷ Хамон чо, в. 403.
- ¹⁸ Ашрафи М. М. Персидско-таджикская поэзия в миниатюрах XIV—XVII вв. Душанбе, «Ирфон», 1974, с. 20.
- ¹⁹ Алишери Навоӣ. Маҷолис-ун-нафонс (нашри А. Ҳикмат), с. 153, 168.
- ²⁰ Соммирзон Сафавӣ. Тӯҳфан Сомӣ, с. 78, 113.
- ²¹ Нисорий. Музакир-ул-ахбоб, вв. 66, 29.
- ²² Мутрибӣ. Тазкират-уш-шуаро, в. 372.
- ²³ Восифӣ. Бадоеъ-ул-вақоъ, ч. 2, с. 129.
- ²⁴ Нисорий. Музакир-ул-ахбоб, в. 29.
- ²⁵ Хамон чо, вв. 90—91, 94, 96.
- ²⁶ Мутрибӣ. Тазкират-уш-шуаро, вв. 341, 403, 430.
- ²⁷ Соммирзон Сафавӣ. Тӯҳфан Сомӣ, с. 141.
- ²⁸ Восифӣ. Бадоеъ-ул-вақоъ, ч. 2, с. 130.
- ²⁹ Хамон чо, с. 131.
- ³⁰ Хамон чо, с. 141.
- ³¹ Хамон чо, с. 142.
- ³² Нисорий. Музакир-ул-ахбоб, в. 29.
- ³³ Хамон чо, в. 94; Ёқут-хаттотӣ машхури афсонавист.
- ³⁴ Мутрибӣ. Тазкират-уш-шуаро, вв. 334, 430.
- ³⁵ Нисорий. Музакир-ул-ахбоб, вв. 29, 87, 89.
- ³⁶ Мутрибӣ. Тазкират-уш-шуаро, вв. 97, 292.
- ³⁷ Соммирзон Сафавӣ. Тӯҳфан Сомӣ, с. 113.
- ³⁸ Нисорий. Музакир-ул-ахбоб, в. 87.
- ³⁹ Хамон чо, в. 88.
- ⁴⁰ Соммирзон Сафавӣ. Тӯҳфан Сомӣ, с. 353.
- ⁴¹ Ашрафи А. А. Персидско-таджикская поэзия в миниатюрах XIV—XVII вв. Душанбе, «Ирфон», 1974, с. 38, 42, 84, 85—87, 95.
- ⁴² КВР АН Тадж. ССР, т. I. Сталинобод, 1960, с. 27, 35, 60, 69, 72, 139, 141, 213.
- ⁴³ Хамон чо, с. 214, 215.
- ⁴⁴ Алишери Навоӣ. Маҷолис-ун-нафонс (нашри А. Ҳикмат), с. 155, 157.
- ⁴⁵ Соммирзон Сафавӣ. Тӯҳфан Сомӣ, с. 61, 62, 294.
- ⁴⁶ Нисорий. Музакир-ул-ахбоб, вв. 53, 68, 86, 90, 100, 127, 128.
- ⁴⁷ Мутрибӣ. Тазкират-уш-шуаро, вв. 139, 166, 356.
- ⁴⁸ Соммирзон Сафавӣ. Тӯҳфан Сомӣ, с. 294.
- ⁴⁹ Нисорий. Музакир-ул-ахбоб, в. 86.
- ⁵⁰ Мутрибӣ. Тазкират-уш-шуаро, в. 167.
- ⁵¹ История таджикского народа. Т. II, книга первая, с. 414.
- ⁵² Соммирзон Сафавӣ. Тӯҳфан Сомӣ, с. 255.
- ⁵³ Нисорий. Музакир-ул-ахбоб, в. 135.
- ⁵⁴ Хамон чо, 132.
- ⁵⁵ Алишер Навоӣ. Маҷолис-ун-нафонс, в. 18, 27.
- ⁵⁶ Дарवेशалии Чангӣ. Тӯҳфат-ус-сурур, вв. 91а, 1786—179а.
- ⁵⁷ Соммирзон. Тӯҳфан Сомӣ, с. 135.
- ⁵⁸ Дарवेशалии Чангӣ. Тӯҳфат-ус-сурур, вв. 130а, 179а, 188а.
- ⁵⁹ Нисорий. Музакир-ул-ахбоб, в. 93.
- ⁶⁰ Семёнов А. А. Среднеазиатский трактат... с. 51.
- ⁶¹ Нисорий. Музакир-ул-ахбоб, вв. 77, 78.
- ⁶² Хамон чо, вв. 79, 80.
- ⁶³ Хамон чо, в. 79.
- ⁶⁴ Хамон чо, в. 80.
- ⁶⁵ Семёнов А. А. Среднеазиатский трактат... с. 9.
- ⁶⁶ Алишери Навоӣ. Маҷолис-ун-нафонс (нашри А. Ҳикмат), с. 155.
- ⁶⁷ Соммирзон. Тӯҳфан Сомӣ, с. 247.

- 65 Нисорӣ. Музакир-ул-ахбоб, в. 70.
- 66 Дарвешали Чангӣ. Тӯҳфат-ус-сурур, в. 120а.
- 67 Ҳамон ҷо, вв. 121а, 122а.
- 68 Мутрибӣ. Таъкират-уш-шуаро, в. 108.
- 69 ЭСТ ҷ. 2, Душанбе, 1980, с. 228.
- 70 Мутрибӣ. Таъкират-уш-шуаро, в. 109.
- 71 Ҳамон ҷо, в. 110.
- 72 Дарвешали Чангӣ. Тӯҳфат-ус-сурур, в. 136.
- 73 Ҳамон ҷо, вв. 342 — 386.
- 74 Ҳамон ҷо, вв. 91а, 103а, 117а, 128б.

БОБИ ДУЮМ АЗ ҚИСМИ ДУЮМ

- 1 Абдулғафӣ Мирзоев. Биноӣ. Сталинобод, 1957, с. 55.
- 2 Восифӣ. Бадоеъ-ул-вақоъ, ҷ. 2, с. 97.
- 3 Ҳамон ҷо, ҷ. 1, с. 291.
- 4 Соммирозо. Тӯҳфан Сомӣ, с. 152—160.
- 5 Ҳамон ҷо, с. 160—164.
- 6 Ҳамон ҷо, с. 165—166.
- 7 Ҳамон ҷо, с. 167.
- 8 Абдуллоҳи Қобулӣ. Таъкират-ут-таворих, нусхаи № 20, 93, (ТШ), в. 172а.
- 9 Соммирозо. Тӯҳфан Сомӣ, с. 204.
- 10 Фахриддин Аҳли Сафӣ. Лайтонф-ут-тавориф, Душанбе, «Ирфон», 1968.
- 11 Хайдарӣ Қулчапаз. Девон, Душанбе, «Дониш», 1983.
- 12 Соммирозо. Тӯҳфан Сомӣ, с. 173—177.
- 13 Нисорӣ. Музакир-ул-ахбоб, в. 97.
- 14 Соммирозо. Тӯҳфан Сомӣ, с. 176—177.
- 15 Ҳамон ҷо, с. 171—173.
- 16 Афсаҳзод А. Достони «Лаъли ва Мачҳуи»-и Абдурахмони Чомӣ. Душанбе, «Дониш», 1970, с. 170.
- 17 Соммирозо. Тӯҳфан Сомӣ, сах. 254—256.
- 18 Алишери Навоӣ. Мачолис-уш-нафос (нашри А. Хикмат), с. 266.
- 19 Нисорӣ. Музакир-ул-ахбоб, в. 120.
- 20 Ҳамон ҷо, в. 80.
- 21 Соммирозо. Тӯҳфан Сомӣ, с. 325.
- 22 Ҳамон ҷо, с. 136, 141; Мачолис-уш-нафос, 142, 143.
- 23 Соммирозо. Тӯҳфан Сомӣ, с. 230, 254, 165—166, 204.
- 24 Бертольд В. В. Мир Али Шир и политическая жизнь, Л., 1928, с. 138.
- 25 Садрӣ Саъдиев. Сӯзайи ва муҳити адабии Самарқанди асри XII, Душанбе, «Дониш», 1974, с. 94.
- 26 Ҳамон ҷо, с. 140, 144.
- 27 Болдырев А. Н. Заъимиддин Восифӣ. Сталинабад, 1957, с. 253, 270—276.
- 28 Бертельс Е. Э. Навоӣ, М., Л., 1948, с. 26—27.
- 29 Мирзоев А. Биноӣ, Сталинобод, 1957, с. 35.
- 30 Ҳамон ҷо, с. 36.
- 31 Соммирозо. Тӯҳфан Сомӣ, с. 198.
- 32 Восифӣ. Бадоеъ-ул-вақоъ, ҷ. 11, с. 376.
- 33 Соммирозо. Тӯҳфан Сомӣ, с. 199, 209.
- 34 Эдвард Браун. Таърихи адабиёти Эрон, (Аз огози аҳди сафавӣ то ҳамамонӣ ҳозир, тарҷумани Рашиди Ғусмӣ), ҷони дуюм, Техрон, 1329, с. 36.
- 35 Ҳамон ҷо, с. 37.
- 36 Восифӣ. Бадоеъ-ул-вақоъ, ҷ. 1, М., 1961, с. 2—3.
- 37 Ҳамон ҷо, ҷ. 1, с. 42.
- 38 Соммирозо. Тӯҳфан Сомӣ, с. 225.
- 39 Ҳамон ҷо, с. 207.
- 40 Ҳамон ҷо, с. 208.
- 41 Алишер Навоӣ. Мачолис-уш-нафос-1, с. 143.
- 42 Хондамир. Ҳабиб-ус-сияр, с. 349.
- 43 Восифӣ. Бадоеъ-ул-вақоъ, ҷ. 11, с. 376.
- 44 Соммирозо. Тӯҳфан Сомӣ, с. 209.
- 45 Нисорӣ. Музакир-ул-ахбоб, в. 69.

⁴⁶ Абдуллои Кобули. Таъкират-ут-таворих, нусха № 2098 (Тш), в. 172а.

⁴⁷ Ҳамон ҷо, в. 172б.

⁴⁸ Ҳамон ҷо, в. 172б; Санзи 932/1525—1526; Аз девони Оғаҳи алҳод дараке нест.

⁴⁹ Сомиро: Тухфан Сомӣ, с. 209—210.

⁵⁰ Ҳамон ҷо, с. 224.

⁵¹ Ҳамон ҷо, с. 225.

⁵² Амин Аҳмад. Ҳафт иқлим, ҷ. 2, с. 431.

⁵³ Восифӣ. Бадоеъ-ул-нақоъ, ҷ. 2, с. 249.

⁵⁴ Нисорӣ. Музаққир-ул-ахбоб, в. 74.

⁵⁵ Сомиро: Тухфан Сомӣ, с. 247, 248, 199, 369.

⁵⁶ Ҳамон ҷо, с. 248.

⁵⁷ Ҳамон ҷо, с. 199, 369.

⁵⁸ Ҳамон ҷо, с. 173.

⁵⁹ Нисорӣ. Музаққир-ул-ахбоб, в. 79.

⁶⁰ Эдвард Браун. Таърихи адабиёти Эрон, с. 176.

⁶¹ Ҳамон ҷо, с. 177.

⁶² Сомиро: Тухфан Сомӣ, с. 226.

⁶³ Ҳамон ҷо, с. 160.

⁶⁴ Алишери Навоӣ. Мачолис-ун-нафос-1, с. 170.

⁶⁵ Сомиро: Тухфан Сомӣ, с. 120.

⁶⁶ Нисорӣ. Музаққир-ул-ахбоб, в. 70.

⁶⁷ Муқтадир А. ҷ. II, с. 135—138; № 232.

⁶⁸ Нисорӣ. Музаққир-ул-ахбоб, в. 83.

⁶⁹ Ҳамон ҷо, в. 58.

⁷⁰ Сомиро: Тухфан Сомӣ, с. 152—160, 161—162, 204—205, 232—234.

⁷¹ Ҳамон ҷо, с. 167—170, 193, 184, 198.

⁷² Эдвард Браун. Таърихи адабиёти Эрон, с. 175.

⁷³ Сомиро: Тухфан Сомӣ, с. 188—190.

⁷⁴ Ҳамон ҷо, с. 173.

⁷⁵ Ҳамон ҷо, с. 239.

⁷⁶ Ҳамон ҷо, с. 198, 200, 318.

⁷⁷ Ҳамон ҷо, с. 248.

⁷⁸ Ҳамон ҷо, с. 182, 198.

⁷⁹ Нисорӣ. Музаққир-ул-ахбоб, в. 70.

⁸⁰ Аҳмади Гулчинӣ Маонӣ. Шахрошӯб дар шеъри форсӣ. Техрон, 1347, с. 10.

⁸¹ Ҳамон ҷо, с. 11.

⁸² Ҳамон ҷо, с. 14.

⁸³ Ҳамон ҷо, с. 10.

⁸⁴ Ҳамон ҷо, с. 13.

⁸⁵ Ҳамон ҷо, с. 15—17.

⁸⁶ Ҳамон ҷо, с. 16.

⁸⁷ Ҳамон ҷо, с. 17.

⁸⁸ Ҳамон ҷо, с. 19—20.

⁸⁹ Ҳамон ҷо, 21—25, 34—35.

⁹⁰ Ҳамон ҷо, с. 31—32.

⁹¹ Ҳонзамир. Ҳабиб-ус-сиёр, ҷ. 3, қузъи 3, с. 349.

⁹² Сомиро: Тухфан Сомӣ, с. 208.

⁹³ Ҳамон ҷо, с. 208.

⁹⁴ Ҳамон ҷо, с. 209.

⁹⁵ Ҳамон ҷо, с. 211.

⁹⁶ Ҳамон ҷо, с. 227—228; Ин шоир муаллифи китоби доир ба поэтикаи тоҷик «Ҷамъи мухтасар» аст, ки бо қўшиши А. Бертельс дар Москва чоп шудааст.

⁹⁷ Ҳамон ҷо, с. 278—279.

⁹⁸ Муҳаммад Чалъфари Мақдуб. Сабки Хуросонӣ дар шеъри форсӣ, Техрон, 1345, с. 677—696.

⁹⁹ Ҳамон ҷо, с. 684.

¹⁰⁰ Ҳамон ҷо, с. 685.

¹⁰¹ Ҳамон ҷо, 686—696.

¹⁰² Абдулғафӣ Мирзоён. Сайдҳо ва мақоми ӯ дар таърихи адабиёти тоҷик, нашрдари тоҷик, Сталинобод, 1947.

- ¹⁰⁴ Хамон ҷо, с. 110—111.
- ¹⁰⁵ Масъуди Савди Салмон. Девои. (ба тасхехи Рашиди Есумӣ), Техрон, 1339, с. 562—597.
- ¹⁰⁶ Абдунаби Фахруззамонӣ. Майхона, бо тасхех ва тақмили тарҷуми Ахмад Гулҷини Маъий. Техрон, 1340.
- ¹⁰⁷ Хамон ҷо, с. 146—152.
- ¹⁰⁸ Бартольд В. В. Улутбек и его время, соч. II, ч. 2, М., 1964, с. 130—131, 171.
- ¹⁰⁹ Мирзои А. Биноӣ. Сталинобад, 1957, с. 33.
- ¹¹⁰ Болдырев А. Н. Таджикский писатель XVI в. Заиниуддин Вассифи и его произведение «Удивительные события», Ленинград, 1954, с. 402—404.
- ¹¹¹ Мирзои А. Биноӣ, с. 34.
- ¹¹² Алишер Навоӣ. Маҷолис-у-нафос-I, с. 162—163.
- ¹¹³ Алишер Навоӣ. Маҷолис-у-нафос-I, с. 164—165.
- ¹¹⁴ Алишер Навоӣ. Маҷолис-у-нафос-II, с. 379, 406.
- ¹¹⁵ Амин Ахмад. Хафт илҳам, ч. 3, с. 376.
- ¹¹⁶ Нисорӣ. Музаққир-ул-ахбор, ҷ. 67, 84.
- ¹¹⁷ Вассифӣ. Бадоеъ-ул-вақоъ. Техрон, 1972, ч. I, с. 74—91.
- ¹¹⁸ Болдырев А. Н. Заиниуддин Вассифи, Сталинабад, 1957, с. 115.
- ¹¹⁹ Нисорӣ. Музаққир-ул-ахбор, ҷ. 67.
- ¹²⁰ Хамон ҷо, ҷ. 67.
- ¹²¹ Хамон ҷо, ҷ. 84, 100.
- ¹²² Вассифӣ. Бадоеъ-ул-вақоъ, ч. I, с. 48.
- ¹²³ Садриддин Айни. Куллаёт, ч. 13, Душанбе, 1977, с. 174.
- ¹²⁴ Вассифӣ. Бадоеъ-ул-вақоъ, ч. I, с. 73.
- ¹²⁵ Хамон ҷо, ч. I, с. 72—91.
- ¹²⁶ Хамон ҷо, ч. I, с. 73—75.
- ¹²⁷ Хамон ҷо, ч. I, с. 92.
- ¹²⁸ Хамон ҷо, ч. I, с. 93.
- ¹²⁹ Хамон ҷо, ч. I, с. 93—96.
- ¹³⁰ Зоҳир Аҳрорӣ. Мушфиҳӣ (Хаёт ва эҷодиёт), Душанбе, «Дониш», 1978, с. 46.
- ¹³¹ Гафуров В. Г. Таджики. 1972, с. 530—531.
- ¹³² Хамон ҷо, с. 532.
- ¹³³ Мутрибӣ. Таъриқ-ул-ишғаро, ҷ. 82, 289, 271, 334, 364, 343, 369.
- ¹³⁴ Хамон ҷо, ҷ. 200, 279, 240, 266.
- ¹³⁵ Хамон ҷо, ҷ. 73, 90, 137, 152, 223, 241, 343, 369, 389, 390.
- ¹³⁶ Хамон ҷо, ҷ. 90.
- ¹³⁷ Хамон ҷо, ҷ. 390.
- ¹³⁸ Хамон ҷо, ҷ. 375, 465, 393, 409, 166.
- ¹³⁹ Хамон ҷо, ҷ. 82, 159, 408—410.
- ¹⁴⁰ Хамон ҷо, ҷ. 88—89.
- ¹⁴¹ Хамон ҷо, ҷ. 409.
- ¹⁴² Хамон ҷо, ҷ. 103.
- ¹⁴³ Хамон ҷо, ҷ. 342.
- ¹⁴⁴ Хамон ҷо, ҷ. 346.
- ¹⁴⁵ Хамон ҷо, ҷ. 286—290.
- ¹⁴⁶ Хамон ҷо, ҷ. 136, 256, 312, 372, 459, 477.
- ¹⁴⁷ Хамон ҷо, ҷ. 271.
- ¹⁴⁸ Хамон ҷо, ҷ. 136.
- ¹⁴⁹ Алишер Навоӣ. Маҷолис-у-нафос-I, с. 174.
- ¹⁵⁰ Семиряев. Тухфат-и Соғӣ, с. 29.
- ¹⁵¹ Нисорӣ. Музаққир-ул-ахбор, ҷ. 12.
- ¹⁵² Хамон ҷо, ҷ. 82.
- ¹⁵³ Алишер Навоӣ. Маҷолис-у-нафос-II, с. 378.
- ¹⁵⁴ СБР АН УЗБ ССР. т. II, Ташкент, 154, с. 244—248.
- ¹⁵⁵ Алишер Навоӣ. Маҷолис-у-нафос-I, с. 156, 266.
- ¹⁵⁶ Нисорӣ. Музаққир-ул-ахбор, ҷ. 45, 48, 50, 52, 55, 65, 70, 106, 112, 131.
- ¹⁵⁷ Алишер Навоӣ. Маҷолис-у-нафос-I, с. 266.
- ¹⁵⁸ Нисорӣ. Музаққир-ул-ахбор, ҷ. 32, 55, 70, 106, 131, 134, 135, 139, 140, 149.
- ¹⁵⁹ Навоӣ. Маҷолис-у-нафос-I, с. 266.
- ¹⁶⁰ Нисорӣ. Музаққир-ул-ахбор, ҷ. 148, 141.

- 181 Хамон чо, ва. 70, 106.
- 182 Хамон чо, ва. 45, 79.
- 183 Хамон чо, ва. 54, 56, 104, 105, 132.
- 184 Хамон чо, в. 112.
- 185 Хамон чо, в. 82.
- 186 Хамон чо, ва. 49, 70, 83, 90, 112, 132.
- 187 Хамон чо, в. 53.
- 188 Хамон чо, ва. 67.
- 189 Хамон чо, ва. 51, 112.
- 190 Восифи. Бадоеъ-ул-вакоеъ, ч. I, с. 305.
- 191 Дар хамон чо, ч. I, с. 314.
- 192 Нисори. Музакир-ул-ахбоб, ва. 89—90.
- 193 Восифи. Бадоеъ-ул-вакоеъ, ч. I, с. 167—185.
- 194 Хамон чо, ч. I, с. 169.
- 195 Хамон чо, ч. I, с. 170.
- 196 Нисори. Музакир-ул-ахбоб, ва. 48, 67, 70, 65, 83, 127.
- 197 Хамон чо, в. 83.
- 198 Хамон чо, ва. 89, 90.
- 199 Навой. Мачолис-ун-нафис-1, с. 156, 265.
- 200 Нисори. Музакир-ул-ахбоб, в. 56.
- 201 Хамон чо, в. 92.
- 202 Хамон чо, в. 106.
- 203 Хамон чо, в. 55.
- 204 Хамон чо, в. 90.
- 205 Восифи. Бадоеъ-ул-вакоеъ, ч. II, с. 136.
- 206 Хамон чо, с. 139.
- 207 Нисори. Музакир-ул-ахбоб, ва. 70, 135; Муктадир. ч. II, с. 135—138; № 232.
- 208 Мутриби. Тазкират-уш-шуаро, ва. 95, 168, 212, 243, 283, 295, 316, 331, 379, 460.
- 209 Зоҳир Ахрори. Мушфиқӣ. Душанбе, 1978, с. 119.
- 210 Мутриби. Тазкират-уш-шуаро, ва. 140, 296, 169, 316, 243; Рью Ч. Тавсифи бахши иловани дастиависхон форсин музеи Британия, Лондон, 1968, № 11524. (Девони Холатӣ).
- 211 Хамон чо, ва. 112, 149, 179.
- 212 Хамон чо, ва. 235, 169.
- 213 Хамон чо, ва. 105, 106, 121, 236, 245, 364, 379.
- 214 Хамон чо, в. 106.
- 215 Хамон чо, в. 364.
- 216 Хамон чо, ва. 105, 107, 121, 243, 362.
- 217 Хамон чо, ва. 156, 190, 198, 301, 346.
- 218 Зоҳир Ахрори. Мушфиқӣ. Душанбе, «Дониш», 1978, с. 157—158.
- 219 Хамон чо, с. 158.
- 220 Хамон чо, с. 154.
- 221 Хамон чо, с. 157—162, 167—193.
- 222 Мутриби. Тазкират-уш-шуаро, ва. 97, 108, 123, 243, 252, 271, 311, 362, 443, 461, 482.
- 223 A. Handlist of persian manuscripts. 1895—1966 by meredithowens. Published by Britis museum, 1968, № 11524.
- 224 Мутриби. Тазкират-уш-шуаро ва. 98, 108, 123, 191, 271, 362, 379, 404, 416.
- 225 Нисори. Музакир-ул-ахбоб, в. 101.
- 226 Хамон чо, в. 102.
- 227 Хамон чо, в. 102.
- 228 Хамон чо, в. 105.
- 229 Мутриби. Тазкират-уш-шуаро, ва. 98, 133, 252, 257, 414, 444, 486.
- 230 Хамон чо, в. 99, 130, 144, 260, 280, 292, 307, 384, 402, 475, 481, 486.
- 231 Нисори. Музакир-ул-ахбоб, ва. 105, 106.
- 232 Мутриби. Тазкират-уш-шуаро, ва. 257, 307, 384, 412, 414, 443, 475.
- 233 Нисори. Музакир-ул-ахбоб, ва. 62, 63, 65, 115, 145.
- 234 Мутриби. Тазкират-уш-шуаро, ва. 149, 151, 173, 174, 311, 395, 398, 443, 445, 472, 487.
- 235 Хамон чо, ва. 311, 378, 395, 398, 436 449, 472, 445.